सिद्धी प्रकाशन
श्रीनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातील.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क : सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो. 9623979067

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay PhonePe BHIM 9623979067

SIDDHI Siddhi Prakashan

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
Website : www.wiidrj.com
Menoffice Address: Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.
Tuljai Niwas Ramkrishna Nagar, Near Ganpati Mandir
Vasmat Road Parbhani, Maharashtra (India)
Email :shrishprakashan2009@gmail.com / siddhiprakashan674@gmail.com
Mob : +91-9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed) Year - 11, Vol. I, ISSUE - CXXXIII March-2026

ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF 2026 - Impact Factor : 8.907

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed)

Year - 11, Vol. I, ISSUE - CXXXIII, March-2026

- Chief Editor -
Pallavi Laxman Shete

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

SIDDHI

Siddhi Prakashan
Nanded.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed - Referred

Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Certificate of Publication

ISSN : 2454-7905

Indexed SJIF

Impact Factor 8.907

ISSN 2454-7905

9 772454 790004 >

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper / Article titled _____

_____

of Dr./Mr./Miss/Mrs. _____

it is peer reviewed and published in the Issue CXXXXIII, Vol. I , Year - 11 in the month March 2026.

Pallavi

- Cheif Editor -
Miss. Pallavi Laxman Shete

सिध्दी
पब्लिशींग हाऊस, नांदेड

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: **8.709**

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - CXXXXIII Year – 11 March 2026

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

Mob. No: +91-9623979067 **Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.**

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research

(A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- **Library sci.**
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director: Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by
Anupam Printers, Hyderabad

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Suhas Pathak** Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology,Winston Salem, NC, USA.	**Dr. Sachin G. Khedikar** Principal & Professor,Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Uttrakhand 246174 (India.)	**Dr. Mayuresh M. Rampurkar** Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Kulkarni J. N.** Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	**Dr. Suman K. S.** Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	**Dr. Baswaprabhu Jirli** Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	**Dr. Chandan Bora** Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	**Dr. Mangesh W. Nalkande** Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	**Dr. M.B. Kulkarni** Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	**Dr. Vasant Biradar** Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	**Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni** Head,Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	**Dr. Sanjay S. Pekamwar** School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	**Dr. Shashikant B. Dargu** Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Wanale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	**Dr. Subhash T. Pandit** Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Vinay D. Bhogle** Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	**Dr. Sharada Bande** Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	**Dr. Gananjay Y. Kahalekar** Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	**Dr. Vikas Kundu** Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	**Dr. Kamalakar Sharad Ingale** Head of Political Science Department SSMM Arts, Commerce and Science College, Pachora, Dist. Jalgaon.

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	**Dr. Sudhir Kokare** Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	**Prof. Dr. Chitanand M. P.** Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Ashish Divde** Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	**Dr. Anand R. Ashturkar** Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	**Dr. Karale Nagesh Baburao** Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Jeevan Pimpalwadkar** (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	**Dr. Rajendr Jadhav** Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	**Dr. Jayanth Chapla** Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title ……

……..……...…….

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor itis under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors
Designation:
Affiliation with full address & Pin Code:
Residential address with Pin Code:
Mobile Number (s):
Landline Number (s):
E-mail Address:
Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1" margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold.All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We …….. the author/authors of the paper titled…….. ……authorize you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed)

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed Referred) against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name : ……..
Official Address :……..
…… **Pin** ……..
e-mail id :……..
Mobile and Phone No. : ……..
Signature of the Author(s) : ……..

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Phone : +91 9623979067 **Email :** siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full :_____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date: **(Signature of the applicant)**

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	**Rs. 1500**	**$ 150**
Institutional	**Rs. 1500**	**$ 150**

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs.Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India**,**Branch – Taroda Naka Dist**. NANDED. (MH., India.)
IFSC Code : **SBIN0016667**
Branch Code : 16667
Account Number : **20286425949**

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	Impact of Social Media on Higher Secondary Students in a Digital Society: A Study of Behavioral, Academic and Social Dimensions in Pune City	Prof. Yogesh Kanchan Khanderao Patil	01
02.	"A review study on the economic relations between India and Russia reveals a strong historical foundation" (Accessing Putin's visit to India for 2030)	Dr. Ajay N. Saratkar	05
03.	AI-Driven Test Case Generation for Improving Software Quality Management	Mr. Bhushan Madhukarrao Sawant Dr. R. V. Tehra	10
04.	Cyber Security Awareness and Computer Science Education in Beed District (Maharashtra)	Mr. Choudhari Bhargavram Yogeshwar	13
05.	Empathy and Resistance in Roy's *Walking with the Comrades*	Mr. Vikas Madhav Basvante	18
06.	Gandhi's Perception of Women: Tradition, Reform and National Reconstruction	Dr. Pooja Pandya	24
07.	Anti-Defection Law in India: An Empirical Study of Its Impact on Political Stability	Madhav kalkatte	28
08.	Study of customer's awareness about APY (Atal Pension Yojana) by SBI with reference to Old Pedgaon Road, Parbhani Area	Dr. Shailendraprasad Jalbajirao, Totare	37
09.	Role of National Digital Library and Open Educational Resources (OERs) in Modern Education	Mrs. Jyoti Bhausaheb Rakte	40
10.	The Influence of Efficient Working Capital Management Practices on Sustainable Growth of the Business: A study of few listed companies in India	Dr. Prachi Mukund Phadke	44
11.	Structural Transformation of India's Gold Market: An Analysis of 2021–2025 Trends	Mr. Pranav Pradip Bagwe	50
12.	Technology Social Media and Politics in India	Dr. J. C. Salunkhe	54
13.	Study of customer's awareness about NPS Vatsalya scheme with reference to Old Pedgaon Road Parbhani Area	Dr. Shailendraprasad Jalbajirao, Totare	58
14.	Brand Trust as a Determinant of Consumer Purchase Decisions: A Study of Tata Brands	Miss. Sameera Abdulla Landge Miss. Shweta Hiralal Gupta	61
15.	Trauma, Existential Anxiety and the Search for Inner Refuge: An Observational Study of Where Shall We Go This Summer?	Helly V. Doshi Dr. Mrinalini P. Thaker	65

16.	**Kalidasa's Rtusamhara: Comparing Nature's Representation by Kalidasa and British Romantic Poets**	**Dr. Sarika Gupta**	**69**
17.	**Study of customer's awareness about SBI's YONO App with reference to Old Pedgaon Road Parbhani Area**	**Dr. Shailendraprasad Jalbajirao, Totare**	**72**
18.	**Important of Biomechanics in Sports Education**	**Dr. Ravindra Uddhavrao Machale**	**75**
19.	**Impact of Industrial Investment on Employment Generation in Ratlam district (M.P.)**	**Deepak Sharma Dr. Keshav Mani Sharma**	**79**
20.	**Fragmented Identity and Postcolonial Diaspora in the Novels of Michael Ondaatje**	**Yogesh Tiwari**	**83**
21.	**Study Of Customer's Awareness About PAsBL (Pre-Approved Small Business Loan) by SBI With Reference to old Pedgaon Road Parbhani Area**	**Dr. Shailendraprasad Jalbajirao, Totare**	**88**
22.	**Trupti Patel: Earth as Memory, Sculpture as Identity**	**Dr. Shanta Sarvaiya (Samanta)**	**91**
23.	**Study of Customer's Awareness About PMJJBY (Pradhan Mantri Jeevan Jyoti Bima Yojana) by SBI With Reference To old Pedgaon Road, Parbhani Area**	**Dr. Shailendraprasad Jalbajirao, Totare**	**95**
24.	**Impact of Westernisation and Globalization on Folk art and craft in the state of Gujarat and Maharashtra**	**Dr. Shobha Vijay Karekar**	**98**
25.	**Study of customer's awareness about PMSBY (Pradhan Mantri Suraksha Bima Yojana) by SBI with reference to Old Pedgaon Road, Parbhani Area**	**Dr. Shailendraprasad Jalbajirao, Totare**	**105**
26.	**Role of Dharma (Ethical Duty) in Strenthening Forensic Accounting Practices**	**Shrutkirti Vyas Dr. Keshav Mani Sharma**	**108**
27.	**A Content Analysis of International Journal of Information Dissemination and Technology and Journal of Library & ICT**	**Mr. Mohan B. Nikumbh Dr. Pradnya Kshirsagar**	**110**
28.	भारतीय लोकतंत्र में सोशल मीडिया और चुनावी व्यवहार: एक वैचारिक अध्ययन	**Mrs. Pinki Rani**	**117**
29.	भारत में उच्च शिक्षा	उमा बणिचुल	**129**
30.	जगदीशचंद्र जी के 'धरती धन न अपना' उपन्यास में किसान विमर्श	डॉ. प्रमिला देवी	**133**
31.	"फणीश्वरनाथ रेणु के उपन्यासों में आंचलिकता" ('मैला आंचल' उपन्यास के विशेष संदर्भ में)	डॉ. सुचिता जगन्नाथ गायकवाड	**137**
32.	"लोकमाता देवी अहिल्याबाई होलकर व्यक्तित्व व कृतित्व"	डॉ. अंतिमा कनेरिया	**140**

33.	भारतीय ज्ञान प्रणाली एवं डिजिटल मीडिया: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	मधु डॉ. आलोक	145
34.	डिजिटल भुगतान प्रणाली का छोटे व्यापारियों पर प्रभाव	प्रियंका कुमावत डॉ. केशव मणि शर्मा	158
35.	आत्मनिर्भर भारत के लिए वाणिज्य शिक्षा (Commerce Education for Atmanirbhar Bharat)	माधुरी डॉ. केशव मणि शर्मा	161
36.	मध्य प्रदेश में 'देखो अपना देश' योजना का अध्ययन: उद्देश्य, रूपरेखा एवं प्रभाव का विश्लेषणात्मक अध्ययन	माधुरी दीक्षित केशव मणि शर्मा	163
37.	हिंदी उपन्यासों में ग्रामीण संस्कृति	सयांत्रा कचराजी तेलंगे	165
38.	डिजिटल बैंकिंग का बैंकिंग रोजगार पर प्रभाव : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्रियंका कुमावत डॉ. केशवमणि शर्मा	169
39.	भारतातील ग्रामीण विकासावर कल्याणकारी योजनांचा प्रभाव	शरद राजेंद्र पाटील नितेश प्रकाश सावदेकर	173
40.	भारताच्या लोकसंख्या विषयक धोरणाचा अभ्यास	प्रा. डॉ. संजय आनंदा डापके	180
41.	आरपार या दलित स्त्री आत्मकथनातील स्त्री वेदना: स्त्री वेदनेचे बहुआयामी पदर	प्रशांत आत्माराम गवळे प्रा. डॉ. अहेर डी. के.	184
42.	विकसित भारत @2047 : संकल्प आणि प्रयत्न	प्रा. डॉ. रवींद्र बापूराव शेंडे	189
43.	"उच्च शिक्षणातील महिला आणि डिजिटल परिवर्तन : एक अभ्यास"	श्री. सुरेश विठ्ठल चव्हाण	196
44.	जातीयतेच्या सद्यस्थितीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास : विशेष संदर्भ अनुसूचित जाती - जमाती	शिवाजी विठ्ठलराव वायभासे	203
45.	'सार्वजनिक सत्यधर्म' : म. फुले यांचा तात्त्विक, सामाजिक आणि मानवतावादी दृष्टिकोन	प्राची प्र. काटपाताळ	208
46.	निखळ भावाभिव्यक्तीचा काव्यसंग्रह म्हणजे वेदनांकित संदर्भ	प्रा. डॉ. गणेश शिवाजी मारेवाड	215
47.	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांच्या विचारांची प्रासंगीकता एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. डॉ. मारोती विठ्ठलराव भोसले	223
48.	निवडणूक सुधारणांची गरज : एक अभ्यास	डॉ. डी. एस. पटवारी	232
49.	महात्मा फुले यांचे सामाजिक न्याय चळवळीतील योगदान	डॉ. डी. एन. रिठे	235
50.	मराठी संगीत रंगभूमीचा चिकित्सक अभ्यास	डॉ. माधव बसवंते	237
51.	"अक्षरांचे मोती"	श्री. सचिन रामदास खिल्लारे	242
52.	संस्कृत साहित्यातील पर्यावरण संकल्पना	प्रा. अभय सखाराम पाटील	244
53.	आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस (AI) आणि बँकिंग क्षेत्र	प्रा. डॉ. रामदास डी. मुकटे	248
54.	"महाराष्ट्रातील कृषी आधारित उद्योगांचा विकास	डॉ. विजयानंद अभिमन वारडे	254

	आणि आव्हाने: जळगाव जिल्ह्याचा एक विशेष अभ्यास"		
55.	समता सैनिक दलाचे आंबेडकरी चळवळीतील योगदान	प्रा. डॉ. प्रदिप षामरावजी ढोले	**259**
56.	इच्छामरणाचा किवा सन्मानाने मरण्याचा हक्क	प्रा. आनंद वनदेव पवार	**265**
57.	भारतीय कायदेमंडळ आणि प्रश्नोत्तराचा तास - एक अवलोकन	प्रा. डॉ. अतुल नारायण खोटे	**271**
58.	गॅंगमॅन : मराठी दलित आत्मकथनातील भाषा वैशिष्ट्ये : इंग्रजी शब्द, शिव्या, म्हणी, वाक्प्रचार, आणि हिंदी शब्द	प्रशांत आत्माराम गवळे प्रा. डॉ. अहेर डी. के.	**276**
59.	इराण–इस्त्रायल संघर्ष आणि डोनाल्ड ट्रम्प यांची कूटनीती: भारतासाठी वाढती आव्हाने	प्रा. डॉ. आरती राणे	**279**
60.	"इराण-इस्त्रायल युद्ध : पार्श्वभूमी आणि परिणाम"	डॉ. शिवराज कदम	**284**
61.	वर्तमान भारत में ओद्योगिकरण की दशा – दिशा : एक अध्ययन	प्रो. कंचन ससाणे	**288**
62.	हिंदी कहानियाँ और दलित चेतना के स्वर	डॉ. आर. श्रीदेवी	**296**
63.	समग्र विकास में बालिका शिक्षा की भूमिका (उज्जैन जिले के ग्राम इंगोरिया के विशेष संदर्भ में)	डॉ. ममता पंवार	**300**
64.	'ऊन सावलीच्या शोधात': ७२ च्या दुष्काळाचा दस्तऐवज	प्रा. भगवान शिवाजीराव काळे	**303**

Impact of Social Media on Higher Secondary Students in a Digital Society: A Study of Behavioral, Academic and Social Dimensions in Pune City

Prof. Yogesh Kanchan Khanderao Patil
Adhyapak Mahavidhyalaya Aranyeshwar Pune,09.

Abstract

The emergence of digital society has significantly transformed communication, learning and social interaction patterns among adolescents. Social media platforms have become an integral part of students' daily lives, especially at the higher secondary level. This study investigates the impact of social media on behavioral, academic and social dimensions of 12th-grade students in Pune city. A sample of 300 students was selected using random sampling techniques. Data was collected through a structured Likert-scale questionnaire and analyzed using percentage analysis, tabulation and graphical representation. The findings reveal that excessive social media usage negatively affects academic performance, behavior, and mental health, although it also offers educational benefits when used constructively. The study emphasizes the need for balanced and responsible use of social media.

1. Introduction

The rapid growth of digital technology has led to the emergence of a digital society where everyday activities are mediated through online platforms. Social media platforms such as Facebook, Instagram, WhatsApp and YouTube have revolutionized the way individuals communicate, learn, and interact. Higher secondary students, particularly those in 12th grade, are at a critical stage of academic, emotional and social development. Their increasing engagement with social media has a profound influence on their study habits, behavior, interpersonal relationships and mental well-being.

Pune city, known as a major educational hub, provides an ideal setting for studying this phenomenon due to widespread access to digital technology. This research aims to examine both the positive and negative impacts of social media usage among students and suggest measures for its effective utilization.

2. Objectives of the Study

1. To study the pattern of social media usage among higher secondary students.
2. To analyze the impact of social media on academic performance.
3. To examine behavioral and psychological effects of social media usage.
4. To identify both positive and negative influences of social media.

3. Hypotheses of the Study

1. Social media usage has a significant impact on students' academic performance.
2. Excessive use of social media negatively affects students' behavior and mental health.

4. Research Methodology

The present study adopts the **Descriptive Survey Method** to examine the impact of social media on higher secondary students. This method is appropriate as it helps in describing the existing patterns of social media usage and analyzing its effects on students' academic performance, behavior, and psychological well-being.

The study was conducted in Pune city, Maharashtra, which is recognized as a prominent educational center with widespread access to digital technology. For the purpose of this research, a sample of 300 students studying in the 12th grade was selected from six junior colleges using a random sampling technique to ensure unbiased representation.

A structured questionnaire based on the Likert scale was used as the primary tool for data collection. The questionnaire was designed to gather information regarding students' social media usage patterns, its influence on their academic performance and its impact on their behavior and mental health.

4.1 Area of Study: The study was conducted in Pune city, Maharashtra, a prominent center for education and digital accessibility.

4.2 Sample Selection: A sample of 300 students from the 12th grade was selected from six junior colleges using a random sampling technique.

4.3 Tools of Data Collection: Data was collected using a structured questionnaire based on a Likert scale, covering social media usage patterns, academic performance, and behavioral changes.

4.4 Methods of Data Analysis: The collected data was analyzed using percentage analysis, tabulation and graphical representation techniques. Percentage analysis was used to present the responses of students in a simplified numerical form, making it easier to understand the proportion and distribution of different responses.

The data was systematically organized and presented in tabular form, which helped in classifying and summarizing the information in a clear and structured manner. Tabulation made it easier to compare different categories and interpret the results effectively.

In addition, graphical representation in the form of bar charts and pie charts was used to present the data visually. These graphical tools helped in making the data more attractive, understandable and easy to interpret by clearly showing comparisons and proportions among different variables.

5. Data Analysis and Interpretation

Table 1: Daily Time Spent on Social Media

Time Spent	Students	Percentage
1–2 Hours	60	20%
3–4 Hours	120	40%
5+ Hours	120	40%

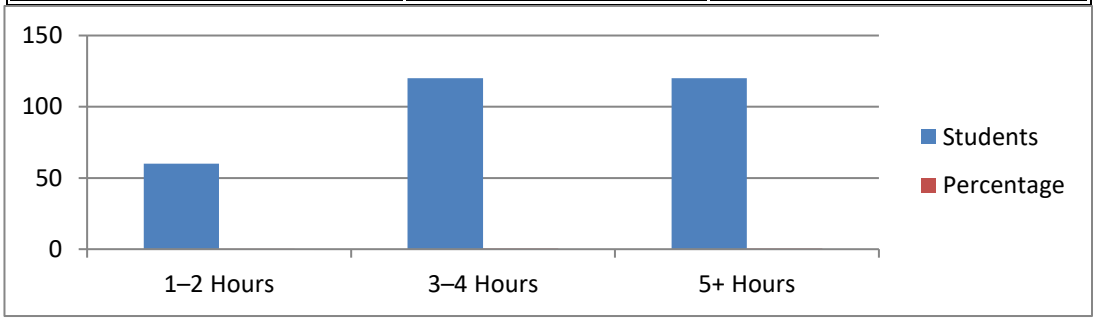

Interpretation:

A significant majority (80%) of students spend more than 3 hours daily on social media, indicating high dependency.

Table 2: Impact on Academic Performance

Impact Type	Students	Percentage
Positive	90	30%
Negative	150	50%
No Impact	60	20%

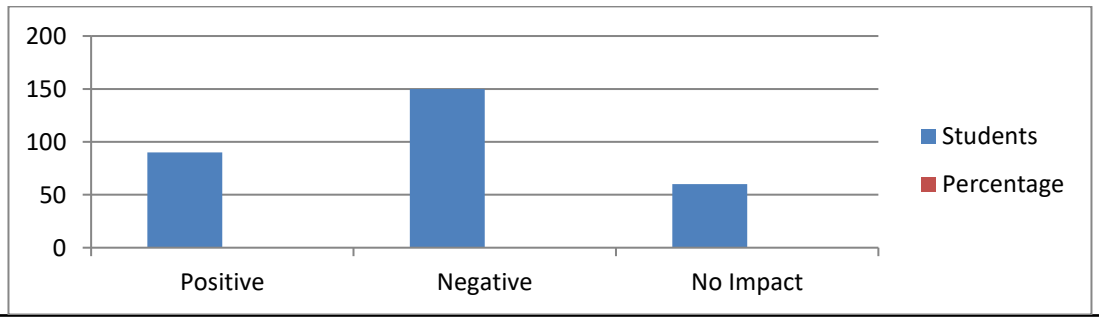

Interpretation:

Half of the students reported a negative impact on academic performance due to excessive use of social media.

Table 3: Behavioral and Psychological Impact

Effect	Percentage
Improved Communication	35%
Addiction	30%
Stress/Anxiety	20%
No Change	15%

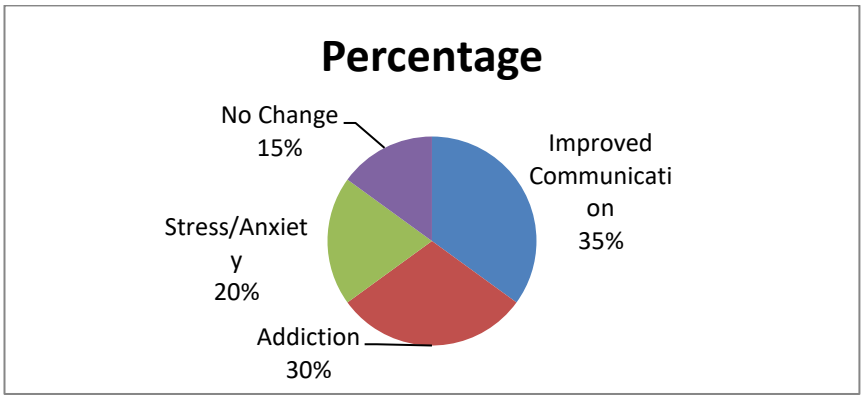

Interpretation:

While social media enhances communication skills for some students, a considerable proportion experiences addiction and psychological issues.

6. Discussion

The findings indicate that social media plays a dual role in students' lives. On one hand, it acts as a valuable educational resource by providing access to information and enhancing communication. On the other hand, excessive usage leads to distractions, poor time management, reduced academic performance, and mental health concerns such as stress and anxiety.

Students in Pune city are highly exposed to digital technologies, increasing both opportunities and risks. The challenge lies in maintaining a balance between productive and excessive use. Therefore, responsible usage is essential for maximizing benefits and minimizing adverse effects.

7. Major Findings

1. 80% of students spend more than 3 hours daily on social media.
2. Social media usage is highest during late evening and night hours.
3. 50% of students reported negative effects on academic performance.
4. 30% use social media for educational purposes.
5. 30% show signs of addiction and dependency.
6. 20% experience stress and anxiety.
7. 35% reported improved communication skills.
8. Excessive use reduces face-to-face interactions.
9. Sleep disturbances are common among heavy users.
10. Urban students show high digital dependency.
11. Minor gender differences in usage patterns were observed.

8. Suggestions and Recommendations

For Students

1. Limit social media usage to 1–2 hours daily.
2. Prioritize academic work over entertainment.
3. Avoid usage during study time and before sleep.

4. Engage in physical activities and hobbies.
5. Be aware of addiction risks.

For Teachers and Institutions

6. Integrate social media into teaching-learning processes.
7. Conduct digital literacy programs.
8. Organize counseling sessions for stress management.
9. Establish institutional guidelines for usage.
10. Monitor academic progress regularly.

For Parents

11. Monitor children's screen time.
12. Encourage disciplined routines.
13. Maintain open communication with children.

Policy-Level Recommendations

14. Introduce digital citizenship education.
15. Conduct awareness campaigns.
16. Regulate harmful online content.

Technological Measures

17. Use screen-time tracking applications.
18. Disable unnecessary notifications.
19. Practice digital detox.
20. Promote educational applications.

9. Conclusion

In the era of digital society, social media has become an inseparable part of students' lives. While it offers numerous advantages such as easy access to information and improved communication, excessive use leads to serious consequences, including poor academic performance and mental health issues.

The study concludes that a balanced, controlled, and purposeful use of social media is essential. A collaborative effort from students, teachers, parents and policymakers is necessary to ensure that social media is used as a tool for growth rather than a source of distraction.

10. References

1. Boyd, D. (2014). *It's complicated: The social lives of networked teens*. Yale University Press.
2. Buckingham, D. (2008). *Youth, identity, and digital media*. MIT Press.
3. Kietzmann, J. H., Hermkens, K., McCarthy, I. P., & Silvestre, B. S. (2011). सोशल मीडियाचे सामाजिक संरचनेवरील परिणाम. *Business Horizons*, 54(3), 241–251.
4. Rideout, V., & Robb, M. B. (2018). किशोरवयीन मुलांमधील सोशल मीडिया वापराचे विश्लेषण. *Common Sense Media Report*.
5. Rosen, L. D. (2012). *iDisorder: Understanding our obsession with technology and overcoming its hold on us*. Palgrave Macmillan.
6. Subrahmanyam, K., & Šmahel, D. (2011). *Digital youth: The role of media in development*. Springer.
7. Twenge, J. M. (2017). *iGen: Why today's super-connected kids are growing up less rebellious*. Atria Books.
8. Valkenburg, P. M., & Peter, J. (2013). ऑनलाइन संवादाचा किशोरवयीन मुलांच्या सामाजिक विकासावर परिणाम. *Journal of Communication*, 63(2), 221–239.
9. Anderson, M., & Jiang, J. (2018). Teens, social media & technology 2018. *Pew Research Center*. उपलब्ध: https://www.pewresearch.org
10. UNESCO. (2021). डिजिटल शिक्षण आणि विद्यार्थ्यांवरील परिणाम. UNESCO Report.

"A review study on the economic relations between India and Russia reveals a strong historical foundation" (Accessing Putin's visit to India for 2030)

Dr. Ajay N. Saratkar

Professor, Yashwantrao Gudhade Patil Memorial Arts & Commerce college', Nagpur.

Abstract:

This study provides a comprehensive review of the economic relations between India and Russia, examining the historical perspective and identifying key areas of cooperation and challenges. The analysis reveals a strong foundation of cooperation spanning energy, defense, trade, and investment. Russia has been a significant supplier of oil, gas, and military equipment to India, with collaborations on nuclear energy projects like Kudankulam. The countries aim to achieve $100 billion in bilateral trade by 2030. However, challenges persist, including a significant trade deficit and US sanctions impacting India-Russia trade. The study highlights opportunities for diversifying Indian exports to Russia and strengthening economic ties. Before 1947, India was a British colony, limiting direct economic ties with Russia (then part of the USSR's precursor, the Russian Empire). However, some indirect trade occurred via European intermediaries like Britain. Early 20th Century: Russia exported oil, textiles, and machinery to India (via Britain). Indian Independence Movement: Some Indian leaders like Nehru had ties with Soviet leaders, laying groundwork for post-independence cooperation.

Keywords: India, Russia, trade, defense, oil, gas, energy, cooperation, projects, etc.

Introduction:

Post-Independence Era: Russia-India Economic Ties:

Post-1947, India and the USSR (Russia's predecessor) forged strong economic ties. The Soviets supported India's development through aid, trade, and tech transfer, focusing on heavy industries like steel and power.

1951: First trade agreement signed.

1955: Soviet support for India's industrialization (e.g., Bhilai Steel Plant).

1960s-80s: USSR became India's major trading partner, with Rupee-Ruble trade arrangements.

Post-1991, with India's economic liberalization and USSR's dissolution, ties evolved. Russia remained a key partner in defense and energy. A Glimpse into Russia-India Economic Ties

Russia and India have shared a robust economic partnership since the Cold War era, with roots dating back to the Soviet Union's support for India's development post-independence. Fast-forward to today, and the relationship has evolved significantly.

Major Economic Deals: - Bhilai Steel Plant (1955): Soviet Union helped establish India's first steel plant.

Sakhalin-1 Oil & Gas Project (2001): ONGC Videsh acquired 20% stake, investing $1.7 billion.

Rosneft-Essar Deal (2017): Rosneft-led consortium bought Essar Oil for $13 billion, largest FDI in India.

Kudankulam Nuclear Power Plant: Russia's flagship nuclear energy project in India.

S-400 Triumph Air Defence Missile System (2018): $5.43 billion defense deal

From defense and energy to IT and pharmaceuticals, bilateral trade has grown steadily, with India eyeing Russia's vast energy resources and Russia seeking India's vast market.The partnership has weathered geopolitical shifts, with both nations prioritizing mutual benefits. The economic relations between India and Russia have a rich historical foundation, dating back to the Soviet era. Over the years, the two countries have strengthened their cooperation in various sectors, including energy, defense, trade and investment. Russia has been a significant supplier of oil, gas, and military equipment to India, while India has emerged as a key partner for Russia in the Asia-Pacific region.

The countries aim to achieve $100 billion in bilateral trade by 2030, underscoring the growing importance of their economic ties. This review study examines the historical perspective of India-Russia economic relations, identifying key areas of cooperation and challenges, and providing insights into the future prospects of their partnership.

Review:

Historical back ground:

Ancient India and Russia trade:

Ancient India-Russia Trade Ties: India and Russia (then part of Scythian/Saka/Turkic territories) had indirect trade via the Silk Road .

Goods via Silk Road:

India exported: Spices (pepper, cardamom), textiles (silk, cotton), gems (diamonds).

Central Asia/Russia exported: Horses, metals (gold, silver), fur, wool.

Key routes: Samarkand-Bukhara-Taxila-Peshawar-India; Amu Darya (Oxus) river trade.

Routes: Via Samarkand, Bukhara, Taxila (ancient hubs).

Cultural exchanges: Buddhism spread to Central Asia via trade routes.

Impact on medieval India-Russia ties

Cultural diffusion: Buddhism spread to Central Asia (e.g., Gandhara art).

Trade sustained: Even after Mongol disruptions, ties continued via Turco-Mongol empires.

Pre-British era links: Loyal foundation for 20th-century India-Russia partnership.

Other historical aspects

Ancient scholars: Al-Biruni (11th century) wrote on India-Russia trade links.

Mughal-Central Asian ties: Babur's ties with Uzbek/Safavid empires influenced trade.

Archaeological finds: Saka coins in India hint at ancient commerce. Art & Architecture: Gandhara art (Buddhist themes) influenced Central Asian styles.

Language & Literature: Persian/Turkic words entered Indian languages; Sanskrit texts translated to Persian.Cuisine: Central Asian foods (kavab, pilaf) blended into Indian cuisine. Music & Dance: Instruments like tabla, sitar have Central Asian roots. The Soviet Union's collapse was a blow for India, contributing to an ongoing economic crisis that started in 1991. While the Russian Federation emerged as a successor state, it was none the less a new and different political entity with a leadership trying to find its moorings. This led to a recalibration of relations between Russia and India.

The second pillar of economic partnership proved to be more challenging. Russia was India's 25th largest trading partner in 2021-22 with US$13 billion. Trade with China and the US was worth US$115 bn and US$119 billion, respectively. The energy relationship appears stronger. Russia's overall investment in India of about US$14 billion includes the US$13 billion by Rosneft for Essar Oil. This deal is the biggest outbound investment for Russia and the largest FDI investment in India. Indian public sector firms have invested US$15 billion in picking up stakes in Russian oil and gas projects like Sakhalin-1. India also acquired a 26-percent stake in Russia's Vankor oilfield, while a consortium of Oil India (OIL), Indian Oil Corporation (IOC) and Bharat Petro Resources (BPRL) has acquired a 23.9-percent stake in the field. In addition, Russia is India's only foreign partner in terms of successful nuclear energy projects.

Literature review:

India-Russia economic relations have been extensively studied, with a focus on trade, military cooperation, and strategic partnerships. Here are some key literature reviews:

Books:

1. "Shadows of Substance: Indo-Russian Trade and Military Technical Cooperation Since 1991": This book provides a comprehensive analysis of India-Russia trade and military cooperation post-1991.
2. "India and Russia: Enduring Trust in a Transformational Era": A collection of essays by Russian and Indian experts, exploring bilateral economic, logistics, and scientific-technological cooperation.

Research Papers:

1. "India-Russia Relations: Past, Present and the Future" by Prem K. Budhwar (2007): Examines the historical context and future prospects of India-Russia relations.
2. "Tracing the Strategic Dimensions of India-Russia Relations" by Nandan Unnikrishnan and Ankita Dutta (2023): Analyzes the strategic aspects of India-Russia partnerships.
3. "India and Russia: An Investigation of Relational Equations (1991-2020)" by Debasish Nandy (2020): Explores the complexities of India-Russia relations post-Cold War.

Research Methodology:

Rationale of study:

Studying Indo-Russia economic relations for 2030 is crucial due to several factors:

a) Growing Trade Potential: India and Russia aim to reach $100 billion in bilateral trade by 2030, with diversified sectors like energy, pharmaceuticals, and technology.
b) Energy Security: Russia is India's largest oil supplier, and their partnership ensures energy security amidst global market fluctuations.
c) Strategic Partnership: India and Russia have a Special and Privileged Strategic Partnership, enhancing cooperation in defense, space, and technology.
d) Global Geopolitics: As global power dynamics shift, India-Russia ties can counterbalance Western influence and promote multi-polarity.
e) Economic Opportunities: Collaboration in Arctic exploration, digital infrastructure, and green energy can drive growth.

Objectives of study:

- Analyze trade potential: Identify opportunities and challenges in bilateral trade, focusing on sectors like energy, pharmaceuticals, and technology.
- Assess strategic partnerships: Understand the implications of India's Special and Privileged Strategic Partnership with Russia on economic cooperation.
- Evaluate energy security: Examine India's reliance on Russian oil and potential risks/opportunities.
- Explore diversification: Identify areas for diversifying India's exports to Russia, reducing trade imbalance.
- Inform policy decisions: Provide insights for policymakers to enhance economic ties and achieve the $100 billion trade target by 2030.

Limitations of Studying Indo-Russia Economic Relations:

Studying Indo-Russia economic relations comes with several limitations:

a) **Data Availability**: Limited access to real-time, granular trade data, especially on sensitive sectors like defense.
b) **Geopolitical Volatility:** Russia-Ukraine conflict impacts trade dynamics, creating uncertainty.
c) **Trade Imbalance:** India's heavy reliance on Russian imports (energy) skews analysis.
d) **Sanctions Impact**: Western sanctions on Russia complicate financial transactions.
e) **Focus on Bilateral Ties**: Broader global economic shifts (e.g., China factor) may be overlooked.

Data analysis and explanations:

Secondary Data Sources for India-Russia Economic Relations:

Reliable secondary data sources for analyzing India-Russia economic relations include:

Government Reports: Ministry of Commerce & Industry, India (trade data), Ministry of External Affairs, India (policy updates), Russian Ministry of Economic Development (trade stats)

International Organizations: UN Com-trade (global trade data)**,** World Bank (economic indicators)**,** IMF (trade forecasts)**,** IRI (Institute of Russian, East European & Central Asian Studies)**.** RIS (Research and Information System for Developing Countries)

Databases: Trade map (trade flows), ITC (International Trade Centre), CEIC Data (economic indicators).

Explanation of reports:

- India's exports: pharmaceuticals, machinery, textiles, tea
- Russia's exports: oil, fertilizers, newsprint, metals

Chart: India-Russia trade has growth since 2000

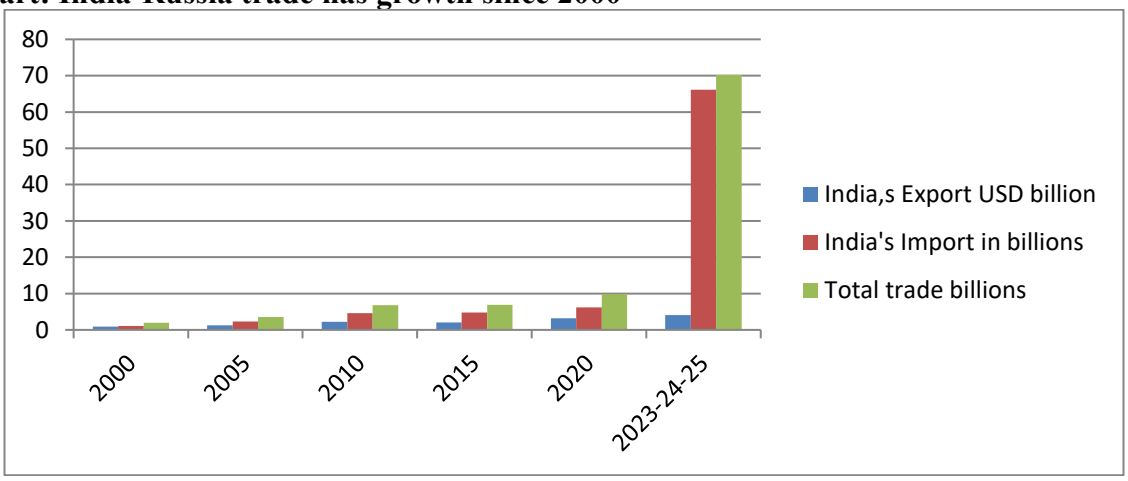

Source: Ministry of commerce, Government reports (Trade economics)

Interpretation: - 2000-2005: Bilateral trade was around $1.5-2 billion, with India exporting pharmaceuticals, textiles, and tea, and importing machinery, fertilizers, and newsprint.

- 2005-2010: Trade grew to $6-8 billion, driven by energy imports and pharmaceutical exports. 2010-2015: Trade reached $10-15 billion, with Russia becoming India's largest oil supplier.2015-2020: Trade declined to $6-8 billion due to sanctions and economic slowdown.

2020-2025: Trade surged to $68.7 billion (FY 2024-25), with India exporting $4.9 billion and importing $63.8 billion.

Vladimir Putin's visit and Indian Economy:

Vladimir Putin's recent visit to India has significant implications for the country's economy. Here are some key takeaways:

1. Economic Cooperation Programme: India and Russia have finalized a programme for economic cooperation until 2030, aiming to diversify mutual businesses and boost annual trade to $100 billion.
2. Trade Growth: Bilateral trade between India and Russia reached $68.7 billion in 2024-25, with India looking to bridge the trade deficit by promoting exports.
3. Energy Cooperation: Russia has assured India of uninterrupted fuel supplies, and both countries are exploring joint ventures in nuclear energy, including building a second nuclear power plant in India.
4. Make in India Initiative: Russia supports India's Make in India initiative, with plans for local production of industrial products and joint ventures in manufacturing, machine-building, and digital technologies.
5. Labor Mobility Agreement: India and Russia are expected to sign a labour mobility agreement to protect Indian workers and boost skilled migration

Conclusions and findings:

To improve India-Russia economic import-export with minimum loss, consider the following strategies:

a) **Diversify Trade Basket**: Expand exports in pharmaceuticals, engineering products, agricultural goods, IT services, and machinery, while deepening imports of Russian energy, fertilizers, critical minerals, and high-grade materials.
b) **Enhance Joint Ventures:** Foster collaborations in defense, pharmaceuticals, and technology, like the BrahMos missile project and Sputnik V vaccine production.
c) **Simplify Trade Processes**: Streamline customs clearance, documentation, and payment mechanisms to reduce barriers.

Leverage Digital Platforms: Utilize digital technologies for trade facilitation, logistics, and financial transactions.

Foster People-to-People Ties: Encourage tourism, education, and cultural exchanges to boost services trade.

Key Sectors for Growth:

Pharmaceuticals: Joint manufacturing and R&D collaborations

Defense: Co-production of spares and components

Energy: Diversified oil imports and nuclear energy cooperation

Agriculture: Increased exports of marine products and fruits

Challenges to Address:

Trade Imbalance: India's significant trade deficit with Russia ($59 billion in FY25)

Sanctions: Impact on financial transactions and trade settlements

Non-Tariff Barriers: Regulatory hurdles for Indian exports

Key Findings:

- India-Russia trade has grown significantly, with a focus on energy, pharmaceuticals, and defense cooperation.
- Russia is India's largest oil supplier, and India is a key market for Russian arms exports.
- The two countries aim to increase bilateral trade to $100 billion by 2030.

References:

1. https://www.financialexpress.com/business/industry-beyond-energy-the-surprising-shift-as-india-rewires-its-russia-trade-strategy-for-2026-4089160
2. https://en.wikipedia.org/wiki/India-Russia_relations
3. "India-Russia Relations: Convergences & Divergences"
4. "Tracing the Strategic Dimensions of India-Russia Relations" by Nandan Unnikrishnan and Ankita Dutta.
5. "India Russia Relations, Cooperation, Challenges, UPSC Notes"
6. "India-Russia Relations: Past, Present and the Future" by Prem K. Budhwar (2007):Examines the historical context and future prospects of India-Russia relations
7. "India and Russia: An Investigation of Relational Equations (1991-2020)" by Debasish Nandy (2020): Explores the complexities of India-Russia relations post-Cold War.
8. "Shadows of Substance: Indo-Russian Trade and Military Technical Cooperation Since 1991":
9. "India and Russia: Enduring Trust in a Transformational Era": A collection of essays by Russian and Indian experts, exploring bilateral economic, logistics, and scientific-technological cooperation.
10. https://www.livemint.com/market/stock-market-news/putins-india-visit-from-trade-energy-and-technology-to-agreements.

AI-Driven Test Case Generation for Improving Software Quality Management

Mr. Bhushan Madhukarrao Sawant
(Research Scholar)
Department of Management
School of Commerce & Management Sciences, S.R.T.M University Nanded
Dr. R. V. Tehra
Research Guide (Professor) Department of Management School of Commerce & Management Sciences, S.R.T.M University Nanded

Abstract

Software testing is a critical component of the software development lifecycle (SDLC), ensuring robustness, reliability, and user satisfaction. However, traditional test case generation methods are often manual, time-consuming, and prone to human error, leading to inefficiencies and overlooked defects. Recent advancements in artificial intelligence (AI) have opened new avenues for automating and optimizing test case generation. This paper explores AI-driven test case generation as a transformative approach to enhance software quality management (SQM). By integrating machine learning, deep learning, and evolutionary algorithms, AI techniques can generate comprehensive test cases that maximize code coverage, detect complex defects, and adapt to evolving software requirements. This study reviews existing methodologies, evaluates their effectiveness through empirical metrics, and discusses challenges such as data scarcity, model bias, and integration with agile workflows. We conclude that AI-driven test case generation holds significant promise for improving SQM, though its successful implementation requires addressing technical and practical limitations.

1. Introduction

Software quality management (SQM) is vital for delivering reliable, secure, and maintainable software systems. Testing, a core aspect of SQM, involves systematic execution of test cases to identify defects and validate functional correctness. Traditional test case generation relies heavily on manual efforts or rule-based tools, which are labour-intensive, inflexible, and limited in their ability to adapt to dynamic software environments. These limitations have spurred interest in leveraging AI to automate and optimize test case generation. AI-driven approaches, including machine learning (ML), deep learning (DL), and evolutionary algorithms, offer scalable and intelligent solutions to improve test coverage, reduce execution time, and enhance defect detection.

This paper examines the role of AI in revolutionizing test case generation and its implications for SQM. The key contributions are:

1. A comprehensive review of AI techniques for test case generation.
2. Analysis of methodologies, tools, and evaluation metrics.
3. Discussion of challenges and future research directions.

The paper is structured as follows: Section 2 reviews existing literature; Section 3 details methodologies; Section 4 presents results and discussions; Section 5 concludes with future outlooks.

2. Literature Review

2.1. Challenges in Traditional Test Case Generation

Manual test case generation is laborious, error-prone, and often incomplete, particularly for complex software systems. Automated tools like model-based testing (MBT) improve efficiency but struggle with adaptability and coverage, as highlighted by studies from[12]. Additionally, traditional methods often fail to prioritize test cases based on risk or detect edge cases, leading to suboptimal SQM.

2.2. AI Techniques in Test Case Generation

AI-driven methods leverage data and algorithms to address gaps in traditional approaches:

- **Machine Learning (ML):** Supervised learning models, such as decision trees and support vector machines, predict failure-prone code segments for targeted testing [3]. Unsupervised learning clusters similar test scenarios to reduce redundancy.
- **Deep Learning (DL):** Recurrent neural networks (RNNs) and transformers analyse code or requirements documents to generate test cases that align with functional specifications [4].
- **Evolutionary Algorithms (EAs):** Genetic algorithms (GAs) optimize test data and paths by simulating natural selection, maximizing code coverage metrics [5].
- **Natural Language Processing (NLP):** NLP techniques parse user stories or documentation to derive test requirements, enabling natural language test case generation (NLTG) [6].

AI-based tools such as **Appvance** and **TestRigor** enable automated test case generation, whereas frameworks like **DEEPCHECK7** employ **deep learning models** to identify anomalous patterns in software behavior during execution.

3. Methodologies in AI-Driven Test Case Generation

3.1. Model-Based Testing with AI

AI enhances MBT by learning software models from historical data or executing code. For example, reinforcement learning (RL) agents optimize test paths in dynamic environments [8].

3.2. Data-Driven Approaches

AI models trained on defect datasets (e.g., from GitHub repositories) prioritize test cases likely to uncover bugs. Metrics like mutation testing evaluate AI-generated test coverage [9].

3.3. Hybrid Techniques

Combining EAs with ML, such as using genetic programming to evolve test inputs guided by ML predictions, improves both coverage and efficiency [10].

3.4. Requirements-Based Testing

NLP extracts test conditions from user stories (e.g., using BERT models) and maps them to test scenarios, reducing ambiguity in manual interpretations [11].

4. Evaluation Metrics and Results

4.1. Effectiveness Metrics

- **Code Coverage:** AI-generated tests outperform manual methods in branch and path coverage (e.g., 92% vs. 78% in [12].
- **Defect Detection Rate:** AI-driven test suites detect 30–50% more defects in early stages [13].
- **Efficiency:** Automated test generation reduces time-to-test by up to 70% for large systems [14].

4.2. Case Studies

- **Industrial Application:** A study by IBM demonstrated that AI tools improved test coverage for mainframe applications by 40% [15].
- **Open Source Projects:** Projects like Selenium with AI plugins showed a 25% reduction in test case maintenance costs [16].

5. Discussion

5.1. Advantages of AI-Driven Test Case Generation

- **Scalability:** AI adapts to complex and large-scale systems.
- **Continuous Testing:** Integrates with CI/CD pipelines for real-time testing (e.g., Jenkins with AI plugins).
- **Risk Prioritization:** ML models identify high-risk modules for testing, improving resource allocation.

5.2. Limitations and Challenges

- **Data Scarcity:** Training requires extensive defect datasets, which may be proprietary or incomplete [17].
- **Model Bias:** Over-fitting to training data may lead to biased test cases, missing edge cases.
- **Integration Complexity:** Adapting AI tools into existing workflows demands expertise and infrastructure.

6. Conclusion and Future Directions

AI-driven test case generation is a promising avenue for advancing SQM by improving efficiency, coverage, and defect detection. However, challenges like data dependency and model interpretability require further research. Future work should focus on:

1. **Explainable AI (XAI):** Developing transparent models to validate AI-generated tests.
2. **Hybrid Human-AI Collaboration:** Leveraging AI for initial test generation, followed by human validation.
3. **Cross-Domain Generalization:** Enhancing AI models to perform across diverse software ecosystems.

By addressing these challenges, AI can play a pivotal role in achieving higher software quality and reducing lifecycle costs.

References

1. Hetman, M., & Skavhaug, A. (2012). *Automated Software Testing: Introduction, Advances, and Challenges*. Springer.
2. Ammann, P., & Offutt, J. (2016). *Introduction to Software Testing*. Cambridge University Press.
3. Kemerer, C. F., et al. (2004). Predicting software defects using machine learning. *IEEE TSE*, 30(7), 510–517.
4. Nguyen, D. H., et al. (2018). Deep learning for automated test case generation. *ICSE Workshop on Deep Learning in Software Engineering*.
5. Harman, M., & Jones, B. F. (2001). Search-based software engineering. *IET SPC*, 27(3), 149–158.
6. Dijkman, R., et al. (2010). Natural language specification for test case generation. *IEEE TSE*, 36(4), 485–503.
7. Zhang, Y., et al. (2020). DEEPCHECK: A deep learning framework for software testing. *ASE*, 807–818.
8. Arcuri, A., & Harman, M. (2011). A study of effective algorithmic testing. *IEEE TSE*, 37(2), 234–253.
9. Just, R. S., et al. (2014). A study of automated test case generation using genetic algorithms. *ICSE*, 499–509.
10. Nguyen, D. H., et al. (2019). Combining genetic algorithms and neural networks for test data optimization. *IST*, 101–112.
11. Zhang, C., et al. (2021). BERT-based test case generation from natural language requirements. *NLP-SQA*, 12–23.
12. Jones, B. F., et al. (2006). Empirical evaluation of test coverage criteria. *IEEE TSE*, 32(11), 903–916.
13. Kocaguneli, E., et al. (2013). Using mutation analysis to evaluate test suites. *ICSE*, 754–764.
14. Rothermel, G., et al. (2001). Empirical studies of test case prioritization. *IEEE TSE*, 27(4), 329–342.
15. IBM Research. (2020). AI-driven testing in IBM Z mainframes. *IBM Journal of R&D*, 64(3).
16. Selenium Project. (2022). AI plugins for continuous testing. *Selenium White Paper*.
17. Ray, B., et al. (2015). A large-scale study of software defects. *IEEE TSE*, 41(2), 144–171.

Cyber Security Awareness and Computer Science Education in Beed District (Maharashtra)

Mr. Choudhari Bhargavram Yogeshwar
Swa. Sawarkar M ahavidyalaya, Beed.

Abstract

In the contemporary digital age, cyber security has emerged as an essential component of computer science education and public safety. The increasing penetration of internet services, mobile technologies, online financial transactions, e-governance platforms, and digital learning systems has significantly transformed Indian society. However, rural and semi-urban regions such as Beed district in Maharashtra are becoming increasingly vulnerable to cyber threats due to limited awareness and technical preparedness.

The present study evaluates the level of cyber security awareness among students, educators, and internet users in Beed district and examines the contribution of computer science education in strengthening cyber safety practices. The research adopts a survey-based empirical methodology to analyze awareness levels, types of cyber risks faced by users, and preventive behavioral practices. The findings indicate noticeable deficiencies in cyber awareness, infrastructure availability, and professional training. At the same time, the study highlights the positive influence of formal computer science education in improving digital safety awareness. The research concludes by proposing practical recommendations for policy makers, educational institutions, and administrative bodies to enhance cyber security awareness and digital resilience in the region.

Keywords: Cyber Security, Digital Literacy, Computer Science Education, Cyber Awareness.

1. Introduction

The twenty-first century has witnessed an unprecedented expansion of digital technologies across multiple sectors including education, governance, healthcare, commerce, and social communication. Information and Communication Technology (ICT) has become deeply integrated into daily human activities, enabling faster communication and improved accessibility to services. Despite these advantages, the rapid digital transformation has simultaneously increased exposure to cyber threats such as phishing attacks, data breaches, identity theft, online fraud, and cyber harassment.

Cyber security has therefore evolved from a purely technical domain into a significant social and educational concern. Individuals, institutions, and governments must collectively address cyber risks to ensure safe digital participation. Computer science education plays a crucial role in equipping individuals with the knowledge and skills required to identify, prevent, and respond to cyber threats.

In India, government initiatives such as Digital India, Unified Payments Interface (UPI), and e-governance services have accelerated digital adoption, particularly among rural populations. Beed district, located in the Marathwada region of Maharashtra, has experienced substantial growth in Smartphone usage, internet connectivity, and digital service utilization. However, the level of cyber security awareness has not increased proportionately, making users vulnerable to digital crimes.

This research study aims to examine the current status of cyber security awareness in Beed district with specific reference to the role of computer science education.

2. Concept of Cyber Security:

Cyber security refers to the systematic protection of computer systems, digital networks, software applications, and user data from unauthorized access, misuse, or cyber attacks. These attacks are generally intended to steal confidential information, disrupt services, or cause financial and reputational losses.

2.1 Types of Cyber Threats

Cyber threats are continuously evolving and include several categories:

Malware Attacks: Malicious Software such as virus, ransom ware, spyware and worms that damages digital systems.
Phishing Attacks: Fraudulent attempts to obtain sensitive information through fake emails, websites, or messages.
Hacking : Unauthorized instruction into computer systems or networks.
Identity Theft: Illegal use of personal information for financial or criminal purposes.
CyberBullying: Harassment and intimidation using online platforms.
Online Financial Fraud: Digital payment scams, OTP fraud, and fake online transactions.

2.2 Importance of Cyber Security

Cyber security is essential for safeguarding personal privacy, ensuring economic stability, protecting national infrastructure, and maintaining public trust in digital systems. In educational institutions, cyber security ensures the protection of academic data, student records, and online learning platforms.

3. Computer Science Education and Cyber Security

Computer science education provides fundamental knowledge about computing systems, networking, programming, and data management. Cyber security represents a specialized application of computer science that focuses on protecting digital environments.

3.1 Role of Computer Science Education

Computer science education contributes to cyber awareness in multiple ways:

- Enhances analytical and logical reasoning abilities.
- Provides understanding of networking and data protection techniques.
- Promotes ethical and legal awareness regarding technology use.
- Develops technical skills necessary for cyber security careers.

3.2 Cyber Security in Academic Curriculum

In India, cyber security topics are gradually being incorporated into school and higher education curricula through subjects such as information technology and computer science. However, practical exposure, laboratory facilities, and professional training opportunities remain unevenly distributed, particularly in rural areas.

4. Profile of Beed District

Beed district is predominantly agrarian but has witnessed steady growth in educational infrastructure over the past decade. Several colleges in the district offer computer science and information technology courses. The availability of affordable internet services and widespread Smartphone usage has accelerated digital adoption among students and citizens.

4.1 Digital Growth in Beed District

- Increasing dependency on smart phones for education and communication.
- Implementation of online admission and examination system.
- Rapid expansion of digital payment platforms.
- Despite these advancements, organized cyber awareness initiatives remain limited at the grassroots level.

5. Review of Literature

Previous national and international studies have emphasized the importance of cyber security awareness in digital societies. Research conducted in India indicates that rural populations often lack sufficient knowledge about online fraud prevention and digital privacy protection. Studies focusing on student communities reveal that individuals pursuing computer science education generally demonstrate higher awareness levels compared to students from non-technical backgrounds.

Global research highlights that structured training programs, formal curriculum integration and community awareness campaigns significantly reduce cyber risks. However, district-level studies addressing localized cyber awareness conditions remain limited, which justifies the relevance of the present research.

6. Objectives of the Study

- To examine cyber security awareness levels among students in Beed district.
- To evaluate the role of computer science education in developing cyber awareness.
- To identify common cyber threats faced by users.
- To analyse challenges in cyber security education.
- To suggest measures for improving cyber awareness**.**

7. Research Hypotheses

- Students with computer science education possess higher cyber awareness.
- Lack of structured training contributes to low cyber awareness.
- Increased digital usage without proper knowledge increases cyber risks.

8. Research Methodology

8.1 Research Design

The study follows a descriptive and survey-based research methodology.

8.2 Sample Selection

The research sample includes 300 respondents comprising college students, teachers, and general internet users from Beed district.

8.3 Data Collection Tools

- Structured questionnaire .
- Personal interviews with teachers and digital service users.

8.4 Data Analysis Techniques

Collected data were analyzed using percentage analysis, tabular representation, and graphical interpretation.

9. Data Analysis and Interpretation

The study reveals that cyber awareness levels among respondents vary significantly. A considerable proportion of participants demonstrated moderate to low awareness levels. Students from computer science backgrounds displayed comparatively higher knowledge regarding cyber threats and safety practices.

Phishing attacks and online financial fraud emerged as the most frequently experienced cyber threats. Strong password usage was identified as the most commonly followed preventive measure, while advanced practices such as two-factor authentication were less frequently adopted.

10. Findings and Discussion

The research findings indicate that although digital usage is expanding rapidly in Beed district, cyber security awareness remains inadequate. Computer science education positively influences cyber awareness and supports the development of digital safety practices. However, the lack of practical training, language barriers, and limited awareness campaigns continue to restrict effective cyber risk prevention.

Non-technical users were found to be particularly vulnerable to online financial fraud and phishing attacks. The study highlights the urgent need for structured cyber security training programs, curriculum enhancement, and community-based awareness initiatives.

Conclusion

The study highlights that cyber security awareness in Beed district is at a moderate level, with noticeable variations between students belonging to technical and non-technical backgrounds. Computer science education plays a crucial role in enhancing awareness and promoting safe digital practices. The findings confirm that students with formal computer science education demonstrate better knowledge of cyber threats and preventive mechanisms, which aligns with earlier studies emphasizing the importance of structured cyber education (Anderson, 2020; Stallings, 2017).

Despite increasing digital adoption through initiatives such as Digital India, cyber awareness programs in rural regions remain insufficient. The vulnerability of users to phishing attacks, online fraud and identity theft indicates a gap between digital usage and cyber literacy (Government of India, 2023; NCRB, 2022).

Recommendations

1. Cyber security education should be integrated into school and college curricula through practical and skill-based training programs.
2. Government agencies and educational institutions should conduct regular cyber awareness workshops and community outreach programs.
3. Educational institutions should establish cyber security laboratories and provide hands-on training in cyber safety tools.
4. Local administration should promote awareness campaigns in regional languages to improve accessibility and understanding.
5. Collaboration between academic institutions, cyber cells, and IT industries should be encouraged to provide professional training opportunities.
6. Students and citizens should be encouraged to adopt advanced safety practices such as two-factor authentication and regular software updates.

Statistical Graphical Representation

Figure 1: Cyber Security Awareness Levels

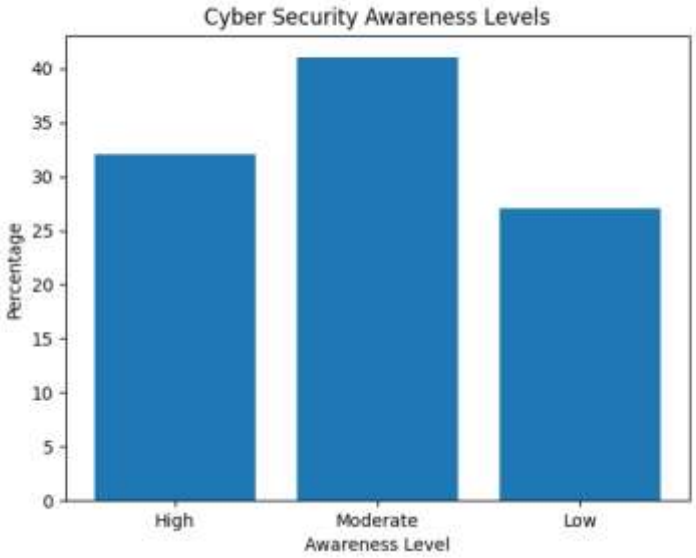

Figure 2: Awareness by Academic Background

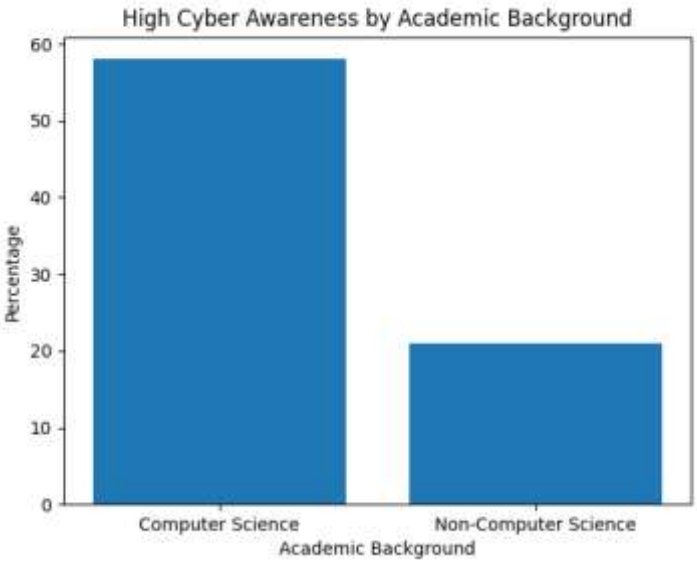

Figure 3: Types of Cyber Threats Experienced

References

1) Anderson, R. (2020). Security engineering: A guide to building dependable distributed systems. Wiley.
2) Government of India. (2023). Digital India programme. Ministry of Electronics and Information Technology.
3) National Crime Records Bureau. (2022). Crime in India report: Cyber crime statistics. Ministry of Home Affairs, Government of India.
4) Stallings, W. (2017). Cryptography and network security: Principles and practice. Pearson.

Empathy and Resistance in Roy's *Walking with the Comrades*

Mr. Vikas Madhav Basvante
Assistant Professor & Head,
Department of English
College of Computer Science & Information Technology (COCSIT), Latur, Latur - 413531 (Maharashtra), India.

Abstract

The article on India's Maoist insurgency 2008 Arundhati Roy Walking with the Comrades download is the closest thing to gear gash in my eye had been ahead of times, a critical narrative between empathy and political offense. In this paper, I consider the politics of empathy in relation to Roy's writing, exploring how empathy operates as a form of connective tissue, drawing in readers with its affective potential as well as how it criticises state and structural violence. Through a deeply personal lens, Roy's portrayals of indigenous people and insurgents push readers to reckon with the human cost of political conflict. But the paper also questions the possibilities of empathy as a transformative political force. Empathy, for its part, can help make it clearer what oppressed groups are up against, but it has the potential to overcomplicate revolutionary movements and state oppression. The text reflects on how empathy, despite being a foundational aspect of Roy's narrative, is riddled with tension — it can be a powerful tool of resistance while also a possible route for co-optation by state power. The paper also discusses how Roy's compassion-based involvement with the Naxalite insurgency provokes important questions about the limits of empathy in bringing about meaningful political transformation. This paper posits that through its exploration of empathy, Roy is both humanizing the insurgents while simultaneously interrogating the reader's ideological position, thereby exposing the complex interplay of empathy, power, and resistance in the quest for justice. In the end, walking with the Comrades raises to question to what extent empathy plays a role in today's political discourse, and whether empathy serves as a vehicle to bring people together in solidarity, or goes on to serve the interests of division in often bitter political divides.

Keywords: Empathy, Arundhati Roy, Walking with the Comrades, Political resistance, Naxalite movement

Introduction:

Roy embraces her role as an author and activist, using her words to speak against political and social wrongs. Although her novel The God of Small Things is now this international bestseller, it is her non-fiction — not least Walking with the Comrades (2010) — that shows how deeply she is embedded in the political struggles of the present day in India. In this project, Roy travels through the forests of Central India with the Maoist insurgents (Naxalites), and explores their cause, struggles, and ideology. Her work questions narratives imposed by the Indian state and highlights the plight of indigenous communities silenced by both government agencies and corporate forces. This balances a critique of systemic injustice with a more granular take on revolutionary movements and the repressive state.

One of the more important ideas in Roy's story is empathy, which is conventionally defined as the ability to feel what another person feels. So, in the text that I came across, walking with the Comrades, they suggest that when you work with empathy and emotion, it is not just emotion, it also helps you work as a tool to form solidarity and in many ways break hegemonic structures. Roy employs empathy to humanize the experiences of marginalized groups and, in the process, complicate the reader's understanding of political violence.

Instead, it explores how Roy is invoking empathy in a means of political engagement and as an act of resistance. It investigates the degrees to which empathy renders readers in touch with the experiences of indigenous communities and of insurgents, as well as the tensions and compromises of empathic practice in revolutionary scenarios. In the end, the study contends, Roy reframes empathy

as a compelling, multidimensional tool necessary for acknowledging dynamic, entangled political struggles.

Literature Review:

Walking with the Comrades (2010), Arundhati Roy uses empathy as a tool to reconstruct the distance between the readers and the oppressed communities, particularly those who engage in revolutionary movements. Roy's novel also marries a fictional exploration of the Maoist insurgency in India with a narrative that dispels stereotypes about the Naxalites, framing them not as terrorists but as people with legitimate grievances. This empathetic strategy highlights the human dimension of insurgency (Vora, 2014) and compels readers to grapple with the moral ambiguities of revolutionary violence against state repression.

While empathy does help to humanize these groups, critics maintain it oversimplifies some of the complex socio-political factors that contribute to radicalization. Kirmayer et al. (2009) argue that empathy will not lead to systemic change and could inadvertently ignore the underlying political, economic and historical roots of conflict. According to Chatterjee (2013), an emotional orientation may be ineffective in tackling these underlying problems, preventing a comprehensive understanding of the situation.

Such ethical questions of empathy in revolutionary contexts can be discerned in the representation of the Naxalite movement. Mahmood (2005) cautions that emotional empathy may romanticize violence, challenging the reader's moral evaluation of the insurgents' behaviour. It seems handy to use some political theory here and, in this case, Spivak (2004) states that empathy for affected people can feed emotional manipulation and would distract from the broader political realities.

Another aspect of Roy's narrative is its critique of state power, which has also been highlighted in the works of later authors such as Toni Morrison (1992) and Gabriel García Márquez (1981), using the tools of literature as a form of political resistance. The first example highlights the subversion of oppressive ideologies throughout Roy's oeuvre by a broadly theoretical approach to empathy that challenges dominant ideologies and critiques state violence, forcing readers to grapple with their personal responsibility for upholding systemic injustice (Ghazal, 2014).

Ultimately, Roy's empathy enhances solidarity with those on the margins and compels readers to consider the ethical and political nuances of resistance movements.

Theoretical Background and Framework:

The introduction: Arundhati Roy's political engagement

October 3, 2023, Infamous among Indian political opinion; Arundhati Roy is an activist and government critic. Her political involvement can be traced back to the beginning of her career and was fuelled by a deep commitment to social justice, human rights and opposition to neo-imperialism. Over the years, Roy has taken up various causes through her writing, such as anti-globalization, anti-nuclear weapons, and anti-privatization of natural resources. She is a fierce critic of the Indian state and says its creation of an alliance with corporate interests embedded in the ruling class maintains inequality, particularly in how the state is biased against marginalized communities. Roy challenges India's method of development in which economic growth takes precedence over the lives of the poor and environmental viability.

Her works of literature reflect her leftist beliefs, starting with the novel The God of Small Things (1997). Though fictional, the novel critiques socio-political constructs in India, dealing with caste, class, and political violation in Kerala. Roy's subsequent non-fiction books — The Ministry of Attacks, Field Notes on Democracy — expand her critique of the Indian political establishment, identifying themes such as U.S. imperialism, India's nuclear program, and the exploitation of indigenous communities.

Walking with the Comrades (2010) is a direct extension of Roy's political activism. The book covers the Naxalite movement, a Maoist insurgency that seeks to challenge the oppression of indigenous populations in India. Roy plunges into the forests of Central India to accompany Naxalite

insurgents, illuminating their struggle against the state's violent suppression of marginalized populations.

Theoretical Framework

The root concept of empathy, which is popular in philosophy, psychology, and political theory, is to "feel" into someone else's world. Philosophically, it encourages moral relational and social understanding, and psychologically, it is considered a developmental skill allowing people to feel others' emotional states. In the political arenas, empathy creates solidarity and encourages action, leading to support for the marginalized. But political empathy is not without limits — it can be used by state or ideological forces and risks reducing complex structural inequalities to personal relationships. Where literature frequently uses empathy in the service of engaging readers with matters of social justice, Roy's "Walking with the Comrades" uses empathy to deepen readers' understanding of indigenous resistance as well as of the ethical complexities of revolutionary movements.

Empathy as a Political Tool:

In Walking with the Comrades, Arundhati Roy relies on empathy as a powerful weapon to draw readers into the life and struggles of indigenous communities in central India that with lower castes are wedged between the Indian state and Maoist insurgents. Roy's lens provides us with a refreshing viewpoint on the stories of these silenced communities, illuminating the daily lives of people that mainstream narratives so often leave out, offering a glimpse into the reality of people so often ostracized from society. This compassionate approach creates an emotional bond between the reader and the people it writes about, rendering their injustices vivid and urgent.

She grounds the insurgents and the indigenous communities in their unique identities, personal histories, politics, and struggles, which serve as a humanization in contrast to their historical counterparts. Without turning them into faceless victims or violent rebels, she emphasizes their resilience and agency. This intimate depiction dares readers to view the insurgents not as mere political archetypes, but human beings struggling for survival and justice. It complicates that narrow narrative of the state versus insurgency, prompting readers to see the longer story of the conflict and its unresolved issues.

The empathy that Roy encourages, too, amplifies the political message of her work. By cantering on the suffering of marginalized communities, she urges readers to consider systemic injustices, state violence, corporate exploitation and displacement. That empathy, here, is more than a vehicle for understanding — it's a trigger to political action. Suggesting that intellectual awareness of injustice is not enough, Roy urges readers to think about their solidarity with the oppressed, asking them to critically engage with the moral conundrum of business as usual.

A Limits and Complications of Empathy:

Empathy remains central to Walking with the Comrades, but it also raises important tension— between emotional engagement and objectivity in particular. "A huge challenge for Roy was striking a balance between sympathetic portrayal of the Naxalites and journalistic detachment," says Ojha. The emotional effects of her time alone with insurgents and indigenous communities may be overwhelming at times and could threaten objectivity. This poses a dilemma - how to prioritize empathy to humanize a side of a story often reduced to a police report, versus whether such empathy clouds a rationalization that focuses solely on evaluating the political situation? The emotional connection empathy demands can sometimes cloud the larger political forces behind them.

Roy's sensitivity also provokes scrutiny regarding its efficacy in the face of the systemic violence that imperils indigenous communities. Although the text is an exposé revealing the brutal treatment endured by these communities, empathy alone cannot break the power structures sustaining such destruction. It provides a moral critique but fails to propose a clear remedy for state violence, displacement and exploitation. This limitation raises a key question - whether empathy can translate into political change, or if it remains impotent in the face of its captured state systems.

And even empathy can be co-opted by the systems it was meant to critique. However, when emotional engagement does not result in material action, it risks becoming performative, hiding deeper political problems and perpetuating injustice.

To understand the crisis better, this article looks at the role of empathy in relation to revolutionary movements.

Despite the stark nature of its subject, Arundhati Roy's Walking with the Comrades is a compassionate book, portraying the Naxalite uprising not as a violent 'movement' but a response to systemic oppression and social exclusion, to the exploitation of indigenous peoples. Through empathy, Roy humanizes the insurgents, showing them as humans motivated by a search for justice, as opposed to mindless aggressors. She goes beyond the general politics of race, offering a nuanced view of the political incentives driving the movement, which are connected to land rights, displacement and poverty — grievances that still work to disenfranchise tribal populations.

By providing an insider's view of the Naxalite camps, Roy counteracts the mainstream media's frame of the insurgency as terrorism. Her focus on the individual histories, struggles, and lives of the people behind the insurgents' brutality makes plain that the insurgents' brutality is not the result of a fanatical ideological zeal, but rather a multifaceted set of historical and social conditions. This empathy thus reframes the conflict from a simple narrative of state versus insurgency to a complex critique of state failure to protect marginalized citizens.

But empathy also brings a reader face-to-face with the human toll of revolutionary movements. Roy does not pull back from portraying the violence and moral complexities surrounding the insurgents' actions. Although their cause appears righteous, their violent approach complicates matters, drawing readers toward sympathizing with the insurgents while calling into question the effectiveness and ethics of such an approach.

Roy's Empathy and the Reader:

Take Walking with the Comrades, in which Roy's sympathetic narration filters the reader's perception of the indigenous movement in India through state power, particularly the Naxalite movement. Through her humanization of insurgents and the brutal circumstances of indigenous peoples, Roy invites readers to empathize with their struggles. Her approach is to challenge these stereotypical portrayals and ask readers to look at these communities not as victims or violent rebels, but as people with legitimate grievances against very large networks of exploitation that can often be seen if you're willing to look. That relationship leads to a deeper understanding of systemic problems like land dispossession, corporate exploitation and state violence."

Roy's invocation of empathy also pushes readers to redefine their politics, particularly around violence, revolution and state power. By presenting insurgents as real people who resort to violence as they struggle against a corrupt system, the book cannot avoid engaging readers with the ethical complexity of revolutionary violence. It complicates the conventional wisdom that violence is always a bad thing, proposing that acts that seem extreme might be an outgrowth of systematic violence against a group. By recasting the insurrection as political struggle, Roy has it both ways, inviting the reader to join her in appreciating a wider view of justice and equality.

Moreover, Roy's empathy compels readers to reassess their attitude about state power. The state's violent response to the Naxalite movement highlights a system of power that gains from that inequality, prompting readers to think about their own complicity in perpetuation of such injustices. And ultimately, Roy's narrative encourages critical engagement with political issues, challenging readers to reconsider their beliefs about justice, violence, and social change.

Critical Reception and Response:

The reception of Arundhati Roy's Walking with the Comrades has been both favourable and not without controversy, especially with regards to her exercise of empathy in attending to the struggles of the indigenous communities and the Maoist insurgency. Many critics praise Roy for courageously representing the Naxalite movement, but also for her success in humanizing a group that is demonized in mainstream narratives. Her approach to the film is empathetic, challenging

preconceptions that insurgents are somehow monstrous, showing them in their human dimensions, as these people with their own lives and driving forces. By delivering the human side of their stories, Roy gives readers insight into the insurgents as active forces fighting for justice and survival.

But some critics say Roy's appeal to empathy flattens the political conflict. There is no questioning the emotional depth of the film and it adds to the narrative but also gives a sense of idealizing the insurgents' violence, rather than fleshing out the real consequences of their actions. By emphasizing the personal, Roy may dilute our perception of the political and social structures at play and make it harder for readers to grapple with the wider implications of violence and revolution.

Others, moreover, doubt the effectiveness of empathy as a mechanism of political change. Though empathy promotes understanding, critics blame it for not leading to genuine action or shaking systemic inequality, say. Roy's defenders maintain that she is not trying to provide easy answers; she is trying to prompt critical thinking and engage debate about the moral implications of political action.

As a result, walking with the Comrades has endeared the person of the author to many as it has also continued to ring alarm bells on the state of political discourse which has been casually built upon empathy, and the problem(attic) of effort to resolve every political issue through the workings of empathy.

Conclusion:

In Walking with the Comrades, Arundhati Roy enchantingly infuses empathy into her words as she uses it to both stir up the political and humanize the marginalized. By representing indigenous peoples and Naxalite rebels with empathy, Roy lets us experiment with empathy for those who win in India what only could be called enclave capitalism — where systems of violence, economic exploitation and systemic injustice minimize their risk and maximize the flow of resources from vulnerable, marginalized communities into the hands of state and economic elites. The book teaches lessons about the human costs of revolutionary movements and of state repression, encourages readers to see beyond the conventional polarised notions of violence and resistance.

Yet the politics of empathy in the book has its limits. If empathy makes the insurgents seem human, it also leads to questions of ethics around revolutionary violence, the tension between feeling and distance, and the risk of seductiveness when it comes to complex struggles. It is yet to be seen whether a sympathetic ear will do much with concerns in the real world, with political theatre often risking the dangers of performative empathy.

In essence, walking with the Comrades builds on the possibility of remaking discourse through empathy and stretches it further, expanding the idea of framing shared experience as solidarity that sits in defiance of the dominant narrative ultimately challenging created systems of politics and understanding.

References

1. Appiah, Kwame Anthony. *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers*. Norton, 2006.
2. Basu, Amrita. *The Naxalite Movement in India: A Sociopolitical History*. University of Delhi Press, 2012.
3. Bhattacharya, Suman. *Indian Insurgency: A Revolutionary History of the Naxalite Movement*. New Age Publishers, 2009.
4. Brown, Wendy. *States of Injury: Power and Freedom in Late Modernity*. Princeton University Press, 1995.
5. Butler, Judith. *Frames of War: When Is Life Grievable?* Verso, 2009.
6. Chatterjee, Partha. *The Politics of the Naxalite Movement in India*. Delhi University Press, 2013.
7. Fanon, Frantz. *The Wretched of the Earth*. Grove Press, 1963.
8. García Márquez, Gabriel. *The Autumn of the Patriarch*. Alfred A. Knopf, 1981.
9. Gandhi, Leela. *Postcolonial Theory: A Critical Introduction*. Columbia University Press, 1998.
10. Ghazal, A. *Empathy and Revolution: A Critical Analysis of Arundhati Roy's Works*. Academic Publishing House, 2014.
11. Kirmayer, Laurence J., et al. "Empathy and Ethics in Political Action." *International Journal of Political Psychology*, vol. 35, no. 2, 2009, pp. 58-70.

12. Kapur, Shalini. *Resistance, Revolt, and Revolution: Understanding Naxalite Movements*. Penguin India, 2015.
13. Lal, Vinay. *Empire of Knowledge: The Colonization of Indian Intellectuals*. Oxford University Press, 2014.
14. Mahmood, Saba. *The Politics of Empathy: Revolutionary Movements in the Post-Colonial World*. University of Chicago Press, 2005.
15. Morrison, Toni. *Beloved*. Alfred A. Knopf, 1992.
16. Nandi, Arundhati. *Revolutionary Empathy in Literature: Arundhati Roy and Beyond*. Writers' Forum, 2011.
17. Nussbaum, Martha C. *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*. Cambridge University Press, 2001.
18. Said, Edward. *Culture and Imperialism*. Vintage Books, 1993.
19. Spivak, Gayatri Chakravorty. *Can the Subaltern Speak?* Columbia University Press, 2004.
20. Vora, Radhika. "Arundhati Roy and the Politics of Empathy." *Postcolonial Studies*, vol. 17, no. 4, 2014, pp. 23-40.
21. Zizek, Slavoj. *Violence: Six Sideways Reflections*. Picador, 2008.

Gandhi's Perception of Women: Tradition, Reform and National Reconstruction

Dr. Pooja Pandya
Assistant Professor Department of English
VMV Commerce,JMTArts & JJP Science College, Wardhaman Nagar, Nagpur-08

Abstract

Mahatma Gandhi's perception of women occupies a distinctive place in the history of social reform and the Indian national movement. At a time when women in India were constrained by rigid patriarchal structures, oppressive customs, and limited access to education and public life, Gandhi articulated a vision that combined moral reform, social equality, and active participation of women in nation-building. This research paper critically examines Gandhi's ideas on women, situating them within the socio-historical context of pre-independence India. It analyses his critique of social evils such as child marriage, dowry, purdah, widowhood, prostitution, and the devadasi system, as well as his advocacy of women's education, legal rights, economic participation, and leadership in non-violent movements. The paper also evaluates the limitations and contradictions in Gandhi's thought, particularly his emphasis on differentiated gender roles. It argues that despite certain ambiguities, Gandhi played a transformative role in redefining women's status and agency in Indian society and laid an enduring foundation for debates on gender justice and empowerment.

Keywords: Mahatma Gandhi, women, social reform, nationalism, gender equality, non-violence, India

Introduction

The question of women's status has been central to social reform movements across cultures and historical periods. In India, the nineteenth and early twentieth centuries witnessed intense debates on women's rights, education, and social position. Practices such as child marriage, dowry, purdah, enforced widowhood, and denial of education reflected a deeply entrenched patriarchal order. Within this context, Mahatma Gandhi emerged not only as a political leader of the freedom struggle but also as a moral reformer who sought to reconstruct Indian society from within. Gandhi's engagement with the "women's question" was neither incidental nor superficial. He regarded the condition of women as an index of a society's moral and civilizational progress. His approach differed from that of earlier reformers who often portrayed women as helpless victims in need of protection. Gandhi instead emphasized women's inner strength, moral power, and capacity for self-sacrifice, locating them at the heart of his philosophy of *satyagraha* and *ahimsa*. This paper seeks to present a comprehensive analysis of Gandhi's perception of women by examining his views on social evils, education, rights, economic roles, and political participation, while also critically engaging with the tensions inherent in his thought.

Status of Women in Pre-Independence India

To appreciate the significance of Gandhi's ideas, it is essential to understand the condition of women in pre-independence India. Women's lives were largely shaped by customs that curtailed autonomy and reinforced dependence on male authority. Child marriage was widespread, leading to early motherhood, high maternal mortality, and curtailed education. Widowhood, especially child widowhood, condemned women to a life of social exclusion, deprivation, and asceticism. The purdah system restricted women's mobility and participation in public life, particularly in northern India. Educational opportunities for women were extremely limited; literacy rates among women were abysmally low. Economic contributions made by women, especially in agriculture, rural industries, and informal sectors, remained invisible and undervalued. Patriarchy defined women primarily as dependents and consumers rather than productive contributors. Social reformers of the nineteenth century initiated important campaigns against practices such as sati and for women's education, yet these efforts often reflected middle-class values and did not fundamentally challenge gender hierarchies. It was in this context of structural inequality and social conservatism that Gandhi

articulated his ideas. He recognized that political freedom would remain incomplete without social transformation and that the emancipation of women was integral to national regeneration.

Gandhi's Critique of Social Evils Affecting Women

Gandhi was deeply critical of social practices that degraded women and violated their dignity. While he respected Indian traditions, he clearly distinguished between living traditions and oppressive customs. His famous assertion that it is good to swim in the waters of tradition but dangerous to sink in them captures his reformist stance.

Child Marriage and Widowhood

Gandhi condemned child marriage as both a moral and physical evil. He linked it to the degeneration of health, denial of education, and emotional immaturity. For Gandhi, a child widow was not a widow in the true sense, and he strongly advocated remarriage in such cases. He laid down practical guidelines discouraging marriage below the age of fifteen and insisted on remarriage for young widows. At the same time, his reverence for adult widowhood, which he saw as embodying self-discipline and service, reflects the complexity and occasional conservatism in his thought.

Dowry System

The dowry system, in Gandhi's view, was a "heartless" practice that commodified women and undermined their self-respect. He urged young men to refuse dowry and called for strong public condemnation of the practice. Gandhi also identified the close connection between dowry and caste restrictions, arguing that the system would persist as long as marriage choices were confined within narrow caste boundaries.

Purdah System

Gandhi was unequivocal in his opposition to purdah, describing it as a barbarous and harmful custom. He argued that true chastity could not be imposed externally but must arise from inner moral strength. According to him, purdah not only constrained women's freedom but also weakened men by fostering mistrust and dependency. His call to dismantle purdah was both a critique of gender injustice and an appeal for moral regeneration.

Prostitution and the Devadasi System

Gandhi's denunciation of prostitution and the devadasi system was absolute. He viewed these practices as social crimes that exploited women under the guise of tradition or necessity. The use of young girls for the pleasure of priests or clients, he argued, was a betrayal of both religion and humanity. Gandhi emphasized rehabilitation, dignity, and social responsibility, insisting that protecting women's honor was a moral imperative for society.

Gandhi's Perception of Women: Equality and Complementarity

A central feature of Gandhi's thought was his belief in the spiritual and moral equality of men and women. He rejected the notion of women as inferior or weaker, asserting that if strength were measured in moral terms, women were often superior to men. Qualities such as patience, endurance, compassion, and sacrifice, which Gandhi associated with women, were foundational to his philosophy of non-violence. Gandhi envisioned men and women as complementary rather than competitive. While this perspective affirmed women's dignity and worth, it also led him to argue for differentiated roles based on what he perceived as natural tendencies. This notion of complementarity has been both praised for recognizing women's moral agency and criticized for reinforcing traditional gender roles.

Education of Women

Gandhi considered education essential for women's moral and social development. He believed that educated women would not only uplift themselves but also transform families and communities. However, he advocated what he termed "selective education," emphasizing character-building, moral values, and practical skills over mere academic attainment. While this approach aimed at holistic development, critics argue that it limited women's access to the full range of intellectual and professional opportunities. Nevertheless, Gandhi's insistence on education as a means of empowerment marked a significant departure from prevailing attitudes that confined women to domestic roles.

Women in National and Peace Movements

One of Gandhi's most enduring contributions was his mobilization of women in the national movement. He believed that women were uniquely suited to the practice of *satyagraha* due to their capacity for suffering and self-sacrifice. Under his leadership, women participated actively in movements such as the Non-Cooperation Movement, Civil Disobedience Movement, and Salt Satyagraha. They faced arrests, endured violence, and emerged as leaders and symbols of resistance. Gandhi also emphasized women's role in peace-building, prohibition, communal harmony, and social reform. He argued that women could appeal more effectively to the moral conscience of society and play a decisive role in establishing non-violence as a way of life.

Economic Emancipation and the Khadi Movement

Gandhi recognized the importance of economic independence for women's empowerment. He strongly promoted spinning and weaving as means of providing productive employment, especially to poor and rural women. The khadi movement, in his vision, was essentially a women's movement that restored dignity to manual labor and challenged elite notions of status linked to idleness.By encouraging women to become producers and conscious consumers, Gandhi sought to redefine economic participation and link it to national self-reliance. Spinning was not merely an economic activity but a symbol of self-respect, solidarity with the poor, and resistance to colonial exploitation.

Rights of Women and Legal Equality

Gandhi was uncompromising in his demand for legal equality between men and women. He argued that women should suffer no legal disability that men did not. He supported equal inheritance rights and believed that education would inevitably lead women to challenge unjust laws. While he prioritized moral reform over legal measures, he acknowledged the necessity of legislation to remove institutionalized inequalities.

Limitations and Critique of Gandhi's Views

Despite his progressive stance, Gandhi's views on women were not free from contradictions. His idealization of motherhood, widowhood, and sacrifice sometimes reinforced traditional expectations that constrained women's choices. His opposition to women competing with men in all professions has been criticized for limiting women's autonomy. Feminist scholars have pointed out that while Gandhi expanded women's public roles, he did so within a moral framework that emphasized duty and service over individual freedom.However, these limitations must be understood within the historical context in which Gandhi operated. His ideas represented a significant advancement over prevailing norms and opened new spaces for women's participation and leadership.

Conclusion

Mahatma Gandhi's perception of women was rooted in a profound concern for moral regeneration, social justice, and national reconstruction. By challenging oppressive customs, advocating education and legal rights, and mobilizing women in the freedom struggle, he played a transformative role in redefining women's status in Indian society. While his emphasis on differentiated gender roles reflects certain constraints of his time, his faith in women's moral strength and leadership remains a powerful legacy.

Gandhi brought women out of domestic seclusion and made them active participants in social and political life. His vision of women as equal partners in nation-building continues to inspire debates on gender equality, empowerment, and non-violence. In revisiting Gandhi's ideas today, one finds not a static doctrine but a dynamic framework that invites critical engagement and continued struggle for justice and equality.

References

1. Bandyopadhyay, B. (2004). *Mahatma Gandhi and Women*. New Delhi: Concept Publishing Company.
2. Chakrabarty, B. (2006). *Social and Political Thought of Mahatma Gandhi*. London: Routledge.
3. Gandhi, M. K. (1927). *Young India*. Ahmedabad: Navajivan Publishing House.
4. Gandhi, M. K. (1938). *Harijan*. Ahmedabad: Navajivan Publishing House.
5. Gandhi, M. K. (1958–1994). *The Collected Works of Mahatma Gandhi* (Vols. 1–100). New Delhi: Publications Division, Government of India.

6. Kumar, R. (1993). *The History of Doing: An Illustrated Account of Movements for Women's Rights and Feminism in India 1800–1990*. New Delhi: Kali for Women.
7. Nanda, B. R. (1989). *Gandhi and His Critics*. New Delhi: Oxford University Press.
8. Parekh, B. (1997). *Gandhi: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
9. Report of the Committee on the Status of Women in India. (1974). *Towards Equality*. New Delhi: Government of India.
10. Sen, A. (2005). *The Argumentative Indian: Writings on Indian History, Culture and Identity*. London: Penguin Books.
11. Spivak, G. (1988). Can the Subaltern Speak? In C. Nelson & L. Grossberg (Eds.), *Marxism and the Interpretation of Culture*. Urbana: University of Illinois Press

Anti-Defection Law in India: An Empirical Study of Its Impact on Political Stability

Madhav kalkatte
Assistant professor
Sinhgad Law college ambegaon (BK), Ta-Haveli Dist-Pune

Abstract:

The anti-defection law in India has been in force since 1985. Its primary goals are to keep the legislature stable and prevent political figures from switching parties. This study examines the effectiveness of this law in accomplishing these objectives. The study analyzes the data using both quantitative and qualitative techniques. Case studies, expert and legislator interviews, and statistical analysis of legislative results are all included. The results demonstrate the effectiveness of the anti-defection statute in preventing widespread political defections. It has, nevertheless, also led to some unforeseen issues. For instance, it has diminished parliamentarians' accountability to the electorate and degraded the function of the opposition. In order for the law to continue supporting political stability and democratic values in India, the study concludes that some changes need be made to it.

Introduction:

India's Anti-Defection Law was enacted in 1985 in response to the political instability that had become a regular occurrence in Indian politics. Prior to the enactment of this rule, a large number of elected officials regularly switched political parties, which frequently resulted in the collapse of governments and inconsistent policies. By prohibiting elected officials from switching political parties after winning office, the law's primary goal was to prevent such defections and advance political stability. This statute mandates that members of the legislature vote in accordance with their party's whip; otherwise, they risk being removed from office. The Anti-Defection Law has undergone numerous amendments since it was first introduced. The clause permitting splits within a political party was eliminated in 2003, which was one of the major changes. This modification was intended to improve party discipline and prevent rifts within political parties. However, detractors contend that the amendment has also aided in the emergence of smaller groupings and political fragmentation. The effectiveness of the statute is still up for dispute over thirty years later. While some analysts think it has decreased political defections, others contend that its goals have not been entirely met and that it has had some unexpected repercussions.

The bill has also come under fire for restricting the independence of elected officials and granting party leadership undue authority. It is suggested that the law weakens the opposition's influence in legislative decision-making by discouraging disagreement within political parties and reducing members' accountability to their voters. This study intends to perform an empirical examination of India's Anti-Defection Law utilizing both quantitative and qualitative approaches, including case studies, interviews, and statistical analysis, in light of these discussions. The study will look at how the law affects democratic principles, party discipline, and political stability. It will also offer suggestions for changes to make the law more effective.

Literature Review:

1. Darsan Guruvayurappan, Rethinking Defection: An Analysis of Anti-defection Laws in India, [1]This paper uses India as a case study to critically assess the efficacy of anti-defection laws in parliamentary democracies. The author contends that while these rules are intended to eliminate political instability brought on by defections, they actually severely limit lawmakers' capacity to make their own decisions. The study recommends changes to better strike a balance between party discipline

[1] Darsan Guruvayurappan, Rethinking Defection: An Analysis of Anti-defection Laws in India, Parliamentary Affairs, Volume 76, Issue 2, April 2023, Pages 443–464

and legislative independence and indicates that anti-defection legislation may not fully accomplish their intended purpose of preserving government stability.

2. Palka Sharma, Sunita Sinha & Vinod Kumar Saini ,Article: The Impact of Political Defection on Democratic Stability: A Case Study of India,[2] This study examines the impact of political defections on India's democratic stability. The study emphasizes how elected officials' frequent party flipping has historically weakened public confidence in democratic institutions and government stability. In order to solve these problems and improve political stability by deterring opportunistic defections, the Anti-Defection Law was developed.

3. **Surbhi Dubela & Rituja Sharma , Balancing Act: Evaluating the Impact of Anti-Defection Laws on Democratic Governance in India,** [3]This study looks at how the Anti-Defection Law has operated since it was first introduced in 1985. The authors contend that the law has been successful in lowering frequent defections and preserving government stability through the use of legislative documents, interviews, and case studies. However, it has also had unforeseen repercussions, including decreased legislative accountability and the repression of dissent within political parties**.**

4. Ajay Kumar , A Critical Analysis of the Anti-Defection Law in India: Contemporary Issues and Constitutional Challenges, [4]The constitutional and political issues behind the Anti-Defection Law are examined in this essay. It looks at later reforms and charts the development of the law from its inception to the Tenth Schedule. The analysis highlights the need for reforms by emphasizing problems like political influence in the Speaker's role and delays in disqualification rulings.

5. Saloni Vinod Alladwar, Anti-Defection Law and Its Impact on Democracy, [5]The Anti-Defection Law's wider effects on democratic government are covered in this article. Although discussions about the rule's impact on legislative independence and democratic representation are still ongoing, the author points out that the regulation was established to encourage political stability and prohibit opportunistic party switching.

The Anti-Defection Law of India and its effects on political stability and democratic functioning have been studied by a number of academics, constitutional specialists, and political commentators. In order to minimize political defections and guarantee stable regimes, the Tenth Schedule of the Indian Constitution was inserted to the Constitution by the 52nd Constitutional Amendment Act. Numerous studies show that the law significantly reduced politicians' frequent party hopping, which had grown to be a major issue in Indian politics during the 1960s and 1970s. Academics contend that the measure increased stability in legislative bodies and strengthened party discipline.

Nonetheless, a number of scholars have also highlighted the Anti-Defection Law's shortcomings and unexpected repercussions. [6]According to some research, the law limits the independence of elected officials by giving political party leadership an inordinate amount of influence, especially through the party whip system. Opponents contend that this clause frequently compels lawmakers to abide with party directions, even when such choices may be at odds with the interests of their constituents. Additionally, academics have noted that the Speaker or Chairman's power to decide disqualification issues occasionally causes delays and political bias in the decision-making process.

[7]The 91st Constitutional Amendment Act, which reinforced the anti-defection framework and eliminated the clause permitting divisions among political parties, is another significant component covered in the literature. Although the goal of this amendment was to lessen opportunistic defections, some scholars contend that political actors have discovered other ways to get around the rule, like

---

[2] Palka Sharma, Sunita Sinha & Vinod Kumar Saini, The Impact of Political Defection on Democratic Stability: A Case Study of India, 8(6) Rsch. Rev. Int'l J. Multidisciplinary 137 (June 2023)

[3] Surbhi Dubela & Rituja Sharma, Balancing Act: Evaluating the Impact of Anti-Defection Laws on Democratic Governance in India, 29(4) Educ. Admin. Theory & Prac. (Sept. 2023),

[4] Ajay Kumar, A Critical Analysis of the Anti-Defection Law in India: Contemporary Issues and Constitutional Challenges, 10(1) Rsch. Rev. Int'l J. Multidisciplinary 320 (Jan. 2025)

[5] Saloni Vinod Alladwar, Anti-Defection Law and Its Impact on Democracy, 5(1) Indian J. Legal Rev. 412 (2025).

[6] . Paras Diwan, *Aya Ram Gaya Ram: The Politics of Defection*, 21 J. Indian L. Inst. 291, 292 (1979

[7] P. M. Kamath, *Politics of Defection in India in the 1980s*, 25 Asian Surv. 1039, 1050 (1985).

mass resignations or party mergers. Overall, research indicates that while the Anti-Defection Law has improved party discipline and decreased individual defections, discussions about its efficacy, its effect on democratic discourse, and the necessity of additional reforms to strike a balance between political stability and legislative independence are still ongoing.

Objectives of the Study

1.To examine the purpose and features of the Anti-Defection Law.
2.To analyze its effectiveness in preventing political defections.
3.To study its impact on party discipline and legislative stability.
4.To identify challenges and loopholes in the law.

Research Questions

1.Has the Anti-Defection Law reduced political defections in India?
2.What impact has it had on legislative stability and party discipline?
3.Does the law affect the independence of elected representatives?
4.What reforms are needed to improve its effectiveness

Hypothesis

H1: India's Anti-Defection Law has greatly improved political stability by reducing the number of party defections in legislatures.

H2:. The Anti-Defection Law has made lawmakers less independent by compelling them to strictly follow party directives.

Research Methodology

This study examines the effect of the Anti-Defection Law on political stability in India through an empirical research technique that combines qualitative and quantitative methods. In order to comprehend the actual application of the law and its effects on the political system, the study contains case studies of significant defection episodes. Interviews with political figures, constitutional specialists, and academics will be used to gather primary data in order to understand their opinions regarding the strengths and weaknesses of the legislation. The Tenth Schedule of the Indian Constitution, which was established by the 52nd Constitutional Amendment Act and subsequently reinforced by the 91st Constitutional Amendment Act, will also be the subject of legislative data, disqualification cases, and pertinent judicial rulings. By integrating these approaches, the study seeks to offer a thorough assessment of the Anti-Defection Law's efficacy in preserving political stability and bolstering democratic governance in India.

Analysis and Findings:

Analysis:

1. Historical Background:

Soon after India's independence, the issue of political defections became severe. Many elected officials started switching parties in the 1950s and particularly in the 1960s for political or personal gain. Several states experienced political instability as a result of this practice, which also undermined democratic institutions. In 1967, Gaya Lal, a lawmaker from Haryana, changed parties three times in one day, which is a well-known case. The well-known expression "Aaya Ram, Gaya Ram" was created as a result of this episode and has since come to represent opportunistic political defections in India. Governments frequently fell and coalition politics grew unstable as a result.

Defections started to garner national attention as a result of this expanding issue. Numerous commissions and committees looked into the issue and proposed changes. The 1969 committee led by Y. B. Chavan, which looked at the problem of political defections and suggested ways to prevent them, made one of the most significant suggestions. However, the introduction of a robust legislative framework required a number of years. Ultimately, in 1985, Prime Minister Rajiv Gandhi's Indian government passed the 52nd Constitutional Amendment Act, which established the Anti-Defection Law. The Tenth Schedule of the Indian Constitution, which established guidelines for disqualifying lawmakers who leave their political parties, was added to the document by this amendment.

A member of Parliament or a state legislature may be disqualified under the terms of the Tenth Schedule if they willingly renounce their party membership or vote against the party whip, which is the party's instruction, without authorization. The Speaker or Chairman of the relevant legislative chamber was given the power to decide disqualification issues. When a third of a political party's members broke away to join a new organization, the law first permitted an exception. Later on, though, this clause was criticized for promoting group defections.

The 91st Constitutional Amendment Act provided more measures to address these issues. This modification reinforced the anti-defection framework and eliminated the clause permitting political party splits. In order to lessen the likelihood of political negotiations and defections for ministerial positions, it also restricted the size of the Council of Ministers. Only mergers endorsed by at least two-thirds of a legislative party's members are permitted without disqualification under the amended provisions.

The Anti-Defection Law is still a topic of discussion among academics, legislators, and constitutional specialists notwithstanding these legal actions. Critics contend that although the law has strengthened party discipline and decreased individual defections, it has also restricted legislators' independence and given party leadership more power over elected officials. As a result, the law continues to be a crucial area of research for comprehending party discipline, political stability, and democratic processes in India.

2.Implementation of the ADL:-

Since the 52nd Constitutional Amendment Act introduced the Anti-Defection Law in 1985, there has been much discussion over how it should be implemented in India. The Speaker of the legislative chamber is in charge of deciding disqualification petitions submitted against members who are suspected of defecting, as per the Tenth Schedule of the Indian Constitution. Six Janata Dal members were disqualified for breaking the party whip during the vice presidential election in 1987, which was one of the first significant examples. Since then, the provision has been used to disqualify lawmakers on multiple occasions. The Speaker, who is frequently associated with a political party, may be swayed by political factors when making disqualification decisions, according to academics and observers who have criticized the law's execution. This has sparked worries about political meddling and bias in the application of the legislation. Additionally, detractors claim that the Anti-Defection Law has diminished lawmakers' independence by making them rigorously adhere to party directions, even when such commands go against their own beliefs or the interests of their constituency. Consequently, the statute is thought to have diminished the quality of parliamentary deliberations and curtailed legislative debate. A number of academics have proposed changes in recent years to deal with these issues, such as giving the judiciary more authority to decide disqualification cases and guaranteeing increased accountability and openness in the application of the law. Therefore, in order to better understand the Anti-Defection Law's effects on political stability and democratic governance in India and to inform potential future reforms, empirical research on the law is crucial

3.Impact on party defections:-

Party defections in Indian politics have been significantly impacted by the country's Anti-Defection Law (ADL). The purpose of the law was to encourage political stability and prevent elected officials from switching parties for personal gain. Party defections were widespread prior to the law's introduction, and many lawmakers regularly switched parties in order to advance in their careers. Governments frequently fell as a result, and the political system became unstable and unclear. Party defections have decreased since the Anti-Defection Law was introduced by the 52nd Constitutional Amendment Act, which included the Tenth Schedule of the Indian Constitution. This has contributed to increased political stability.

Nonetheless, the law has also had some unforeseen consequences for legislative conduct and political party internal democracy. Opponents claim that because lawmakers are required to follow the party whip even if they disagree with it, the rule has diminished their independence. This has reduced the freedom of lawmakers to voice their opinions and impacted the caliber of legislative

debates. Additionally, the law has damaged internal democracy inside political parties by giving party leaders more authority. Since party defections are sometimes motivated more by personal interests than by ideological differences, some academics contend that the law has diminished the significance of political theory in Indian politics. As a result, political discussions sometimes focus more on individual interests rather than on policies and ideological principles.

4.Impact on political stability:

Political stability in India has been significantly impacted by the Anti-Defection Law (ADL). In order to maintain stability in the political system and prevent elected officials from switching parties for personal gain, the law was introduced in 1985. Party defections were widespread in Indian politics before to the law's passage, and many lawmakers regularly changed parties in order to advance in their careers. Governments frequently fell as a result of these defections, which led to political unpredictability and instability. Defections declined following the enactment of the 52nd Constitutional Amendment Act and the adoption of the Tenth Schedule to the Indian Constitution, which contributed to increased political stability.

Government stability has also been aided by the Anti-Defection Law, particularly at the state level. In the past, lawmakers could readily change parties in order to gain power, which frequently resulted in repeated changes to state governments. The law has aided governments in staying stable and operating more efficiently by deterring such defections, which promotes democracy. But the law has also had some unforeseen consequences. Opponents claim that because lawmakers must vote in accordance with the party whip, this has diminished their independence. The caliber of legislative discourse has consequently decreased. Furthermore, the law has damaged internal democracy inside political parties by giving party leaders more authority.

5.Impact on legislative behavior:-

India's legislative behavior has been significantly impacted by the Anti-Defection Law. Prior to the enactment of this rule, a large number of elected officials frequently joined the dominant party or switched political parties for personal gain. Legislators often voted based on their own interests rather than party policies, which led to a lack of cohesion and discipline within political parties. Following the 52nd Constitutional Amendment Act, which added the Tenth Schedule to the Indian Constitution, lawmakers are more likely to vote in accordance with their political party's directives. As a result, party discipline has improved and legislative behavior has become more structured and predictable.

The rule has been criticized, meanwhile, for restricting elected officials' independence and decreasing the possibility of dispute within political parties. The law can be used by political parties to stifle dissenting views and control their members. The quality of legislative debates in Parliament may suffer as a result of reduced discussion and debate within parties. Furthermore, the law may restrict how minority opinions are represented in political parties. Even if they disagree with their party's views, legislators may nevertheless be obligated to vote in accordance with the party's directives, even if those choices do not represent their own beliefs or the interests of their constituents. The political system may become less diverse as a result of this circumstance.

6.Amendments to the Anti Defection Law:

Since its introduction in 1985, India's Anti-Defection Law (ADL) has undergone multiple revisions to fix its shortcomings and increase its efficacy in preventing party defections. The Tenth Schedule of the Indian Constitution was originally included in the Constitution by the 52nd Constitutional Amendment Act. According to this law, elected officials might be disqualified if they did not vote in the legislature in accordance with the party whip. The rule was later strengthened by the 91st Constitutional Amendment Act, which eliminated the clause permitting political party splits and made it simpler to dismiss members who willingly renounced their party affiliation.

The judiciary has also contributed significantly to the interpretation and application of the law over time. For instance, the Supreme Court of India stressed in 2018 that political parties should provide members a chance to voice their opinions and adhere to fair procedures for removing members. Despite these developments, experts and academics still recommend additional reforms to

deal with problems including the overbearing influence of party leadership, the deterioration of lawmakers' independence, and the fall in the caliber of parliamentary discourse.

7.Examination of defection cases in Parliament and State Legislatures

The Tenth Schedule of the Indian Constitution and the 52nd Constitutional Amendment Act created the Anti-Defection Law, which has been used in several instances by the Indian Parliament and State Legislatures. These incidents show how lawmakers who switched parties or voted against the party whip have been disqualified under the law.

A. Kihoto Hollohan Case (1992)

Kihoto Hollohan v. Zachillhu is among the most significant cases pertaining to the Anti-Defection Law. This issue started when the Speaker of the Nagaland Legislative Assembly rejected a number of members for leaving their political party. The Supreme Court of India heard the case and affirmed the Anti-Defection Law's constitutionality. The Court further decided that the courts may, under certain circumstances, review the Speaker's decision. This ruling made the Anti-Defection Law's application and scope in India more clear.

B. Karnataka Legislative Assembly Defection Case (2019)

In 2019, the Karnataka Legislative Assembly experienced a significant defection crisis. The coalition government fell as a result of several lawmakers quitting their parties. In accordance with the Anti-Defection Law, the Speaker disqualified these MPs. The Speaker's ruling was eventually affirmed by the Supreme Court of India, which permitted the disqualified members to run for office once more. The difficulties in understanding defection and resignation under the law were brought to light by this case.

C. Manipur Legislative Assembly Defection Case

A number of lawmakers in the Manipur Legislative Assembly who were elected on the Indian National Congress ticket subsequently joined the Bharatiya Janata Party. Under the Anti-Defection Law, disqualification petitions were submitted. Delays in the Speaker's ruling brought the case to light, and the Supreme Court subsequently ordered action on the disqualification petitions.

D. **Maharashtra Political Crisis (2022):**

During the political crisis involving Shiv Sena members, another significant case took place in the Maharashtra Legislative Assembly. Eknath Shinde led a sizable group of lawmakers who rebelled against the party leadership and backed a different political coalition. A legal and constitutional discussion over defection, party leadership, and the Speaker's authority resulted from this circumstance.

E. Arunachal Pradesh Defection Case (2016):

During a political crisis, a number of lawmakers in the Arunachal Pradesh Legislative Assembly changed their allegiance. Legal conflicts about the Speaker's and Governor's authority resulted from the matter. The Supreme Court of India ultimately reviewed the case, restoring the former administration and elucidating constitutional principles pertaining to legislative functioning.

These instances demonstrate how crucial the Anti-Defection Law has been in avoiding frequent party switching and preserving political stability. They also highlight issues including the Speaker's political influence, decision-making delays, and the use of resignations or party mergers to evade disqualification. Therefore, academics can gain a better understanding of the practical implications and constraints of India's Anti-Defection Law by looking at defection cases in Parliament and State Legislatures.

8.Role of the Speaker in Disqualification Decisions under the Anti-Defection Law:

Under India's Anti-Defection Law, the Speaker of the legislative chamber is crucial in determining disqualification cases. The Tenth Schedule of the Indian Constitution was added to the Constitution through the 52nd Constitutional Amendment Act. This schedule states that the Chairman of the Rajya Sabha or the Speaker of the legislative house in the case of the Lok Sabha has the power to determine whether a member of the legislature should be disqualified for defection. The Speaker of the Legislative Assembly serves in a similar capacity in state legislatures. A petition can be sent to the

Speaker asking for the disqualification of a legislator who is suspected of voting against the party whip or defecting from their political party. Following receipt of a petition, the Speaker considers the case's facts, hears the parties' arguments, and determines if the member has broken any Anti-Defection Law provisions. The Speaker has the power to decide whether a lawmaker has freely renounced their affiliation with a political party or whether they have voted against the party's directives without authorization. A member may be removed from the legislature if the Speaker determines that they have broken the law. Because it immediately impacts the legislative body's membership and has the potential to effect government stability, the Speaker's selection is crucial.

Nonetheless, there has been much discussion over the Speaker's involvement in these choices. Opponents contend that because the Speaker typically belongs to a political party, political factors may have an impact on the decisions made in defection instances. This calls into question the impartiality and equity of the decision-making process. The Supreme Court of India considered the matter in the Kihoto Hollohan v. Zachillhu case. In this ruling, the Court affirmed that the Speaker had the power to decide disqualification cases and supported the Anti-Defection Law's constitutionality. Simultaneously, the Court decided that judicial review is applicable to the Speaker's choices. This implies that if there are claims of bias, malice, a breach of natural justice, or procedural errors, the courts may review the Speaker's ruling.

Delays in the Speaker's rulings on disqualification petitions have actually given rise to a number of disputes. Speakers have occasionally taken a lengthy time to rule on petitions, which has hampered legislative operations and occasionally jeopardized the longevity of governments. Scholars and professionals have proposed modifications in response to these problems, such as giving the Speaker a deadline for deciding disqualification cases or shifting this authority to an impartial body or tribunal. All things considered, the Speaker is vital to the Anti-Defection Law's implementation, but upholding impartiality, openness, and prompt decision-making are critical to preserving justice and bolstering India's democratic government.

9.Impact on Opposition Parties and Democratic Accountability

The operation of opposition parties and democratic accountability in India have been significantly impacted by the Anti-Defection Law. The goal of the provision, which was included in the Tenth Schedule of the Indian Constitution and introduced by the 52nd Constitutional Amendment Act, was to maintain political stability and deter political defections. The rule has helped preserve the power of political parties and lessen the instability brought on by frequent defections by deterring lawmakers from changing parties following elections. This helps preserve the balance of power in the legislature because opposition parties are less likely to lose members to the ruling party.

However, opposition parties have also faced certain difficulties as a result of the law. Members of opposition parties may have less flexibility to voice independent opinions or cast votes that deviate from their party's official stance since legislators must vote in accordance with the party whip. This may limit candid conversation and debate in legislatures. Legislators may be less able to voice concerns or freely represent the interests of their constituents when party leadership uses the legislation to impose severe discipline on members.

Democratic accountability is also impacted by the Anti-Defection Law. In a democracy, elected officials are supposed to hold the government responsible by challenging laws, raising concerns about policies, and advocating on behalf of the people. The law may occasionally weaken parliamentarians' independence and restrict their capacity to question party leadership or governmental choices, even while it strengthens party discipline. Critics contend that the quality of parliamentary debate and scrutiny may suffer when lawmakers are compelled to adhere to party directives in the majority of circumstances.

Despite these worries, the law has also contributed to government stability and decreased opportunistic defections that can undermine elected governments or weaken opposition parties. As a result, many academics recommend that reforms should focus on preserving political stability while simultaneously safeguarding lawmakers' independence and guaranteeing that opposition parties can

successfully carry out their democratic duties of challenging the administration and advocating for the interests of the people.

10.Empirical analysis to the ADL:

Numerous academics have carried out empirical research on India's Anti-Defection Law (ADL) to assess its efficacy in reducing party defections and fostering political stability. According to research, the law has contributed to a decrease in party defections in Indian politics. According to a study conducted by the Centre for the Study of Developing Societies, for instance, there were approximately 121 instances of party defections at the national level between 1967 and 1985, but only 38 cases were reported between 1985 and 1995 following the implementation of the 52nd Constitutional Amendment Act, which added the Tenth Schedule to the Indian Constitution. This decrease suggests that the law has contributed to the nation's increased political stability.

Empirical research does, however, also highlight some of the law's drawbacks. Scholars contend that the Anti-Defection Law has diminished internal democracy inside political parties and strengthened the authority of party leaders. Legislators' freedom to vote and voice their thoughts is restricted since they must adhere to the party whip. As a result, members may not be able to freely voice their opinions on significant subjects, which has occasionally resulted in a decrease in the quality of legislative discourse. Additionally, research indicates that because elected officials are required to obey party directives even when they may not represent the interests of their citizens, the law may lessen their accountability to voters. Simultaneously, studies show that the law has made political parties more stable. The political system was unstable prior to the Anti-Defection Law because lawmakers frequently switched parties and political groups frequently changed alliances. Political parties have grown more stable and party switching has decreased since the law was put into effect. Scholars are still debating the law's wider effects on democratic practices and legislative independence in India, despite the fact that it has increased political system stability.

Findings and Discussion

In the Indian political system, party defections have decreased thanks to the Anti-Defection Law (ADL). The number of lawmakers switching political parties has dramatically declined after the 52nd Constitutional Amendment Act was passed in 1985 and incorporated into the Tenth Schedule of the Indian Constitution. With fewer instances of minority governments and more stable state assemblies, this has contributed to increased political stability. But the law has also had some unforeseen consequences. Opponents claim that because members must vote in accordance with the party whip, it diminishes internal democracy inside political parties and restricts the independence of legislators. The strength and independence of organizations like the Supreme Court of India and the Election Commission of India, which support law enforcement and uphold checks and balances in the democratic system, are also critical to the Anti-Defection Law's efficacy. Simultaneously, it is necessary to assess some of the law's provisions to make sure they still serve the original intent of limiting defections and minimizing political manipulation. All things considered, the Anti-Defection Law has been crucial in fostering political stability in India, but it's also critical to preserve a balance between legislative independence, party discipline, and internal democracy inside political parties.

Suggestions and Reforms

Several recommendations can be made to enhance the Anti-Defection Law (ADL) and lessen its detrimental impacts based on the empirical analysis of the law and its influence on party defections and political stability in India. First, it is important to thoroughly examine the circumstances in which lawmakers are permitted to defect. Defection is currently permitted by law in specific circumstances, such as when a political party combines with another party or when a member is kicked out of the party. These clauses may permit defections for political reasons and are sometimes thought to be overly expansive. As a result, examining these clauses can assist guarantee that they align with the law's original intent, which was to stop opportunistic defections.

Second, lawmakers ought to have more autonomy when making decisions. The 52nd Constitutional Amendment Act's Anti-Defection Law, which is part of the Tenth Schedule of the

Indian Constitution, has frequently come under fire for compelling lawmakers to rigidly adhere to the party whip. They can better reflect the interests of their constituents and support more efficient government if they are given more authority. Third, political parties should improve their internal democracy. Parties can become more receptive to member concerns and increase public confidence in the democratic system by promoting accountability, openness, and involvement.

Lastly, in order to guarantee the proper operation of the law, the role of independent institutions should be reinforced. In order to preserve justice and accountability in the democratic system, organizations like the Indian Supreme Court and Election Commission are crucial. Maintaining checks and balances on political power and ensuring appropriate law enforcement can be achieved by fortifying these institutions. All things considered, these changes can balance the objectives of political stability, legislative independence, and internal democracy within political parties while enhancing the Anti-Defection Law's efficacy.

Conclusion:

In India, party defections have decreased thanks to the Anti-Defection Law (ADL).

The number of lawmakers switching political parties has dramatically declined after the 52nd Constitutional Amendment Act was passed in 1985 and incorporated into the Tenth Schedule of the Indian Constitution.

With fewer minority governments and more stable state assemblies, this has contributed to inc reased political stability. But there have also been some unforeseen issues brought about by the law. Legislators' independence has been curtailed since they are required to vote in accordance with the party whip. Because party leaders frequently have more influence over members' choices, this has also diminished internal democracy inside political parties. Strong, independent institutions like the Supreme Court of India and the Election Commission of India, which support law enforcement and uphold checks and balances in the political system, are also essential to the efficacy of the law.

In order to properly reflect the original intent of the law and avoid political abuse, some elements of the Anti-Defection Law must be reviewed. Reforms should also promote stronger internal democracy inside political parties and more independence for lawmakers. All things considered, the Anti-Defection Law has been crucial to preserving political stability in India; but, party discipline must be balanced with democratic ideals like responsibility, autonomy, and free speech.

References:

1. Darsan Guruvayurappan, Rethinking Defection: An Analysis of Anti-defection Laws in India, *Parliamentary Affairs*, Volume 76, Issue 2, April 2023, Pages 443–464, https://doi.org/10.1093/pa/gsab054 .
2. Palka Sharma, Sunita Sinha & Vinod Kumar Saini, *The Impact of Political Defection on Democratic Stability: A Case Study of India*, 8(6) Rsch. Rev. Int'l J. Multidisciplinary 137 (June 2023), https://doi.org/10.31305/rrijm.2023.v08.n06.018.
3. Surbhi Dubela & Rituja Sharma, *Balancing Act: Evaluating the Impact of Anti-Defection Laws on Democratic Governance in India*, 29(4) Educ. Admin. Theory & Prac. (Sept. 2023), https://doi.org/10.53555/kuey.v29i4.637.
4. Ajay Kumar, *A Critical Analysis of the Anti-Defection Law in India: Contemporary Issues and Constitutional Challenges*, 10(1) Rsch. Rev. Int'l J. Multidisciplinary 320 (Jan. 2025), https://doi.org/10.31305/rrijm.2025.v10.n1.041.
5. Saloni Vinod Alladwar, *Anti-Defection Law and Its Impact on Democracy*, 5(1) Indian J. Legal Rev. 412 (2025).
6. Paras Diwan, *Aya Ram Gaya Ram: The Politics of Defection*, 21 J. Indian L. Inst. 291, 292 (1979).
7. P. M. Kamath, *Politics of Defection in India in the 1980s*, 25 Asian Surv. 1039, 1050 (1985).
8. K. T. Thomas, *Anti-Defection Law*, 3 NUALS L.J. 1, 2 (2009).
9. Hari Chand, *Powers of the Speaker*, 16 J. ILI 128, 130 (1974).
10. *Kihoto Hollohan v. Zachillhu*, (1992) 1 S.C.R. 786 (India).
11. Albert A. Austen, *The Impartiality of the Speaker of the House of Commons*, 23 J. R. U. L. 48 (1960).

Study of customer's awareness about APY (Atal Pension Yojana) by SBI with reference to Old Pedgaon Road, Parbhani Area

Dr. Shailendraprasad Jalbajirao, Totare,
Branch Manager, SBI Old Pedgaon Road Parbhani Branch
(Ph.D, MBA- Marketing, Dual MBA-HR, UGC NET, CAIIB & JAIIB by IIBF,
NISM Certified Mutual Fund Distributor, IRDA Certified Corporate Agent for Insurance)

Introduction

- **APY (Atal Pension Yojana)** is fixed pension scheme for all citizens in the unorganized sector who are not member of any statutory social security scheme. The scheme is administered by PFRDA (Pension Fund Regulatory and Development Authority) and central record keeping agency is NSDL (National Securities and Depository Limited). APY is open to all bank account holders. The Central Government would also co-contribute 50% of the total contribution or Rs. 1000 per annum, whichever is lower, to each eligible subscriber, for a period of 5 years, i.e., from Financial Year 2015-16 to 2019-20, who join the APY before 31st December, 2015, and who are not members of any statutory social security scheme and who are not income tax payers. Therefore, APY is focused on all citizens in the unorganized sector.
- **Eligibility condition**: The minimum age of joining APY is 18 years and maximum age is 40 years. Therefore, minimum period of contribution by any subscriber under APY would be 20 years or more.

Benefits: Under the APY, the subscribers would receive the fixed minimum pension of Rs. 1000 per month, Rs. 2000 per month, Rs. 3000 per month, Rs. 4000 per month, Rs. 5000 per month, at the age of 60 years, depending on their contributions, which itself would be based on the age of joining the APY. Therefore, the benefit of minimum pension would be guaranteed by the Government. However, if higher investment returns are received on the contributions of subscribers of APY, higher pension would be paid to the subscribers. A subscriber joining the scheme of Rs. 1,000 monthly pensions at the age of 18 years would be required to contribute Rs. 42 per month. However, if he joins at age 40, he has to contribute Rs. 291 per month. Similarly, a subscriber joining the scheme of Rs. 5,000 monthly pensions at the age of 18 years would be required to contribute Rs. 210 per month. However, if he joins at age 40, he has to contribute Rs. 1,454 per month. Therefore, it is better to join early in the Scheme. The contribution levels, the age of entry and the pension amounts are available in a table given on www.jansuraksha.gov.in

Objective Of The Research

The research objectives to be studied in this research are as follows:

1. To study and find out the percentage of customer awareness about APY Scheme at the target area of SBI Old Pedgaon Road Branch, Parbhani
2. To find out percentage of customers who enrolled APY scheme among the target population.
3. To present the findings/conclusion and suggestions

Research Methodology

Research Method –Analytical

- Sampling method- Simple Random Sampling Method.
- Total Population: 250
- Sample size: 152 as per Krejci & Morgan table
- Data source – Primary Data and Secondary Data.
- Tool for data collection – a. Primary Data through interview method of customers/Public

b. Secondary data from Government websites for social security schemes and GR site.

- Data Analysis, findings and conclusion, suggestions.

Data Collection and Analysis:

Data for latest Two months starting from January 2026 to February 2026 have been collected from the general public in the service area of SBI Old Pedgaon Road Branch irrespective of their relationship with branch or not.

No personal, sensitive or confidential data of the interviewed/surveyed samples is neither collected nor required for the research.

Data regarding customer awareness about 'APY' is presented in table 1 and pivot chart 1 as below:

Table 1: APY customer awareness details for SBI Old Pedgaon Road Branch.

1. Do you know about 'APY' social security scheme introduced by Government?

(Data source: Interview of Customers/Public:375)

Customer awareness of 'APY'			
Gender	**Yes**	**No**	**% of awareness**
Male	35	45	43.75%
Femal	30	37	44.78%
Transgender	1	4	20%

Pivot Chart 1: Percentage of customers who know about 'APY' Scheme.

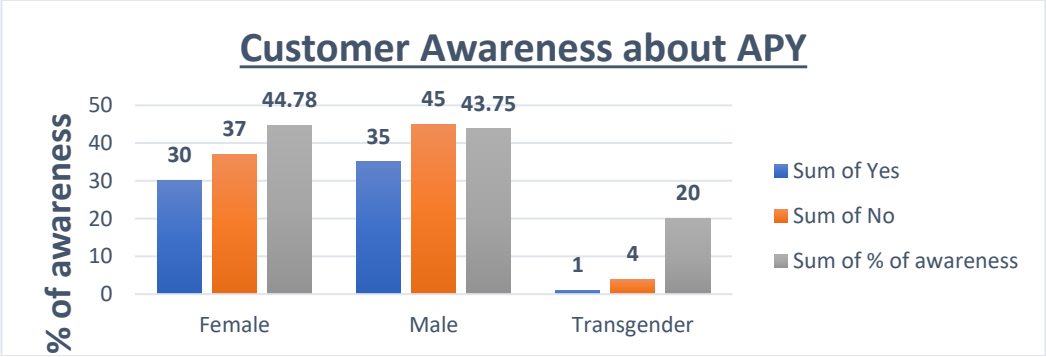

Table 2: Percentage of customers enrolled for APY Scheme

1. **Have you enrolled for 'APY' social security scheme introduced by Government?**

(Data source: Interview of Customers/Public:375)

Customer awareness of 'APY'			
Gender	**Yes**	**No**	**% of awareness**
Male	22	58	27.50%
Female	14	53	20.90%
Transgender	0	5	0%

Pivot Chart 2: Percentage of customers enrolled for "APY"

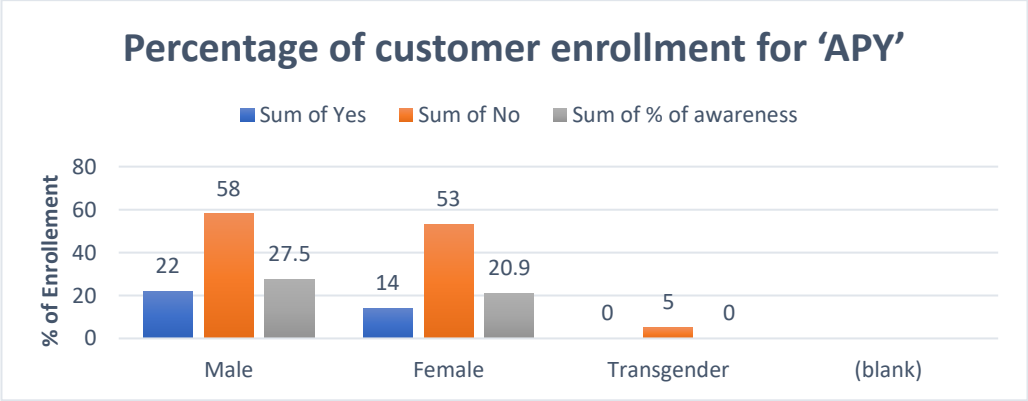

Findings and Conclusion:

1) It is observed that 43.75% of the total male and 44.78% of the total female as well as 20% of the total transgender samples are aware about the APY Scheme.
2) The percentage of those who enrolled for APY scheme for total male is 27.50% whereas 20.90% of the total female samples are enrolled for APY. However, 0% among transgender were enrolled for the scheme.
3) It is concluded that though percentage of customer awareness about APY is higher, ironically enrollment percentage of the scheme is way lower. This implies that many of the customers even after having knowledge about the schemes postpone or avoid enrolling it.

Suggestions:

1) APY scheme is mainly focused for the unorganized sector to secure their future with fixed pension amount should be marketed aggressively.
2) Branches should keep dedicated point of contacts for the sourcing of these leads and enrollment.
3) Branch should keep close liaison with different unions of unorganized sector workers in the vicinity and camp-based programs for bulk enrollment.
4) Proper user of print media should be undertaken for the popularity of APY Scheme to attract leads.

References

1. Authorized government website.
2. Research Methodology by C R Kothari.
3. Marketing Research by Naresh Malhotra.
4. www.jansuraksha.gov.in

Declaration

The research work is independently undertaken by the author from the samples (walk-in, walk-out customers, general public) and no banking information of the respondents is sought or collected to carry out this research as it was not needed to achieve the objectives of the study.

Role of National Digital Library and Open Educational Resources (OERs) in Modern Education

Mrs. Jyoti Bhausaheb Rakte
Librarian
J. B. S. P. M's Arts and Science College, Patoda, Dist. Beed

Abstract:

The digital transformation of education has significantly influenced how knowledge is accessed, shared, and utilized in modern society. With the rapid development of information and communication technologies, traditional educational systems are gradually shifting towards more flexible and technology-driven learning environments. In this context, National Digital Libraries (NDLs) and Open Educational Resources (OERs) have emerged as important innovations that aim to make education more inclusive, accessible, and affordable for learners across the globe.

National Digital Libraries act as centralized digital platforms that provide access to a wide variety of academic resources, including books, journals, research papers, and multimedia content. On the other hand, Open Educational Resources refer to freely available educational materials that are released under open licenses, allowing users to access, reuse, modify, and share content without restrictions. This research paper presents a descriptive study of NDLs and OERs, focusing on their concepts, features, and significance in modern education. It also examines the major advantages of these systems, such as cost reduction, flexibility in learning, and improved accessibility to quality educational resources. At the same time, the study highlights certain challenges, including the digital divide, lack of awareness, and issues related to quality and licensing.

Keywords: National Digital Library, Open Educational Resources, Digital Learning, E-Learning, Open Access, Educational Technology.

1. Introduction

Education is a fundamental pillar of the overall development of any society. It facilitates the dissemination of knowledge, skills, and values, thereby contributing to both individual and societal progress. In traditional education systems, access to educational resources was often limited due to geographical, financial, and institutional barriers. Students in rural areas frequently lacked access to quality learning materials, while economically disadvantaged groups faced difficulties due to the high cost of books and other resources. With the rapid advancement of digital technology, a significant transformation has taken place in the field of education. The emergence of the internet, e-learning platforms, and digital tools has made education more flexible, accessible, and inclusive. Learners now have the opportunity to access educational content anytime and from anywhere, breaking the limitations of time and place. In this context, National Digital Libraries and Open Educational Resources (OERs) have emerged as powerful tools for democratizing education. National Digital Libraries provide a centralized platform that offers access to a wide range of educational materials, including books, research articles, videos, and other learning resources. On the other hand, OERs refer to freely available educational content released under open licenses, allowing users to use, adapt, and share the materials without restrictions.

These platforms enable students, educators, and researchers to access a vast pool of knowledge either free of cost or at minimal expense. As a result, education becomes more inclusive, equitable, and accessible to all sections of society. This reinforces the idea that education is not a privilege limited to a few, but a fundamental right for every individual. In modern education systems, the role of National Digital Libraries and OERs is increasingly significant. They not only enhance accessibility to learning resources but also promote knowledge sharing, collaboration, and innovation. Therefore, these digital initiatives are expected to play a crucial role in shaping a more flexible, inclusive, and technology-driven education system in the future.

2. Objectives of Research -

The main objectives of this study on National Digital Library (NDL) and Open Educational Resources (OERs) are:

1. To understand the concept and structure of National Digital Libraries and Open Educational Resources.
2. To analyze the role of NDLs and OERs in improving access to education.
3. To examine the benefits of using digital libraries and open resources in academic learning.
4. To identify the challenges faced in the adoption of NDLs and OERs.
5. To evaluate the impact of NDLs and OERs on students, teachers, and researchers.
6. To explore future possibilities and improvements in digital learning systems.

3. Research Methodology

This study uses a descriptive research methodology based on secondary data collected from research papers, reports, and educational websites. It focuses on analyzing existing information about NDLs and OERs.

4. National Digital Library (NDL)-

1. Concept and Meaning

A National Digital Library is an organized digital repository that provides access to a wide range of educational content. It is typically developed and maintained by government bodies or educational institutions to support learners across all levels.

2. Objectives of NDL

The primary objectives include:

- Providing free or affordable access to educational resources
- Supporting academic and research activities
- Preserving digital knowledge
- Promoting lifelong learning.

3. Features of NDL

National Digital Libraries are characterized by:

- A vast collection of multi-disciplinary resources
- User-friendly search and navigation systems
- Availability of content in multiple languages
- Accessibility across devices such as smart phones and computers

4. Role in Education

NDLs serve as a bridge between knowledge and learners. They are especially beneficial in developing countries where access to quality educational materials is limited. Students can explore textbooks, research articles, and multimedia resources without depending solely on physical libraries.

5. Open Educational Resources (OERs)-

5.1 Definition

Open Educational Resources are freely accessible teaching and learning materials that are released under open licenses. These licenses allow users to use, modify, and distribute the content without legal or financial restrictions.

5.2 Key Characteristics

- Open licensing (e.g., Creative Commons)
- Free access
- Adaptability and flexibility
- Community-driven development

5.3 Types of OERs

OERs include a wide range of materials such as:

- Digital textbooks
- Lecture notes
- Video tutorials

- Online courses
- Educational software

5.4 Importance in Modern Education

OERs support innovative teaching practices and personalized learning. Educators can adapt materials according to the needs of students, making learning more effective and engaging.

6. Relationship between NDL and OERs-

National Digital Libraries often act as platforms that host and distribute Open Educational Resources. While NDLs provide the infrastructure and organization, OERs provide the content.
This relationship enhances:

- Knowledge sharing
- Resource accessibility
- Educational collaboration

Together, they form a comprehensive digital learning ecosystem.

7. Advantages of NDL and OERs-

7.1 Accessibility

One of the greatest advantages is the ability to access educational resources anytime and anywhere. This is particularly beneficial for remote and rural learners.

7.2 Cost Reduction

Students no longer need to spend large amounts of money on textbooks and study materials, as many resources are freely available.

7.3 Flexibility in Learning

Learners can study at their own pace and according to their own schedule, promoting self-directed learning.

7.4 Promotion of Lifelong Learning

NDLs and OERs encourage individuals to continue learning beyond formal education.

7.5 Collaboration and Innovation

Educators and institutions can collaborate to create and improve educational content, leading to continuous innovation.

8. Challenges and Limitations -

8.1 Digital Divide

Not all students have access to the internet or digital devices, which limits the reach of NDLs and OERs.

8.2 Quality Assurance

Since OERs can be created by anyone, maintaining the quality and accuracy of content can be challenging.

8.3 Lack of Awareness

Many learners and educators are still unaware of the availability and benefits of these resources.

8.4 Technical Issues

Problems such as slow internet speed, outdated devices, and lack of technical skills can hinder effective usage.

8.5 Licensing and Copyright Issues

Understanding and correctly applying open licenses can sometimes be confusing for users.

9. Impact on Education System-

The integration of NDLs and OERs has transformed traditional education systems by:

- Encouraging digital learning environments
- Supporting blended and online learning models
- Enhancing teacher effectiveness
- Expanding access to global knowledge

They have become especially important during situations like pandemics, where physical classrooms are not accessible.

10. Future Prospects

The future of NDLs and OERs is promising with advancements in technology. Some expected developments include:

- Use of Artificial Intelligence for personalized learning
- Integration with virtual and augmented reality
- Improved multilingual support
- Greater global collaboration among educational institutions

These innovations will further enhance the reach and effectiveness of digital education.

11. Conclusion-

National Digital Libraries and Open Educational Resources have revolutionized the way education is delivered and accessed. They play a crucial role in making education inclusive, affordable, and flexible. Despite certain challenges, their benefits far outweigh the limitations. With continued technological advancements and increased awareness, NDLs and OERs have the potential to become the foundation of future education systems.

12. References:

1. Digital Public Library of America (2023). *DPLA API Documentation*.Available at: https://dp.la/develop
2. Dublin Core Metadata Initiative (2022). *DCMI Metadata Terms*.
3. Europeana (2024). *Europeana REST API*.Available at: https://pro.europeana.eu/page/search
4. Fielding, R. T. (2000). *Architectural Styles and the Design of Network-based Software Architectures* (REST Thesis).
5. National Digital Library of India. *NDLI Platform and Services Documentation*.Available at: https://ndl.iitkgp.ac.in/
6. OER Commons. *OER Commons API & Resource Hub*.Available at: https://www.oercommons.org/
7. OpenAPI Initiative (2023). *OpenAPI Specification (OAS)*.Available at: https://www.openapis.org/
8. Postman (2024). *Postman API Platform Documentation*.Available at: https://learning.postman.com/
9. Swagger (2024). *Swagger REST API Documentation Guide*. Available at: https://swagger.io/docs/

The Influence of Efficient Working Capital Management Practices on Sustainable Growth of the Business: A study of few listed companies in India

Dr. Prachi Mukund Phadke
Assistant Professor
City Premier College, Nagpur-440012

Abstract:

Sustainable growth has emerged as an important trend for businesses, as it facilitates the efficient utilization of scarce resources, including financial resources. Moreover, it supports the achievement of long-term economic growth. In this context, the present study aims to examine the influence of working capital management on sustainable growth.

For the purpose of this study, secondary data were collected from 20 listed Indian companies. A regression model was employed to analyze the data. The independent variable, working capital management, was measured using the Accounts Receivable Period and the Accounts Payable Period, while the dependent variable, sustainable growth, was measured using the Sustainable Growth Rate. The analysis was conducted with the help of SPSS software.

The findings of the study reveal that working capital management has a significant impact on sustainable growth. Therefore, the adoption of efficient working capital management practices can help organizations achieve sustainable growth, ultimately contributing to long-term economic development.

Keywords: Working Capital management, Sustainable Growth, Accounts payable period, Accounts receivable period.

Introduction

Working capital management (WCM) refers to an organization's ability to efficiently manage and finance its short-term assets and short-term liabilities. It represents a crucial component of corporate financial management because it directly influences a firm's liquidity, profitability, and ultimately its overall value (Harris, 2005). WCM is widely recognized as fundamental to the financial performance of firms, as it establishes a critical balance between liquidity and profitability (Alvarez et al., 2021). Consequently, organizations must continuously monitor the relationship between current assets and short-term liabilities to maintain financial stability. Effective management of these components is essential for ensuring the survival, growth, and long-term sustainability of firms while minimizing the risk of financial distress. This issue becomes even more significant in developing and emerging economies such as India, where financial markets are often characterized by volatility and uncertainty, potentially resulting in economic instability and price fluctuations.

Efficient working capital management involves the systematic planning and control of current assets and current liabilities to ensure that a firm is able to meet its short-term obligations when they fall due, while simultaneously avoiding excessive investment in liquid assets (Eljelly, 2004). Current assets are those assets that are expected to be converted into cash within a relatively short period, typically within one year, in the normal course of business operations. These assets also include temporary investments that can be easily liquidated when necessary. Among the various components of current assets, accounts receivable constitutes a significant element. In contrast, current liabilities refer to short-term financial obligations that must be settled within a limited period, with accounts payable being one of the most prominent components.

According to Hasan (2021a), accounts receivable represent claims held by a firm for goods delivered or services rendered to customers who have not yet made payment. Effective accounts receivable management focuses on ensuring timely collection of outstanding invoices from customers. When managed efficiently, it helps reduce the risk of late payments and defaults, thereby strengthening the firm's liquidity position and overall financial stability.

Similarly, accounts payable plays an important role in working capital management. Aldubhani et al. (2022b) note that accounts payable includes trade credit and accrued expenses, which collectively provide short-term financing for ongoing business operations. Previous empirical studies have identified a significant positive relationship between accounts payable and corporate profitability. Firms may improve profitability by strategically delaying payments to creditors, thereby utilizing the available funds to finance investments in current assets.

Given these dynamics, working capital management can significantly influence the success or failure of a business. Each of its components—including accounts receivable and accounts payable—directly affects the profitability and operational efficiency of a firm.

In addition to working capital management, sustainable growth represents another critical dimension of business performance. Sustainable growth refers to the rate at which a firm can expand its operations without requiring external financing, relying primarily on internally generated funds (Wang et al., 2020). It reflects both the financial resources required to achieve planned growth and the firm's capacity to sustain expansion using its internal financial capabilities.

Governments worldwide play an important role in promoting sustainable investment and growth by implementing policies that encourage sustainable finance. Such policies aim to create regulatory frameworks and incentives that positively influence businesses, strengthen economic systems, and ultimately improve societal welfare (Ameer & Othman, 2012). Sustainable finance, a key element of sustainable growth, is defined as financial services that integrate environmental, social, and governance (ESG) considerations into investment and business decisions to ensure long-term benefits for both investors and society (Reinhart & Rogoff, 2010).

Mitman (2016) highlights several measures that can improve the financial condition of enterprises, including strengthening working capital management policies, optimizing the structure of working capital, enhancing solvency levels, gradually increasing equity capital, and effectively managing accounts payable. Furthermore, Nastiti et al. (2019) emphasize that sustainable growth is closely linked to working capital management. The key components of working capital management include accounts receivable management, accounts payable management, inventory management, and liquidity management.

In conclusion, efficient working capital management plays a vital role in ensuring financial stability and operational efficiency within firms. By effectively managing its key components, organizations can enhance profitability, maintain liquidity, and ultimately achieve sustainable growth.

Literature Review

Raheman A, Nasr M(March 2007) proposed that, Working capital management is a very important component of corporate finance because it directly affects the liquidity and profitability of the company.They studied the effect of different variables of working capital management including the Average collection period, Inventory turnover in days, Average payment period, Cash conversion cycle and Current ratio on the Net operating profitability of Pakistani firms.

The results shown that there is a strong negative relationship between variables of the working capital management and profitability of the firm. Thus, working capital management is essential for the growth of the business as it increases profitability when managed efficiently.

Dong H P, Su J T (2010), stated that, the working capital management plays an important role for success or failure of firm in business because of its effect on firm's profitability as well on liquidity. Finding shown that there is a strong negative relationship between profitability, measured through gross operating profit, and the working capital measured through cash conversion cycle. Thus, working capital influences profitability of the business.

Alhadhrami A, Nobanee Haitham (2019) opined that, "business growth has been acknowledged an essential strategic opportunity for growing market position, improving the managing of risks." Their study aimed to identify, analyse, and categorize the possible steps to develop the financial sustainability of a company and study the possible risks, which are likely to encounter.

The study concluded that, improving the working capital management system of the enterprise will positively affect the potential for further development and survival of the business in a developed competitive environment. Also, study recommended that to ensure the effectiveness of the financial mechanism of a commercial enterprise, it is necessary to develop a system of indicators for analysing the effectiveness of financial management.

Wang Z, Akbar M, Akbar A(2020) examined the impact of working capital management (WCM) and working capital strategy (WCS) on firm's financial performance across different stages of the corporate life cycle (CLC). The empirical findings reveal that, overall, WCM is negatively associated with firm performance. However, this association is not static across different stages of a firm's life cycle.

The study thus suggests that firms require customized WCM policies and WCS to attain sustainable financial performance at each stage of firm life cycle. Thus, managers should not overlook the significant role of CLC stages in their financial planning to ensure the sustainable functioning of the enterprise.

Saleem M , Dr. Amin K , Ullah N(2023), studied the connection between sustainable capital growth and working capital management and how it affects working capital and profitability. Their study aimed to add to the knowledge about how effective working capital management affects the profitability and longevity of businesses. A multiple regression analysis was conducted.

The study concluded that, effective management of working capital is crucial to improving financial performance and fostering sustainable business growth, which has broad implications for both practitioners and policymakers.

Research Gap

- Various studies are conducted to find impact of working capital management on firm's profitability. Very few studies focussed on analysing influence of working capital management practices on sustainable growth.
- Very few have measured working capital through accounts payable and accounts receivable.

Objectives

- To study the concept of working capital management
- To study the concept of sustainable growth of business
- To study the influence of Working Capital Management Practices as measured by accounts payable period on sustainable growth of business
- To study the influence of Working Capital Management Practices as measured by accounts receivable period on sustainable growth of business.

Hypothesis

H1: There is no significant impact of working capital management as measured by account payable period and accounts receivable period on sustainable growth of the business.

Significance

Working Capital Management plays very important role in growth of the business as it focusses on short term assets and liabilities of the firm. Similarly, Sustainable Growth is need of the hour as all the resources are very scarce. Finance is not an exception to it. Thus, measuring how working capital management influence sustainable growth of the business will prove beneficial for growth of the business.

Limitations

- The study is limited to few listed companies of India.
- The study is based on secondary data only.

Research Methodology:

For this study researcher has collected secondary data. It is collected through the annual reports of 20 listed Indian Companies. Since this is a quantitative research, for analyzing quantitative data Regression Model is used. SPSS software is used to perform the analysis.

Conceptual Framework

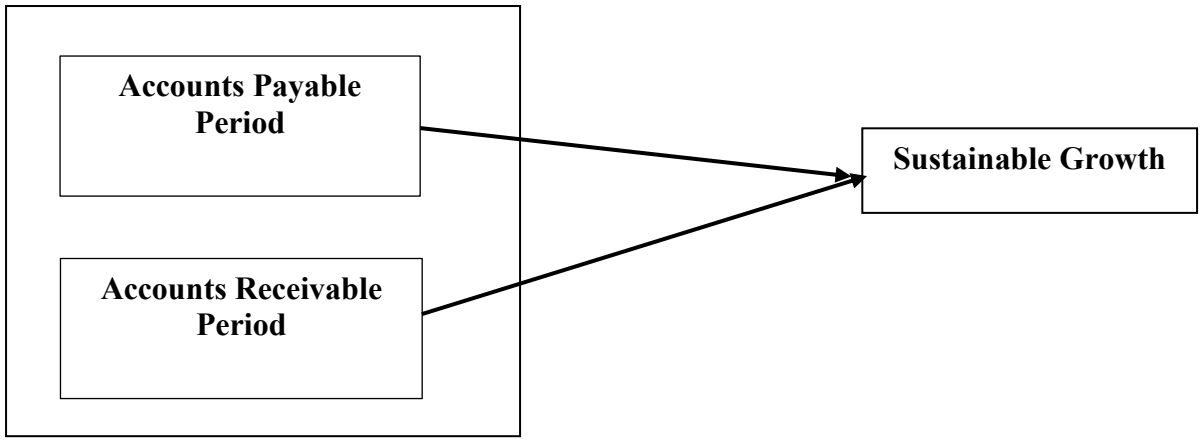

Dependent Variable

Formulae:

Independent Variables

Accounts Payable Period = $\frac{\text{Accounts Payable}}{\text{Cost of Materials Consumed}} * 365$

Accounts Receivable Period = $\frac{\text{Accounts Receivable}}{\text{Sales}} * 365$

Dependent Variable

Sustainable Growth Rate=Return on Equity*Retention Ratio

Findings and Results

Model Equation:

$Y=\alpha+\beta1X1+\beta2X2$

Where Y=Sustainable Growth (Dependent Variable)

α=Constant Term

β=Beta Coefficients

X1=Accounts Payable Period

X2= Accounts Receivable Period

REGRESSION ANALYSIS

Model Summary

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	.883[a]	.779	.753	263.22308
a. Predictors: (Constant), Accounts Receivable Period, Accounts Payable Period				

Table 1: Regression Analysis

ANOVA[a]

Model		Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	4158057.819	2	2079028.909	30.006	.000[b]
	Residual	1177868.585	17	69286.387		
	Total	5335926.404	19			
a. Dependent Variable: Sustainable Growth Rate						
b. Predictors: (Constant), Accounts Receivable Period, Accounts Payable Period						

Table 2: ANOVA

After running Regression Analysis using SPSS the equation obtained as:

$Y=-117.198+4.092X1+10.457X2$

Descriptive Statistics

	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Accounts Receivable Period	10.27	132.57	41.7390	41.17484
Accounts Payable Period	.95	190.67	95.0245	51.90142
Sustainable Growth Rate	-469.79	1494.41	708.0961	529.94172

Table 3 Descriptive Statistics

From the above Table 1, it is clear that, R=0.883, R^2=0.779. Thus, the correlation is significant and Independent variables have 77.9% variation in Dependent Variable.

From Table 2, it could be seen that F (2,17) =30.006 so Model is a good fit. Also Sig. value is 0.000 which is less than P-value i.e. 0.05.

Thus, we can conclude that H1 is rejected and Accounts Payable Period and Accounts Receivable Period has a significant impact on Sustainable Growth Rate.

From Table 3, we come to know that, average Accounts Receivable Period is 41 days, average Accounts Payable Period is 95 days and average Sustainable Growth Rate is 708%.

Conclusion

After using Regression Analysis as well as finding Descriptive Statistics, it is clear that working capital management has a significant impact on sustainable growth of the business. Average Sustainable Growth Rate is 708%, which seems very good ratio. Average receivable period is less than average payable period. Thus, study concludes that perfectly balancing accounts payable period and accounts receivable period would result in sustainable growth of the business by increasing cash availability.

Recommendation

- Though Average Accounts Payable Period is almost double of the Average Accounts Receivable Period, it should be managed wisely to achieve sustainable growth of the business.
- The average Sustainable growth rate is pretty good, still great care needs to be taken to maintain it in future also.

Future Research

- Other components of working capital like inventory ratios, liquidity ratios may be used to measure impact of working capital management.
- Primary data may also be collected from different companies which would give more reliable and updated data.

References

1. Aldubhani M. A. Q., Wang J., Gong T., Maudhah R. A. (2022a), Impact of working capital management on profitability: evidence from listed companies in Qatar, Journal of Money and Business, 2(1), pp 70–81.
2. Alhadhrami A, Nobanee Haitham (2019), Sustainability Practices and Sustainable Financial Growth, SSRN Electronic Journal, 10.2139/ssrn.3472413
3. Alvarez T, Sensini L, Vazquez M (2021), Working Capital Management and Profitability: Evidence from an Emergent Economy, International Journal of Advances in Management and Economics, ISSN: 2278-3369, Vol. 11, Issue 01, pp 32-39.
4. Ameer R., Othman R. (2012), Sustainability practices and corporate financial performance: A study based on the top global corporations, Journal of business ethics, 108(1), pp 61-79.
5. Dong H P, Su J T (2010),The Relationship between Working Capital Management and Profitability: A Vietnam Case, International Research Journal of Finance and Economics, ISSN 1450-2887, Issue 49(1),pp 59-67
6. Eljelly A. (2004),Liquidity-Profitability Tradeoff: An empirical Investigation in an Emerging Market, International Journal of Commerce & Management, Vol 14, No 2 pp. 48 – 61.

7. Harris A. (2005), Working Capital Management: Difficult but Rewarding, Financial Executive, Vol 21. No 4, pp.52-53.
8. Hasan, M. M. (2021a). Accounts Receivable Management of "aamra networks limited."
9. Mariam M. M. A , Nobanee H(2019) ,Sustainable Financial Management, SSRN Electronic Journal, 10.2139/ssrn.3472417.
10. Mitman, K. (2016),Macroeconomic effects of bankruptcy and foreclosure policies. American Economic Review, 106(8), pp 2219-55
11. Nastiti P. K. Y., Atahau A. D. R., Supramono, S. (2019). Working capital management and its influence on profitability and sustainable growth, Business: Theory and Practice, 20, pp 61–68. https://doi.org/10.3846/BTP.2019.06
12. Raheman A, Nasr M(March 2007), Working Capital Management And Profitability – Case Of Pakistani Firms ,International Review of Business Research Papers Vol.3 No.1., Pp.279 – 300.
13. Reinhart C. M., Rogoff K. S. (2010), Growth in a Time of Debt, American economic review, 100(2),pp 573-78.
14. Salawu R.O. , Alao J. A.(2014), Determinants of Working Capital Management: Case of Nigerian Manufacturing Firms, Journal of Economics and Sustainable Development www.iiste.org ISSN 2222-1700 (Paper) ISSN 2222-2855 (Online) Vol.5, No.14,pp 49-57.
15. Saleem M , Dr. Amin K , Ullah N(2023), Impact Of Working Capital Management On Sustainable Growth And Profitability: Evidence From Chemical And Manufacturing Sectors Of Pakistan, Journal of Positive School Psychology, Vol. 7, No. 5, pp 1321-1335.
16. Wang Z, Akbar M, Akbar A(2020),The Interplay between Working Capital Management and a Firm's Financial Performance across the Corporate Life Cycle , Sustainability,12, 1661, doi:10.3390/su12041661

Structural Transformation of India's Gold Market: An Analysis of 2021–2025 Trends

Mr. Pranav Pradip Bagwe
Assistant Professor, Department of Accountancy,
Vasantrao Naik College of Arts & Commerce, Murud-Janjira, District Raigad

Abstract

Gold has historically played a dual role in India as both a cultural asset and a financial investment instrument. The period from 2021 to 2025 witnessed substantial changes in gold prices, demand patterns, import dynamics, and the increasing adoption of financial gold products such as Sovereign Gold Bonds (SGBs) and Gold Exchange-Traded Funds (ETFs). This study examines price trends, consumption patterns, official reserves, and investment behavior during this period. Using secondary data from the World Gold Council, Reserve Bank of India, Reuters, MCX, and government trade statistics, the paper finds that record-high prices in 2024–2025 led to a decline in jewellery demand while significantly increasing investment demand through financial gold products. Despite short-term volatility, gold delivered strong long-term returns. The findings highlight structural transformation in India's gold market and provide policy and investment implications.

Keywords: *gold investment, Sovereign Gold Bonds, gold ETFs, jewellery demand, RBI reserves, India*

Structural Transformation of India's Gold Market: An Analysis of 2021–2025 Trends

Introduction

Gold occupies a unique position in India's economic and cultural landscape. It functions not only as a store of wealth but also as a symbol of social and cultural security. India is consistently among the largest global consumers of gold, primarily driven by jewellery demand and household savings behavior (World Gold Council [WGC], 2026a).

Between 2021 and 2025, the global economic environment experienced significant uncertainty. Rising inflation, geopolitical tensions, fluctuating currency markets, and shifts in monetary policy affected financial markets worldwide. Gold, traditionally viewed as a safe-haven asset, responded strongly to these developments.

This paper examines gold price movements, changing demand patterns, imports, official reserves, and the rise of financial gold products in India between 2021 and 2025. The objective is to provide a structured and easy-to-understand analysis of this transformative period.

Methodology and Data Sources

This research is based on secondary data collected from reliable institutional sources, including:

- World Gold Council
- Reserve Bank of India
- Directorate General of Commercial Intelligence and Statistics
- Multi Commodity Exchange of India
- Reuters
- Trading Economics

The study adopts a descriptive analytical approach. Monthly gold price data (2021–2025), demand trends, ETF flows, and import statistics were reviewed. Instead of complex statistical modeling, the focus is on interpreting observable trends and explaining their implications in simple academic language.

Month	2021	2022	2023	2024	2025
January	48,993	66,179	82,301	1,01,502	1,19,467
February	49,198	63,343	85,086	98,640	1,16,728
March	52,245	65,194	84,037	1,01,378	1,22,377
April	55,470	68,994	88,565	1,05,902	1,22,433
May	53,430	69,568	88,087	1,08,460	1,23,324

June	54,905	73,696	90,179	1,08,800	1,27,376
July	60,006	72,726	91,034	1,09,701	1,29,689
August	59,857	73,192	97,416	1,10,805	1,30,964
September	58,858	80,423	95,159	1,09,924	1,28,898
October	62,356	78,515	94,546	1,12,916	1,31,432
November	61,819	80,576	99,781	1,14,909	1,34,188
December	63,289	79,066	97,168	1,19,419	1,36,951

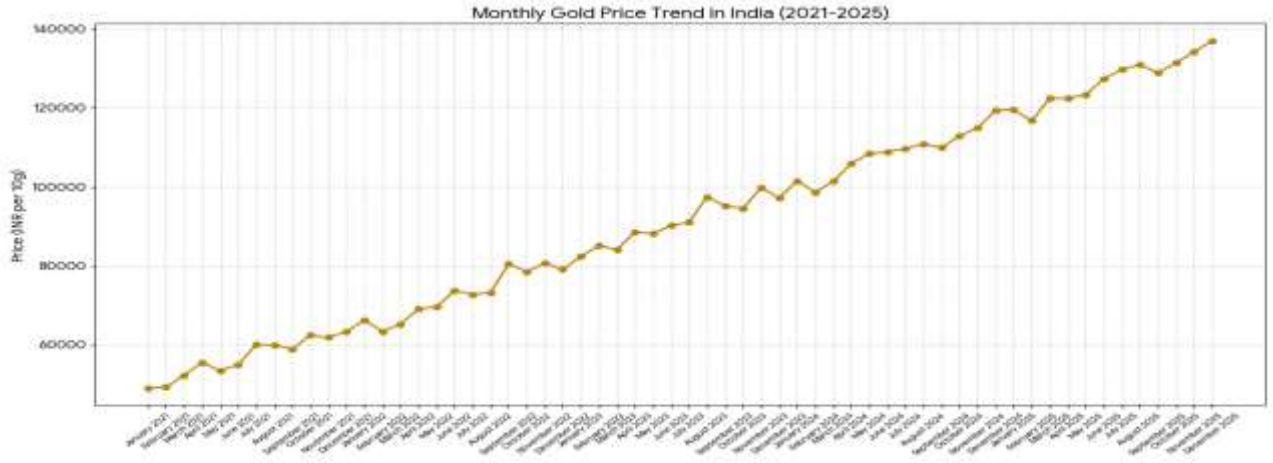

Gold Price Trends (2021–2025)

Overall Growth

Gold prices in India showed substantial appreciation over the five-year period. Domestic prices rose from approximately ₹48,993 per 10 grams in January 2021 to above ₹1,36,000 by December 2025 (MCX, n.d.).

The sharpest rise occurred during 2024–2025, when global bullion prices reached record highs (WGC, 2026a). Domestic prices closely tracked international movements due to India's reliance on imports.

Factors Influencing Price Movements

Several macroeconomic factors contributed to the surge:

1. Persistent global inflation
2. Interest rate uncertainty
3. Geopolitical tensions
4. Central bank gold accumulation
5. Currency fluctuations

Central banks globally increased gold reserves during this period, strengthening long-term demand (Trading Economics, 2025).

Volatility

Although the long-term trend was upward, prices were volatile. Announcements by the U.S. Federal Reserve and global risk events triggered short-term corrections.

Interpretation:

Gold rewarded long-term investors but posed risks for short-term speculative traders.

Changing Demand Patterns

Jewellery Demand

Historically, jewellery accounts for the largest share of India's gold consumption. However, record-high prices in 2024–2025 reduced affordability. Reports indicate that India's gold demand fell to multi-year lows in certain quarters of 2025 due to high prices (Reuters, 2025).

Consumers postponed discretionary purchases, particularly in urban areas.

Investment Demand

At the same time, investment demand increased. According to WGC (2026b), financial investment products gained popularity as investors sought safe-haven assets.

This shift reflects a structural change in consumption behavior—gold increasingly being treated as a financial asset rather than solely a consumption good.

Rise of Financial Gold Products

Sovereign Gold Bonds (SGBs)

Sovereign Gold Bonds, issued by the Reserve Bank of India, offer investors gold-linked returns along with a fixed annual interest rate of 2.5% (Reserve Bank of India [RBI], n.d.).

Advantages include:

- No storage costs
- No making charges
- Interest income
- Tax benefits on maturity

SGBs became particularly attractive during periods of high price volatility.

Gold Exchange-Traded Funds (ETFs)

Gold ETFs witnessed record inflows in 2025. Reports indicate that gold ETF inflows surpassed equity mutual fund inflows during certain months (Reuters, 2026).

ETFs provide:

- High liquidity
- Ease of trading
- Transparent pricing
- Lower transaction costs

The rapid growth of ETFs demonstrates increasing financialization of gold investment in India.

Imports and Trade Dynamics

India imports the majority of its gold requirements. Import patterns fluctuate depending on domestic demand, global prices, and import duties.

The Directorate General of Commercial Intelligence and Statistics (2025) reported notable shifts in import volumes between 2022 and 2025, influenced by price increases and policy measures. High import bills can affect the current account deficit and currency stability. Therefore, gold imports carry macroeconomic implications beyond household investment behavior.

Official Gold Reserves

The Reserve Bank of India steadily increased its gold reserves during 2024–2025 (Trading Economics, 2025). Rising official reserves indicate strategic diversification of foreign exchange reserves.

Central bank accumulation strengthens global demand and signals confidence in gold's long-term stability.

Role of Derivatives and MCX

The Multi Commodity Exchange of India provides gold futures and options contracts. Trading volumes increased significantly during periods of price volatility (MCX, n.d.).

Derivatives serve two primary functions:

1. Hedging against price risk
2. Speculative trading

However, derivatives require technical knowledge and disciplined risk management.

Investment Implications

Gold as a Hedge

Gold traditionally performs well during inflationary and uncertain periods. Between 2021 and 2025, it effectively preserved purchasing power.

Portfolio Diversification

Financial planners recommend allocating 5–15% of a diversified portfolio to gold. Gold's low correlation with equities reduces overall portfolio risk.

Risk Considerations

Despite strong performance:

- Gold generates no regular income (except SGB interest).
- Prices may stagnate in stable economic conditions.
- Short-term speculation increases risk exposure.

Therefore, gold should be viewed as a long-term strategic allocation rather than a short-term trading asset.

Policy Implications

Stable import duty structures and promotion of financial gold instruments can reduce pressure on physical imports. Expanding access to SGBs and ETFs supports formalization of savings and reduces reliance on informal gold holdings.

Conclusion

The period 2021–2025 represents a transformative phase in India's gold market. Prices rose significantly, especially during 2024–2025, driven by global macroeconomic instability and central bank accumulation.

High prices reduced jewellery consumption but increased investment demand. Financial gold products gained popularity, indicating structural modernization of India's gold market.

Gold continues to serve as a hedge against uncertainty and a diversification tool. However, investors should adopt a balanced and disciplined allocation strategy aligned with long-term financial goals.

References

1. Directorate General of Commercial Intelligence and Statistics. (2025). *Navigating India's gold import trends during April 2022 and March 2025*. Ministry of Commerce & Industry.
2. MCX. (n.d.). *Gold products and historical data*. Multi Commodity Exchange of India. https://www.mcxindia.com
3. Reserve Bank of India. (n.d.). *FAQs: Sovereign Gold Bond Scheme*. https://www.rbi.org.in
4. Reuters. (2025, July 31). India's gold demand to hit five-year low as record prices dent jewellery sales. Reuters.
5. Reuters. (2026, February 10). India's gold ETF inflows top equity mutual funds for the first time. Reuters.
6. Trading Economics. (2025). *India: Gold reserves*. https://tradingeconomics.com/india/gold-reserves
7. World Gold Council. (2026a). *Gold demand trends: Q4 and full year 2025*. https://www.gold.org
8. World Gold Council. (2026b). *India gold market update: Enduring demand strength*. https://www.gold.org

Technology Social Media and Politics in India

Dr. J. C. Salunkhe
Associate Professor in Political Science at Dr. B.A. M. College of Law. Dhule

Social media has brought about significant changes in political dynamics, communication strategies, and how citizens engage with politics." — Dr. M. Singh

Introduction

In the contemporary digital age, technology has become a powerful force influencing political communication, governance, and democratic participation across the world. In India, the rapid growth of internet connectivity, smartphones, and digital platforms has significantly transformed the relationship between citizens, political actors, and the state. Social media platforms such as Facebook, Twitter, Instagram, and WhatsApp have emerged as major tools for political interaction, campaigning, and dissemination of information. These platforms have created new opportunities for political engagement while also raising serious concerns about misinformation, data privacy, and the ethical use of technology in democratic processes.

India, being the world's largest democracy and one of the fastest-growing digital societies, has witnessed an unprecedented expansion in internet users and social media participation over the last decade. Government initiatives such as Digital India have accelerated digital access and technological adoption, enabling millions of citizens to participate in political discourse online. Political leaders, parties, and government institutions increasingly use digital platforms to communicate policies, mobilize supporters, and shape public opinion. The use of social media during election campaigns has become a defining feature of modern Indian politics, allowing political actors to reach voters directly and instantly.

At the same time, the integration of technology and social media into the political sphere has created several challenges. The spread of fake news, online propaganda, hate speech, and algorithm-driven polarization poses threats to informed democratic decision-making. Additionally, concerns related to surveillance, data protection, and regulation of digital platforms have become important issues in public policy and legal debates. The influence of digital technologies on electoral behavior and political narratives raises important questions regarding transparency, accountability, and the role of regulatory frameworks in maintaining a healthy democratic environment.

Therefore, the study of technology, social media, and politics in India has become increasingly relevant in understanding the evolving nature of political communication and democratic participation in the digital era. This paper aims to examine how technological advancements and social media platforms are reshaping political engagement, influencing public opinion, and presenting both opportunities and challenges for the functioning of democracy in India.

Technology, Social Media and Politics in India

1. Growth of Digital Technology in India

The rapid development of digital technology has significantly transformed the political landscape in India. Over the last decade, the expansion of internet connectivity, affordable smartphones, and digital communication platforms has created a new space for political participation and communication. India has become one of the largest internet markets in the world, with millions of citizens actively using digital platforms for information, interaction, and political engagement.[8]

Information and Communication Technology (ICT) has enabled political actors to reach citizens more effectively than ever before. Political parties, government institutions, activists, and citizens now use digital tools to discuss public issues, share political opinions, and mobilize support. The emergence of social media platforms has made political communication faster, more interactive,

[8] Internet and Mobile Association of India (IAMAI), *Digital in India Report* (2023).

and more accessible to ordinary citizens. As a result, technology has become a powerful instrument in shaping political discourse and democratic participation in India.

2. Role of Social Media in Political Communication

Social media has fundamentally changed the nature of political communication in India. Traditionally, political communication depended largely on newspapers, television, and public rallies. However, social media platforms now provide a direct channel of communication between political leaders and the public.[9]

Political parties use social media to share campaign messages, policy announcements, and political narratives. These platforms allow leaders to interact with voters instantly and to communicate without relying solely on traditional media institutions. Social media also provides an opportunity for citizens to express their opinions and engage in political debates.

In recent years, social media has become a key tool for shaping political narratives and influencing public opinion. Digital campaigns, online advertisements, and social media influencers are increasingly used to reach voters. Political parties often employ specialized IT teams to manage their digital campaigns and coordinate online activities.

3. Social Media and Election Campaigns

Election campaigns in India have been transformed significantly by digital technology. Social media platforms have become an essential component of election strategies. Political parties use these platforms to promote their candidates, disseminate campaign messages, and mobilize supporters.

During the **2014 and 2019 general elections**, social media played a major role in political campaigning and voter engagement. Political leaders used digital platforms to communicate directly with voters and create strong online support networks. Digital outreach helped political parties connect with young voters and urban populations who are active online.[1]

Research also shows that coordinated online campaigns can shape political narratives and influence trending topics on social media. For instance, during the 2019 general election, networks of social media users and messaging groups were used to promote political hashtags and influence online discussions.[2]

The use of social media in elections has also made political campaigns more data-driven. Political parties analyze online engagement, user behavior, and demographic data to target specific groups of voters with customized political messages.

4. Social Media and Political Participation

One of the most significant impacts of technology is the expansion of political participation among citizens. Social media platforms provide individuals with an opportunity to share their views, discuss political issues, and participate in public debates.

Digital platforms have particularly empowered young people, who form a large segment of India's population. Young voters actively participate in online political discussions, share political content, and engage with political leaders through digital platforms.

Social media has also played an important role in mobilizing social and political movements in India. Online campaigns and hashtags have helped raise awareness about public issues and mobilize citizens for protests and political activism. These digital movements demonstrate how technology can strengthen democratic participation by giving voice to diverse groups in society.[10]

Moreover, social media enables marginalized communities and grassroots organizations to express their concerns and demand accountability from political institutions. In this sense, digital technology has contributed to the democratization of political communication.

5. Challenges and Risks of Social Media in Politics

Despite its positive contributions, the use of social media in politics also presents several challenges. One of the most serious concerns is the spread of misinformation and fake news. False

[9] R. Roopa Tejavathi, "The Impact of Social Media on Indian Elections" (2020) IJMSRT.

[10] Zeynep Tufekci, *Twitter and Tear Gas: The Power and Fragility of Networked Protest* (Yale University Press, 2017).

information can spread rapidly on social media platforms, influencing public opinion and creating confusion among voters.

Political propaganda and coordinated disinformation campaigns have become increasingly common in digital spaces. In some cases, manipulated content or misleading information is circulated to damage the reputation of political opponents or to influence voter perceptions.[11]

Another major concern is the creation of **echo chambers**, where individuals are exposed only to information that confirms their existing beliefs. Social media algorithms often prioritize content that aligns with users' preferences, which can lead to ideological polarization and reduce exposure to diverse viewpoints.

Hate speech, online harassment, and divisive political content are also significant problems in the digital political environment. Research has shown that fear-based and emotionally charged messages can spread rapidly on social media and influence public attitudes toward particular communities or political issues.[3]

Furthermore, emerging technologies such as artificial intelligence and deepfake videos pose new challenges for electoral integrity and political communication. These technologies can be used to create manipulated content that appears authentic, making it difficult for voters to distinguish between genuine and fabricated information.[12]

6. Legal and Regulatory Issues

The increasing influence of technology and social media in politics has raised important legal and regulatory questions. Governments and policymakers are now facing the challenge of balancing freedom of expression with the need to regulate harmful content.

India has introduced several legal frameworks to regulate digital platforms, including provisions under the Information Technology Act and related rules governing online intermediaries. These regulations aim to control the spread of harmful content, protect user privacy, and ensure accountability of digital platforms.

However, regulating social media remains complex. Excessive regulation may restrict freedom of expression, while insufficient regulation may allow the spread of misinformation and harmful political content. Therefore, policymakers must adopt a balanced approach that protects democratic values while ensuring responsible use of digital technology.

7. Future of Technology and Politics in India

The relationship between technology and politics in India is expected to become even more significant in the coming years. With increasing internet penetration, digital literacy, and technological innovation, online platforms will continue to shape political communication and electoral campaigns.

Emerging technologies such as artificial intelligence, big data analytics, and digital campaigning tools will further transform political strategies and voter engagement. At the same time, the risks associated with misinformation, digital manipulation, and privacy concerns will require stronger regulatory frameworks and greater public awareness.[13]

To ensure that technology strengthens democracy rather than undermines it, it is essential to promote digital literacy among citizens and encourage responsible use of social media platforms. A collaborative effort involving governments, technology companies, civil society, and citizens is necessary to create a transparent and accountable digital political environment.

References

1. Chauhan, Harsh. Political Campaigns and Social Media: The Lok Sabha Elections 2019. International Journal for Research in Applied Science and Engineering Technology. (IJRASET)
2. Jakesch, Maurice et al. Trend Alert: How a Cross-Platform Organization Manipulated Twitter Trends in the Indian General Election. (arXiv)
3. Saha, Punyajoy et al. Fear Speech in Indian WhatsApp Groups. (arXiv)

[11] Sahana Udupa, "Digital Hate and Political Communication in India" (2021) Oxford Internet Institute

[12] Vidya Narayanan et al., *Polarization, Partisanship and Junk News* (Oxford Internet Institute, 2018)

[13] NITI Aayog, *National Strategy for Artificial Intelligence* (2018)

4. Ranjan, Kumud. Role of Social Media in Indian Politics. Knowledgeable Research Journal. (knowledgeableresearch.com)
5. Tejavathi, R. Roopa. The Impact of Social Media on Indian Elections. International Journal of Modern Science and Research Technology. (ijmsrt.com)

Study of customer's awareness about NPS Vatsalya scheme with reference to Old Pedgaon Road Parbhani Area

Dr. Shailendraprasad Jalbajirao, Totare,
Branch Manager, SBI Old Pedgaon Road Parbhani Branch
(Ph.D, MBA- Marketing, Dual MBA-HR, UGC NET, CAIIB & JAIIB by IIBF,
NISM Certified Mutual Fund Distributor, IRDA Certified Corporate Agent for Insurance)

Introduction

- "**NPS Vatsalya"** scheme is covered under National Pension System (NPS) under section 12(1)(a) and section 20 of the Pension Fund Regulatory and Development Authority Act, 2013. The scheme is regulated by Pension Fund Regulatory and Development Authority (PFRDA). It is a contributory pension scheme exclusively for minors with an objective to create a pensioned society and to encourage empowerment of children. Only Tier- 1 Account is allowed. Only one NPS Vatsalya account per child is allowed.
- **Eligibility:** Any minor who is a Citizen of India is eligible for opening account under the scheme, until attaining the age of eighteen years.
- **Scheme**: The account shall be opened under the scheme by the natural/legal guardian in the name of the minor, who shall be the sole beneficiary. The account shall be operated by the guardian for the exclusive benefit of the minor until attainment of age of majority (18years). A unique Pension Retirement Account Number (PRAN) in the name of the minor subscriber shall be issued by the concerned CRA. NRI or OCI can also open an NPS Vatsalya account. The minor must be a citizen of India. The guardian can be a Non-Resident Indian (NRI) or Overseas Citizen of India (OCI). Upon attainment of 18 years of age, the account of the subscriber shall continue to be operational and will be seamlessly shifted into NPS-Tier 1 Account-All citizen model and benefits and exit is regulated accordingly.
- **Contribution:** Minimum Contribution for account opening: Rs. 1,000/- per year. No limit on maximum contribution. Parents / Guardians can make contributions in the name of minors.

Objective Of The Research:

The research objectives to be studied in this research are as follows:

4. To study and find out the percentage of customer awareness about NPS Vatsalya Scheme at the target area of Old Pedgaon Road, Parbhani
5. To find out percentage of customers who availed NPS Vatsalya scheme among the target population.
6. To present the findings/conclusion and suggestions.

Research Methodology

Research Method –Analytical

- Sampling method- Simple Random Sampling Method.
- Total Population: **15,000**
- Sample size: **375** as per Krejci & Morgan table
- Data source – Primary Data and Secondary Data.
- Tool for data collection – a. Primary Data through interview method of general public in targeted area and feedback from the eligible leads.

b. Secondary data from SBI official website available for general public.

- Data Analysis, findings and conclusion, suggestions.

Data Collection and Analysis:

Data for latest two month starting from January 2026 to February 2026 have been collected from the general public in the area of Old Pedgaon Road, Parbhani irrespective of their relationship with branch or not.

No personal, sensitive or confidential data of the interviewed/surveyed samples is neither collected nor required for the research.

Data regarding customer awareness about '**NPS Vatsalya sheme** is presented in table 1 and pivot chart 1 as below:

Table 1: NPS Vatsalya scheme customer awareness details

2. Do you know about 'NPS Vatsalya' Scheme?

(Data source: Interview of Customers/Public:)

Customer awareness of 'NPS Vatsalya'			
Age	**Yes**	**No**	**% of awareness**
18 – 35 (125 pax)	22	103	17.60%
36 – 50 (125 pax)	18	107	14.40%
51 – above (125 pax)	12	113	10.00%

Pivot Chart 1: Percentage of customers who know about NPS Vatsalya scheme.

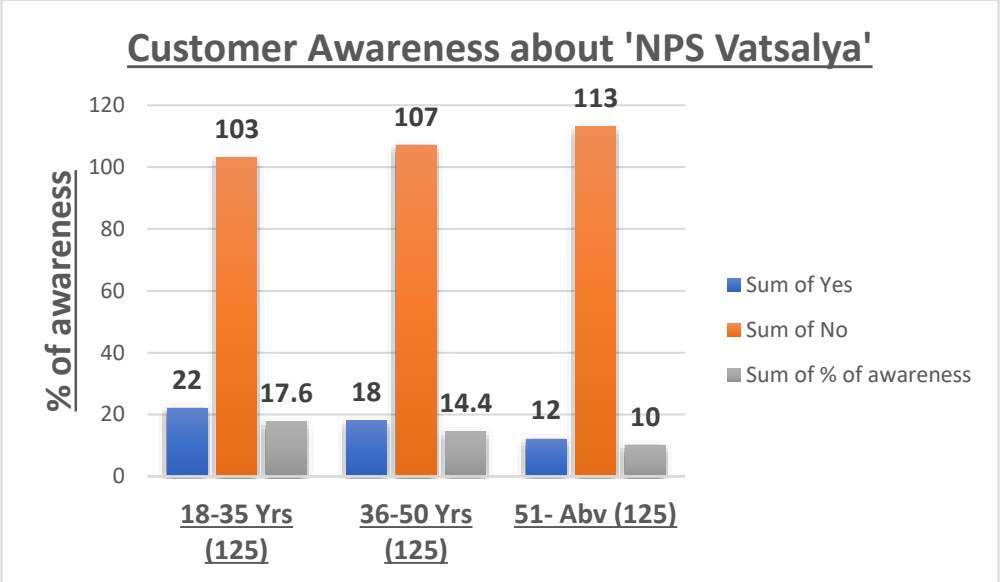

Table 2: Percentage of customers registered for NPS Vatsalya scheme

2. Have you registered 'NPS Vatsalya' scheme ?

(Data source: Interview of Customers/Public)

Percentage of 'NPS Vatsalya' Registration			
Age	**Yes**	**No**	**% of awareness**
18 – 35 (125 pax)	1	124	0.80%
36 – 50 (125 pax)	1	124	0.80%
51 – above (125 pax)	0	125	0.00%

Pivot Chart 2: Percentage of NPS Vatsalya Registration

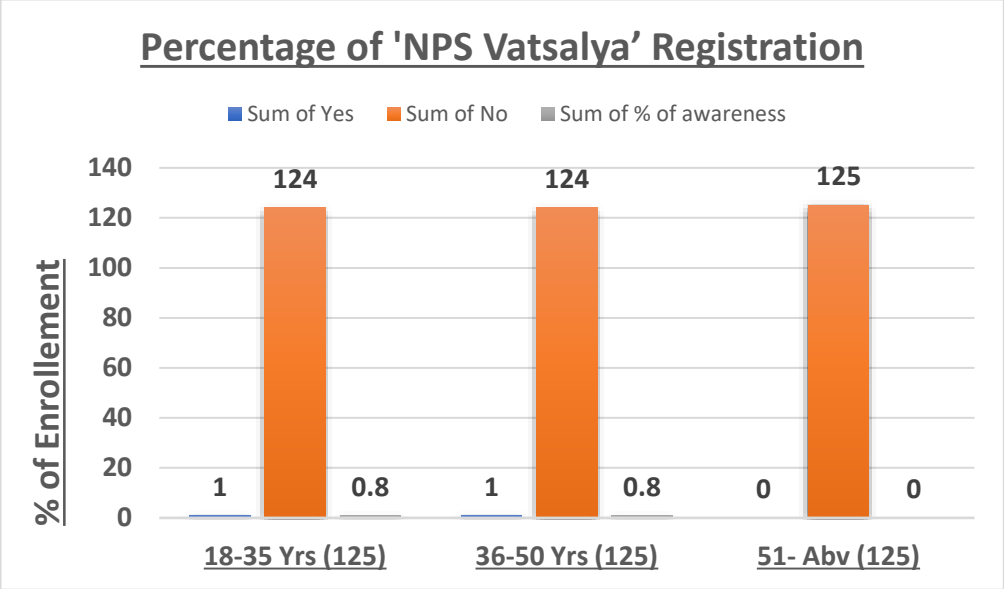

Findings and Conclusion:

4) It is observed that 17.60% of the customers in the age bracket of 18-35 and 14.40% of the customer in the age bracket of 36-50 as well as 12% of the customers in the age bracket of 51 and above are aware about the NPS Vatsalya scheme.

5) The percentage of those who registered for NPS Vatsalya Scheme in the age bracket of 18-35 years is merely 0.80 % i.e. only one among 125 samples and same for age group of 36-50 which is 0.80% and 0.00% for the age group of 51 – and above.

6) Only 2 customers among whole sample found to be registered for NPS Vastsalya scheme. samples in the higher age bracket were not all aware about the scheme.

Suggestions:

5) To increase the awareness about NPS Vatsalya scheme there should be targeted efforts by the functionaries like arranging awareness camps in the vicinity of banks.

6) It is also suggested that schools can be targeted on the occasion of parent teacher meetings and scheme benefits to be shared among them. This can be very useful to increase the conversion percentage.

7) To spread awareness about the NPS Vatsalya scheme by publicity through mass media and print media should be used extensively using the different channels of bank i.e. branch, CSPs, ATM centers etc.

References

5. SBIs official website.
6. Research Methodology by C R Kothari.
7. Marketing Research by Naresh Malhotra.

Declaration

The research work is independently undertaken by the author from the samples (walk-in, walk-out customers, general public) and no banking information of the respondents is sought or collected to carry out this research as it was not required at all to achieve the objective of the study.

Brand Trust as a Determinant of Consumer Purchase Decisions: A Study of Tata Brands

Miss. Sameera Abdulla Landge
(NEF's Dr Babasaheb Ambedkar College of Arts Science And Commerce)
Chembur
Miss. Shweta Hiralal Gupta
(NEF's Dr Babasaheb Ambedkar College of Arts Science And Commerce)
(Chembur) Mumbai

Abstract

Customers' faith in your brand's capacity to fulfill its promises is known as brand trust. Customers' trust in a brand increases when it continuously lives up to their expectations. How well a brand upholds the principles it professes to have might also have an impact on brand trust. Brand trust has become a crucial factor influencing customer purchasing decisions at a time of heightened competition and better-informed consumers. Consumer confidence in brand promises is increased and perceived risk is decreased by brand trust. The Tata Group, which is regarded as one of the most reputable corporate entities in India, offers a suitable setting for analysing how brand trust affects consumer purchasing decisions. The only secondary data included in this descriptive and conceptual analysis came from books, corporate reports, academic publications, and published research projects. The results show that Tata's excellent brand trust has a substantial impact on consumer purchase intentions, brand loyalty, and repeat purchasing behaviour, all of which support the company's long-term competitive advantage.

Keywords: Brand Trust, Consumer Purchase Decisions, Tata Brands, Brand Equity, Consumer Behaviour

Objectives of the Study

1. To understand what is brand trust.
2. To analyze the role of brand trust in influencing consumer purchase decisions.
3. To study the significance of Tata's brand trust in shaping consumer behaviour.
4. To understand the relationship between brand trust and consumer loyalty.

Research Methodology

The study adopts a descriptive and conceptual research design based exclusively on secondary data collected from Peer-reviewed academic journals, corporate reports and official Tata publications, reputed newspapers and business magazines

Limitations of the Study

The study is based solely on secondary data.

Introduction

The study was conducted to determine the level of effect of Branding on consumer buying behavior to examine interactive role of those factors that determines brand image and loyalty. Brand trust has become a strategic asset influencing consumer purchase decisions. Consumers are more inclined to purchase from brands they perceive as reliable, ethical, and consistent in delivering value. Brand trust refers to the consumer's willingness to rely on a brand based on the belief that it will fulfill its promised functions competently and ethically. It encompasses dimensions such as reliability, transparency, integrity, and benevolence. A high level of brand trust reduces uncertainty, minimizes perceived risk, and strengthens emotional attachment between the consumer and the brand.

Academic literature suggests that brand trust serves as a mediating variable between brand image and consumer loyalty, reinforcing long-term consumer–brand relationships

Brand trust is not developed overnight; rather, it is cultivated through long-term interactions, consistent performance, and ethical business practices. The Tata Group has successfully

institutionalized trust as a core organizational value, making it a relevant case for studying the impact of brand trust on consumer purchase decisions.

Overview of Tata Brands

The Tata Group is one of India's oldest and most respected business conglomerates, operating across diverse sectors such as FMCG, automobiles, steel, information technology, power, and hospitality. Tata brands are widely associated with quality assurance, ethical governance, and social responsibility. The group's long-standing commitment to stakeholder welfare and nation-building has significantly enhanced consumer trust and brand credibility.

Foundations of Tata's Brand Trust

- The trust enjoyed by Tata brands is supported by multiple organizational practices:
- Ethical Governance: Consistent adherence to established codes of conduct
- Philanthropic Orientation: Allocation of profits for social development
- Operational Consistency: Reliable product and service quality across sectors
- Employee-Centric Policies: Emphasis on fair labour practices
- Social Commitment: Long-term engagement in nation-building activities

The Trust Dividend: Drivers of Tata's Brand Trust and Buying Behavior

- **Philanthropic Commitment:** Tata's long-standing philanthropic initiatives in education, healthcare, and rural development enhance societal trust, positively influencing consumers' brand preference.
- **Strong CSR Orientation:** By promoting ethical sourcing and health-focused products such as iodized Tata Salt and sustainable tea sourcing by Tata Tea, the brand strengthens credibility and encourages repeat buying
- **Employee-Centric Practices:** Tata Steel's long-standing emphasis on employee welfare and job security creates a perception of fairness and reliability, which enhances consumer trust in the brand
- **Trust in New Product Adoption:** Consumers readily adopt innovations like the **Tata Neu** super-app because trust in the Tata name reduces hesitation toward trying new platforms
- **Responsible Innovation Strategies:** Tata's focus on customer education, transparency and long-term value creation reduces perceived risk and increases purchase intention.
- **Ethical Business Strategies:** Strategic decisions that prioritize consumer welfare over short-term profits strengthen emotional trust and long-term loyalty.
- **Buying Influence by Key Product Sectors (2025)**

Product/Sector	**Consumer Buying Driver**	**2025 Performance Indicator**
Tata Motors (EVs)	Reliability & Service Trust	EVs now represent **20%** of Tata's total passenger vehicle sales.
Tata Consumer (FMCG)	Health & Ethics	Shift toward **Organic India** and premium tea/coffee as consumers seek "clean" labels.
Taj Hotels	Heritage & Safety	Ranked as India's **Strongest Brand (AAA+)** with a 92.2/100 score.
Tanishq	Purity Assurance	Ranked **#5** in brand strength; remains the default for "high-trust" gold purchases.
Tata Neu (Digital)	Data Privacy Trust	Consumers prefer Tata's ecosystem over rivals due to perceived better data security (65%+ of users prioritize this).

New Perspectives: Tata and Consumer Buying Behaviour

- **Silent Advertising Effect:** Tata often lets its reputation speak louder than ads. Limited but meaningful communication increases credibility and makes consumers trust the product

without heavy persuasion.

- **Family Approval Factor:** Tata products are commonly accepted across generations. Family elders often recommend Tata, strongly influencing household buying decisions.
- **Crisis-Time Branding:** During difficult times (inflation, safety concerns), Tata maintains quality and fair pricing, which increases trust-based buying rather than impulse buying.
- **Trust Before Innovation:** Consumers are more open to Tata's new technologies (EVs, digital apps) because trust already exists before the product launch.
- **Value Signaling in Ads:** Tata advertisements signal honesty, nation-building, and responsibility, which attracts buyers who prefer value-driven brands over flashy ones.
- **Default Brand Choice:** When consumers are unsure, Tata becomes the "safe default option," influencing purchase without extensive comparison.

Review of Literature

According to a study by Deloitte India (2023), companies with strong employee-centric cultures and transparent governance structures enjoy higher consumer trust and stronger brand equity. Tata's emphasis on employee welfare and ethical governance reflects these findings.

Brand Finance (2024–2025) reports that brands with high trust scores achieve stronger price premiums and customer retention. The Tata brand's consistent ranking among India's most valuable and trusted brands supports the argument that trust directly influences buying behavior.

Recent Initiatives by Tata Group Strengthening Brand Trust and Consumer Purchase Decisions

In recent years, the Tata Group has strengthened its reputation as one of India's most trusted business conglomerates by emphasizing ethical practices and customer-focused strategies rather than aggressive promotion. This long-term approach to trust building has significantly influenced consumer purchasing behavior across Tata's wide range of products and services.

Initiatives such as the Tata Neu super-app illustrate how brand trust encourages consumers to engage with multiple Tata businesses through a single, reliable digital ecosystem. Similarly, Tata Motors' expansion in electric vehicles highlights how transparent communication, customer education, and risk-reducing measures can enhance confidence in emerging markets. In the FMCG segment, Tata Consumer Products has reinforced trust through quality assurance, health-focused offerings, and responsible sourcing practices.

Collectively, these actions demonstrate that Tata's consumer trust is driven by consistent ethical conduct and value delivery. This trust, in turn, plays a decisive role in shaping consumer preference and sustaining long-term market success.

Suggestions

- Strengthen digital platforms to enhance customer engagement and personalized experiences.
- Communicate CSR and philanthropic initiatives more clearly to increase consumer awareness.
- Design youth-focused marketing campaigns to connect with younger consumers.
- Highlight trust, safety, and ethics during new product launches.
- Use customer feedback actively to improve product quality and service.
- Continue employee-centric policies to maintain internal and external brand trust.

Conclusion

Tata's strong influence on consumer buying behavior is primarily driven by its long-standing brand trust, ethical business practices, and commitment to social responsibility. By consistently prioritizing quality, employee welfare, philanthropy, and customer-centric strategies, Tata has reduced perceived risk and built deep emotional and rational trust among consumers. Value-based advertising and responsible product innovation further strengthen brand loyalty and repeat purchases. Overall, Tata demonstrates that sustained trust, rather than aggressive promotion, plays a decisive role in shaping consumer preference and long-term market success.

References

1. **Brand Finance (2025).** *India 100 2025 Report: The Rise of the $30 Billion Brand.*
2. **Kantar BrandZ (2025).** *Top 100 Most Valuable Indian Brands: The Experience Economy.*
3. **Tata Sons (2025).** *Annual Sustainability & Philanthropy Report.*

4. **Chaudhuri, A., & Holbrook, M. B. (2001).** *The Role of Brand Trust and Brand Affect in Consumer Equity*
5. Keller, K. L. (2013). Strategic Brand Management. Pearson Education.
6. Kotler, P., & Keller, K. L. (2017). Marketing Management. Pearson Education.
7. Chaudhuri, A., & Holbrook, M. B. (2001). Brand trust and brand performance. Journal of Marketing.
8. Tata Group. Official Publications and Reports.
9. **Lala, R. M. (1981):** *The Creation of Wealth: The Tata Story.*
10. **Kantar Worldpanel (2023):** *Brand Footprint Report on Indian FMCG.*
11. **Morgan, R. M., & Hunt, S. D. (1994):** *The Commitment-Trust Theory of Relationship Marketing.*

Trauma, Existential Anxiety and the Search for Inner Refuge: An Observational Study of Where Shall We Go This Summer?

Helly V. Doshi
Research Scholar
Department of English and CLS, Saurashtra University, Rajkot, Gujarat.
Dr. Mrinalini P. Thaker

Abstract

This paper provides a holistic observational analysis of Anita Desai's "Where Shall We Go This Summer?" from the perspective of Trauma Studies. Rather than focusing on specific aspects of the text, the analysis examines the entire psychological landscape of the novel and evaluates how the concept of trauma affects the protagonist Sita's view of reality, relationships, and self-concept. The argument of the analysis is that Sita's emotional condition is a result of not only personal factors but also of existential concerns, gender roles, and socio-cultural change. Sita's search for a place of solace in the island of Manori is interpreted as a search for a place of escape from both external environments and inner fragmentation. However, the novel also shows how trauma cannot be externalized or escaped because it remains within the self. The analysis provides a holistic discussion of how Desai creates a picture of humanity in terms of psychological conditions that is relevant today.

Keywords: Trauma Studies, Anita Desai, Sita, alienation, existential anxiety, identity crisis, Indian English literature

Introduction

Anita Desai's novels are recognized for their depth of psychological analysis and their focus on inner human conflicts. Unlike other conventional novels, Desai's novels focus on the inner lives of her characters, particularly on women facing emotional and existential crises.

In Where Shall We Go This Summer?, this focus on inner lives reaches considerable depth through Sita's character. While Sita may be seen as a discontented housewife plagued by her circumstances, a closer analysis of her situation reveals that it is far more complex, involving psychological trauma, alienation, and existential crises.

Studies on trauma, as presented by Cathy Caruth, suggest that trauma may not be necessarily linked with a specific event but may be related to prolonged emotional stress. In a similar vein, Judith Herman has argued that trauma often affects human relationships, leading to feelings of alienation.

Sita's actions, therefore, may be analyzed within this context, and this study does not perceive Sita as an irrational character but rather as a very human character facing her inner fragmentation.

Trauma as a Condition of Everyday Life

One of the most striking aspects of the novel is that Sita's trauma does not stem from a single cataclysmic event. Rather, it stems from the quotidian nature of existence itself, i.e., from monotony, emotional unavailability, and the demands of social expectation.

Sita's existence is overwhelming and devoid of meaning. Her view of others is also a product of such disillusionment and a lack of depth in human relationships. She says of others: "Nothing but appetite and sex" (Desai 47). Such a view of others is not merely a commentary on others; it is also a commentary on Sita's inability to perceive depth or authenticity in human relationships.

From a trauma perspective, such a view of others also speaks of a lack of meaning in existence. When an individual is emotionally strained for a protracted period of time, it affects their perception of reality. Sita's view of existence is also a product of such disillusionment and a lack of depth in human relationships; she perceives existence as devoid of meaning and instead sees it as repetitive and mechanical.

Hence, Sita's trauma also has a distinctly modern and universally identifiable quality to it: it is not dramatic or sensationalized; it is rather quiet and constant—a condition that many people are familiar with today.

Alienation and Emotional Disconnection

One of the dominant themes of the novel is the experience of alienation. Even though Sita is surrounded by people from her own family, she feels a deep alienation within herself. Her inability to connect with her husband Raman brings a harsh spotlight on the alienation she feels.

Raman is a picture of stability and rationality and is willing to conform to the demands of society. Raman is practical in his approach to life and focuses his energy on fulfilling his duties and living a routine life. On the other hand, Sita experiences a more intense approach to life and is constantly questioning the purpose of it all and how she is supposed to fulfill the demands of the world around her.

The fundamental differences in the approach of Raman and Sita to life have resulted in a growing alienation of Sita from Raman. Sita feels that she is not understood by Raman; on the contrary, Raman feels that Sita is too sensitive and vulnerable.

From the perspective of trauma theory, it could be argued that what is happening here is a breakdown of fundamental human relationships. When a person feels that they are not understood by others, they tend to pull away from those relationships emotionally. Sita's silence and alienation are more a result of a buildup of defenses against a deep emotional alienation from those around her.

The Female Body and Psychological Conflict

The pregnancy of Sita becomes one of the major themes in the novel, though it does not follow the conventional pattern. The pregnancy does not evoke feelings of happiness or satisfaction but instead evokes feelings of fear, anxiety, and opposition.

The reluctance to bear the child does not reflect Sita’s negative attitude toward becoming a mother but her inability to accept the birth of the child in a world full of chaos, devoid of meaning, and thus reflects her psychological conflict between creating life and despair.

The female body, in the context of trauma, becomes the medium for the expression of psychological conflict. The pregnancy reflects Sita’s loss of control over her life, and her reluctance to bear the child becomes an attempt to re-establish control over her life.

On the other hand, this attitude also challenges the conventional social norms. In the social setting where becoming a mother is considered the most desirable status, Sita’s reluctance to bear the child reflects her deviation from the conventional social norms. However, Desai portrays the phenomenon in such a way that it evokes understanding.

Manori Island: The Illusion of Escape

Sita’s journey to Manori Island is the central plot of the novel and frames the entire story’s emotional and thematic meaning. Sita holds onto the belief that she will find peace on the island and also fantasizes that the island might be capable of preventing her child’s birth.

This belief is a reflection of her underlying desire to not only get away from a place but to also get away from her internal turmoil. The island comes to represent a space or a dimension that is not connected to the real world and is a space or time in which time is stopped and her concerns are not voiced or thought about.

However, this illusion she holds onto eventually comes apart and unravels as she realizes the island is no longer the enchanted place she thought it would be and is also not as she envisioned it to be in reality. This forces her to confront the reality of her situation and to understand that she is not capable of escaping her situation in the way she thought she might be.

This is also in keeping with Trauma Studies’ definition of trauma and how one cannot run from their trauma by moving to a different environment or space because the trauma is within the individual and not within their environment. Sita’s trauma is within her and she takes it with her wherever she goes, and the island is simply a space or environment in which her trauma can be acted out.

Memory and Psychological Construction

Sita's attachment to Manori is also related to memory; it connects the island to Sita's childhood and her father and establishes it as a place of safety and harmony.

However, these memories are also not entirely reliable; they are influenced by Sita's current emotional needs. Memory is often also a product of trauma; it becomes a constructed place rather than a factual recollection of events in the past.

When Sita goes back to the island, she realizes that it does not live up to her expectations; it is a painful but necessary realization that makes Sita confront the distinction between memory and reality—a critical aspect of the recovery of trauma patients.

Silence and Inner Turmoil

One of the most important aspects of the novel is the concept of silence. This has a significant impact on the progression of the plot. Sita often faces difficulties in expressing what she really feels or thinks. Her inability to express herself properly often results in misunderstandings with others, which contributes to her alienation even more.

Her silence is also symbolic of the difficulty of telling a story of trauma. The words that are at Sita's disposal to express herself are often inadequate to portray the complexity of her emotional experiences. Rather than giving a clear expression of what she feels or thinks, what is shown are the fragmented and dynamic aspects of Sita's thought process that gradually reveal her emotional state to the reader.

The method of storytelling followed by Desai also reflects Sita's experiences in a different manner. The narrative is heavily dependent on the thought process of the characters, and the dynamic nature of the story reflects the thought process of the characters. The method of storytelling followed by the author makes the reader feel that they are living Sita's experiences as if they were their own.

Modernity and Cultural Dislocation

The novel also extends its scope to shed light on the larger world of modernity that has come to dominate urban landscapes. Through the pages of the novel, the city is portrayed as a world of chaos, a place where people are treated like machines and where emotional energy is depleted in the face of the impersonal cityscape. Through such a world, Sita is portrayed as overwhelmed by the pace of the city, the anonymity of the people she encounters, and the lack of genuine human connection that she experiences.

Such a world may be understood as a form of cultural trauma, wherein sweeping social change results in a sense of dislocation that is both deep and profound. Through the world of the novel, Sita is portrayed as living a world of constant negotiation with a world that is ever unsettling to her, a world that makes it impossible for her to find any footing or to feel any sense of being rooted or connected to the world around her.

Sita's decision to go to Manori is portrayed as a desire to escape the demands of the city and to re-enter a world of greater connection and meaning—a world that is tangible and more intimate in scope and pace. Yet such a world is ultimately portrayed as impossible within the novel, a world that is overcome by the demands of modernity and the demands of contemporary culture.

Return and the Continuity of Life

The last part of the novel shows Sita’s decision to return to the mainland. It is important because it shows the change in Sita’s understanding.

While Sita does not overcome her trauma, it shows her coming to the realization that running away from her trauma does not solve anything. Rather, she needs to continue living in her reality.

This shows one of the main tenets of Trauma Studies, where the trauma does not disappear but one learns to live with it. Sita’s return shows her quiet resilience.

Conclusion

Where Shall We Go This Summer is a highly introspective novel that seeks to explore the intricacies of trauma, identity, and the human condition. In the journey of the protagonist, Sita, Anita Desai provides a highly nuanced and intricate exploration of trauma and psychological distress. While the novel is highly personal, it is also highly universal in its exploration of trauma and psychological distress.

The novel avoids focusing on individual traumatic experiences and instead seeks to portray trauma as an ongoing experience that is influenced by various experiences and conditions. The alienation of the protagonist, the fear of childbirth, and the need for an escape also highlight the impact of trauma on the human experience and the nature of identity. However, the fact that the protagonist is able to return also suggests the need for movement and the fact that the human experience must move forward despite the presence of trauma. This also suggests the fact that the novel is not just about trauma; it is also about the human experience and the need for survival and the human ability to withstand trauma.

References

1. Ambedkar, K.P. "Symbolism in Where Shall We Go This Summer?" The Fiction of Anita Desai, ed. By R.K. Dhawan (New Delhi: Bahri Publications, 1989).
2. Bala, Suman. *Women in the Novels of Anita Desai*. Khosla Publishing House, 2001.
3. Caruth, Cathy. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Johns Hopkins University Press, 1996.
4. Das, B. K. *Critical Essays on Anita Desai*. Atlantic Publishers, 2000.
5. Desai, Anita. Where Shall We Go This Summer? (Delhi: Orient Paperbacks, 1982).
6. Herman, Judith. *Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence—From Domestic Abuse to Political Terror*. Basic Books, 1992.
7. Meitei, M.Mani. "Anita Desai's Where Shall We Go This Summer: A Psychoanalytical Study". Quest for identity in Indian English Writing Part-I Fiction, ed. R.S. Pathak (New Delhi: Bahri Publications, 1992).
8. Mukherjee, S. (2016). Exploring Isolation in Anita Desai's Novels. International Journal of English Literature, 4(5), 56-68.
9. Srivastava, Ramesh K. *Perspectives on Anita Desai*. Vimal Prakashan, 1984.

Kalidasa's Rtusamhara: Comparing Nature's Representation by Kalidasa and British Romantic Poets

Dr. Sarika Gupta
Associate Professor of English, Kanya Mahavidyalaya Kharkhoda

Abstract

Kalidasa's Rtusamahara is a beautiful long poem in six Cantos. In this poem the poet fully describes six Indian seasons. He has portrayed the scenery of these seasons along with their impact on human beings and other creatures. It appears as if Kalidasa is in love with nature. He forgets his self and immerses himself in nature. He becomes one with nature. Kalidas has no grudges against anyone. Whereas the British Romantic poets like Wordsworth, Keats and Byron take refuge in nature from the tyranny of the human world. They escape into nature to find some solace from the atrocities of those in power. There is subjectivity in romantic poets but Kalidasa portrays nature objectively. Kalidasa is fully absorbed in nature. He has mitigated his self and mingled himself with nature.

Key Words: Seasons, Kalidasa, Nature, Love, Tyranny

Kalidasa is a renowned poet of Sanskrit literature. He is supposed to live in Ujjain Madhya Pradesh during the close of the first millennium BC. He was a great devotee of goddess Kali hence named Kalidasa. He has written three long poems, three plays and one incomplete Epic poem. Rtusamhara is one out of the three long poems. Literally it is the pageant, collection, medley, garland or gathering of seasons. It is a poem in 144 stanzas. It's style is simple. The poet describes a cycle of seasons starting with summer, rains, autumn, early winter, winter and ending with spring. The poem is divided into 6 cantos. First canto describes summer (*Grishma*) season vividly. It has 28 stanzas. It is a severe season with the sun blazing fiercely. People become restless during the day and wait for the balmi moonlight in the night. People love to splash themselves in water. Women deck their hips with silken garments and girdles and smear their bosom with sandal paste and beautify their feet with red laksha Rasa to lure their lovers. Nature also gets affected by human beings as the moon becomes pale after gazing at the face of the lovely women slumbering on terraces. the lovers whose hearts are scorched by the fire of separation are unable to watch the dust storms generated out of the scorching heat of the sun. Pallets of the antelopes are parched by the immense thirst. They mistake the black sky to be water. The cobra oppressed by the heat sits beneath the peacocks shade. The lion's unquenchable thirst makes it oblivious of the nearby elephants. The tuskers with their growing thirst move in the direction of water shunning any sense of fear from lions. The peacocks are so weary because of the sunshine that they don't kill the snakes sitting under their plumages. The wild boars nuzzle in the drying mud. The frogs come out of the dried up water of the Marsh and sit under the shade of the serpent's hood. The crest jewel of the cobra is shining brightly in sunbeams and the snake does not kill the frogs. The wild buffaloes are also roaming about in search of water. The grass of the forest is parched up by the conflagration. All the birds and beasts of the Jungle have befriended themselves and are in search of refuge from this intense blaze. The fire has engulfed every blade of grass and tree and the sylvan landscape resembles the full blown fresh palasa flowers, sindura and the bright gold. Like each canto this canto also ands with a benediction that we must pass our summer in cool.

The second canto describes rainy season in 29 stanzas. The poet paints a heart capturing picture of the earth during this season. This season enters like an emperor. The rain laden clouds are like it's intoxicated elephants. The lightning is like it's Royal banner and sound of thunder resembles the beating of trumpets. The dark clouds appear like the petals of Blue Lotus or heaps of powdered collyrium or like the dark nipples of the beasts of pregnant women. The wrestling sound of the clouds appears as if answering the call of thirsty birds. The rain falls like arrows of Cupid and assail the hearts of lonely home travelers. The earth appears like a woman of elegant tastes with colorful jewels:

प्रभिन्नवैदूर्यनिभैस्तृणाङ्कुरैः
समाचिता प्रोत्थितकन्दलीदलैः।

विभाती शुक्लेतररत्नभूषिता

वराङ्गनेवक्षितिरिन्द्रगोपकै।। (Rtusamhara 2.5) (Bhardwaj 21)

Air fills with the jubilant cries of the peacock. Like wanton women the rivers hasten to meet the ocean. Meadows fill with green grass. The young wives embrace their faulty husbands scared by the strands of lightning. The deluded bees forsake the Lotus plant and sometimes crowd the blooms of the dancing peacocks and sometimes temples of the elephants. The air fragrant with blossoms fills the heart of lonely travelers with ache. Maidens deck themselves with pendants of flowers, strings of pearls, glittering girdles. Like the first canto this canto also ends with a benediction that this lovely season may grant your most cherished desires.

In Canto 3 autumn is compared to a woman clad in garments of kasa flowers, face glowing like white lily and wild notes of swans tinkling like her anklets. lucid streams move like intoxicated damsels and the sky fills with rain free clouds. The boughs of trees are filled with bandhuka, sefalika, Kalhara, Padma, Kumud, Kankeli, Malati flowers. The breeze touched by these flowers forcefully perturbs the minds of the youths. The hearts of man gladden to behold the pecking numerous wild ducks ruffling the water of streams. limbs of lonely maidens burned by the ravishing moonlight. Birds are twittering, intoxicated bees are humming and dear are relaxing. The images and sound appeal to all the senses of human beings and other creatures. The swans and dark green creepers seem like competing with human beings in beauty. The poet prays to God to bless the people with new hopes and desires.

There are 19 stanzas in the fourth canto. it is a season of Frost with crops of rice ripening and crops of wheat having green sprouts. Lilies are fading and lodhra trees are Laden with flowers. Women stop wearing pearls or sandal cream. the poet says that ornaments they wear during other seasons are no longer worn. They decorate themselves with laksha Rasa (lac-juice) and perfume their hair with incense of Kalagaru. In every season other sorts of flora and fauna dominate. In this season sweet notes of kraunch birds and Kalahamsas captivate the hearts of men. The women who are with their husbands enjoy their company while the maidens pine for their absent lovers. in many a stranzas the poet elaborates the love scene between husbands and wives. The last stanza of the Canto blesses The reader with welfare and joy.

In fifth Canto Kalidasa describes winter in sixteen stanzas. The earth abounds with lush greenery of paddy and sugarcane fields. People like to bask in sunlight, enjoy blazing fire and wear heavy garments. The moonlight, open terraces, chilled breeze and ornaments enjoyed in other seasons are no longer enjoyed. Out of sixteen stanzas of this season eleven are devoted to the love making of wives with their husbands. The poet ends this Canto with the wish that this season should shower bliss upon the people.

The last Canto describing spring is the longest having 38 stanzas. Like a warrior spring comes armed with the sharp pointed shafts of full swelled mango blossom. The line of intoxicated bees is the twang of the lustrous bow string. Spring is shooting his flowers to pierce the hearts of lovers in separation. The flowers blooming in this season are Champa, karnikara, Asoka, Navamallika, palasa, Kunda etc. With these flowers the women make their ornaments. Kalidasa portrays intimate scenes between husband and wives:

कनककमलकान्तैराननैः पाण्डुगण्डैः,
उपरिनिहितहारैश्चन्दनार्द्रैः स्तनान्तैः।
मदजनितविलासैर्दृष्टिपातैर्मुनीन्द्रा-
न्स्तनभरनतनार्यः कामयन्ति प्रशान्तान्।। (Rtusamhara 6.32) (Bhardwaj 86)

All the senses are provoked by the reading of this Canto. Humming of the bees and the melodious notes of the cuckoos provoke the sense of hearing. The fragrant air satisfies the sense of smelling, beautiful images of flowers stimulates the sense of seeing, love making between husband and wife provokes the sense of touch, mango trees and honey produced by bees satisfies the taste buds of the readers. It is a treat to read Rtusamara. At the end of this Canto the poet devoted three stanzas

for benediction. All nature takes the form of cupid and the poet blesses the generations the time of lovely bliss. The poet uses similes, metaphors, and imagery to achieve his purpose.

In English literature Wordsworth, Byron, Keats etc. are the romantic poets who portray nature. In Tintern Abbey, William Wordsworth explores the role nature plays in shaping personal identity, emotional well being and spiritual growth. For him nature acts as a moral and philosophical guide. He found pantheistic meaning in nature. Wordsworth in Tintern Abbey says that there is a power in nature:

Whose dwelling is the light of setting suns,
And the round ocean and the living air,
And the blue sky, and in the mind of man:
A motion and a spirit, that impels
All thinking things, all objects of all thought,
And rolls through all things. Therefore am I still
A lover of the meadows and the woods,
and mountains; (Fifteen Poets 237)

Lord Byron paints nature as wild, powerful and mirror for the intense internal turmoil. In *Roll on Thou Deep and Dark Blue Ocean- roll!,* Byron represents Ocean as an indomitable force accentuating nature's transcendence. Men's tyranny and control stops where the ocean begins:

Man marks the earth with ruin- his control
Stops with the shore; upon the watery plain
The wrecks are all thy deed, (Fifteen Poets 304)

Like Kalidas, Keats captures the sights and feel of nature with precise and concrete imagery. The poet personifies nature and engages all senses, the sight of greenery, the sound of bees and cuckoos, the smell of fragrant air, the feel of the lovers and touch of intercourse. In Keats *Ode to Nightingale* nature serves as a refuge from human sufferings.

Fade far away, dissolve, and quite forget
What thou among the leaves hast never known,
The weariness, the fever, and the fret
Here, where men sit and hear each other groan; (Fifteen Poets 360)

Works cited

1. *Fifteen Poets*. Oxford UP, 2000.
2. Bhardwaj, Saroj. *Kalidasa's Rtusamhara*. Indu Prakashan, 2002.

Study of customer's awareness about SBI's YONO App with reference to Old Pedgaon Road Parbhani Area

Dr. Shailendraprasad Jalbajirao, Totare,
Branch Manager, SBI Old Pedgaon Road Parbhani Branch
(Ph.D, MBA- Marketing, Dual MBA-HR, UGC NET, CAIIB & JAIIB by IIBF,
NISM Certified Mutual Fund Distributor, IRDA Certified Corporate Agent for Insurance)

Introduction:

- **YONO (You Only Need One)** application has been developed inheriting the mandatory requirements of regulations and compliances across Banking, Legal, IT, Security etc. and at the same time it is enabling the SBI customers to access the world of banking anytime, anywhere and on any device. The privacy policy and terms and conditions for using 'YONO SBI' application will be made available to users both on mobile app. Mobile app is available on Android and iOS. The 'YONO SBI' mobile application is available on Google Play Store or iOS Apple App Store. Mobile App is supported on Android 9.0 and above.
- **Log in to Mobile App:** User will be able to login into the mobile app using his login credentials. MPIN (6 digit password) based login will be available in 'YONO' app. 'YONO' app will work only on the device which is enabled with device level protections such as passcode / pattern lock /biometric etc. System will check this before allowing app access through mobile. User must provide explicit consent to use MPIN as an authentication mechanism and accept terms and condition for using MPIN based log in. If user chooses not to use MPIN as an authentication mechanism in app, only INB credential-based login will be accessible to him. At any point of time, user will be able to disable / enable MPIN based log in from settings section of mobile app.
- **Yono Registration:** Registration on mobile app has SIM Binding Functionality. In this process along with the Device, INB User ID and MPIN, the SIM identification value will also be used. Further the registration will be allowed only on the device where the SIM of the mobile number of accounts is present.

Objective of the Research:

The research objectives to be studied in this research are as follows:

1. To study and find out the percentage of customer awareness about YONO app at the target area of Old Pedgaon Road, Parbhani
2. To find out percentage of customers who has done YONO app registration among the target population.
3. To present the findings/conclusion and suggestions.

Research Methodology

Research Method –Analytical

- Sampling method- Simple Random Sampling Method.
- Total Population: **15,000**
- Sample size: **375** as per Krejci & Morgan table
- Data source – Primary Data and Secondary Data.
- Tool for data collection – a. Primary Data through interview method of general public in targeted area and feedback from the eligible leads.
  b. Secondary data from SBI official website available for general public.
- Data Analysis, findings and conclusion, suggestions.

Data Collection and Analysis:

Data for latest two month starting from January 2026 to February 2026 have been collected from the general public in the area of Old Pedgaon Road, Parbhani irrespective of their relationship with branch or not.

No personal, sensitive or confidential data of the interviewed/surveyed samples is neither collected nor required for the research.

Data regarding customer awareness about 'YONO' App is presented in table 1 and pivot chart 1 as below:

Table 1: YONO customer awareness details for Old Pedgaon Road, Parbhani Area

1. Do you know about 'YONO' App introduced by State Bank of India?

(Data source: Interview of Customers/Public:)

Customer awareness of 'YONO' App			
Age	**Yes**	**No**	**% of awareness**
18 – 35 (125 pax)	50	75	40%
36 – 50 (125 pax)	35	90	28%
51 – above (125 pax)	25	100	20%

Pivot Chart 1: Percentage of customers who know about 'PASBL' Scheme.

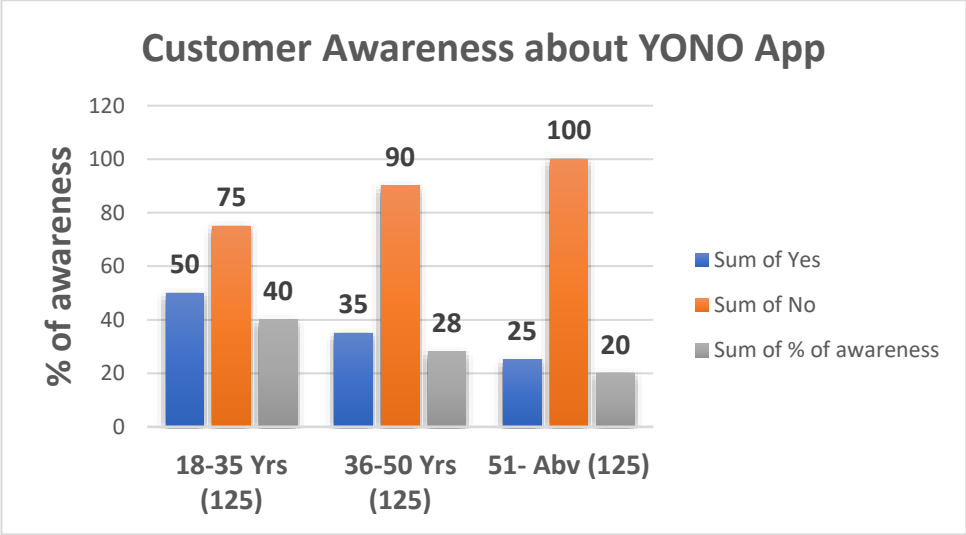

Table 2: Percentage of customers registered for YONO App

1. Have you registered 'YONO' App introduced by State Bank of India?

(Data source: Interview of Customers/Public)

Percentage of 'YONO' App registration			
Age	**Yes**	**No**	**% of awareness**
18 – 35 (125 pax)	12	113	9.60%
36 – 50 (125 pax)	8	117	6.40%
51 – above (125 pax)	2	123	2.00%

Pivot Chart 2: Percentage of YONO App Registration

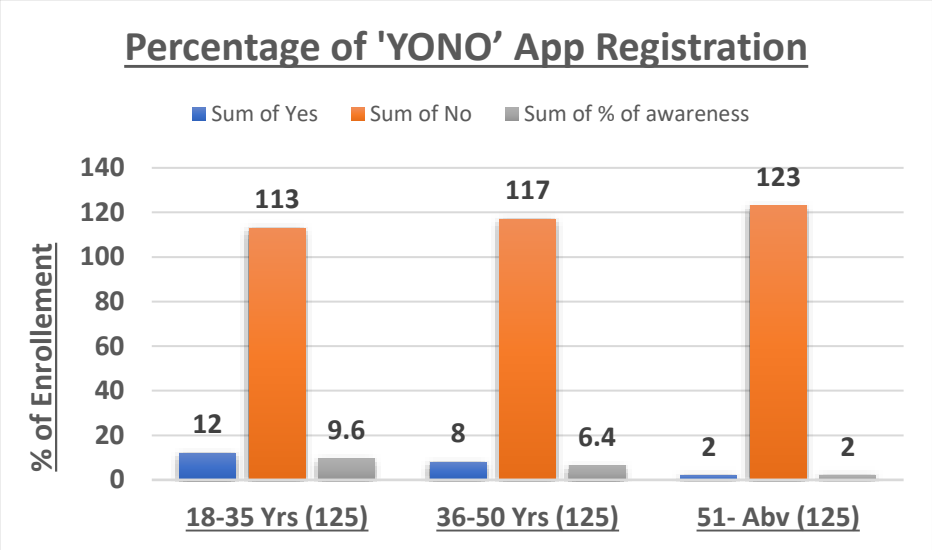

Findings And Conclusion:

1) It is observed that 40% of the customers in the age bracket of 18-35 and 28% of the customer in the age bracket of 36-50 as well as 20% of the customers in the age bracket of 51 and above are aware about the YONO application introduced by SBI.
2) The percentage of those who registered for YONO app in the age bracket of 18-35 years is 9.60% whereas for age group of 36-50 is 8.00% and 2.00% for the age group of 51 – and above.
3) Only 22 customers among sample found to be registered for YONO App. Most of the samples in the higher age bracket were not that tech savvy to use the YONO App..
4) Most of the samples were having basic mobile which could not be used for YONO app registration.

Suggestions:

1) To increase the registration of YONO app functionaries should market the product to the lower age group customers who can easily use the app..
2) It is also suggested that leads generated through analytical engine can also be used for targeted leads for maximum conversion.
3) It is suggested that awareness camps should be arranged to educate aged customers about the benefit of YONO app to create the reliability.

References

1. SBIs official website.
2. Research Methodology by C R Kothari.
3. Marketing Research by Naresh Malhotra.

Declaration

The research work is independently undertaken by the author from the samples (walk-in, walk-out customers, general public) and no banking information of the respondents is sought or collected to carry out this research as it was not required at all to achieve the objective of the study.

Important of Biomechanics in Sports Education

Dr. Ravindra Uddhavrao Machale
Director of Physical Education, Dept. of Sports
NSSR's Arts, Commerce and Science College, Parli-V Dist. Beed -431515 Maharashtra

Abstract: -

Improvement of technique with the help of biomechanics can be used by teachers and coaches to correct motions of students or athletes. Moreover, research workers in the field of biomechanics may develop a new and more effective technique for better execution of a sport motion. In the former case teachers and coaches make use of the methods of qualitative biomechanics analysis in their everyday practice to produce changes in the technique used by their charges. In the latter case research workers in the field of biomechanics use quantitative biomechanics methods to develop new techniques which can then be implemented into teaching and training processes. The key to success is finding effective instructional cues that help the athlete achieve correct mechanical technique. Coaches with a command of mental training tools and sports training principles can help athletes make amazing things happen on the field. Anatomy and physiology lay the foundation for biomechanics and kinesiology, areas of study about human movement.

Keywords: Biomechanics, kinesiology, Sports

Introduction:-

Physical educators teach a wide variety of human movements, and biomechanics provides a rationale critical for evaluating technique and prescribing intervention to help young people improve. Biomechanics also allows physical educators to identify exercises and physical activities that contribute to the physical development of various muscle groups and fitness components. In sports and exercise, biomechanics refers to the study of human movements, including the interaction between the athlete, sport equipment and the exercise environment Physical Education with Biomechanics and its implementation. People especially the students, players need help in improving their physical endurance but they often have problems like how the human body moves, what type of techniques can be used to develop motor skills Etc. Physical Education teaches various examples of Physical Exercise whereas Biomechanics is the study of the structure and function of biological systems by means of the methods of mechanics, the branch of physics involving analysis of the actions of forces Biomechanics provides proper and important techniques to make physical development of several muscle group and fitness components and skills. Biomechanics is the application of mechanics in the human movements. In Order to improve student's physical movement safely and effectively biomechanical techniques are necessary.

Sports biomechanics is a quantitative based study and analysis of professional athletes and sports activities in general. It can simply be described as the Physics of Sports. In this subfield of biomechanics the laws of mechanics are applied in order to gain a greater understanding of athletic performance through mathematical modeling, computer simulation and measurement. Biomechanics is the study of the structure and function of biological systems by means of the methods of "mechanics." –which is the branch of physics involving analysis of the actions of forces. Within "mechanics" there are two sub-fields of study: statics, which is the study of systems that are in a state of constant motion either at rest (with no motion) or moving with a constant velocity; and dynamics, which is the study of systems in motion in which acceleration is present, which may involve kinematics (the study of the motion of bodies with respect to time, displacement, velocity, and speed of movement either in a straight line or in a rotary direction) and kinetics. Sport refers to a playful self-development, self actualization , and competitive use of physical and mental skills. The history of sport activities is as long as the history of humans. Fitness played an important role in human evolution. These human movement professions rely on undergraduate training in kinesiology, and typically require coursework in biomechanics. Kinesiology is the term referring to the whole scholarly

area of human movement study, while biomechanics is the study of motion and its causes in living things. Biomechanics provides key information on the most effective and safest movement patterns, equipment, and relevant exercises to improve human movement. In a sense, kinesiology professionals solve human movement problems every day, and one of their most important tools is biomechanics Because of this connection, we can say that the first sportsmen were hunters and soldiers. Indeed, there are strong theories of sports being symbolic hunts, either for other humans or for animals. Most civilizations know sport activities of an elementary nature: running; boxing; wrestling; animal fights; horse races; throwing the javelin, the discus, or stones; archery; swimming; dancing; etc. No wonder contemporary players and fans still find sports very attractive. The development of sports from pre-historic times until now is a function of industrialization, modernization, and telecommunication. Sports are integrative and image building elements for individuals, segments of societies, and entire societies. They act as unifying forces and strong factors of socialization, improving the social acceptance of athletes and their fans. Sports can also support social and cultural identities and the construction of national identities.

History of Biomechanicst:-

History of Biomechanics can be traced back to the ancient Greeks. According to Nigg and Herzog (1994), the contribution to Biomechan-Ics during the period 700 b c e to 200 c e included the distinction between facts and fiction in the discipline, development of mechanical and mathematical models, development of anatomical models, and the first attempt to examine the human body biomechanically. Hippocrates (460–377 b c e), the Father of Western Medicine, advocated that humans should base observations on and draw conclusions from only what was perceived through the senses. Galen (131–201) was the physician of the gladiators. He developed anatomical descriptions and the present-day terminology in use in certain biological fields. During the Renaissance, Leonardo da Vinci (1452–1519) examined the structure and function of the human body in a variety of movements. The contribution of the Renaissance period of 1450 to 1527 to biomechanics included the awakening of science, the foundation of modern anatomy and physiology, and an early examination of movement and muscle action (Nigg & Herzog, 1994). In the modern era, another group of scientists contributed to the growth of biomechanics. Galileo Galilei (1564–1642) studied the action of fall-ing bodies and laid the basis for the mechanical analysis of movement. of measuring techniques to examine the kinematics and kinetics of movement, and the beginning of the use of engineering principles in biomechanical analysis

Use of biomechanics can also lead to a better look and better functioning of sport equipment. For example ski boots can have a real impact on sport performance. Sophisticated sport equipment gives advantage to both elite and recreational athletes. Researchers have recently also developed a new swimming suit which helped swimmers at the Sydney Olympics in 2000 better several world records because it has a favorable influence on the draft force and buoyancy of water that is acting against swimmers. This swimming suit had such an influence on sport performance in swimming, in fact, that its use was later banned. 3.3 Injury Prevention The concept of injury prevention is part of public health and its goal is to improve the general health of the population and thus to increase the quality of life. Biomechanics is a tool that can be used in sport medicine to identify forces and mechanical energy that cause injuries. It helps to understand how injuries originate, how to avoid them during sport performance, and how to identify exercise suitable for injury prevention and rehabilitation. Biomechanics offers possibilities to create alternative techniques of executing specific movements, using new equipment, and carrying out more effective training methods, which also contributes to injury prevention.

Importance of Biomechanics in Sports:-

Role of Biomechanics in Physical Education and Sports. Helps in improving Techniques Utilizing the various innovative techniques of Biomechanical Principles in practice and Sports helps To improve various error detections, improves skills, develop and strengthen qualitative and quantitative analysis with proper and selected tools and equipments. Design new equipment as

biomechanics is the main part in the students' overall sports performance; it also helps to develop and design structure of equipments, Shoes and sports clothes design, sports tools facilities like single plate Photography, Automatic Tracking System, Electro goniometry, Accelerometer, Pressure Measurement, Ground structure, surface structure and lab activities etc in proper way. According to sports type and place, sports equipments also are used as per the principles of biomechanics in physical Education and Sports. Increase in sports performance utilizing various new techniques of biomechanical principles in the Physical Education can help to enhance performance of students in the several sports. With several models of scientific quantitative analysis like force-motion, force-time, inertia, motion, coordination, continuum, segmental interaction and balance performance of player in terms of speed, time, and accuracy in sports can be improved. Under the proper Guidance of biomechanical techniques students who have such training show better result in comparison to those who don't have proper guidance. Prevention of Injuries Applying the innovative principles of it, player's injury risk can be reduced by maintaining proper care about cause, diagnosis, cure and rehabilitate them. In the qualitative type of analysis techniques to prevent and recover injuries also provided accordingly. Muscles improvement by following the biomechanical principles, various muscle groups and tissue structure can be improved in well condition. Actions such as kicking football by legs, throwing and Catching Ball, Jumping Long, lifting weight etc helps to maintain the elasticity in the muscles and build Biceps and Triceps, building joints that leads to strengthen the physical endurance. Improve internal organ system with the help of several structured approach and techniques of biomechanics in sports assist to keep internal body organ system properly because in the qualitative analysis there are various moves useful related to health of several internal organ systems. Working of all joints, function properly if the physical exercise is done accordingly.

Sports Biomechanics:-

Sports biomechanics studies human motion during exercise and sports. Physics and the laws of mechanics are applied to athletic performance. Here are some various uses for biomechanics:

1. Equipment: Biomechanics can be used in the design of sports equipment, clothing, shoes, and the fields and facilities where sports are played. For example, a shoe can be designed for the best performance for a middle-distance runner or a racket for the best grip.

2. Individuals: Biomechanics can be applied to individuals, analyzing their movements and coaching them for more effective movement during exercise and sports movement. For example, an individual's running gait or golf swing can be filmed and recommendations made for them to change and improve it.

3. Injuries: Biomechanics can be applied to studying the causes, treatment, and prevention of sports injuries. The research can analyze the forces at work that can lead to an ankle sprain and how shoe design or the playing surface might reduce the risk of injury.

4. Training: Biomechanics can study sports techniques and training systems and develop ways to make them more efficient. This can include basic research into how hand position affects propulsion in swimming. It can propose and analyze new training techniques based on the mechanical demands of the sport, aimed at resulting in better performance.

Conclusion:-

Important of of biomechanics in physical education and sports play a crucial role in this field. Physical educators teach a wide variety of human movements, and biomechanics provides a rationale critical for evaluating technique and prescribing intervention to help young people improve. In sports and exercise, biomechanics refers to the study of human movements, including the interaction between. the athlete, sport equipment and the exercise environment. Athletes are always trying to find ways to get faster, higher and stronger with minimal injuries Biomechanics has a unique place in the field of Health Education, Physical Education and Sports. It helps to Trainers and coaches to improve the Physical performance of students with the various biomechanical techniques of different games. Its application in the life of person especially to Students, Sportsmen and Practitioners is noteworthy for Physical, Mental and Social Development. To put it simply, applying Biomechanical Principles in

the Physical Exercise and Sports plays an important role in improving physical performance, Injury Mechanism, Equipment development, developing internal organ system well, etc stated above. Hope present study may provide detailed information of Biomechanical Application in Physical Education and Sports. .

References:-

1) Sircsportresearch.blogspot.com/2013/08/the-importanceof-proper-biomechanics.html
2) Duane Knudson. Fundamentals of Biomechanics, Springer
3) https://en.wikipedia.org/wiki/Sports_biomechanics.
4) Kurt T Manal, Thomas S. Buchanan, Biomechanics of Human Movement, Standard Handbook Of02 Bartlett Roger, Introduction to Sports Mechanics: Analyzing Human Movement Patterns,
5) Chawla Neera J. Biomechanics in Physical Education application of Biomechanics in Teaching Physical Education, (IJERED) ISSN: 2320-8708, 2016; 4(5)
6) https://www.scribd.com/document/327991639/11- Physical-Education.
7) Aboelkassem Y. Selective pumping in a network: insect-style micro scale flow transport. Bio inspiration & Bio mime tics 2013; 8(2).
8) Bartlett R. Introduction to sports biomechanics. (1 Ed.). New York, NY: Rout ledge, 1997, 304.
9) Davis KG, Marras WS. Assessment of the relationship between box weight and trunk kinematics: Does a reduction in box weight necessarily correspond to a decrease in spinal loading? Human Factors 2000; 42:195-208.
10) Dr. Michael Yes sis. Secrets of Russian Sports Fitness & Training, 2008.
11) Hamill J, Knutzen KM. Biomechanical basis of human movement, 1995.
12) Haze H. The meaning of the term biomechanics. Journal of Biomechanics 1974; 7(12):189-190.
13) Humphrey JD. Continuum biomechanics of soft biological tissues. Proceedings of the Royal Society of London A 2003; 459(2029):346.

Impact of Industrial Investment on Employment Generation in Ratlam district (M.P.)

Deepak Sharma
(Research Scholar)
Department of Commerce , Samrat Vikramaditya University, Ujjain (M.P.)
Dr. Keshav Mani Sharma
Professor
Pradhan Mantri College of Excellence Govt. Madhav Arts and Commerce College, Ujjain (M.P.)

Abstract

Industrial investment is a significant driver of economic growth and regional development, particularly in emerging industrial districts. This study examines the impact of industrial investment on employment generation in Ratlam district of Madhya Pradesh. The research is based on secondary data collected from government reports, MSME statistics, and recent industrial investment trends.

The findings reveal a strong positive relationship between industrial investment and employment generation. The expansion of Micro, Small, and Medium Enterprises (MSMEs), along with increasing large-scale industrial investments, has led to substantial growth in both direct and indirect employment opportunities. Government initiatives, infrastructure development, and industrial promotion policies have further accelerated this growth.

However, challenges such as lack of skilled labour, infrastructural gaps, and dependence on traditional industries still persist. The study concludes that with continuous investment inflow, policy support, and skill development initiatives, Ratlam district has strong potential to emerge as a major employment-generating industrial hub in the region.

Keywords: Industrial Investment, Employment Generation, MSMEs, Economic Development, Ratlam District

Introduction

Industrial investment is widely recognized as a key driver of economic growth, structural transformation, and employment generation, particularly in developing economies like India. The expansion of industries leads to increased production capacity, infrastructure development, and the creation of both direct and indirect employment opportunities. In recent years, the role of Micro, Small, and Medium Enterprises (MSMEs) has become especially important, as they contribute significantly to job creation and inclusive growth. Within this context, Ratlam District has emerged as a growing industrial center in the state of Madhya Pradesh, known for its traditional and modern industries such as Ratlami sev production, gold and jewelry manufacturing, textiles, and chemical units.

The district has witnessed increasing industrial investment due to supportive government policies, infrastructure improvements, and initiatives aimed at promoting regional industrialization. Programs such as industrial promotion policies, MSME development schemes, and investment summits have played a crucial role in attracting investors and encouraging entrepreneurship. As a result, there has been a noticeable rise in employment opportunities across various sectors, including manufacturing, services and informal activities. However, challenges such as skill gaps, infrastructural limitations, and dependence on traditional industries still persist.

Therefore, analyzing the impact of industrial investment on employment generation in Ratlam district becomes essential to understand the region's economic progress and future potential. This study aims to explore the relationship between industrial investment and job creation, highlighting the role of MSMEs and policy interventions in shaping employment patterns in the district.

Objectives of the Study

1. To analyze industrial investment trends in Ratlam
2. To examine employment generation due to industrial growth
3. To evaluate the role of MSMEs in employment creation

4. To study the impact of government policies on industrial investment
5. To identify challenges and suggest improvements

Research Methodology

Research Type: Descriptive and Analytical
Data Source: Secondary data
Government reports (MSME, industrial profiles)
News articles and policy documents
Tools Used:
Trend analysis
Percentage analysis
Comparative analysis

Industrial Profile of Ratlam

Ratlam has a diversified industrial base dominated by MSMEs.
Key Industrial Data:
Total registered industrial units: 8,302
Employment in small-scale industries: ~18,030 workers
Employment in large & medium industries: ~6,072 workers □
DCMSME

Interpretation:

MSMEs are the largest contributors to employment
Industrial structure is labour-intensive, suitable for employment growth

Industrial Investment Trends in Ratlam

Recent investments clearly show a strong link between industrial growth and job creation.

Major Investment Highlights:

₹1,670 crore investment in 47 industrial units → 3,780 jobs □
Bhaskar English +1
₹30,402 crore investment proposals → 35,520 jobs expected □
Devdiscourse +1
₹20 crore investment by MSMEs → 150 jobs created □
The Times of India
Industrial region project → 35,000 jobs potential □
The Times of India

Analysis:

There is a direct positive relationship between:
Industrial Investment ↑ → Employment ↑
This confirms that industrial investment is a major employment generator in the district.

Employment Generation Analysis

(A) Direct Employment

Jobs in factories, production units, and industrial plants
Skilled and semi-skilled labour demand increases

(B) Indirect Employment

Transport, logistics, retail, services
Growth of small businesses near industrial areas

(C) Induced Employment

Increased income → higher consumption → more jobs in the local economy

Role of MSMEs in Employment Generation

MSMEs play a dominant role in Ratlam:
Provide low-cost employment opportunities
Promote entrepreneurship
Support rural and semi-urban employmen

Over 18,000 workers employed in small-scale industries □
DCMSME

Government Policies and Initiatives

Government initiatives have significantly boosted industrial investment:

◆Major Initiatives:

Industrial Promotion Policy
MSME Development Schemes
One District One Product (ODOP)
Skill development programs
RISE Conclave (Regional Industry, Skill & Employment)

Impact:

Attracts investors
Provides infrastructure support
Enhances employment opportunities

Findings

Strong positive correlation between industrial investment and employment
MSMEs are the largest employment generators
Large-scale investments show future employment potential
Government policies play a crucial role in industrial growth
Both direct and indirect employment are increasing

Challenges

- Lack of skilled workforce
- Inadequate infrastructure in some areas
- Limited large-scale industries
- Dependence on traditional industries
- Informal employment dominance

Suggestions

- Promote skill development programs
- Improve industrial infrastructure
- Encourage startup ecosystem
- Provide financial support to MSMEs
- Develop export-oriented industries
- Strengthen industrial clusters

Conclusion

Industrial investment has a significant and positive impact on employment generation in Ratlam district. The rapid growth of MSMEs, industrial clusters, and government-backed initiatives has created substantial employment opportunities.

With continuous investment inflow, infrastructure development, and policy support, Ratlam has the potential to emerge as a major industrial and employment hub in Madhya Pradesh.

References

1) Mehrotra, S., & Parida, J. K.. (2019). India's employment crisis: Rising education levels and falling non-agricultural job growth. Economic & Political Weekly.
2) Agarwal, A. N.. (2018). Indian Economy: Problems of Development and Planning. New Age International Publishers.
3) Das, K.. (2017). Role of MSMEs in Employment Generation in India. International Journal of Research in Economics and Social Sciences.
4) Kumar, A., & Singh, R.. (2020). Industrial Development and Employment Generation in India. International Journal of Management Studies.
5) Government of India. (2016–17). District Industrial Profile: Ratlam. Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises.
6) Ministry of Statistics and Programme Implementation. (2023). Statistical Year Book India.

7) Government of Madhya Pradesh. (2023). One District One Product (ODOP) Report: Ratlam. Retrieved from https://www.odop.mp.gov.in
8) Times of India. (2023). LOI issued to small companies in Ratlam for industrial development. Retrieved from https://timesofindia.indiatimes.com
9) Dainik Bhaskar. (2024). Industrial units worth ₹1670 crore launched in Ratlam. Retrieved from https://www.bhaskar.com

Fragmented Identity and Postcolonial Diaspora in the Novels of Michael Ondaatje

Yogesh Tiwari
Mumbai University
Asst. Prof, Department of English, Faculty of Arts, I Y College Mumbai 400060

Abstract

This research proposal investigates the representation of fragmented identity within postcolonial diasporic contexts in the selected novels of *Michael Ondaatje*, namely *The English Patient*, *Anil's Ghost,* and *Running in the Family*. The study explores how Ondaatje's narratives depict the complex interplay of colonial history, migration, exile, memory, and trauma in shaping fractured subjectivities. It examines the ways in which characters navigate multiple cultural, temporal, and geographical spaces, often experiencing dislocation, alienation, and a persistent negotiation of selfhood. By foregrounding the psychological and cultural impact of diasporic experiences, the study situates Ondaatje's fiction within broader postcolonial debates on identity, belonging, and the legacy of colonialism. Drawing upon postcolonial theory, diaspora studies, and trauma theory, the research argues that Ondaatje's narrative fragmentation is not merely a stylistic device but a deliberate representation of the unsettled and hybrid nature of postcolonial identity. Through non-linear storytelling, multi-voiced perspectives, and the interweaving of history, fiction, and memory, Ondaatje captures the instability and fluidity of diasporic consciousness. The novels demonstrate how displacement, historical violence, and personal trauma contribute to the ongoing reconstruction of identity, challenging essentialist notions of nation, culture, and self.The study further aims to contribute to contemporary debates in postcolonial literary criticism by positioning fragmentation as both a theoretical and aesthetic strategy. It suggests that Ondaatje's work offers a model for understanding how literature can reflect the tensions, ambiguities, and ethical dilemmas of diasporic life. By highlighting the productive potential of fragmentation, this research underscores the significance of narrative form in representing complex postcolonial realities, providing insight into the ways literature negotiates memory, history, and cultural belonging in a transnational context.

Keywords: Fragmented Identity, Postcolonial Diaspora, Hybridity, Cultural Displacement, Memory and History, Exile, Migration, Identity Crisis, Trauma, Transnationalism, Narrative Fragmentation, Belonging and Alienation

I. Introduction

The study of fragmented identity in postcolonial literature has become increasingly significant in understanding how historical, cultural, and political forces shape the self. *Michael Ondaatje's novels, including The English Patient, Anil's Ghost, and Running in the Family,* offer a rich terrain for exploring these dynamics, as they foreground the experiences of diasporic subjects negotiating multiple, often conflicting, cultural and geographical spaces. Ondaatje's characters frequently inhabit liminal positions, displaced by migration, exile, or colonial legacies, and are confronted with the challenge of reconstructing selfhood amid fractured social and historical realities. This research examines how such narratives engage with the complexities of identity formation, memory, and belonging, while interrogating the enduring impact of colonial and postcolonial histories.

Ondaatje's fiction employs narrative strategies such as non-linear chronology, multi-voiced perspectives, and a blending of history, autobiography, and fiction, which mirror the psychological and cultural dislocations experienced by his characters. The novels illustrate how fragmentation functions as a central means of representing the instability and hybridity inherent in diasporic consciousness. By emphasizing discontinuity, selective memory, and temporal dislocation, Ondaatje challenges the notion of a unified or essentialist identity, offering instead a vision of the self as fluid, contingent, and continuously reconstructed. This approach aligns with key postcolonial and diaspora theories that highlight the relational, performative, and negotiated nature of identity, situating Ondaatje's work at the intersection of literary form and socio-historical critique.

Furthermore, the study situates Ondaatje's exploration of fragmentation within broader conversations on postcolonial trauma, cultural hybridity, and transnationalism. Diasporic experiences, including displacement, exile, and the negotiation of multiple cultural allegiances, are shown to produce both disorientation and creative potential, enabling characters to navigate complex cultural terrains. By analyzing these dynamics, the research highlights how Ondaatje's novels do not simply depict loss or alienation but instead offer a framework for understanding identity as a productive and generative process. In doing so, the study contributes to contemporary postcolonial literary scholarship, illustrating how narrative form and thematic content converge to articulate the lived realities of diasporic subjects and the ongoing reconstruction of self in a postcolonial world.

II. Objectives of the Study

- To examine the representation of fragmented identity in the novels of Michael Ondaatje.
- To analyze the concept of postcolonial diaspora and its impact on individual identity formation.
- To explore how memory, history, and trauma contribute to identity crisis in diasporic characters.
- To investigate the role of cultural hybridity, drawing on the theoretical framework of Homi K. Bhabha.
- To understand the themes of displacement, exile, and belonging in shaping transnational identities.
- To study Ondaatje's narrative techniques and their relation to fragmented identity and diasporic experience.

III. Literature Review

Recent scholarship **(2024–2026)** advances a more theoretically nuanced understanding of fragmented identity and postcolonial diaspora in the works of Michael Ondaatje by situating his fiction at the intersection of memory studies, spatial theory, and trauma discourse. A 2026 study, *"Narrative Lineage and the Fragmented Self in Running in the Family,"* critically interrogates the epistemological instability of diasporic identity by foregrounding the interplay of memory, myth, and narrative reconstruction. The study argues that Ondaatje's non-linear and self-reflexive narrative strategies destabilize any notion of coherent subjectivity, instead producing a fractured self that is contingent, mediated, and perpetually deferred.

In a similar vein, the 2025 article "*Migrancy and Urban Memory: Immigrant Identities in In the Skin of a Lion"* reconfigures the city as a discursive and mnemonic space wherein suppressed immigrant histories are reinscribed. Drawing implicitly on spatial and subaltern frameworks, the study conceptualizes urban space as a palimpsestic site that both conceals and reveals marginalized identities, thereby complicating dominant historiographies and foregrounding the material conditions of labour and displacement in identity formation.

Further extending this discourse, a 2025 study on *Running in the Family* conceptualizes identity not as a fixed ontological category but as a performative and dialogic process shaped by the tension between cultural memory and diasporic dislocation. This aligns with broader poststructuralist positions that view identity as unstable, constructed, and continuously negotiated across temporal and spatial axes. Likewise, recent critical engagement with *Warlight (2024/2026)* introduces a spatial hermeneutic to Ondaatje's oeuvre, positing that secrecy, mobility, and geographical disjunction function as key determinants of fragmented subjectivity. The text's preoccupation with absence and partial knowledge further underscores the epistemic limits inherent in reconstructing identity within postcolonial frameworks.

Moreover, a 2024 study on *Anil's Ghost* foregrounds the interrelation between trauma, violence, and forensic memory, arguing that identity emerges through processes of witnessing and reconstruction in contexts marked by historical rupture and political conflict. By situating the subject within regimes of violence and loss, the study underscores the ethical and representational challenges involved in articulating diasporic and postcolonial identities.Taken together, these recent critical

interventions move beyond earlier humanistic readings by emphasizing the discursive, spatial, and traumatic dimensions of identity formation in Ondaatje's fiction. They collectively demonstrate that fragmented identity in a postcolonial diasporic context is not merely a thematic concern but a structural and epistemological condition embedded within narrative form itself.

IV. The first chapter establishes the theoretical and conceptual foundation of the study by critically engaging with major postcolonial and diaspora theorists. This chapter responds directly to the research gap identified earlier, namely the insufficient integration of narrative fragmentation with diasporic epistemology in existing Ondaatje scholarship. Drawing upon *Homi K. Bhabha's concept of hybridity and the "Third Space,"* the chapter argues that postcolonial identity is inherently negotiated, unstable, and relational. Rather than treating fragmentation as a symptom of loss, it is conceptualized as a productive space where new cultural meanings are generated.Further, the chapter incorporates Stuart Hall's formulation of cultural identity as a process of "becoming" rather than "being," thereby supporting the hypothesis that identity in diaspora is continuously reconstructed. *Avtar Brah's notion of "diaspora space"* situates identity within intersecting histories of colonialism, migration, race, and nation, emphasizing the socio-political and cultural dimensions that shape diasporic consciousness. Additionally, *Edward Said's* reflections on exile and displacement provide a philosophical grounding for understanding estrangement as both a form of trauma and a critical consciousness.This theoretical framework justifies the methodological approach of close textual analysis, demonstrating how fragmentation operates simultaneously at thematic, structural, and epistemological levels. By integrating these perspectives, Chapter One directly addresses the research questions concerning identity construction, colonial history, and diasporic consciousness, providing a rigorous conceptual foundation for the subsequent analysis of Michael Ondaatje's novels.

II. This chapter examines *The English Patient* as a narrative of radical nationlessness and transnational identity. It argues that the desert setting, wartime dislocation, and the unnamed protagonist function symbolically to destabilize fixed national identities. Through fragmented storytelling, shifting perspectives, and nonlinear temporality, *Ondaatje* constructs identity as dispersed, deterritorialized, and constantly in flux. The novel's narrative strategies resist conventional notions of linearity and coherence, reflecting the unsettled experiences of individuals caught in historical, political, and cultural upheavals.The "*English patient*" himself embodies hybridity: his body is scarred, his name is absent, and he remains detached from any specific national allegiance. This portrayal aligns directly with the research question regarding how narrative fragmentation reflects diasporic consciousness. The novel's refusal to privilege a singular national narrative can be interpreted as a critique of colonial cartography and imperial boundaries, emphasizing the artificiality and instability of national identity. By applying *Bhabha's theory of liminality and hybridity,* this chapter demonstrates that fragmentation in Ondaatje's work functions not merely as a literary device, but as a political stance against rigid nationalism and essentialist conceptions of identity.

Furthermore, the chapter supports the hypothesis that narrative fragmentation mirrors diasporic subjectivity. The novel's multi-voiced structure, in which stories intersect and diverge, reflects fractured belonging and underscores the impossibility of singular identity formation in postcolonial modernity. The overlapping temporalities, dislocated geographies, and intertextual references reinforce the sense of rootlessness and cultural hybridity that characterizes diasporic experience. Thus, Chapter Two fulfills the objective of analyzing how Ondaatje's formal experimentation intersects with cultural displacement, illustrating that fragmentation is both a narrative strategy and a reflection of the broader postcolonial condition.

III. The focus to the politics of violence and national trauma in *Anil's Ghost*. Set against the backdrop of the Sri Lankan civil war, the novel interrogates how state violence and historical erasure fracture both personal and collective identities. This chapter argues that trauma operates as a central mechanism of fragmentation, shaping diasporic estrangement and epistemic uncertainty. Through its depiction of violence, the novel demonstrates how historical and political upheavals disrupt the possibility of coherent identity, both at the individual and national levels.

The protagonist, Anil, a Sri Lankan-born forensic anthropologist educated in the West, embodies diasporic return and estrangement simultaneously. Her inability to fully belong either to Sri Lanka or to the West reflects the tensions inherent in diasporic identity formation. Anil's transnational position highlights the persistent negotiation of selfhood in postcolonial contexts, where belonging is contingent and often unattainable. This dimension directly addresses the research question concerning the role of colonial and postcolonial histories in shaping fractured subjectivities.Drawing upon trauma theory in conjunction with postcolonial discourse, the chapter argues that fragmented narration mirrors the impossibility of reconstructing a coherent national history amidst political violence. Narrative strategies such as silence, missing bodies, and suppressed testimonies function symbolically to represent disrupted memory and collective amnesia. In this context, fragmentation is not merely aesthetic but emerges as an ethical response to historical violence, emphasizing the moral and political dimensions of storytelling.

Thus, Anil's Ghost demonstrates how narrative fragmentation embodies both diasporic consciousness and postcolonial trauma. The novel's formal experimentation reflects the ethical responsibility of literature to confront and represent historical violence while capturing the complexities of cultural dislocation and fractured identity. This chapter reinforces the study's hypothesis that Ondaatje's narrative structures are intimately tied to the experience of trauma, exile, and the challenges of reconstructing identity in a fractured, postcolonial world.

IV.*Running in the Family* as a diasporic return narrative that reconstructs identity through memory and imagination. Unlike the overt political violence depicted in *Anil's Ghost*, this text foregrounds familial history, myth, and autobiography. The chapter argues that memory itself is fragmented, selective, and imaginative, thereby complicating the notion of an authentic origin. The novel emphasizes that identity is never fully recoverable; rather, it is continually shaped and reshaped through the act of remembering and narrating the past.The narrator's return to Sri Lanka becomes an attempt to piece together ancestral narratives; however, these narratives remain partial and mediated. This aligns with the research objective of examining memory as a central device in diasporic identity formation. By engaging *Stuart Hall's* theory that identity is produced through representation, the chapter argues that the text dramatizes identity as an ongoing process of reconstruction rather than a simple act of recovery. The fragmented recollections underscore the impossibility of fully reconstructing the past while highlighting the creative potential inherent in memory.Moreover, the hybrid genre of Running in the Family, which combines memoir, fiction, poetry, and history, mirrors the fragmented diasporic self. The instability between fact and fiction reflects the instability of cultural belonging, emphasizing the tension between personal experience and collective history. Through this analysis, Chapter Four demonstrates that fragmentation can function as a creative and restorative force within diaspora, challenging linear historiography and essentialist notions of nationalism. The text thus offers a model for understanding how memory mediates identity, allowing diasporic subjects to negotiate past and present in a space of continuous cultural reconstruction.

V. Conclusion

The findings of the previous analyses and rearticulates the central argument of the study: that fragmentation in *Ondaatje's* novels operates as both a formal literary strategy and a representation of diasporic identity. It revisits the research questions and demonstrates how each chapter contributes to addressing them. The study confirms the hypothesis that narrative fragmentation functions as a structural metaphor for postcolonial displacement and hybridity. Through the examination of *The English Patient, Anil's Ghost, and Running in the Family,* the research illustrates how Ondaatje's novels depict the fluidity of identity, the instability of belonging, and the ethical and epistemological dimensions of diaspora.This concluding chapter also reflects on the broader implications of the research for postcolonial literary studies, diaspora theory, and transnational identity discourse. Ondaatje's work challenges essentialist notions of nation, cultural belonging, and historical truth, demonstrating that identity is constructed through memory, experience, and negotiation rather than fixed or singular categories. By positioning fragmentation as epistemologically productive rather than

merely destructive, the study expands theoretical discussions of identity in contemporary global literature, highlighting the ways in which narrative form and thematic content intersect to represent complex diasporic experiences.

Finally, the chapter suggests avenues for future research, including comparative studies with other diasporic writers and interdisciplinary approaches that integrate memory studies, trauma theory, and global modernism. By doing so, it situates this research within a larger academic conversation, demonstrating its relevance to ongoing debates in postcolonial and diaspora scholarship. The study thereby underscores its contribution to higher-level scholarship, offering a nuanced understanding of how Ondaatje's narrative techniques illuminate the dynamics of identity, displacement, and cultural negotiation in the postcolonial world.

Works Cited

1) Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths, and Helen Tiffin. The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures. 2nd ed., Routledge, 1989.
2) Bhabha, Homi K. The Location of Culture. Routledge, 1994.
3) Brah, Avtar. Cartographies of Diaspora: Contesting Identities. Routledge, 1996.
4) Gilroy, Paul. The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness. Harvard University Press, 1993.
5) Hall, Stuart. "Cultural Identity and Diaspora." Framework: The Journal of Cinema and Media, no. 36, 1990, pp. 222–237.
6) Ondaatje, Michael. Anil's Ghost. McClelland & Stewart, 2000.
7) Ondaatje, Michael. Running in the Family. McClelland & Stewart, 1982.
8) Ondaatje, Michael. The English Patient. McClelland & Stewart, 1992.

Study Of Customer's Awareness About PAsBL (Pre-Approved Small Business Loan) by SBI With Reference to old Pedgaon Road Parbhani Area

Dr. Shailendraprasad Jalbajirao, Totare,
Branch Manager, SBI Old Pedgaon Road Parbhani Branch
(Ph.D, MBA- Marketing, Dual MBA-HR, UGC NET, CAIIB & JAIIB by IIBF,
NISM Certified Mutual Fund Distributor, IRDA Certified Corporate Agent for Insurance)

Introduction:

- **PAsBL (Pre-Approved Small Business Loan)** This is a new product introduced by the SBI on 31-01-2026 with a purpose to cater to the increasing base of informal Micro Enterprises, combining the user of analytics, Digital Journey. As the world is going through paradigm shift in digital penetrations, many informal business entities are engaged in payment or receipt of funds related to their business through digital transactions supported by UPI. As informal enterprises largely remain outside the formal credit dispensation network due to lack of formal registration/documents, the product aims to cater to the increasing demand for the formal credit facility with simplified process and minimal documentation during the loan journey. CGTMSE (Credit Guarantee Fund Trust for Micro and Small Enterprises) coverage under special provision for IMEs (Informal Micro Enterprises) is mandatory under the product.
- **Purpose:** To provide Working Capital finance to Informal Micro Enterprises to ease their day-to-day operations and Business needs.
- **Eligibility condition**: Individual customers (Informal Micro Enterprises) running their Business activity through their CASA accounts identified through Analytics Engines. Only GST exempted customers are eligible for the product.
- **Age:** Not more than 60 years.
- **Loan Amount:** Minimum.: Above Rs. 50,000.00
  Maximum: Rs. 10.00 Lakhs

Facility: Dropline Overdraft Facility in CASA accounts. Existing CA to be converted to OD and SB to SBOD for the loan.

Objective of the Research

The research objectives to be studied in this research are as follows:

1. To study and find out the percentage of customer awareness about PAsBL Scheme at the target area of SBI Old Pedgaon Road Branch, Parbhani
2. To find out percentage of customers who availed PASBL scheme among the target population.
3. To present the findings/conclusion and suggestions.

Research Methodology

Research Method –Analytical

- Sampling method- Simple Random Sampling Method.
- Total Population: **250**
- Sample size: **152** as per Krejci & Morgan table
- Data source – Primary Data and Secondary Data.
- Tool for data collection – a. Primary Data through interview method of general public in targeted area and feedback from the eligible leads generated.

b. Secondary data from SBI official website available for general public.

- Data Analysis, findings and conclusion, suggestions.

Data Collection and Analysis

Data for latest One month starting from 31 January 2026 to 28 February 2026 have been collected from the general public in the service area of SBI Old Pedgaon Road Branch irrespective of their relationship with branch or not.

No personal, sensitive or confidential data of the interviewed/surveyed samples is neither collected nor required for the research.

Data regarding customer awareness about 'PASBL' is presented in table 1 and pivot chart 1 as below:

Table 1: PASBL customer awareness details for SBI Old Pedgaon Road Branch.

2. Do you know about 'PASBL' loan introduced by State Bank of Indiat?

(Data source: Interview of Customers/Public:)

Customer awareness of 'PASBL'			
Gender	**Yes**	**No**	**% of awareness**
Male	8	72	10.00%
Female	3	64	4.48%
Transgender	0	5	0.00%

Pivot Chart 1: Percentage of customers who know about 'PASBL' Scheme.

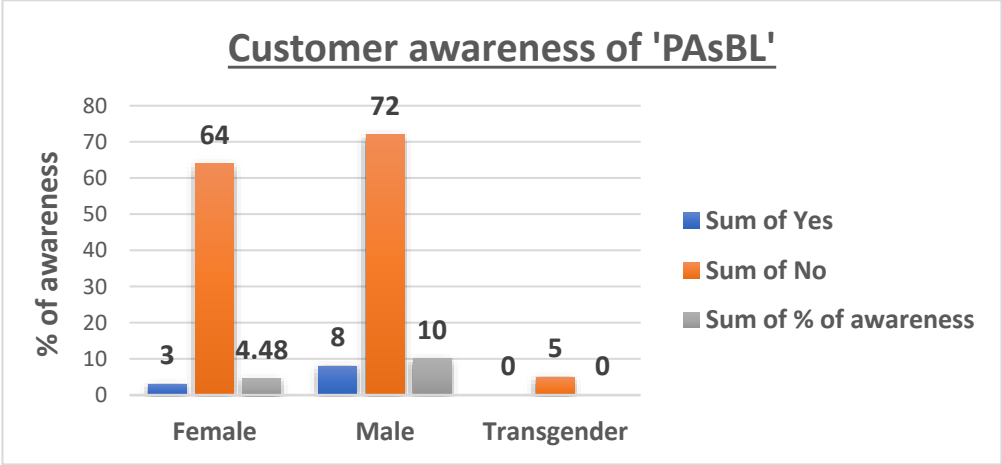

Table 2: Percentage of customers enrolled for PASBL Scheme

2. Have you availed 'PASBL' introduced by bank?

(Data source: Interview of Customers/Public)

Customer awareness of 'PASBL'			
Gender	**Yes**	**No**	**% of awareness**
Male	1	79	1.25%
Female	0	67	0.00%
Transgender	0	5	0.00%

Pivot Chart 2: Percentage of customers availed "PASBL"

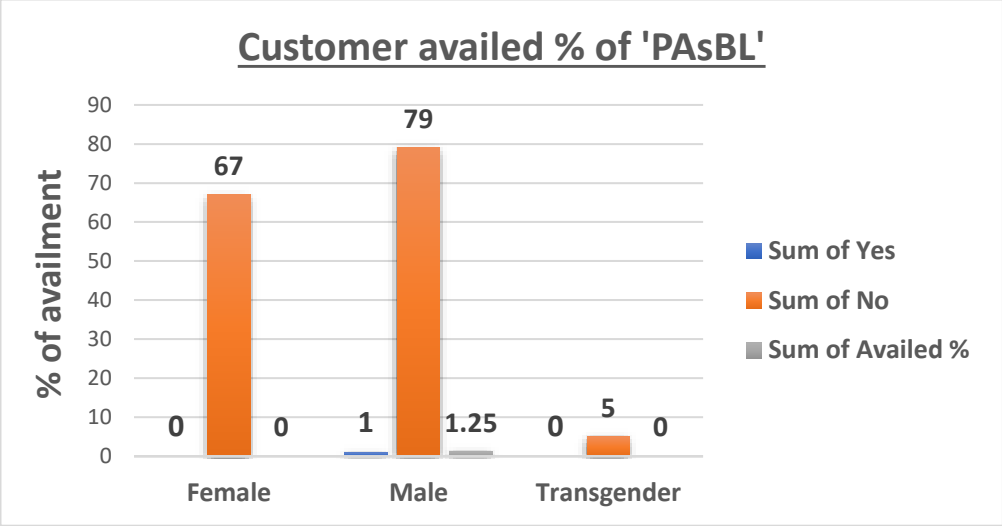

Findings and Conclusion:

1) It is observed that 8 males out of total 80 males i.e. 10.00% of the total male were aware about the PAsBL loan scheme. Total of 3 females out of total 67 females i.e. 4.48% of the total female were aware about the newly launched product. Among 5 transgender samples no one was aware about the PAsBL Scheme.
2) Only one male lead among interviewed 80 males availed PAsBL whereas zero females of the total female samples availed PASBL same goes with in case of transgender where no person could avail the scheme.
3) Only one customer among male availed the product and other eligible male showed no interest for the offer as they were not in the need of the facility. Mostly all female customers who were eligible for the product also showed no interest due to no requirement of the fund. Most of the cases were not having proper business activity.
4) It is concluded that PAsBL loan is pre-approved from analytical engine and it is not available for all hence percentage of awareness is also very low as only listed candidates are contacted and visited for the marketing of the product.

Suggestions:

1) To increase the conversion of the product functionaries should market the product benefits to the eligible cases for the smooth on boarding to the formal credit facility.
2) It is also observed that those who are interest in this product are not in the generated leads hence there should be a facility to be developed for forwarding such interested cases to run the analytical engine check marks and add those who clear the check. This will definitely increase the percentage of conversion of these leads.
3) Proper user of print media should be undertaken for the popularity of PAsBL Scheme to attract leads.

References

4. SBIs official website.
5. Research Methodology by C R Kothari.
6. Marketing Research by Naresh Malhotra.

Declaration

The research work is independently undertaken by the author from the samples (walk-in, walk-out customers, general public) and no banking information of the respondents is sought or collected to carry out this research as it was not required at all to achieve the objective of the study.

Trupti Patel: Earth as Memory, Sculpture as Identity

Dr. ShantaSarvaiya (Samanta)
Asst. Professor, Faculty of Fine Arts

In the intricate landscape of contemporary Indian art, few artists evoke as intimate relationship between land, body, and memory as Trupti Patel. Born in 1957 in Nairobi and raised between East Africa, India, and the UK, Patel is the quintessential global Gujarati. From her academic foundation in Vadodara, where she did her Bachelors and Masters Degree from Faculty of Fine Arts, M.S.University of Baroda and later did Masters in ceramic sculpture at the Royal College of Arts, London. A cross-continental career, Patel's art investigates the tactile and philosophical relationship between human beings and the earth. It has deeply informed her practice that is as tactile as it is conceptual. Sculptor, ceramist, and environmentalist, Patel's art resists categories, quietly but powerfully mapping the fragile terrains of belonging, identity, ecology, and political histories.

A Sculptor Rooted in the Soil

For Patel, material is never passive. Clay, ash, seeds, wheat, bark, and earth pigments are not merely mediums—they are living, breathing witnesses of time, land, and cultural memory. "Humans come from the earth, live off food from the earth and go back to it," she says. This philosophy resonates deeply in all her work—from large-scale installations to intimate relief drawings—where the human form coexists with the raw textures of the land.

Her sculptures often investigate the **tensions between material and the body**, transforming organic matter into vessels of social critique. Each form compels a tactile intimacy—despite their often monumental scale—as if inviting the viewer to physically engage with the histories embedded in them. Her works are less about representation and more about **experience**—not just of looking, but of **feeling**, sensing, and remembering.

'Geopolitical Drops': Mapping Soil, Politics, and Precarity

At the **India Art Fair 2025**, Patel presented *Geopolitical Drops*—a sculptural installation that blurs the boundaries between form and politics. Using **earth pigments sourced from all 28 Indian states**, the installation interrogates the **invisible politics of cultivation**, land, and labour.

Each sculpture is formed from **terracruda** (unfired clay) shaped like oversized drops—some embedded with **wheat kernels**, others punctured by bronze human forms. They reference rainfall, sustenance, and survival, yet their fossilised fragility speaks to the vulnerability of India's farming communities. A surreal resin-coated sphere, glowing like a planet, anchors the installation—a dark centre holding the imprints of seeds, spikes, and a fractured hand. The personal and political become indistinguishable.

This work resonates with Patel's earlier **Differentiated Totality / Indian Landscape**—a series of layered terracruda reliefs built from 29 soil samples, representing political geographies prior to the bifurcation of Jammu & Kashmir. Both works poetically question the **ephemeral solidity** of borders and the human cost behind agricultural land use.

From Fragrance to Fragility: The Legacy of 'Adore'

Patel's installation *Adore* (2006), first shown at Sakshi Gallery in 2007, is a homage to **lost cultural memories**. Using the seeds of an herb traditionally used in Indian weddings for fragrance and ceremony, she created sachets of viable seeds meant to be planted by viewers. The work was about **memory, ritual, and regeneration**—both botanical and emotional.

Although the project was not initially well received by the gallery, Patel stood by it. "Art is an extension of life," she maintains. The idea of offering viewers not just an artwork but a **living legacy**—something that could be planted, nurtured, and reborn—continues to influence her environmental and sculptural practice.

Homeland: Sculpting Identity Amidst Prejudice

Between 2005 and 2013, Patel developed her *Homeland* series, a meditative body of work exploring **belonging and exclusion** in the context of caste, race, and cultural origin. Her sculptures fuse **architectural elements** (walls, doors, windows, vents) with **human fragments**, referencing shelter and alienation in equal measure. Inspired by the grandeur and symbolism of Indian temple architecture, these works use form as a **language of inquiry**—what does it mean to belong to a place, a community or a history?Her sculptures transform these architectural fragments into metaphors of vulnerability and cultural aspiration, inspired by the symbolic language of Indian temple architecture. The Artist feels the weight of such prejudice, Identity and loyalty and questions judgemental attitudes of exclusion/inclusion. Her works are exploration of what it means to belong. Her sculpture combines native geographical materials and human forms to symbolise the inter connectedness of human existence and the environment, transcending physical representation.

Trupti Patel, "You're to keep this waterin your home" Instructed my mother, Ganges water sealed copper pot. Composite stoneware-Indian Earths, minerals and oxides, 2012.

Moments of Matter: A Korean Meditation

In 2023, during a residency in **Gimhae, South Korea**, Patel presented *Moments of Matter*, a poetic exploration of **human vulnerability and ecological memory**. On local clay, she imprinted specimens collected from the Korean countryside—flowers, rice stalks, shells, insect carcasses—preserving them beneath translucent celadon glaze. Two earthen pigments—one from Vadodara, the other from Gimhae—were marked on the sculpture's base, acknowledging both **migration and rootedness**.

A Korean proverb etched on the work captures its essence: *"If you want to understand nature, climb a mountain; if you want to understand life, meet people."* Here, Patel bridges two cultures, not through language, but through the **material memory of earth**.

Trupti Patel, Moments of Matter, South Korea 2023

The Bhuj Project: Environmental Art with Schoolchildren

Perhaps her most ambitious and deeply human project is one currently underway in **Bhuj**—an environmental art initiative that combines art, ecology, and education. Over the next two years, Patel aims to collaborate with schools across eight states along the **Tropic of Cancer**, planting **indigenous trees and shrubs** in schoolyards.

Each school becomes a site of **cultural and botanical preservation**, where students name, nurture, and care for their trees. In Bhuj, 44 *Pilu* saplings now form a fragrant green corridor, planted to the sound of traditional Kachchhi songs. It's not just a land art project—it's a collective act of remembering and reconnecting. This project helped students to re-connect to their roots through flora and fauna.

A Living Practice of Memory and Matter

Trupti Patel's art is rooted in a profound understanding: that **material is memory**, and **sculpture is not just form, but testimony**. Whether she's working with clay or children, pigment or politics, seeds or soil, her art insists on **presence**—of people, histories, and landscapes too often overlooked.

Trupti Patel "Bhuj Project" to save the indigenous trees plants and insects with school children.

In a time of increasing ecological and political fracture, Patel's work invites us to slow down, touch the earth, and listen. Her sculptures do not shout; they whisper truths we carry in our bones.

Sidebar: Selected Exhibitions

- *Places. Earths. Identity*, Gallery Sumukha, Bangalore, 2020
- *Individual / Society / Clay Initiatives*, India Habitat Centre, New Delhi, 2011
- *White Heat*, India Habitat Centre, New Delhi, 2008
- *Moments of Matter*, Ceramic Biennale, Gimhae, South Korea, 2023
- *Geopolitical Drops*, India Art Fair, 2025

Study of Customer's Awareness About PMJJBY (Pradhan Mantri Jeevan Jyoti Bima Yojana) by SBI With Reference To old Pedgaon Road, Parbhani Area

By

Dr. Shailendraprasad Jalbajirao, Totare,

Branch Manager, SBI Old Pedgaon Road Parbhani Branch

(Ph.D, MBA- Marketing, Dual MBA-HR, UGC NET, CAIIB & JAIIB by IIBF,
NISM Certified Mutual Fund Distributor, IRDA Certified Corporate Agent for Insurance)

Introduction:

- **PMJJBY (Pradhan Mantri Jeevan Jyoti Bima Yojana)** is an insurance scheme offering life insurance cover for death due to any reason. It is a one-year cover, renewable from year to year. The scheme is offered / administered through LIC and other Life Insurance companies willing to offer the product on similar terms with necessary approvals and tie ups with Banks / Post office for this purpose. Participating banks/ Post office are free to engage any such life insurance company for implementing the scheme for their subscribers.
- **Eligibility condition**: Individual bank/ Post office account holders of the participating banks/ Post office aged between 18 years (completed) and 50 years (age nearer birthday) who give their consent to join / enable auto-debit will be enrolled into the scheme.
- **Scope of coverage**: All individual account holders of participating banks/ Post office in the age group of 18 to 50 years are entitled to join. In case of multiple bank / Post office accounts held by an individual in one or different banks/ Post office, the person is eligible to join the scheme through one bank/ Post office account only. Aadhaar is the primary KYC for the bank / Post office account.
- **Enrolment period**: The cover shall be for one-year period stretching from 1st June to 31st May for which option to join / pay by auto-debit from the designated individual bank / Post office account on the prescribed forms will be required to be given by 31st May of every year.
- **Premium**: Rs.436/- per annum per member. The premium will be deducted from the account holder's bank / Post office account through 'auto debit' facility in one instalment, as per the option given, at the time of enrolment under the scheme. Delayed enrolment for prospective cover after 31st May will be possible with payment of pro rata premium as per scheme.
- **Benefits**: Rs.2 lakh is payable on member's death due to any cause.

Objective of the Research:

The research objectives to be studied in this research are as follows:

1. To study and find out the percentage of customer awareness about PMJJBY Scheme at the target area of SBI Old Pedgaon Road Branch, Parbhani
2. To find out percentage of customers who enrolled PMJJBY scheme among the target population.
3. To present the findings/conclusion and suggestions.

Research Methodology

Research Method –Analytical

- Sampling method- Simple Random Sampling Method.
- Total Population: 15000
- Sample size: **375** as per Krejcie & Morgan table
- Data source – Primary Data and Secondary Data.
- Tool for data collection – a. Primary Data through interview method of customers/Public b. Secondary data from Government websites for social security schemes and GR site.
- Data Analysis, findings and conclusion, suggestions.

Data Collection and Analysis:

Data for latest Two months starting from January 2026 to February 2026 have been collected from the general public in the service area of SBI Old Pedgaon Road Branch irrespective of their relationship with branch.

No personal, sensitive or confidential data of the interviewed/surveyed samples is neither collected nor required for the objectives of this research.

Data regarding customer awareness about 'PMJJBY' is presented in table 1 and pivot chart 1 as below:

Table 1: PMJJBY customer awareness details for SBI Old Pedgaon Road Branch.

1. Do you know about 'PMJJBY' social security scheme introduced by Government?

(Data source: Interview of Customers/Public:375)

Customer awareness of 'PMJJBY'			
Age	**Yes**	**No**	**% of awareness**
18 – 35 (125 pax)	75	50	60%
36 – 50 (125 pax)	70	55	56%
51 – above (125 pax)	55	70	44%

Pivot Chart 1: Percentage of customers who know about 'PMJJBY' Scheme.

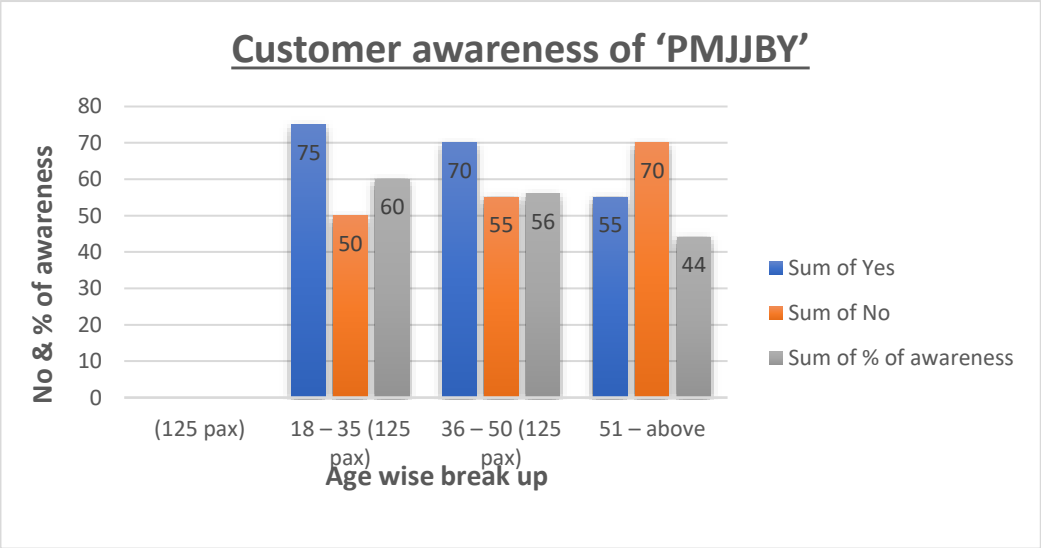

Table 2: Percentage of customers enrolled for PMJJBY Scheme

1. **Have you enrolled for 'PMJJBY' social security scheme introduced by Government?**

(Data source: Interview of Customers/Public:375)

Customer awareness of 'PMJJBY'			
Age	**Yes**	**No**	**% of awareness**
18 – 35 (125 pax)	67	58	53.60%
36 – 50 (125 pax)	62	63	56%
51 – above (125 pax)	0	125	0%

Pivot Chart 2: Percentage of customers enrolled for "PMJJBY"

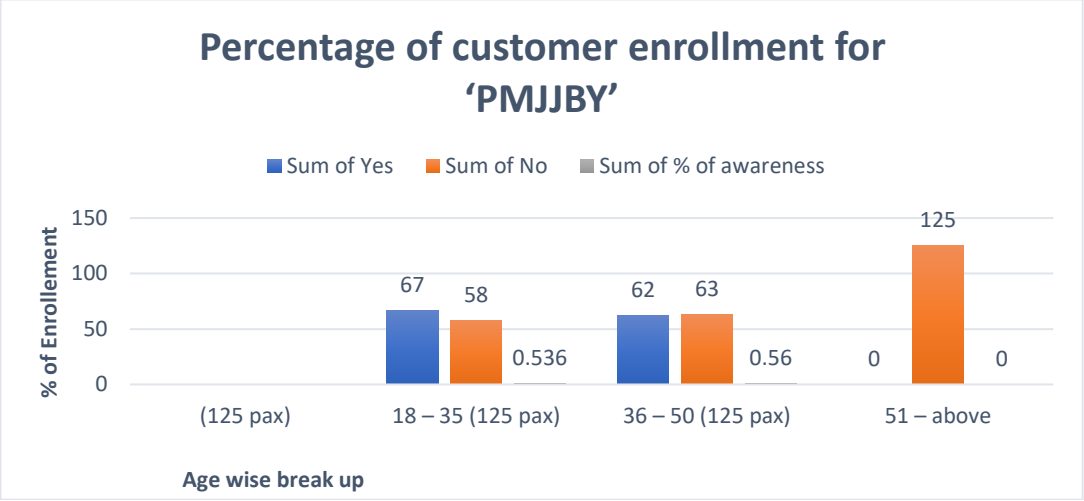

Findings and Conclusion:

1) It is observed that 60% of the customers in the age bracket of 18-35 and 56% of the customer in the age bracket of 36-50 as well as 44% of the customers in the age bracket of 51 and above are aware about the PMJJBY Scheme,
2) The percentage of those who enrolled for PMJJBY scheme in the age bracket of 18-35 years is 53.60% whereas for age group of 36-50 is 56% and 0% for the age group of 51 – and above i.e. reason being ineligibility due to age criteria of above 51 years. .

Suggestions:

1) To spread awareness about the PMJJBY scheme publicity through mass media and print media should be used extensively using the different channels of bank i.e. branch, CSPs, ATM centers etc.
2) To maximize the enrollment of the PMJJBY Scheme, branch functionaries should invariably inform each and every customer and public the benefits of this great initiative by government and cover all eligible customers and public.

References

1. Authorized government website.
2. Research Methodology by C R Kothari.
3. Marketing Research by Naresh Malhotra.

Declaration

The research work is independently undertaken by the author from the samples (walk-in, walk-out customers, general public) and no banking information of the respondents is sought or collected to carry out this research as it was not required at all to achieve the objective of the study.

Impact of Westernisation and Globalization on Folk art and craft in the state of Gujarat and Maharashtra

Dr. Shobha Vijay Karekar
Principal Investigator
ICSSR Research Program
Samshodhan Dnyan Vichar Pratisthan Pune

Abstract:

In various parts of the world, different forms of art flourished according to the geographical expanses of the region. This is because culture, folk art history, or the mere existence of humankind is highly influenced by geography or weather conditions. The geography of the Indian subcontinent is highly suitable for the growth of versatile outcomes for any form of art. This research paper primarily focuses on the history of folk arts that developed in the region of Maharashtra and Gujarat, which includes handlooms, jewellery, wooden work, painting, etc., how it continued and sustained for ages despite a variety of challenges, and what are the impacts of modern concepts like globalization, modernization, westernization etc. on these folk and tribal arts. The writing also discusses what are the conservative policies implemented by the government and also initiatives of NGOs to preserve this historic legacy, which defines our identity, as this artwork is not the source of money but also holds intrinsic value.

Keywords: Folk art, commercialization, globalisation, modernisation, marginalization

Introduction:

The present research paper is part of the research program funded by the Indian Council of Social Science Research (ICSSR) to the organization, Samshodhan Gyan Vichar Pratishthan Pune. Research is underway on the topic "Marginalization of Selected Folk Arts and Crafts in the Socio-Cultural Life of People: A Study of Selected Regions of Maharashtra & Gujarat". In this research, a research program is being implemented on the arts that are disappearing in Maharashtra and Gujarat and how they can be brought back to the society once again. This research is being done on a very important but neglected topic.

Human beings are commonly seen as naturally inclined towards a variety of forms, colours, expressive and beatifying elements, rhythms, and symmetry. This natural human inclination towards aesthetic senses, and hence the creation of art from them, differentiates us from other living species. Humans, since the beginning of history, have created enjoyable and artistic expressions such as painting, music, dance, craft forms, and many other creations that hold intrinsic value, using available resources.

Philosophically looking the aesthetic sense comes out of emotions; hence, embracing art in everyday life can be identified as accepting peaceful living. Culturally artistic and aesthetic value gives humans a particular identity.

This naturally occurring trend of the 'aesthetic' nature of humans can be identified around the world. As human existence can be traced back to more than 50,000 years ago, artistic expression can also be traced back to similar dates. The earliest evidence of prehistoric human painting was excavated from the Lean Karampuang cave in Sulawesi, Indonesia. These paintings date back around 51,000 years ago. Another of the earliest examples comes from west region. Prehistoric paintings in the Innur Cave are estimated to be around 30,000 years old and are attributed to the Aurignacian people.

Along with these paintings, engravings, sculptures, and ornaments made of bone, stone, and shells were part of the everyday life of prehistoric humans and can be discovered in different parts of the world. These discoveries for early humans demonstrate that they were aware of artistic techniques, the preparation of natural pigments required to compose the arts for ages. This tradition of folk art from prehistoric times can also be seen in Bhimbetka, India.

Being a land of tropical forests, there is a high availability of timber. This provides ample raw material for pigments in painting, bamboo work, and many more. Even for the art that came out of fibre, it also has its base in a variety of raw materials from different parts of India, like cotton, wool, and other plant-based fabrics. The depiction of art also changes with the changing geography, like flora and fauna in paintings, which highlight the biodiversity of the region.

As nature provides so many resources, to recognise and appreciate this, multiple rituals and traditions developed eventually. These rituals needed the involvement of both tangible and intangible forms of art, like painting, dances, pottery, and even some other variety of art. With the same line of thought, India's culture and tradition began, and eventually, with time, it prospered. The traditional Indian society flourished with such aspects of life that include festivals and celebrations. For this, many visual and performing arts got involved and hence, developed forms of puppetry, dance, theatre, folklore, and paintings, handicrafts, including jewellery, and many more. As a part of early society, these were part of folk tradition, which continues with the tribal and even common folk culture, in the form of panjurli and daiva tradition in the southern part of India, Chhau dance in eastern India, pandavani folk music from Chattisgarh, and Warli paintings of Maharashtra, among many more.

Folk arts from different parts of the country

India is a culturally rich country, where every corner of a distinct state nurtures its own type of elegant form of folk art. These folk arts contain paintings and handicraft work using naturally occurring raw materials. India is a heterogeneous society with many castes and communities known specifically for their occupation and culture. In every part of India, these communities have also developed their own identity with traditional folk arts.

As humans evolved, some early forms of creation included the evolution of pottery in different regions by different people with a variety of techniques. Pottery forms that are excavated in India highlight varied patterns like painted grey ware, red and black polished ware, northern black polished ware, ochre coloured pottery and also more local elements can be identified. Another earliest form of folk art that persisted in the Indian subcontinent was Ivory art, the traces of which can be dated back to the Harappan civilisation. Originally started by common people as a folk tradition later gained prominence with royal patronage. In modern times, the state of Kerala is famous for Ivory work. The northernmost region of India, Kashmir, has its unique style of folk traditions. The Kaani shawl made by Pashmina wool has gained global recognition. Jammu and Kashmir is also renowned for the floral pattern of Kashidakari work. Wooden work made out of walnut and deodar wood is also identified as a distinct form of art from Kashmir.

North eastern and eastern region of India has their own form of artistic traditions. Patna has a unique folk art of glass beads called tikuli, which is now highly marginalised and is almost lost. It was distinctly used by the Santhal tribe. Glasswork was also patronised by rulers like the Mughals for making 'sheesh mahal', 'hukkas', 'ittardars' and many more items. Glass toys for children named "panchkora" were also famously made in medieval times. The eastern part has the state of Odisha, known for its distinct cultural creations. Handloom folk art that is authenticated with a GI tag from Odisha is Kotpad handloom fabric. The northeastern states are mostly dominated by many tribesa nd their distinctive culture. Manipur has the form of fabric called Shamilami with is also used as a decorating agent in the region. Plant-based raw material is widely used in the region to make daily products. Shila patti grass mat from Assam, Tibetan-style choktse tables from Sikkim are a fair example of this.

Phad painting from the present state of Rajasthan is the drawings of local deities, where vegetable colours are used, associated with the Joshi community. As folk art, attractive floor designs from these regions can also be mentioned, Chowk purna of Punjab, Mandana of Rajasthan and Madhya Pradesh, is famous. The region is also famous for embroidery crafts like Phulkari and Bagh work from Punjab and Haryana, Gota and Zari Karchobi from Rajasthan. Fabric work by tie and dye techniques is used to make ikat from the Jaipur and Jodhpur regions of Rajasthan. Another famous

folk art of Rajasthan, Marori work done on the base of metal and the gaps are filled with black lac. The region also contains many more art form by local people which has their distinguished legacy.

The region of Odisha and West Bengal has a distinctive painting style. Pattachatra of Odisha uses natural colour from burnt coconut shell, hingula and Ramaraja, depicting particular themes of Jagannath and the Vaishnav cult. The most renowned place where this form of art is practised is Raghurajpur in Odisha. Floor painting or design in Odisha is called Jhonti. The neighbouring state of Odisha, West Bengal, also traces its folk painting history back to around 1000 years, with its current form as Patua art. Traditional folk sarees, Baluchari from West Bengal, embroidery pipli patch work from the pipli village of Odisha, are some of the examples of the regional variation of art.

Sanjhi is a stencil craft from the region of Mathura and Vrindavan, Uttar Pradesh, reflecting the themes of Braj's rich nature and folklore. It is prominently continued by the efforts of five generations of the Verma family. The art is recognised with a GI tag indicator. Manjusha paintings from the Bhagalpur region are also called angika art after the mahajanapad Ang, hence tracing its origin back to that era. The uniqueness of these paintings lies in the use of snake motifs. Mountain states of Sikkim, Himachal Pradesh and Ladakh have the monastery tradition, which created their own type of paintings depicting Buddhist themes. The paintings are popularly called Thangka paintings. Aipan art is the design drawn as floor art made by geru and rice flour, which is the signature community art by women of the Kumaoni community of Uttarakhand.

The southern part of India is the abode of cultural heritage. Folk paintings and handicraft work from this region are worth mentioning. Kalamkari paintings from Andhra Pradesh, having a base of cotton fabric, elegantly illustrate themes from Hindu mythology. The art is traditionally practised by the Balija community from Srikalahaasti and Machilipatnam. The adjoining state of Telangana also has the Balladeer community that has been narrating ballads for 400 years by making Cheriyal scroll painting, a type of nakshi art. The art was authenticated by giving GI tag in 2007.

The region of Maharashtra and Gujarat is also rich in folk paintings like Warli paintings by the Warli tribe of Palghar, which dates back its history to around 2500- 3000 BC. Pithora paintings, Rogan art, Mata ne Pachedi and many more from Gujarat, Rangoli design and Kaavi art from Maharashtra, Goa and Karnataka, are famous folk art which will be further discussed in detail as well. There are many handicrafts from the region, Kolhapuri leather work, silver work, bandhani of Gujarat, Himroo embroidery from Chattrapati Sambhaji Nagar, etc., which are worthy mentioning, but will be discussed in detail with further work.

Being a source of varied natural resources, the people of India used a variety of raw materials for making goods. These arts include Batik art of Madhya Pradesh and West Bengal, which is permeated with molten wax, producing Batik sarees and dupattas. Metal handicrafts, historically dating back to the bronze and copper ages, continued till ancient ages with the use of ritualistic objects like tamrapatra, kanchantal and panchpatra. Famous metal work in India also includes the artistry of silver metal. A distinct form of jewellery is made in different parts of the subcontinent. Bidri work from the Bidar region of Karnataka, which has some traces in Nanded, Maharashtra, is another form of silverware. Natural materials like wood and leather are also used by artists to create exceptional artwork. Kashmiri artists make items out of walnut and deodar wood, while artists from the Konkan region of Maharashtra make toys and playcards out of wood. Ganjifa is a famous set of toy cards from the Konkan. Leather is used in different forms. Kolhapuri artist makes chappal out of it, Jodhpur and Jaipur artists make Mojaris, and even Kanpur is identified for its leather work. Artists from Bikaner have created Manoti art or Usta art, which are decorative items made from camel skin.

The list of folk arts from India is rich and diverse, abundant with examples. But with recent modernising factors, the list is narrowing down with fewer artists to practice, no formal education about the art, urban development and migration and hence their marginalisation needs to be studied to address the issues for the rejuvenation of the heritage of India.

Cultural and strategic significance of Gujarat and Maharashtra in the Indian subcontinent

Gujarat and Maharashtra have historical, geographical and economic significance. Our study, therefore, focuses on the folk arts that are presently practised specifically in Gujarat and Maharashtra.

Gujarat: The excavations carried out by archaeologists and the outcomes of historical studies have placed the present state of Gujarat in a prominent position for its long history, with prehistoric human presence in the region. The cultural history of Gujarat can be traced back to Palaeolithic times. Sites like Langhnaj, from the Sabarmati river basin, yield remains from the Mesolithic age. The site of Juna Khatiya, from around 5200+ years old, is one of the earliest sites of the Indus Valley civilisation that yielded pre-Prabhas ware pottery. Dholavira, Lothal, Surkotada and Rangpur are some of the rural and urban sites from the Indus Valley civilisation that provide key archaeological findings which are the basis for present forms of folk tradition in Gujarat. Bead-making factories, seals, shell bangles, semi-precious stone beads, pottery, copper objects and many more artistic creations have been excavated from various sites.

The royal and dynastic changes bring their own techniques and traditions to the depths of society, hence impacting and influencing community traditions altogether. The influencing factors continued with the times of the Maratha confederacy, as the Gaekwads of Baroda ruled parts of Gujarat. Later, the state became a part of Bombay province, hence creating ground for cultural exchange between Maharashtra and Gujarat.

Along with Maharashtra, other neighbouring states have also created an influence on the folk arts of Gujarat, and Gujarat created its uniqueness out of it. The cultural exchange between Gujarat and Rajasthan, and Gujarat and Madhya Pradesh, is highly visible in folk art tradition. For example, bandhani fabric art is common in Gujarat and Rajasthan, whereas Pithora art is practised in both Gujarat and Madhya Pradesh.

Economic contribution of the present state of Gujarat, even from the beginning of history, is recognisable. In ancient times, Gujarat was a hub as a trading centre connecting India to the Gulf, Sindh and the Mediterranean civilisation. Traces of these trade routes also come from the site of Lothal from the Indus Valley civilisation. In later times, as well, Surat grew as a dominant port. The economy of Gujarat was profoundly focused on trade and tourism more than agriculture. The folk art tradition in the region grew accordingly. The main occupation of people of Gujarat developed into business, and the industrial and folk art tradition is mostly textile-oriented, using vibrant colours.

Maharashtra

Maharashtra is the western-central state of India with varied topography and geographical features stretching from the coastal line in the western part to the tropical forest in the eastern region. The land is flourished with the fertile plains of Godavari, Krishna, Pravara, Wainganga, and many more small rivers. The mighty mountains of sahyadri is also another distinguished feature of the lands of Maharashtra. The state also has semi-arid regions due to the rain shadow effect in the districts of Marathwada. This geography has shaped the society distinctly, with different communities in different parts of the state having their own culture and belief systems as well.

Maharashtra has many bordering states, which have overlapping cultural influences on each other. The Gond tribe is a community commonly settled in parts of Telangana, Maharashtra, and Chhattisgarh; therefore, the tribal folk art developed by this community is widely seen in all of these regions. Bidri silverware is an art form mostly practised in the Bidar region of Karnataka, but there are certain people doing bidri work in parts of Maharashtra, especially in Nanded. Kaavi art is a form of painting made by residents of the Konkan region, starting from Goa, but later spread to Goa and Karnataka. There are many more examples of such cultural exchange.

The economy of Maharashtra is predominantly agrarian in nature, therefore producing agricultural surplus. To appreciate this, many festivals are celebrated year-round in different parts of the state. These festivals promote art creations depicting everyday activities such as farming, hunting, dancing, using simple motifs from flora and fauna, and geometric forms from natural pigments.

Selected folk art for analysis

The states of Gujarat and Maharashtra has rich cultural history with many forms and types of folk arts. To address the issue of marginalisation, we selected certain forms of folk art from the states. These folk arts contain different handicrafts and paintings from the local regions. The reason to choose these particular forms of art is due to certain aspects like the value it holds, the geographical impact, and how the weather conditions have contributed to their emergence and survival.

The art forms from Maharashtra that will be studied are forms of painting, which include warli painting, pithora painting, kaavi art, Chitrakathi or pinguli art, bhil and Gondi painting. These paintings are ritualistic in nature, explaining the traditions and the mythological stories. Handicrafts and textiles- handloom are also studied and discussed in the research paper . Himroo art of Chatrapati Sambhaji Nagar, Paithani from Yeola- Nashik, and Paithan, Ghongadi, Sholapuri chaddar, Kolhapuri chappals, wooden toys of Sawantwadi, etc., represent the culture and tradition of the region, and hence their marginalisation due to modernisation and globalisation needs to be understood to protect the identity of the region.

From the state of Gujarat, paintings like Pithora, Rogan, Mata ni Pachedi, which is also called "kalamkari of Gujarat", Warli paintings and many more. Along with this, handicrafts and fabric styles are also developed according to the weather conditions of Gujarat. Bandhani, which is a tie and dye technique coloured textile made on cotton fabric, looking at the hot and arid region of Gujarat. The folk arts are highly influenced by the traditional scientific knowledge of the community about the region, including in their lifestyle.

Defining the aspects of Marginalisation

India is a country that possesses extraordinary rich cultural heritage, which is organically grown within the tribal community or rural structure more often, thus reflecting their lifestyle, beliefs and rituals, and social structure. This heritage includes the traditionally grown folk art tradition as well. These are the important medium of storytelling describing the cultural and social values of the community and region. In recent times, the art has became *marginalized* in many aspects.

Let's understand the concept of marginalisation. The simple meaning of the word marginalisation is the process by which a person, group or cultural practice is pushed to the edge of society and denied equal importance, power, opportunities, or recognition. In India, with the psychological colonial impact, westernisation, and with the changing trend of globalisation, the Indian art forms, especially those associated with common or tribal people, have been neglected and excluded. The art form has lost its relevance in day-to-day life. The folk painting made to elevate the beauty of the walls of homes and public places is replaced with a modern-day art form. The vibrant and natural colour used in traditional clothing has been replaced with modern dye techniques using chemicals for factory-made textiles.

Many examples of art have become vulnerable, endangered, or even gone extinct entirely or from a certain region. Kaavi art is an example of heritage loss because of ignorance and unawareness. Even with conservation orders by the Department of Archaeology and efforts by environmentalists and conservationists, the last standing example, the Mauli temple, in Maharashtra, was brought down by the villagers of Zalambe village in Sindhudurg, with the misleading conception of renovation. Such ideas of modernisation lead to the loss of cultural legacy.

Another example is of Rogan art from the Kutch region of Gujarat. It was community-specific and hence lost its relevance as the young generation migrated, and there were no skilled artists left in the village to perform the art. Hence, the art was endangered, but with efforts by the government and individuals, it is being rejuvenated.

Marginalisation of art form not only impacts the tangible but also the intangible heritage and cultural values associated with it. The folk arts are the reflection and the identity of society; losing them will erase the identity of the people and the community.

Effect of Westernisation and Globalization

Folk art is the cultural memory, traditional knowledge, and collective identity of the local community, developed at the regional level under socio-economic and religious circumstances, and connected to everyday rituals. Maharashtra and Gujarat are the states where these folk arts flourished historically, sometimes with and sometimes without royal patronage, but always supported by geography and social outcomes. Gradually, these art forms are facing the issue of marginalisation for basic sustainability as well. This is due to modern phenomena and changing lifestyle patterns.

One of the features of the modern world is industrialisation and mass production, which has impacted handicraft industries. With the growth of industrialisation, the trend of factory-made goods increased, and now, with a changing lifestyle, the products of global brands have come into high demand. Therefore, despite posing immense cultural, historical, and religious significance, the intrinsic value of artistic products is diminishing, leading to insecurity for art and artists. To what extent has this impact of industrialisation marginalised, and how the problems can be addressed, is the core scope of the research program.

The ideological impact of westernisation shifted the cultural, environmental and social values. This gave rise to modern consumer culture and a change in aesthetic preferences as well. For example, folk fabrics from Gujarat have a vibrant colour spectrum, and hence could not match the growing inclination for subtle colour patterns. The course now prefers modern motifs instead of freehand flora and fauna work, and the traditional designs are considered outdated. And hence, to cope with the demand, the new approach was adopted, which can lead to loss of authenticity and original values, and resulted in the commercialisation of traditional art.

The art forms essentially describe socio-economic conditions, environmental sustainability, and religious beliefs and practices for the local community. The act of renovation is affecting the standing piece of art. Kamangiri murals, once decorated homes and walls of Kutch, have almost vanished with the emergence of the modern style of housing. The research paper will focus on the ways to re-engage the community to perceive the lost form of art and hence revive the region culturally.

With the growth of the service sector, the educational preferences have changed. This grew the rate of migration for education. The younger generation moved out of their native places, and hence, the practice of generational transmission of knowledge of folk art and traditional values was disrupted. The practitioners of art hence decreased strikingly, as the social recognition of their status also suffered.

Government, individuals, NGOs, and other organisations are trying to put efforts into the upliftment of artists and artisans who are protecting the heritage with their practical knowledge. But it is the part to study to what extent these efforts are proving to be effective and helping the rejuvenation of art by financially or resourcefully helping the practitioners of folk art.

Community art forms are non-documented records, with no formal education and hence have been studied very little due to a lack of resources. Therefore, no systematic research and scholarly engagement are witnessed. These folk arts need to be studied for the values it holds, and the impact of modernisation, globalisation and other aspects need to be understood.

Research methodology

To understand the status of folk arts in the region of Maharashtra and Gujarat, and the impact of the changing dynamics of today's world on these art forms, an exploratory type of research was adopted. The research design was analytical and qualitative in nature. The data is collected from the ground level by field researchers, and the analysis is made to define qualitative information.

Primary sources- due to the unavailability of documented data about artists and artisans, the snowball sampling was done with interviews of folk art practitioners, resource persons and the related individuals. Researchers made observations of the artist performing the art to understand the depth of skills required for the art. Informal discussions related to the issue of marginalisation are done with related stakeholders. The valuable documentation and research material are prepared for further analysis.

Secondary sources- literature review from books and academic writings, Government reports and gazettes, museum archives and exhibition catalogues, theses and research papers by scholars, digital archives, and individually collected documentation are studied to understand the research gap and the parts of topics that are already studied. Secondary resources also provide ample data describing the history of the region and folk art, per se.

References:

1) Satpathy, B. B. (2015). Indian culture and heritage. *Culture*, *2*(1), 25-30.
2) Kramrisch, S. (1958). Traditions of the Indian craftsman. *The Journal of American Folklore*, *71*(281), 224-230.
3) Basu, G. (Ed.). (2020). *Chitralok: Folk Art of India*. Eastern Zonal Cultural Centre, Ministry of Culture, Government of India.
4) Bhan, K. K. (2011). Review of prehistoric cultures of Gujarat and the need to develop an accurate settlement gazetteer. 325-354.
5) Singhania, N. (2024). *Indian Art and Culture: for civil services and other competitive Examinations*. McGraw-Hill Education India.
6) Deo, S. B. (1984). The Genesis of Maharashtra History and Culture. *Bulletin of the Deccan College Research Institute*, *43*, 17-36.
7) Tharoor, S. (2016). *An era of darkness: The British Empire in India*. Aleph Book Company.
8) https://www.memeraki.com/blogs/posts/the-handicraft-map-of-maharashtra?srsltid=AfmBOopL7_Wzt9DrwkyzjeeOMtx7zkDaCTzIIglacn7bWcz_7hfAQzNd
9) https://www.memeraki.com/blogs/posts/arts-and-crafts-of-gujarat?srsltid=AfmBOoofqEt2zdEfb3yix1SWYXNoREhy82Ceu9Fx2eFcroGFu1DAtok2

"Study of customer's awareness about PMSBY (Pradhan Mantri Suraksha Bima Yojana) by SBI with reference to Old Pedgaon Road, Parbhani Area"

Dr. Shailendraprasad Jalbajirao, Totare
Branch Manager, SBI Old Pedgaon Road Parbhani Branch
(Ph.D, MBA- Marketing, Dual MBA-HR, UGC NET, CAIIB & JAIIB by IIBF,
NISM Certified Mutual Fund Distributor, IRDA Certified Corporate Agent for Insurance)

Introduction:

- **PMSBY (Pradhan Mantri Suraksha Bima Yojana)** PMSBY is an Accident Insurance Scheme offering accidental death and disability cover for death or disability on account of an accident. It would be a one-year cover, renewable from year to year. The scheme would be offered / administered through Public Sector General Insurance Companies (PSGICs) and other General Insurance companies willing to offer the product on similar terms with necessary approvals and tie up with Banks / Post office for this purpose. Participating banks / Post office will be free to engage any such insurance company for implementing the scheme for their subscribers.
- **Eligibility condition**: All individual bank/ Post office account holders in the age group of 18 to 70 years in participating banks/ Post office will be entitled to join. In case of multiple bank/ Post office accounts held by an individual in one or different banks/ Post office, the person would be eligible to join the scheme through one bank / Post office account only. Aadhar would be the primary KYC for the bank/ Post office account.
- **Enrolment period**: The cover shall be for the one-year period stretching from 1st June to 31st May for which option to join / pay by auto-debit from the designated bank/ Post office account on the prescribed forms will be required to be given by 31st May of every year. Joining subsequently on payment of full annual premium would be possible. However, applicants may give an indefinite / longer option for enrolment / auto-debit, subject to continuation of the scheme with terms as may be revised on the basis of past experience. Individuals who exit the scheme at any point may re-join the scheme in future years through the above modality. New entrants into the eligible category from year to year or currently eligible individuals who did not join earlier shall be able to join in future years while the scheme is continuing.
- **Premium**: Rs. 20/- per annum per member. The premium will be deducted from the account holder's bank/ Post office account through 'auto debit' facility in one instalment on or before 1 st June of each annual coverage period under the scheme. However, in cases where auto debit takes place after 1st June, the cover shall commence from the date of auto debit of premium by Bank/ Post office. The premium would be reviewed based on annual claims experience.
- **Benefits**: Rs.2 lakh is payable on member's death due to accidental death OR Rs. 2.00 lakh is payable on Total and irrecoverable loss of both eyes or loss of use of both hands or feet or loss of sight of one eye and loss of use of hand or foot OR Rs.1 lakh is payable on Total and irrecoverable loss of sight of one eye or loss of use of one hand or foot.

Objective of the Research:

The research objectives to be studied in this research are as follows:

1. To study and find out the percentage of customer awareness about PMSBY Scheme at the target area of SBI Old Pedgaon Road Branch, Parbhani
2. To find out percentage of customers who enrolled PMSBY scheme among the target population.
3. To present the findings/conclusion and suggestions.

Research Methodology

Research Method –Analytical

- Sampling method- Simple Random Sampling Method.
- Total Population: 15000
- Sample size: 375 as per Krejcie & Morgan table
- Data source – Primary Data and Secondary Data.
- Tool for data collection – a. Primary Data through interview method of customers/Public
  b. Secondary data from Government websites for social security schemes and GR site.
- Data Analysis, findings and conclusion, suggestions.

Data Collection and Analysis:

Data for latest Two months starting from January 2026 to February 2026 have been collected from the general public in the service area of SBI Old Pedgaon Road Branch irrespective of their relationship with branch.

No personal, sensitive or confidential data of the interviewed/surveyed samples is neither collected nor required for the objectives of this research

Data regarding customer awareness about 'PMSBY' is presented in table 1 and pivot chart 1 as below:

Table 1: PMSBY customer awareness details for SBI Old Pedgaon Road Branch.

1. Do you know about 'PMSBY' social security scheme introduced by Government?

(Data source: Interview of Customers/Public:375)

Customer awareness of 'PMSBY'			
Age	**Yes**	**No**	**% of awareness**
18 – 35 (125 pax)	70	55	56%
36 – 50 (125 pax)	60	65	48%
51 – above (125 pax)	50	75	40%

Pivot Chart 1: Percentage of customers who know about 'PMSBY' Scheme.

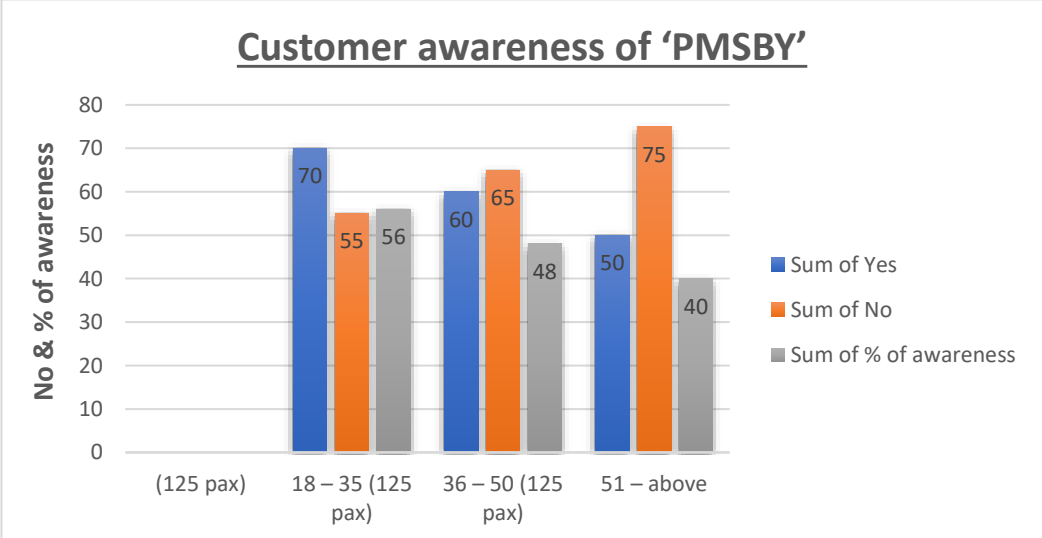

Table 2: Percentage of customers enrolled for PMSBY Scheme

3. Have you enrolled for 'PMSBY' social security scheme introduced by Government?

(Data source: Interview of Customers/Public:375

Customer awareness of 'PMSBY'			
Age	**Yes**	**No**	**% of awareness**
18 – 35 (125 pax)	50	75	40%
36 – 50 (125 pax)	70	55	56%
51 – above (125 pax)	75	50	60%

Pivot Chart 2: Percentage of customers enrolled for "PMSBY"

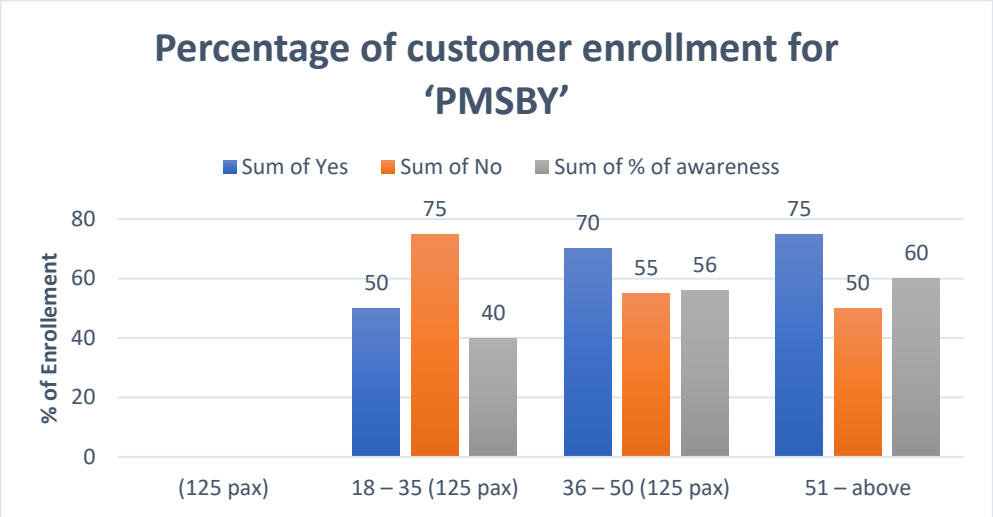

Findings and Conclusion:

1) It is observed that 56% of the customers in the age bracket of 18-35 and 48% of the customer in the age bracket of 36-50 as well as 40% of the customers in the age bracket of 51 and above are aware about the PMSBY Scheme,
2) The percentage of those who enrolled for PMSBY scheme in the age bracket of 18-35 years is 40% whereas for age group of 36-50 is 56% and 60% for the age group of 51 – and above.

Suggestions:

1) Branch should market the scheme by arranging camps at appropriate public places.
2) To spread awareness about the PMSBY scheme by publicity through mass media and print media should be used extensively using the different channels of bank i.e. branch, CSPs, ATM centers etc.
3) To maximize the enrollment of the PMSBY Scheme, branch functionaries should invariably inform each and every customer and public the benefits of this great initiative by government and cover all eligible customers and public.
4) Branch should keep close liaison with hospitals in the vicinity and provide information leaflet so that each person visiting hospital will be aware about the facility and get the benefit by enrolling it.

References

1. Authorized government website.
2. Research Methodology by C R Kothari.
3. Marketing Research by Naresh Malhotra.

Declaration

The research work is independently undertaken by the author from the samples (walk-in, walk-out customers, general public) and no banking information of the respondents is sought or collected to carry out this research as it was not required at all to achieve the objective of the study.

Role of Dharma (Ethical Duty) in Strenthening Forensic Accounting Practices

Shrutkirti Vyas
(Research Scholar)
Department of Commerce,Samrat Vikramaditya Univeristy ,Ujjain (M.P.)
Dr. Keshav Mani Sharma
Pradhan Mantri College of Excellence Govt. Madhav Arts and Commerce College ,Ujjain (M.P.)

Abstract

In the modern financial environment, increasing cases of fraud, corruption and financial misrepresentation have highlighted the growing importance of forensic accounting. Forensic accounting combines accounting, auditing, and investigative skills to examine financial information for use in legal proceedings. However, the effectiveness of forensic accounting largely depends on the ethical integrity and moral responsibility of the professionals involved. The concept of *Dharma*, rooted in Indian philosophical and ethical traditions, represents duty, righteousness, honesty, and moral conduct. This study explores how the ethical framework of Dharma can guide forensic accountants in performing their duties with integrity, impartiality, and commitment to truth. By emphasizing values such as honesty, responsibility, fairness, and justice, Dharma can help professionals resist unethical pressures and maintain objectivity in investigations. can create a more responsible and ethically grounded financial investigation framework.

Keywords: Dharma (Ethical Duty), Forensic Accounting ,Professional Ethics, Fraud Detection and Prevention, Financial Integrity

Introduction

In today's complex financial environment, the increasing number of corporate frauds, financial manipulations, and economic crimes has created a strong need for effective investigative mechanisms. Forensic accounting has emerged as an important field that combines accounting, auditing, and investigative techniques to detect and prevent financial fraud and to provide evidence for legal proceedings. The effectiveness of forensic accounting, however, does not depend only on technical knowledge and analytical skills but also on the ethical values and integrity of the professionals performing the investigation.

Objectives

1) To understand the concept of Dharma (ethical duty) and its significance in guiding moral and professional behavior.
2) To examine the role of forensic accounting in detecting and preventing financial fraud and irregularities.
3) To analyze how the principles of Dharma such as honesty, fairness, and responsibility can support ethical decision-making in forensic accounting.
4) To explore the relationship between ethical values and forensic accounting practices in improving transparency and accountability in financial investigations.
5) To suggest ways of integrating Dharma-based ethical principles into modern forensic accounting practices to strengthen fraud detection and financial integrity.

Findings

1) The study finds that the concept of Dharma provides a strong ethical foundation that guides forensic accountants to perform their duties with honesty, integrity, and responsibility.
2) When professionals follow ethical principles such as truthfulness and fairness, it increases the effectiveness of forensic accounting in identifying financial fraud and irregularities.
3) The values of Dharma encourage forensic accountants to remain unbiased and independent while conducting financial investigations and presenting evidence.
4) Integrating Dharma-based ethics into forensic accounting practices helps promote transparency in financial reporting and accountability within organizations.

5) Ethical duty inspired by Dharma helps forensic accountants resist external pressure from management or stakeholders and maintain objectivity in their investigations.

Challenges

1) Forensic accountants may face pressure from higher authorities or stakeholders to manipulate findings or hide financial irregularities.
2) Sometimes individuals may struggle to follow ethical duties when organizational goals or financial interests conflict with moral principles.
3) In some organizations, ethical guidelines may exist but are not strictly implemented or monitored.
4) Modern financial frauds are highly sophisticated, making it difficult for forensic accountants to maintain complete transparency and accuracy while facing ethical dilemma.
5) The concept of Dharma is not widely incorporated into modern accounting education and professional training, which limits its practical application.

Suggestions

1) Universities and professional institutions should include the concept of Dharma and ethical values in accounting and forensic accounting curricula to develop strong moral awareness among students.
2) Organizations should conduct regular workshops and training programs to help forensic accountants understand and apply ethical principles such as honesty, integrity, and responsibility in their work.
3) Companies and professional bodies should establish clear ethical guidelines that encourage transparency, fairness, and accountability in financial investigations.
4) Management should create an environment where ethical behavior is encouraged and respected, allowing professionals to perform their duties without fear or pressure.
5) Effective supervision and strict implementation of ethical standards can help ensure that forensic accountants follow moral and professional responsibilities.

A Content Analysis of International Journal of Information Dissemination and Technology and Journal of Library & ICT

Mr. Mohan B. Nikumbh
Research Scholar
Savitribai Phule Mahila Mahavidyalaya, Washim
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.

Dr. Pradnya Kshirsagar
Research Guide
Savitribai Phule Mahila Mahavidyalaya, Washim
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.

Abstract

In this paper, the present study is conducted to investigate the trends of publishing articles in the Library and Information Science Journals '**International Journal of Information Dissemination and Technology and Journal of Library & ICT**. The selected journals are analyzed by the articles, to check authorship patterns, Subjects wise publishing trends, to check numbers of published articles year wise. Total 202 articles from the period of 2021 to 2024 were studied and analyzed for content analysis.

In the authorship pattern it shows that more than single authors published more articles than single authors. During the study period the subject coverage of this journal is mostly towards E-Resources.

Keywords: Content analysis, Bibliometric study, Authorship pattern.

1. Introduction of the Journals

1.1International Journal of Information Dissemination and Technology (IJIDT): International Journal of Information Dissemination and Technology (IJIDT) is a Quarterly Refereed Journal for Library Professionals and Knowledge Managers. The Journal is published quarterly in the months of March, June, September and December. This Journal is a peer-reviewed journal and follows a double blind review process. All papers submitted to this journal undergo a preliminary review at the editorial desk and those considered appropriate will also be reviewed by experts in the concerned subject area. This Indexed/Abstracted with - Indian Citation Index, Google Scholar, CNKI Scholar, EBSCO Discovery and Summon. The journal having Print ISSN is 2229-5984 and Online ISSN is 2249-5576 and it is published by Maharshi Markandeshwar University.

1.2Journal of Library & ICT (JLICT): Journal of Library & ICT (JLICT) is also a Peer-viewed Half yearly e-journal. It is published in June and December. It edited board of JLICT covers all areas of library science related to ICT. This Indexed/Abstracted with Google Scholar, CNKI Scholar, EBSCO Discovery, ProQuest, and Primo and Primo Central, I2OR, ESJ, DRIJ and ISRA-JIF. The journal having Print ISSN is 2278-3482 and Online ISSN is 2456-9399 it's publisher is by Ms. Madhu bala.

2. Content Analysis

Content analysis is the one of the tools, which is used for research for determining words or concepts within texts. **Content analysis** is a one of the research tools, which is focused on the actual content of the article. It is used to determine the presence of words, concepts, themes and phrases. It involves reading the text or observation.

Content analysis can be done with Books, newspapers, periodicals, speeches, web content, photographs and films. It can be quantitative and qualitative. Which depends upon the contents. It can be used to quantify the contents of certain texts, words, phrases, subjects or concepts. The process of

content analysis depends on which data is analysed, boundaries of the analysis, target inferences, and how they are defined.

According to Bernard Berelson: "Content Analysis is a Research Technique for the objective systematic and quantitative description of the manifest content of commination" (1952:18).

According to Klaus Krippendroff: Content Analysis as a "Research Technique for making replicable and valid inferences from data to their context" (1980:21).

3. Literature Review

On this content analysis, few authors published their paper on content analysis. The review of their papers are mentioned below.

Lokhande, Rahul S., did a content analysis on Journal of Indian Library Association. He did analysis of 148 articles published during 2015 to 2020. In this research it is observed that in the authorship pattern indicates that the majority of articles published with multi-authorship. During the study period the subject coverage of this journal is mostly towards User Study, covering other LIS subjects in the articles.

Kumar, Mahendra did the Analytical Study of International Journal of Information Dissemination and Technology (2017-2021) (IJIDT). From this study the major findings are that the maximum articles are published in 7 volumes *i.e*. 56 (25.68%) and the lowest number of contributions are 35 (16.05%) in volume 11. Maximum number of references found in 96 articles cite 11-15 references with 44.03% followed by 6-10 references with 19.26% and 0-5 and 16-20 references with 12.84% respectively. The distribution of bibliographical forms of cited documents preferred journals as the source of information. Journals contribute the highest citations with 702 (54.46%) followed by web resources with 296(22.96%) and books with 182 (14.11%). Citations from theses/dissertations are marginal. Here, others include seminar proceedings and reports etc. Two authors' papers are the most with 73 articles (34.43%) followed by single authors with 64 articles (30.18%) and three authors with 42 articles (19.81%). There are small percentages of articles published by more than five authors with 4 articles (1.88%).

Ranade Amey P. conducted a study of Content Analysis of Annals of Library and information Studies (2018-2021), In his research paper, he studies average number of articles in each volume, authorship pattern of Articles, subject wise articles publications, geographical distribution of Articles publication and overall publication trend of the journal.

4. Scope and Limitation of the Study

The study is restricted to following two journals

1) International Journal of Information Dissemination and Technology (IJIDT).
2) Journal of Library and ICT (JLICT).

Data is studied from indianjournals.com. From the year 2021 to 2024, the 04 years' journal articles considered for the content analysis study.

5. Methodology

For the study of content analysis, Data Analysis methods are used for study. These paper objectives are based on the analysis of research papers published in the selected journals. The study has been designed to analyse the content of the articles published in the above LIS journals. The data was organised and analysed by using MS-Excel.

6. Objectives of the Study

The objectives of this study, covering the period 2021-2024, are:

1. To find out Productivity of the Authors.
2. To analyse the research papers by subject.
3. To analyse the research papers by years.
4. To Analysis of Authorship Patterns.

7. Analysis of Data and Interpretation

7.1 To find out Productivity of the Authors

Author's productivity is measured as per journals. The maximum number of publications authors allotted to highest rank. The table 7.1 shows the ranking of the authors for the period of 2021-2024.The mathematical formula to find out Author Productivity is Average author per article = No. of authors / No. of articles.

International Journal of Information Dissemination and Technology (IJIDT)

Author wise productivity and ranking shown below tables. 7.1

Year/ issue No.	No. of Articles	No. of Authors	Average Author per Article (AAPA)	Productivity per Author
2021	34	83	2.44	0.41
2022	32	61	1.91	0.52
2023	34	67	1.97	0.51
2024	25	51	2.04	0.49
	125	**262**	**2.10**	**0.48**

It is observed from table 7.1, for the **International Journal of Information Dissemination and Technology (IJIDT),** the data shows the author productivity. Authors' productivity is defined as the number of papers published by no. of authors within a given period. The average number of authors per paper is 2.10 for 125 articles and the average productivity per author is 0.48. The maximum average author per article is 2.44 for the year 2021. Conversely, the highest average productivity per author is 0.52 for the year 2022.

Journal of Library and ICT (JLICT).

Author wise productivity and ranking shown below tables. 7.2

Year/ issue No.	No. of Articles	No. of Authors	Average Author per Article (AAPA)	Productivity per Author
2021	17	27	1.59	0.63
2022	20	42	2.10	0.48
2023	20	42	2.10	0.48
2024	20	36	1.80	0.56
	77	**147**	**1.91**	**0.52**

It is observed from table 7.2, for the **Journal of Library and ICT (JLICT),** the data shows the author productivity. The average number of authors per paper is 1.91. for 77 articles and the average productivity per author is 0.52. The maximum average author per article is 2.10 for the year 2022 and 2023. Conversely, the highest average productivity per author is 0.63 for the year 2021.

7.2To analyses the research papers by subject

International Journal of Information Dissemination and Technology

In the below mentioned table, it shows us subject wise research papers published by authors in the 2021 to 2024 years.

Table: 7.3: Subject wise research papers in International Journal of Information Dissemination and Technology

Sr. No.	Keywords	No. of Publication	Percentage
1	E-Resources	18	14.4
2	Bibliometric Analysis, Scientometrics	13 (Each)	10.4 (Each)
3	Library Services	9	7.2
4	Library Professionals	8	6.4
5	Authorship Pattern, Digital Library	6 (Each)	4.8 (Each)
6	Citation Analysis	5	4

7	Reading habits	4	3.2
8	Cloud Computing, Digital Literacy, library website	3	2.4 (Each)
9	Artificial Intelligence, Content Analysis, KOHA Lib. Software, Online Courses, Plagiarism, Research Productivity, User Satisfaction and Webometric	2 (Each)	1.6 (Each)
10	Blockchain Technology, copyright Law, Green library, INFLIBNET, Information Literacy, Information Seeking Behavior, Institutional Repository, IOT, Library app	1 (Each)	0.8 (Each)

It is observed from table 7.3, International Journal of Information Dissemination and Technology., Most of the articles i.e. 14.4% articles were written on the E-resources, 10.4 %, on Bibliometric Analysis and Scientometrics. Related to the Blockchain Technology, copyright Law, Green library, INFLIBNET, Information Literacy, Information Seeking Behavior, Institutional Repository, IOT, Library app equally 0.8% articles published by the authors.

The Journal of Library and ICT (JLICT): In the below mentioned table 7.4, it shows us subject wise research papers published by authors in the 2021 to 2024 years.

Sr. No.	**Keywords**	**No. Of Publication**	**Percentage**
1	E-Resources	8	6.4
2	Bibliometric Analysis, Library Services	4 (Each)	3.2 (Each)
3	Digital Library, Library Professionals, Information Literacy, Institutional Repository	3 (Each)	2.4 (Each)
4	Cloud Computing, Content Analysis, ICT, Library Software, Mobile Technology, Reading Habits, Research Productivity, Research Productivity, RFID, Social Networking Sites & Web-OPAC	2 (Each)	1.6 (Each)

It is observed from table 7.4, Journal of Library and ICT (JLICT)., Most of articles i.e. 6.4% articles were written on the E-resources, 3.2 %, on Bibliometric Analysis and Library Services articles published by the authors.

7.3 To analyse the research papers by years.

Table 7.5 provides the information about year wise published articles in International Journal of Information Dissemination and Technology. There are a total 125 articles were studied.

Table 7.5

Year	**International Journal of Information Dissemination and Technology.**	**%**
2021	34	27%
2022	32	26%
2023	34	27%
2024	25	20%
Total	125	100%
Average	31.25	25%

It can be observed from Table no 7.5 during the year 2021 to 2024 (4 years) a total 125 articles were published in the International Journal of Information Dissemination and Technology. So, It observed that the highest number of articles were published in 2021 & 2023 i.e. 34 (27%), and the lowest number of articles were published in 2024 i.e. 25 (20%). From the above table it is shown that 31.25 (25%) articles were published on an average per year.

Table 7.6 provides the information about year wise published articles in Journal of Library and ICT (JLICT). There are a total 77 articles considered for the study.

Table 7.6

Year	**Journal of Library & ICT**	**%**
2021	17	14%
2022	20	16%
2023	20	16%
2024	20	16%
Total	77	62%
Average	19.25	15%

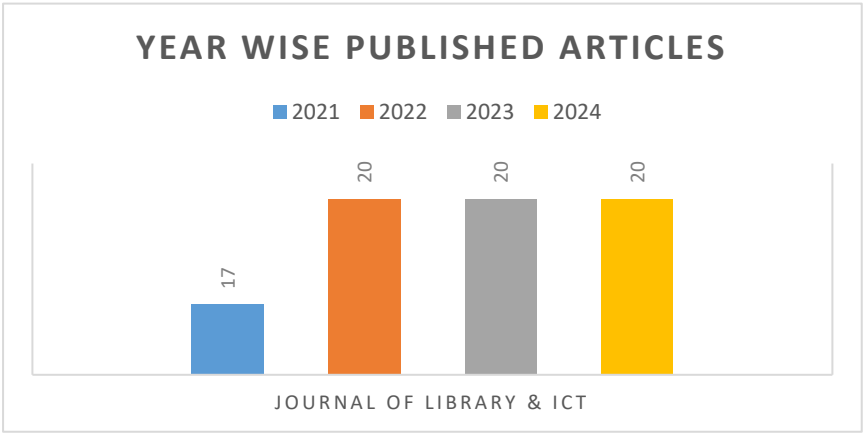

It is observed that from Table no 7.6 during the year 2021 to 2024 (4 years) a total 77 articles were published in the Journal of Library & ICT. It observed that the highest number of articles were published in 2022 & 2024 i.e. 20 (16%), and the lowest number of articles were published in 2021 i.e. 17 (14%). From the above table it is shown that 19.25 (15%) articles were published on an average per year.

7.4To Analysis of Authorship Patterns.

Table No. 7.7

No	Name of Journal	Single Author published Articles	Multiple Authors Published Articles				Total published Articles	No. of Authors contributed to published Articles	Average author per Articles (Total No. of Author/ No. of Articles)
			2	3	4	4+			
1	International Journal of Information Dissemination and Technology.	35 (28 %)	58 (46.4 %)	20 (16 %)	10 (8%)	2 (1.6 %)	125 (100 %)	262	2.09
2	Journal of Library and Information Communication Technology	28 (36.36 %)	38 (49.35 %)	5 (6.49 %)	4 (5.19 %)	2 (2.5 9 %)	77 (100 %)	147	1.90
		63 (31.18 %)	96 (47.52 %)	25 (12.37 %)	14 (6.93 %)	4 (1.9 8%)	202	409	2.02

It is seen from table No.7.7 in the journal International Journal of Information Dissemination and Technology (28%) and Journal of Library and Information Communication Technology (36%) respectively that they having single authorship.

In short, in all above journals 31.18 % articles were written by a single author. Like that 47.52% articles written by two authors, 12.37% written by three authors, 6.93 % written by four authors and 1.98 % written by more than 4 authors. In other words, 68% articles were written by more than one author. Total 409 authors wrote 202 articles.

It means that the proportion of two authors' publications is more in the above journals. The average author per paper is computed by using the following formula.

Average author per paper = *Total No. of Authors* / *Total Number of Papers* = =409/202 = 2.02

Conclusion

The analysis indicates that there were 409 articles published in the journal International Journal of Information Dissemination and Technology and Journal of Library and Information Communication Technology during the study period 2021 to 2024. The Most of the articles covered E-Resources of the LIS subject.

References

1. *https://indianjournals.com/journals/JLICT*
2. *https://indianjournals.com/journals/ijidt*
3. *https://www.questionpro.com/blog/content-analysis/#What_is_Content_Analysis_in_Qualitative_Studies*

4. *chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/86089/1/Unit-8.pdf*
5. *Kothari, C., & Grag, Gaurav, (2014). Research Methodology Methods and Techniques (Third ed.). New Delhi: New Age International (P) Ltd.*
6. *Lokhande, Rahul S., Journal of Indian Library Association: A Content Analysis (2015-2020), Proceeding on one day International Multidisciplinary Conference on Research Methodology in Library Science, Social Sciences & Commerce, (PP 170-174), Aruna Prakashan, Latur.*
7. *https://www.ijlis.org/articles/analytical-study-of-international-journal-of-information-dissemination-and-technology-20172021-103343.html*
8. *https://www.jetir.org/papers/JETIR2203630.pdf.*

भारतीय लोकतंत्र में सोशल मीडिया और चुनावी व्यवहार: एक वैचारिक अध्ययन

Mrs. Pinki Rani
Assistant Professor, Dept. of Political Science, Mahila Mahavidyalaya, Jhojhu Kalan, Haryana

सारांश (Abstract)

वर्तमान डिजिटल युग में सोशल मीडिया ने भारतीय लोकतांत्रिक व्यवस्था, विशेषकर चुनावी व्यवहार और राजनीतिक संचार की प्रकृति को गहराई से परिवर्तित किया है। सूचना और संचार प्रौद्योगिकी के तीव्र विस्तार ने मतदाताओं, राजनीतिक दलों तथा चुनावी प्रक्रियाओं के बीच अंतःक्रिया के स्वरूप को पुनर्परिभाषित किया है, जिसके परिणामस्वरूप चुनावी रणनीतियों और जनमत निर्माण के पारंपरिक तरीके चुनौती के दौर से गुजर रहे हैं।

यह अध्ययन मुख्यतः सैद्धांतिक दृष्टिकोण पर आधारित है, जिसमें एजेंडा सेटिंग, फ्रेमिंग, प्रोपेगेंडा मॉडल तथा इको-चेंबर प्रभाव जैसे संचार सिद्धांतों के माध्यम से सोशल मीडिया के प्रभाव का विश्लेषण किया गया है। शोध में हरियाणा, राजस्थान, हिमाचल प्रदेश, गुजरात तथा उत्तर प्रदेश जैसे राज्यों के उदाहरणों को सम्मिलित करते हुए यह दर्शाया गया है कि सोशल मीडिया का चुनावी प्रभाव क्षेत्रीय विविधताओं के अनुसार किस प्रकार भिन्न-भिन्न स्वरूप ग्रहण करता है।

हरियाणा और उत्तर प्रदेश में सोशल मीडिया ने जातीय एवं सामुदायिक ध्रुवीकरण को प्रभावित करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है, जबकि राजस्थान में यह चुनावी मुद्दों के निर्धारण और मतदाता जागरूकता को बढ़ाने का प्रभावी माध्यम बना है। हिमाचल प्रदेश में भौगोलिक सीमाओं के कारण सोशल मीडिया ने प्रत्यक्ष राजनीतिक संवाद को सशक्त किया है, वहीं गुजरात में इसका उपयोग संगठित डिजिटल प्रचार, डेटा-आधारित रणनीतियों और माइक्रो-टार्गेटिंग के रूप में देखा जा सकता है।

अध्ययन से यह स्पष्ट होता है कि सोशल मीडिया ने मतदाताओं तक त्वरित, व्यापक और लक्षित संचार को संभव बनाया है, जिससे राजनीतिक भागीदारी में वृद्धि हुई है। इसके साथ ही, फेक न्यूज़, दुष्प्रचार, सूचना की विश्वसनीयता में कमी तथा मतदाता ध्रुवीकरण जैसी चुनौतियाँ भी उभरकर सामने आई हैं। इस प्रकार सोशल मीडिया एक ओर लोकतांत्रिक सशक्तिकरण का माध्यम बनता है, तो दूसरी ओर यह चुनावी निष्पक्षता और पारदर्शिता के लिए संभावित खतरे भी उत्पन्न करता है।

अंततः यह शोध इस निष्कर्ष पर पहुँचता है कि भारतीय लोकतंत्र में सोशल मीडिया की भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण किंतु जटिल है, जिसके प्रभावी नियमन, डिजिटल साक्षरता के संवर्धन तथा उत्तरदायी उपयोग के माध्यम से ही इसके सकारात्मक पक्षों को सुदृढ़ किया जा सकता है और नकारात्मक प्रभावों को नियंत्रित किया जा सकता है।

मुख्य शब्द:

सामाजिक माध्यम, भारतीय लोकतंत्र, चुनावी व्यवहार, राजनीतिक संप्रेषण, कार्यसूची निर्धारण, भ्रामक समाचार, डिजिटल प्रचार, मतदाता ध्रुवीकरण

1. प्रस्तावना

भारतीय लोकतंत्र विश्व का सबसे बड़ा लोकतांत्रिक तंत्र है, जिसकी सफलता का आधार स्वतंत्र, निष्पक्ष एवं सहभागी चुनावी प्रक्रिया पर निर्भर करता है। समय के साथ-साथ इस प्रक्रिया में संचार के साधनों की भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण रही है। जहाँ प्रारंभिक दौर में पारंपरिक माध्यम जैसे समाचार-पत्र, रेडियो और टेलीविजन चुनावी संचार के प्रमुख उपकरण थे, वहीं 21वीं सदी के दूसरे दशक से सोशल मीडिया ने इस परिदृश्य को गहराई से परिवर्तित कर दिया है।

सूचना एवं संचार प्रौद्योगिकी के तीव्र विकास, इंटरनेट की बढ़ती पहुँच तथा स्मार्टफोन के व्यापक उपयोग ने सामाजिक माध्यमों को जनसंचार का एक प्रभावी, त्वरित और सुलभ साधन बना दिया है। भारत जैसे विशाल और विविधतापूर्ण देश में, जहाँ भाषाई, सांस्कृतिक और सामाजिक विविधताएँ विद्यमान हैं, सोशल मीडिया ने राजनीतिक दलों और उम्मीदवारों को मतदाताओं तक सीधे पहुँचने का एक नया मंच प्रदान किया है। इसके माध्यम से न केवल चुनावी प्रचार के स्वरूप में परिवर्तन आया है, बल्कि मतदाताओं के विचार-निर्माण, निर्णय-प्रक्रिया और राजनीतिक भागीदारी के तरीकों में भी महत्वपूर्ण बदलाव देखने को मिले हैं।

सोशल मीडिया की विशेषता इसकी अंतःक्रियात्मकता, तात्कालिकता और व्यापकता में निहित है। यह माध्यम मतदाताओं को केवल सूचना प्राप्त करने तक सीमित नहीं रखता, बल्कि उन्हें सक्रिय रूप से विचार-विमर्श, प्रतिक्रिया और राजनीतिक विमर्श का हिस्सा बनने के लिए प्रोत्साहित करता है। परिणामस्वरूप, चुनावी प्रक्रिया अब एकतरफा संचार तक सीमित न रहकर बहुआयामी संवाद का रूप ले चुकी है।

हालाँकि, सोशल मीडिया के इस बढ़ते प्रभाव के साथ अनेक चुनौतियाँ भी उभरकर सामने आई हैं। भ्रामक समाचार (फेक न्यूज़), दुष्प्रचार, सूचनाओं का चयनात्मक प्रसार तथा मतदाताओं का ध्रुवीकरण जैसी समस्याएँ चुनावी निष्पक्षता और पारदर्शिता के लिए गंभीर प्रश्न खड़े करती हैं। विशेष रूप से संवेदनशील सामाजिक संरचना वाले राज्यों में, डिजिटल माध्यमों के जरिए प्रसारित सूचनाएँ सामाजिक विभाजनों को और अधिक तीव्र कर सकती हैं। इस प्रकार सोशल मीडिया एक ओर लोकतांत्रिक सशक्तिकरण का माध्यम है, तो दूसरी ओर यह लोकतांत्रिक मूल्यों के लिए संभावित जोखिम भी उत्पन्न करता है।

भारतीय चुनावों के संदर्भ में सोशल मीडिया का प्रभाव एक समान नहीं है, बल्कि यह क्षेत्रीय, सामाजिक और आर्थिक कारकों के अनुसार भिन्न-भिन्न रूपों में प्रकट होता है। हरियाणा और उत्तर प्रदेश जैसे राज्यों में जहाँ सामाजिक संरचनाएँ और पहचान-आधारित राजनीति प्रमुख भूमिका निभाती हैं, वहाँ सोशल मीडिया इन विभाजनों को प्रभावित करने का माध्यम बनता है। राजस्थान में यह चुनावी मुद्दों के निर्धारण और मतदाता जागरूकता को बढ़ाने में सहायक सिद्ध होता है, जबकि हिमाचल प्रदेश में भौगोलिक परिस्थितियों के कारण यह प्रत्यक्ष संचार का सशक्त विकल्प बनकर उभरता है। गुजरात में सोशल मीडिया का उपयोग अधिक संगठित, रणनीतिक और डेटा-आधारित प्रचार के रूप में देखा जाता है, जो आधुनिक चुनावी प्रबंधन की ओर संकेत करता है।

इस संदर्भ में यह आवश्यक हो जाता है कि सोशल मीडिया और चुनावी व्यवहार के बीच संबंधों का सैद्धांतिक दृष्टिकोण से विश्लेषण किया जाए। यह अध्ययन विभिन्न संचार सिद्धांतों के माध्यम से यह समझने का प्रयास करता है कि सोशल मीडिया किस प्रकार मतदाताओं के विचार, दृष्टिकोण और निर्णय को प्रभावित करता है। साथ ही, यह शोध इस प्रश्न का उत्तर खोजने का प्रयास करता है कि क्या सोशल मीडिया लोकतांत्रिक प्रक्रिया को सशक्त बना रहा है या फिर यह उसे नए प्रकार की चुनौतियों की ओर अग्रसर कर रहा है।

2. वैचारिक ढांचा

सोशल मीडिया और चुनावी व्यवहार के बीच संबंधों को समझने के लिए एक स्पष्ट वैचारिक ढांचा आवश्यक है, जो यह स्पष्ट करे कि डिजिटल माध्यम किस प्रकार राजनीतिक संचार, सूचना प्रवाह तथा मतदाता निर्णय-प्रक्रिया को प्रभावित करते हैं। यह ढांचा इस अध्ययन के विश्लेषण को दिशा प्रदान करता है और आगे के सैद्धांतिक विमर्श के लिए आधार तैयार करता है।

2.1 सामाजिक माध्यम की अवधारणा

सामाजिक माध्यम ऐसे डिजिटल प्लेटफॉर्म हैं जो उपयोगकर्ताओं को सामग्री के निर्माण, साझाकरण तथा संवाद की सुविधा प्रदान करते हैं। पारंपरिक मीडिया के विपरीत, जहाँ सूचना का प्रवाह एकतरफा होता था, सामाजिक माध्यमों में यह प्रवाह बहुआयामी और सहभागितापूर्ण होता है। उपयोगकर्ता केवल सूचना के उपभोक्ता नहीं रहते, बल्कि वे स्वयं सूचना के उत्पादक और प्रसारक भी बन जाते हैं। यही विशेषता सामाजिक माध्यमों को अधिक प्रभावशाली बनाती है, क्योंकि इससे सूचना के प्रसार की गति और दायरा दोनों बढ़ जाते हैं। इसके अतिरिक्त, सामाजिक माध्यमों की पहुँच और तात्कालिकता उन्हें चुनावी संदर्भ में अत्यंत महत्वपूर्ण बनाती है। राजनीतिक दल, उम्मीदवार और आम नागरिक—सभी इस मंच का उपयोग अपनी बात रखने और दूसरों को प्रभावित करने के लिए करते हैं। इस प्रकार, सामाजिक माध्यम आधुनिक राजनीतिक संचार का एक केंद्रीय घटक बन चुके हैं।

2.2 राजनीतिक संप्रेषण का बदलता स्वरूप

राजनीतिक संप्रेषण पारंपरिक रूप से एक नियंत्रित और एकतरफा प्रक्रिया रही है, जिसमें संदेश मुख्यतः मीडिया संस्थानों के माध्यम से मतदाताओं तक पहुँचता था। किन्तु सामाजिक माध्यमों के उदय ने इस प्रक्रिया को मूलतः परिवर्तित कर दिया है। अब संप्रेषण केवल ऊपर से नीचे नहीं होता, बल्कि यह द्विपक्षीय और बहुआयामी हो गया है। राजनीतिक दल अब सीधे मतदाताओं से संवाद स्थापित कर सकते हैं, जबकि मतदाता भी अपनी प्रतिक्रियाएँ, विचार और आलोचनाएँ तुरंत व्यक्त कर सकते हैं। इससे राजनीतिक विमर्श अधिक खुला और गतिशील हुआ है। साथ ही, यह परिवर्तन राजनीतिक उत्तरदायित्व को भी प्रभावित करता है, क्योंकि सार्वजनिक प्रतिक्रिया तत्काल और व्यापक हो जाती है।

2.3 चुनावी व्यवहार की अवधारणा

चुनावी व्यवहार से तात्पर्य उस प्रक्रिया से है, जिसके माध्यम से मतदाता अपने राजनीतिक विकल्पों का चयन करते हैं। यह व्यवहार अनेक कारकों जैसे सामाजिक संरचना, आर्थिक स्थिति, राजनीतिक विचारधारा, और व्यक्तिगत अनुभव से प्रभावित होता है। सामाजिक माध्यम इस व्यवहार में एक नए और महत्वपूर्ण कारक के रूप में उभरे हैं। यह मतदाताओं को विविध प्रकार की सूचनाएँ, विचार और दृष्टिकोण प्रदान करते हैं, जिससे उनके निर्णय-निर्माण की प्रक्रिया प्रभावित होती है। विशेष रूप से युवा मतदाताओं के बीच सामाजिक माध्यमों का प्रभाव अधिक देखा जाता है, क्योंकि वे इन प्लेटफॉर्मों के सक्रिय उपयोगकर्ता होते हैं।

2.4 सूचना प्रवाह और मतदाता निर्णय

लोकतंत्र में सूचना का प्रवाह मतदाता के निर्णय-निर्माण की प्रक्रिया का एक आधारभूत तत्व है। सामाजिक माध्यमों ने इस प्रवाह को तीव्र और व्यापक बना दिया है, जिससे सूचनाएँ बहुत कम समय में बड़ी संख्या में लोगों तक पहुँच जाती हैं। इस तीव्रता के साथ सूचना की गुणवत्ता का प्रश्न भी जुड़ा हुआ है। अपुष्ट या भ्रामक सूचनाओं का

प्रसार मतदाताओं के निर्णय को प्रभावित कर सकता है। इसके अलावा, सूचनाओं का चयनात्मक प्रस्तुतीकरण भी मतदाता की धारणा को प्रभावित करता है। इसलिए यह आवश्यक है कि सूचना के स्रोत और उसकी विश्वसनीयता का मूल्यांकन किया जाए।

2.5 डिजिटल भागीदारी और लोकतांत्रिक संवाद

सामाजिक माध्यमों ने लोकतांत्रिक भागीदारी के स्वरूप को भी परिवर्तित किया है। अब नागरिक केवल मतदान तक सीमित नहीं रहते, बल्कि वे ऑनलाइन अभियानों, चर्चाओं और राजनीतिक गतिविधियों में सक्रिय रूप से भाग लेते हैं। इससे लोकतंत्र अधिक सहभागी और समावेशी बनता है। हालाँकि, यह भी ध्यान देने योग्य है कि सभी प्रकार की डिजिटल भागीदारी समान रूप से सकारात्मक नहीं होती। कई बार यह भागीदारी सतही या भावनात्मक प्रतिक्रिया तक सीमित रह जाती है, जो लोकतांत्रिक विमर्श की गुणवत्ता को प्रभावित कर सकती है। अतः डिजिटल भागीदारी के प्रभाव का संतुलित विश्लेषण आवश्यक है।

3. भारत में चुनावी प्रक्रिया और मीडिया की भूमिका

भारतीय चुनावी प्रक्रिया में मीडिया की भूमिका समय के साथ निरंतर विकसित होती रही है। जहाँ एक ओर पारंपरिक माध्यमों ने लंबे समय तक सूचना के प्रमुख स्रोत के रूप में कार्य किया, वहीं डिजिटल युग में सामाजिक माध्यमों ने इस प्रक्रिया को एक नया आयाम प्रदान किया है। चुनावों के दौरान मतदाताओं तक सूचना पहुँचाने, राजनीतिक विमर्श को दिशा देने तथा जनमत निर्माण में मीडिया एक महत्वपूर्ण सेतु का कार्य करता है। इस संदर्भ में यह आवश्यक हो जाता है कि भारतीय चुनावी प्रक्रिया में पारंपरिक और सामाजिक दोनों माध्यमों की भूमिका का समग्र रूप से विश्लेषण किया जाए।

3.1 भारतीय चुनावी प्रक्रिया: एक संक्षिप्त अवलोकन

भारत की चुनावी प्रक्रिया विश्व की सबसे व्यापक और संगठित लोकतांत्रिक प्रक्रियाओं में से एक है, जिसमें विविध सामाजिक, आर्थिक और भौगोलिक पृष्ठभूमि वाले करोड़ों मतदाता भाग लेते हैं। यह प्रक्रिया सार्वभौमिक वयस्क मताधिकार के सिद्धांत पर आधारित है, जो प्रत्येक नागरिक को समान रूप से मतदान का अधिकार प्रदान करती है। चुनावों का संचालन एक संस्थागत ढांचे के अंतर्गत किया जाता है, जिसका उद्देश्य स्वतंत्र, निष्पक्ष और पारदर्शी चुनाव सुनिश्चित करना है। लोकसभा, राज्य विधानसभाओं तथा स्थानीय निकायों के चुनाव इस प्रक्रिया के प्रमुख घटक हैं, जो भारतीय लोकतंत्र की बहुस्तरीय संरचना को प्रतिबिंबित करते हैं। इस व्यापक चुनावी तंत्र में सूचना का प्रभावी संप्रेषण अत्यंत महत्वपूर्ण होता है, क्योंकि मतदाता के निर्णय-निर्माण की प्रक्रिया काफी हद तक उपलब्ध जानकारी पर निर्भर करती है। इसलिए, चुनावी प्रक्रिया को समझने के लिए मीडिया की भूमिका का विश्लेषण अनिवार्य हो जाता है।

3.2 पारंपरिक मीडिया की भूमिका

भारतीय चुनावी प्रक्रिया में पारंपरिक मीडिया—जैसे समाचार-पत्र, रेडियो और टेलीविजन—लंबे समय से सूचना प्रसार और जनमत निर्माण के प्रमुख साधन रहे हैं। इन माध्यमों ने मतदाताओं तक राजनीतिक दलों की नीतियों, कार्यक्रमों तथा चुनावी मुद्दों को पहुँचाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। विशेष रूप से दूरदर्शन और आकाशवाणी जैसे माध्यमों ने ग्रामीण और दूरस्थ क्षेत्रों तक भी चुनावी जानकारी पहुँचाने में योगदान दिया है।

पारंपरिक मीडिया की प्रमुख विशेषता इसकी संस्थागत विश्वसनीयता और संपादकीय नियंत्रण में निहित है, जिसके कारण प्रस्तुत की जाने वाली जानकारी अपेक्षाकृत अधिक प्रमाणिक और संतुलित मानी जाती है। चुनावों के दौरान समाचार-पत्रों में विश्लेषणात्मक लेख, टेलीविजन पर बहस और रेडियो प्रसारण मतदाताओं को विभिन्न दृष्टिकोणों से अवगत कराते हैं, जिससे वे अधिक सूचित निर्णय लेने में सक्षम होते हैं। इसके बावजूद, पारंपरिक मीडिया कुछ सीमाओं से भी प्रभावित होता है। यह मुख्यतः एकतरफा संप्रेषण पर आधारित होता है, जिसमें मतदाताओं की सीधी भागीदारी सीमित रहती है। इसके अतिरिक्त, समय और स्थान की बाधाएँ तथा उच्च लागत भी इसकी पहुँच और प्रभाव को सीमित कर सकती हैं।

3.3 सामाजिक माध्यम का उदय और विस्तार

पिछले एक दशक में सामाजिक माध्यमों ने भारतीय चुनावी प्रक्रिया में एक प्रभावशाली स्थान प्राप्त किया है। इंटरनेट की बढ़ती उपलब्धता, स्मार्टफोन के तीव्र प्रसार तथा डिजिटल तकनीकों के विकास ने इन प्लेटफॉर्मों को व्यापक जनसंख्या तक पहुँचा दिया है। परिणामस्वरूप, सामाजिक माध्यम अब केवल मनोरंजन या व्यक्तिगत संवाद का साधन नहीं रह गए, बल्कि वे राजनीतिक संप्रेषण और चुनावी प्रचार के महत्वपूर्ण उपकरण बन चुके हैं। सामाजिक माध्यमों की सबसे महत्वपूर्ण विशेषता उनकी तात्कालिकता और व्यापक पहुँच है। इनके माध्यम से राजनीतिक दल और उम्मीदवार बहुत कम समय में बड़ी संख्या में मतदाताओं तक अपनी बात पहुँचा सकते हैं। साथ ही, यह मंच अंतःक्रियात्मक होने के कारण मतदाताओं को भी अपनी प्रतिक्रिया व्यक्त करने, विचार साझा करने और राजनीतिक विमर्श में भाग लेने का अवसर प्रदान करता है।

इन माध्यमों ने चुनावी प्रचार की प्रकृति को भी परिवर्तित किया है। अब प्रचार केवल बड़े मंचों और रैलियों तक सीमित नहीं रहा, बल्कि डिजिटल अभियानों, वीडियो संदेशों, लाइव प्रसारण और ऑनलाइन चर्चाओं के माध्यम से निरंतर जारी रहता है। इससे चुनावी प्रक्रिया अधिक गतिशील और सतत बन गई है। इसके अतिरिक्त, सामाजिक माध्यमों ने चुनावी प्रचार की लागत को अपेक्षाकृत कम कर दिया है, जिससे छोटे राजनीतिक दलों और स्वतंत्र उम्मीदवारों को भी अपनी उपस्थिति दर्ज कराने का अवसर मिलता है। यह प्रवृत्ति लोकतांत्रिक प्रतिस्पर्धा को व्यापक बनाती है और राजनीतिक भागीदारी को प्रोत्साहित करती है।

3.4 पारंपरिक और सामाजिक माध्यम का तुलनात्मक विश्लेषण

भारतीय चुनावी प्रक्रिया में पारंपरिक और सामाजिक दोनों प्रकार के माध्यम महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं, किन्तु उनकी प्रकृति, कार्यप्रणाली और प्रभाव में स्पष्ट अंतर देखने को मिलता है। पारंपरिक मीडिया, जैसे समाचार-पत्र, रेडियो और टेलीविजन, एक संरचित और संस्थागत ढांचे के अंतर्गत कार्य करते हैं, जहाँ सामग्री का चयन और प्रस्तुतीकरण संपादकीय नियंत्रण के अधीन होता है। इसके विपरीत, सामाजिक माध्यम अपेक्षाकृत मुक्त और विकेन्द्रीकृत होते हैं, जहाँ उपयोगकर्ता स्वयं सामग्री का निर्माण और प्रसार करते हैं।

संप्रेषण की दृष्टि से पारंपरिक मीडिया मुख्यतः एकतरफा होता है, जिसमें सूचना का प्रवाह प्रेषक से प्राप्तकर्ता तक सीमित रहता है। इसके विपरीत, सामाजिक माध्यम द्विपक्षीय और बहुआयामी संप्रेषण को संभव बनाते हैं, जहाँ मतदाता न केवल सूचना प्राप्त करते हैं, बल्कि उस पर प्रतिक्रिया भी देते हैं और उसे आगे प्रसारित करते हैं। इस प्रकार सामाजिक माध्यमों में सहभागिता का स्तर अधिक होता है। विश्वसनीयता के संदर्भ में पारंपरिक मीडिया को सामान्यतः अधिक भरोसेमंद माना जाता है, क्योंकि वहाँ तथ्य-जांच और संपादकीय प्रक्रिया मौजूद होती है। दूसरी

ओर, सामाजिक माध्यमों में सूचना का प्रसार अत्यंत तीव्र होता है, परन्तु उसकी सत्यता हमेशा सुनिश्चित नहीं होती, जिससे भ्रामक या अपुष्ट सूचनाओं के फैलने की संभावना बढ़ जाती है। पहुँच और लागत के दृष्टिकोण से सामाजिक माध्यम अधिक प्रभावी सिद्ध होते हैं, क्योंकि इनके माध्यम से कम संसाधनों में व्यापक जनसमूह तक पहुँचा जा सकता है। इसके विपरीत, पारंपरिक मीडिया में प्रचार-प्रसार अपेक्षाकृत महँगा और सीमित हो सकता है।

इस प्रकार, दोनों माध्यमों की अपनी-अपनी विशेषताएँ और सीमाएँ हैं। चुनावी प्रक्रिया में इनका संबंध प्रतिस्पर्धात्मक न होकर पूरक रूप में देखा जा सकता है, जहाँ पारंपरिक मीडिया विश्वसनीयता प्रदान करता है और सामाजिक माध्यम व्यापकता तथा सहभागिता को सशक्त बनाते हैं।

3.5 चुनाव आयोग और मीडिया विनियमन

भारतीय चुनावी प्रक्रिया की निष्पक्षता और पारदर्शिता सुनिश्चित करने में चुनाव आयोग की भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण है। यह संस्थान चुनावों के दौरान आचार संहिता के माध्यम से राजनीतिक दलों, उम्मीदवारों तथा मीडिया के व्यवहार को नियंत्रित करता है, ताकि चुनावी वातावरण संतुलित और निष्पक्ष बना रहे। पारंपरिक मीडिया के संदर्भ में चुनाव आयोग ने स्पष्ट दिशानिर्देश निर्धारित किए हैं, जिनका उद्देश्य समाचारों और विज्ञापनों के माध्यम से मतदाताओं को प्रभावित करने की अनुचित प्रवृत्तियों को नियंत्रित करना है। 'पेड न्यूज़' जैसी प्रवृत्तियों पर निगरानी रखना तथा चुनावी प्रचार के दौरान संतुलित कवरेज सुनिश्चित करना भी इसी प्रक्रिया का हिस्सा है।

डिजिटल युग में सामाजिक माध्यमों के बढ़ते प्रभाव ने चुनाव आयोग के सामने नई चुनौतियाँ प्रस्तुत की हैं। भ्रामक समाचार, दुष्प्रचार, फर्जी खाते और स्वचालित संदेश जैसे माध्यम चुनावी प्रक्रिया को प्रभावित कर सकते हैं। इन चुनौतियों से निपटने के लिए आयोग ने विभिन्न डिजिटल प्लेटफॉर्मों के साथ समन्वय स्थापित करने तथा दिशा-निर्देश जारी करने की पहल की है। इसके अतिरिक्त, चुनावी विज्ञापनों की पारदर्शिता सुनिश्चित करने, ऑनलाइन सामग्री की निगरानी तथा आचार संहिता के डिजिटल विस्तार जैसे उपाय भी अपनाए जा रहे हैं। फिर भी, सामाजिक माध्यमों की विकेन्द्रीकृत और तेज़ प्रकृति के कारण पूर्ण नियंत्रण स्थापित करना एक जटिल कार्य बना हुआ है।

4. चुनावों में सामाजिक माध्यम का प्रभाव: वैचारिक विश्लेषण

सामाजिक माध्यमों के बढ़ते प्रभाव को समझने के लिए विभिन्न संचार सिद्धांत एक सुदृढ़ विश्लेषणात्मक आधार प्रदान करते हैं। ये सिद्धांत यह स्पष्ट करते हैं कि किस प्रकार डिजिटल प्लेटफॉर्म मतदाताओं के विचार, धारणा तथा निर्णय-निर्माण की प्रक्रिया को प्रभावित करते हैं। भारतीय चुनावों के संदर्भ में इन सिद्धांतों का प्रयोग विशेष रूप से प्रासंगिक हो जाता है, जहाँ सूचना का प्रसार, उसकी प्रस्तुति तथा उसकी ग्रहणशीलता चुनावी परिणामों को प्रभावित करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं।

4.1 एजेंडा निर्धारण सिद्धांत

एजेंडा निर्धारण सिद्धांत के अनुसार मीडिया यह तय करता है कि कौन-से मुद्दे जनता के लिए महत्वपूर्ण होंगे। सामाजिक माध्यमों के संदर्भ में यह भूमिका और अधिक व्यापक हो जाती है, क्योंकि यहाँ केवल मीडिया संस्थान ही नहीं, बल्कि उपयोगकर्ता, प्रभावशाली व्यक्ति और राजनीतिक दल भी एजेंडा निर्धारित करने में सक्रिय भागीदारी करते हैं। चुनावों के दौरान विभिन्न मुद्दों जैसे विकास, रोजगार, राष्ट्रीय सुरक्षा या स्थानीय समस्याओं को बार-बार प्रस्तुत कर उन्हें प्रमुखता दी जाती है। इस प्रक्रिया के माध्यम से मतदाताओं का ध्यान विशेष मुद्दों की ओर आकर्षित होता है, जिससे उनके मतदान व्यवहार पर प्रभाव पड़ता है।

4.2 फ्रेमिंग सिद्धांत

फ्रेमिंग सिद्धांत यह बताता है कि किसी मुद्दे को किस प्रकार प्रस्तुत किया जाता है, इससे उसकी व्याख्या और प्रभाव दोनों बदल जाते हैं। सामाजिक माध्यमों पर एक ही घटना को विभिन्न दृष्टिकोणों से प्रस्तुत किया जा सकता है, जिससे मतदाताओं की धारणा प्रभावित होती है। राजनीतिक दल अपने हितों के अनुरूप मुद्दों को इस प्रकार प्रस्तुत करते हैं कि वे मतदाताओं के लिए अधिक आकर्षक या भावनात्मक रूप से प्रभावी बन जाएँ। इस प्रकार, सूचना की प्रस्तुति मतदाता के निर्णय को प्रभावित करने का एक महत्वपूर्ण साधन बन जाती है।

4.3 प्रोपेगेंडा मॉडल

प्रोपेगेंडा मॉडल यह दर्शाता है कि सूचना का उपयोग किस प्रकार राजनीतिक उद्देश्यों की पूर्ति के लिए किया जाता है। सामाजिक माध्यमों के माध्यम से लक्षित प्रचार और विशेष समूहों के लिए अनुकूलित संदेशों का प्रसार संभव हो गया है। डेटा-आधारित रणनीतियों के माध्यम से मतदाताओं की प्राथमिकताओं, रुचियों और व्यवहार का विश्लेषण कर उन्हें प्रभावित करने का प्रयास किया जाता है। इस प्रक्रिया को माइक्रो-टार्गेटिंग के रूप में भी समझा जा सकता है, जो चुनावी प्रचार को अधिक प्रभावी बनाती है।

4.4 इको-चेंबर प्रभाव

इको-चेंबर प्रभाव के अंतर्गत व्यक्ति केवल उन्हीं विचारों और सूचनाओं के संपर्क में आता है, जो उसके पहले से स्थापित विश्वासों के अनुरूप होते हैं। सामाजिक माध्यमों के एल्गोरिदम उपयोगकर्ता की पसंद के आधार पर सामग्री प्रस्तुत करते हैं, जिससे यह प्रभाव और अधिक सुदृढ़ हो जाता है। इसका परिणाम यह होता है कि मतदाता वैचारिक रूप से सीमित वातावरण में रहते हैं, जहाँ विरोधी विचारों के लिए स्थान कम हो जाता है। इससे चुनावों के दौरान ध्रुवीकरण की प्रवृत्ति बढ़ सकती है।

4.5 चयनात्मक अनावरण सिद्धांत

चयनात्मक अनावरण सिद्धांत के अनुसार व्यक्ति ऐसी सूचनाओं को ग्रहण करना पसंद करता है, जो उसके विचारों और मान्यताओं के अनुकूल हों। सामाजिक माध्यम इस प्रवृत्ति को और अधिक प्रोत्साहित करते हैं, क्योंकि उपयोगकर्ता अपनी पसंद के अनुसार सामग्री का चयन कर सकते हैं। इससे सूचना की विविधता सीमित हो जाती है और मतदाता एक ही प्रकार की विचारधारा से प्रभावित होते हैं, जो उनके चुनावी निर्णय को एक दिशा में प्रभावित कर सकती है।

5. विभिन्न राज्यों में सामाजिक माध्यम का प्रभाव: एक वैचारिक परिप्रेक्ष्य

भारतीय चुनावी परिदृश्य में सामाजिक माध्यमों का प्रभाव विभिन्न राज्यों की सामाजिक संरचना, डिजिटल पहुँच और राजनीतिक गतिशीलता के अनुसार भिन्न-भिन्न रूपों में प्रकट होता है। हरियाणा, राजस्थान, हिमाचल प्रदेश, गुजरात तथा उत्तर प्रदेश के उदाहरण यह दर्शाते हैं कि विभिन्न संदर्भों में सामाजिक माध्यम किस प्रकार मतदाता व्यवहार को प्रभावित करते हैं।

5.1 हरियाणा

हरियाणा में सामाजिक माध्यमों का प्रभाव विशेष रूप से सामाजिक समूहों और युवा मतदाताओं के बीच अधिक स्पष्ट है। डिजिटल प्लेटफॉर्मों के माध्यम से राजनीतिक मुद्दों को एक विशेष दृष्टिकोण में प्रस्तुत किया जाता है, जिससे मतदाताओं की धारणा प्रभावित होती है। राज्य की सामाजिक संरचना, विशेषकर जातीय आधार, इस प्रक्रिया

को और अधिक प्रभावशाली बनाता है। विभिन्न संदेशों को इस प्रकार प्रस्तुत किया जाता है कि वे विशेष समूहों के हितों और भावनाओं के अनुरूप प्रतीत हों। यह प्रवृत्ति फ्रेमिंग सिद्धांत को दर्शाती है, जहाँ सूचना की प्रस्तुति ही उसके प्रभाव को निर्धारित करती है।

5.2 राजस्थान

राजस्थान में सामाजिक माध्यमों ने चुनावी मुद्दों को प्रमुखता देने और जनचर्चा को दिशा प्रदान करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। राजनीतिक दल और अन्य अभिकर्ता विभिन्न मुद्दों को बार-बार प्रस्तुत कर उन्हें मतदाताओं के लिए महत्वपूर्ण बनाते हैं। इस प्रक्रिया के माध्यम से यह निर्धारित किया जाता है कि चुनावी विमर्श में कौन-से विषय प्रमुख रहेंगे। इस प्रकार, सामाजिक माध्यम यहाँ एजेंडा निर्धारण सिद्धांत के अनुरूप कार्य करते हैं, जहाँ सूचना की आवृत्ति और प्रमुखता के माध्यम से मतदाताओं का ध्यान विशेष मुद्दों की ओर केंद्रित किया जाता है।

5.3 हिमाचल प्रदेश

हिमाचल प्रदेश की भौगोलिक परिस्थितियाँ पारंपरिक प्रचार को सीमित करती हैं, जिसके कारण सामाजिक माध्यम प्रत्यक्ष संप्रेषण के प्रभावी साधन के रूप में उभरते हैं। उम्मीदवार डिजिटल माध्यमों के जरिए सीधे मतदाताओं से संवाद स्थापित करते हैं, जिससे मध्यस्थता की भूमिका कम हो जाती है। यह प्रक्रिया मतदाताओं और प्रतिनिधियों के बीच सीधा संबंध स्थापित करती है, जिससे व्यक्तिगत छवि निर्माण और विश्वास का स्तर बढ़ता है। इस प्रकार, यहाँ सामाजिक माध्यम प्रत्यक्ष संप्रेषण मॉडल को सुदृढ़ करते हैं।

5.4 गुजरात

गुजरात में सामाजिक माध्यमों का उपयोग अत्यंत संगठित और रणनीतिक रूप में देखा जाता है। राजनीतिक दल योजनाबद्ध तरीके से डिजिटल अभियानों का संचालन करते हैं, जिसमें लक्षित संदेशों का प्रसार प्रमुख होता है। डेटा-आधारित विश्लेषण के माध्यम से मतदाताओं के विभिन्न समूहों की पहचान कर उनके अनुरूप संदेश तैयार किए जाते हैं। यह प्रवृत्ति प्रोपेगेंडा मॉडल तथा माइक्रो-टार्गेटिंग के सिद्धांत को स्पष्ट रूप से दर्शाती है, जहाँ सूचना का उपयोग विशेष राजनीतिक उद्देश्यों की पूर्ति के लिए किया जाता है।

5.5 उत्तर प्रदेश

उत्तर प्रदेश में सामाजिक माध्यमों का प्रभाव व्यापक और बहुआयामी है। यहाँ विभिन्न सामाजिक समूहों के बीच सूचना का तीव्र प्रसार कई बार वैचारिक विभाजन को गहरा कर देता है। उपयोगकर्ता अक्सर उन्हीं सूचनाओं के संपर्क में आते हैं, जो उनके पहले से मौजूद विचारों के अनुरूप होती हैं। यह स्थिति इको-चेंबर प्रभाव को दर्शाती है, जहाँ एक ही प्रकार के विचारों का पुनरावर्तन होता है। साथ ही, चयनात्मक अनावरण सिद्धांत भी यहाँ लागू होता है, जिसमें मतदाता केवल अपनी पसंद की सूचनाओं को ही ग्रहण करते हैं।

6. सामाजिक माध्यम के सकारात्मक और नकारात्मक प्रभाव

भारतीय चुनावी प्रक्रिया में सामाजिक माध्यमों की भूमिका बहुआयामी है, जिसमें सकारात्मक और नकारात्मक दोनों प्रकार के प्रभाव स्पष्ट रूप से देखे जा सकते हैं। यह माध्यम लोकतांत्रिक भागीदारी को सशक्त बनाने के साथ-साथ नई प्रकार की चुनौती भी प्रस्तुत करता है। अतः इन प्रभावों का समालोचनात्मक विश्लेषण आवश्यक हो जाता है।

6.1 सकारात्मक प्रभाव

(क) राजनीतिक जागरूकता में वृद्धि

सामाजिक माध्यमों ने राजनीतिक सूचनाओं को अधिक सुलभ, त्वरित और विविधतापूर्ण बना दिया है। मतदाता अब केवल पारंपरिक मीडिया पर निर्भर नहीं रहते, बल्कि विभिन्न डिजिटल स्रोतों से जानकारी प्राप्त करते हैं। इससे मतदाताओं को विभिन्न राजनीतिक दलों की नीतियों, कार्यक्रमों और विचारधाराओं के बारे में तुलनात्मक समझ विकसित करने का अवसर मिलता है। विशेष रूप से युवा वर्ग, जो सामाजिक माध्यमों का सक्रिय उपयोग करता है, राजनीतिक रूप से अधिक जागरूक और संवेदनशील बनता है। इसके अतिरिक्त, चुनावी अभियानों, घोषणापत्रों और नीतिगत मुद्दों की जानकारी व्यापक स्तर पर उपलब्ध होने से मतदाता अधिक सूचित निर्णय लेने की स्थिति में आते हैं, जो लोकतांत्रिक प्रक्रिया को सुदृढ़ करता है।

(ख) मतदाता सहभागिता का विस्तार

सामाजिक माध्यमों ने नागरिकों की राजनीतिक भागीदारी को पारंपरिक सीमाओं से आगे बढ़ाया है। अब नागरिक केवल मतदान तक सीमित नहीं रहते, बल्कि वे ऑनलाइन चर्चाओं, अभियानों, याचिकाओं और जनमत निर्माण की प्रक्रिया में सक्रिय रूप से भाग लेते हैं। यह प्रवृत्ति लोकतंत्र को अधिक सहभागी और संवादात्मक बनाती है। नागरिक अपने विचार व्यक्त कर सकते हैं, राजनीतिक मुद्दों पर बहस कर सकते हैं तथा विभिन्न सामाजिक-राजनीतिक आंदोलनों का समर्थन या विरोध कर सकते हैं। इस प्रकार, सामाजिक माध्यम लोकतांत्रिक प्रक्रिया को अधिक जीवंत और गतिशील बनाते हैं, जहाँ नागरिक केवल दर्शक नहीं, बल्कि सक्रिय भागीदार के रूप में उभरते हैं।

(ग) प्रत्यक्ष संवाद की सुविधा

सामाजिक माध्यमों के माध्यम से राजनीतिक दल और उम्मीदवार मतदाताओं के साथ सीधे संवाद स्थापित कर सकते हैं। यह संवाद पारंपरिक मीडिया के मध्यस्थता को कम करता है और संप्रेषण को अधिक पारदर्शी बनाता है। मतदाता अपनी समस्याएँ, अपेक्षाएँ और प्रतिक्रियाएँ सीधे नेताओं तक पहुँचा सकते हैं, जिससे राजनीतिक उत्तरदायित्व में वृद्धि होती है। इसके अतिरिक्त, लाइव सत्र, वीडियो संदेश और ऑनलाइन बातचीत के माध्यम से नेताओं की छवि और विश्वसनीयता भी प्रभावित होती है। इस प्रकार, प्रत्यक्ष संवाद लोकतांत्रिक संबंधों को अधिक निकट और प्रभावी बनाता है।

(घ) छोटे दलों और उम्मीदवारों के लिए अवसर

सामाजिक माध्यमों ने चुनावी प्रतिस्पर्धा को अधिक समावेशी बनाया है। जहाँ पारंपरिक मीडिया में प्रचार-प्रसार के लिए अधिक संसाधनों की आवश्यकता होती थी, वहीं डिजिटल प्लेटफॉर्म अपेक्षाकृत कम लागत में व्यापक पहुँच प्रदान करते हैं। इससे छोटे राजनीतिक दलों और स्वतंत्र उम्मीदवारों को भी अपने विचारों और कार्यक्रमों को मतदाताओं तक पहुँचाने का अवसर मिलता है। यह प्रवृत्ति राजनीतिक विविधता को बढ़ावा देती है और लोकतंत्र को अधिक प्रतिनिधिक बनाती है।

6.2 नकारात्मक प्रभाव

(क) भ्रामक सूचना और दुष्प्रचार

सामाजिक माध्यमों पर सूचना का तीव्र प्रसार एक ओर जहाँ लाभकारी है, वहीं यह भ्रामक और अपुष्ट सूचनाओं के फैलाव को भी बढ़ाता है। कई बार बिना सत्यापन के समाचार और संदेश व्यापक स्तर पर साझा किए जाते हैं, जो

मतदाताओं की धारणा को प्रभावित कर सकते हैं। चुनावी संदर्भ में यह स्थिति विशेष रूप से संवेदनशील होती है, क्योंकि गलत जानकारी मतदाताओं के निर्णय को प्रभावित कर सकती है और चुनावी प्रक्रिया की निष्पक्षता पर प्रश्न खड़ा कर सकती है।

(ख) मतदाता ध्रुवीकरण

सामाजिक माध्यमों पर समान विचारधारा वाले समूहों का निर्माण मतदाताओं के बीच वैचारिक विभाजन को बढ़ा सकता है। जब व्यक्ति केवल अपने विचारों से मेल खाने वाली सामग्री के संपर्क में आता है, तो उसके दृष्टिकोण में कठोरता आ सकती है। यह प्रवृत्ति समाज में सहिष्णुता को कम करती है और चुनावों के दौरान मतदाताओं के बीच विभाजन को गहरा कर सकती है। परिणामस्वरूप, चुनावी प्रक्रिया अधिक प्रतिस्पर्धात्मक के साथ-साथ अधिक संघर्षपूर्ण भी हो सकती है।

(ग) गोपनीयता और डेटा का दुरुपयोग

डिजिटल प्लेटफॉर्मों पर उपयोगकर्ताओं की गतिविधियों और रुचियों का डेटा एकत्र किया जाता है, जिसका उपयोग लक्षित प्रचार के लिए किया जा सकता है। यह प्रक्रिया मतदाताओं के व्यक्तिगत डेटा की गोपनीयता को प्रभावित करती है। डेटा के आधार पर विशेष समूहों को प्रभावित करने की रणनीतियाँ चुनावी नैतिकता के संदर्भ में कई प्रश्न उत्पन्न करती हैं। इससे मतदाताओं के निर्णय-निर्माण की स्वतंत्रता पर भी अप्रत्यक्ष प्रभाव पड़ सकता है।

(घ) सतही भागीदारी

यद्यपि सामाजिक माध्यमों ने भागीदारी के अवसरों को बढ़ाया है, किन्तु कई बार यह भागीदारी केवल प्रतीकात्मक या अल्पकालिक होती है। 'लाइक', 'शेयर' या संक्षिप्त प्रतिक्रियाएँ वास्तविक और गहन राजनीतिक भागीदारी का स्थान नहीं ले सकतीं। इस प्रकार की सतही भागीदारी लोकतांत्रिक विमर्श की गुणवत्ता को प्रभावित कर सकती है, क्योंकि इसमें गहन विचार-विमर्श और विश्लेषण का अभाव होता है।

7. नीति-निहितार्थ और सुझाव

सामाजिक माध्यमों के बढ़ते प्रभाव ने भारतीय चुनावी प्रक्रिया को नई दिशा प्रदान की है, किन्तु इसके साथ उत्पन्न होने वाली चुनौतियाँ नीति-निर्माताओं, चुनाव प्राधिकरणों तथा समाज के लिए गंभीर चिंतन का विषय बन गई हैं। अतः यह आवश्यक हो जाता है कि ऐसे ठोस नीतिगत उपाय अपनाए जाएँ, जो सामाजिक माध्यमों के सकारात्मक प्रभावों को सुदृढ़ करें तथा नकारात्मक प्रभावों को नियंत्रित कर सकें।

7.1 सामाजिक माध्यमों का प्रभावी विनियमन

चुनावी प्रक्रिया की निष्पक्षता बनाए रखने के लिए सामाजिक माध्यमों के उपयोग पर स्पष्ट और प्रभावी विनियमन आवश्यक है। इसके अंतर्गत भ्रामक सूचना, दुष्प्रचार और आपत्तिजनक सामग्री के प्रसार को नियंत्रित करने के लिए कठोर दिशानिर्देश बनाए जाने चाहिए। इसके अतिरिक्त, डिजिटल प्लेटफॉर्मों की जवाबदेही सुनिश्चित करना भी आवश्यक है, ताकि वे चुनावी अवधि के दौरान प्रसारित सामग्री की निगरानी और नियंत्रण में सक्रिय भूमिका निभाएँ।

7.2 डिजिटल साक्षरता का संवर्धन

भ्रामक सूचना और दुष्प्रचार की समस्या से निपटने के लिए नागरिकों में डिजिटल साक्षरता का विकास अत्यंत आवश्यक है। मतदाताओं को यह समझने के लिए सक्षम बनाया जाना चाहिए कि वे सूचना की सत्यता की पहचान

कैसे करें और अपुष्ट जानकारी से कैसे बचें। शैक्षणिक संस्थानों, सामाजिक संगठनों और सरकारी एजेंसियों के माध्यम से जागरूकता कार्यक्रम चलाए जा सकते हैं, जो नागरिकों को जिम्मेदार डिजिटल व्यवहार के लिए प्रेरित करें।

7.3 पारदर्शिता और उत्तरदायित्व को बढ़ावा

चुनावी प्रचार में पारदर्शिता सुनिश्चित करने के लिए यह आवश्यक है कि राजनीतिक दल अपने डिजिटल अभियानों, विज्ञापनों और डेटा के उपयोग के संबंध में स्पष्ट जानकारी प्रदान करें। ऑनलाइन राजनीतिक विज्ञापनों के स्रोत, वित्तपोषण और लक्षित समूहों के बारे में जानकारी सार्वजनिक की जानी चाहिए, जिससे मतदाता यह समझ सकें कि उन्हें किस प्रकार प्रभावित करने का प्रयास किया जा रहा है।

7.4 डेटा सुरक्षा और गोपनीयता का संरक्षण

मतदाताओं के व्यक्तिगत डेटा के दुरुपयोग को रोकने के लिए सख्त डेटा संरक्षण नीतियों का निर्माण और प्रभावी कार्यान्वयन आवश्यक है। डिजिटल प्लेटफॉर्मों और राजनीतिक दलों द्वारा डेटा के संग्रहण और उपयोग पर स्पष्ट नियम निर्धारित किए जाने चाहिए, ताकि मतदाताओं की गोपनीयता और उनकी स्वतंत्र निर्णय-प्रक्रिया सुरक्षित रह सके।

7.5 चुनाव आयोग की भूमिका को सुदृढ़ करना

चुनाव आयोग को सामाजिक माध्यमों के संदर्भ में अपनी निगरानी और नियंत्रण क्षमता को और अधिक सशक्त बनाना चाहिए। इसके लिए तकनीकी संसाधनों, विशेषज्ञता और संस्थागत समन्वय को बढ़ाना आवश्यक है। इसके अतिरिक्त, चुनाव आयोग को डिजिटल प्लेटफॉर्मों के साथ समन्वय स्थापित कर समय-समय पर दिशा-निर्देश जारी करने चाहिए, ताकि चुनावी प्रक्रिया की पारदर्शिता और निष्पक्षता सुनिश्चित की जा सके।

8. निष्कर्ष

भारतीय लोकतंत्र में सोशल मीडिया ने चुनावी प्रक्रिया को एक नई दिशा दी है। यह केवल सूचना का माध्यम नहीं रहा, बल्कि मतदाता व्यवहार, राजनीतिक संवाद और जनमत निर्माण में गहन प्रभाव डालने वाला उपकरण बन गया है। विभिन्न राज्यों—हरियाणा, राजस्थान, हिमाचल प्रदेश, गुजरात और उत्तर प्रदेश के विश्लेषण से यह स्पष्ट होता है कि सामाजिक माध्यमों का प्रभाव स्थानीय सामाजिक-सांस्कृतिक और डिजिटल परिदृश्य के अनुसार भिन्न-भिन्न रूप में प्रकट होता है। वैचारिक दृष्टिकोण से देखा जाए तो सोशल मीडिया मतदाताओं की राजनीतिक जागरूकता, सहभागिता और प्रत्यक्ष संवाद को सशक्त बनाता है। छोटे दलों और स्वतंत्र उम्मीदवारों को भी प्रभावी प्लेटफॉर्म उपलब्ध कराता है। वहीं, इसके दुष्प्रभाव भ्रामक सूचना, ध्रुवीकरण, डेटा का दुरुपयोग और सतही भागीदारी—चुनावी निष्पक्षता के लिए चुनौतीपूर्ण हैं।

इस अध्ययन से स्पष्ट होता है कि सोशल मीडिया का चुनावी प्रभाव द्वैध है। यह लोकतंत्र को सशक्त बनाते हुए नई चुनौतियाँ भी प्रस्तुत करता है। नीति-निर्माताओं, चुनाव आयोग और नागरिकों के लिए आवश्यक है कि वे सकारात्मक प्रभाव को सुदृढ़ करें और नकारात्मक प्रभावों को नियंत्रित करें। अंततः, भारतीय लोकतंत्र में सोशल मीडिया का प्रभाव केवल तकनीकी या संचार का मुद्दा नहीं है, बल्कि यह लोकतांत्रिक मूल्य, नागरिक भागीदारी और चुनावी नैतिकता के संदर्भ में एक बहुआयामी और निर्णायक कारक बन चुका है।

संदर्भ सूची:

1. अग्रवाल, एम. (2019). सोशल मीडिया और भारतीय चुनाव: एक अध्ययन. नई दिल्ली: भारतीय जनसंचार संस्थान।

2. शर्मा, आर. (2020). "सोशल मीडिया और लोकतंत्र". भारतीय राजनीतिक शोध पत्रिका, 12(3), 45–59।
3. सिंह, पी., & गुप्ता, एस. (2018). डिजिटल मीडिया और राजनीतिक संवाद. मुंबई: राजकमल प्रकाशन।
4. वर्मा, डी. (2021). "चुनावी प्रक्रिया में सामाजिक माध्यमों का प्रभाव". लोकनीति पत्रिका, 8(1), 22–35।
5. चौधरी, आर. (2017). समाचार माध्यम और लोकतांत्रिक भागीदारी. दिल्ली: ज्ञान प्रकाशन।
6. कुमार, जी. (2019). "राजनीतिक संप्रेषण और सोशल मीडिया". भारतीय संचार समीक्षा, 15(2), 77–91।
7. त्रिपाठी, ए. (2022). भारतीय चुनावों में डिजिटल अभियानों की भूमिका. वाराणसी: काशी हिन्दू विश्वविद्यालय प्रेस।
8. देशमुख, आर. (2018). "सोशल मीडिया के माध्यम से मतदाता जागरूकता". जनमत अनुसंधान, 5(3), 60–74।
9. पर्वत, सी. (2020). चुनावी ध्रुवीकरण और सामाजिक माध्यम. जयपुर: शोध प्रकाशन।
10. पांडेय, टी. (2021). "डेटा प्राइवेसी और चुनावी नैतिकता". डिजिटल नीति जर्नल, 4(2), 15–29।
11. Chadwick, A., & Dennis, J. (2019). Social Media, Professional Media, and Mobilization in Contemporary Britain. Cambridge University Press.
12. Kreiss, D. (2016). Prototype Politics: Technology-Intelligent Campaigns and the Quantum of Democracy. Oxford University Press.
13. Vaccari, C. (2020). "Social Media and Political Participation." Journal of Communication, 70(1), 76–98.
14. Woolley, S. C., & Howard, P. N. (2017). Computational Propaganda: Political Parties, Politicians and Publics in the Digital Age. Oxford University Press.
15. Tufekci, Z. (2017). Twitter and Tear Gas: The Power and Fragility of Networked Protest. Yale University Press.

भारत में उच्च शिक्षा

उमा बणिचुल
शोधार्थी

भारत में उच्च शिक्षा की व्यवस्था अंग्रेजों की देन है। भारत की उच्च शिक्षा प्रणाली दुनिया की सबसे बड़ी प्रणाली है। उच्च शिक्षा का अर्थ है – उच्च शिक्षा। शैक्षिक पिरामिड में विश्वविद्यालय सबसे उपर आने के कारण उच्च शिक्षा को विश्वविद्यालय शिक्षा भी कहा जाता है। विद्यार्थी माध्यमिक शिक्षा समाप्त करने के बाद उच्च शिक्षा में प्रवेश करते हैं। भारतीय शिक्षा आयोग(1966) ने विश्वविद्यालय को परिभाषित करते हुए कहा है कि – "विश्वविद्यालय वह स्थान है, जहाँ पर सब अपने – अपने योगदान द्वारा सत्य की खोज करते हैं और अपनी शैक्षिक उन्नति द्वारा व्यक्तित्व का विकास करते हैं।"[१] उच्च शिक्षा छात्रों के व्यक्तिगत और बौद्धिक विकास करने में सहायक होता है छात्रों को अपने परिवेश को समझना और अच्छे नागरिक बनने में मदद करती है। छात्रों ज्ञान प्राप्त करके नए ज्ञान की खोज करने के लिए अग्रसर होते हैं। उच्च शिक्षा छात्र कुशलतापूर्वक कार्य को समाप्त करने में सक्षम होते हैं । उच्च शिक्षा छत्रों को संकुचित दृष्टिकोण से परदा हटाकर व्यापकता की ओर ले जाता है। छात्रों के जीवन में उदारता लती है। अपना समाज, राष्ट्र और अन्तराष्ट्रीय हित के लिए कार्य करते हैं। उच्च शिक्षा आयोग के उद्देश्य के बारे में सन 1947 इलहाबाद विश्वविद्यालय के दीक्षान्त समारोह में पंडित नेहरु ने कहा था "विश्वविद्यालय का उद्देश्य मानवता के लिए सहिष्णुता और विवेक के लिए विचारगत साहस तथा सत्य की खोज के लिए होता है। उसका लक्ष्य है कि मानव समाज निरंतर उच्चतर उद्देश्यों की ओर कदम बढ़ाये। यह मानव उन्नति की उन्नति के लिए आवश्यक है।"[२]

विश्वविद्यालय शिक्षा आयोग को सर्वपल्ली राधाकृष्णन आयोग भी कहा जाता है। यह आयोग स्वतंत्र भारत का पहला शिक्षा आयोग के रूप में जाना जाता है। 1948 - 1949 में यह आयोग ने भारत की परिवर्तित परिस्थितियों में विश्वविद्यालय की मुख्य भूमिका का उल्लेख करते हुए शिक्षा के उद्देश्य बताने के साथ उच्च शिक्षा, ग्रामीण विश्वविद्यालयों और शिक्षक प्रशिक्षण आदि की स्थापना के लिए सिफारिशें किए।

देश में सामाजिक, राजनीतिक, औद्योगिक, व्यवसायिक आदि क्षेत्र में बहुमुखी विकास के लिए व्यक्ति नेतृत्व ले सकें। शारीरिक विकास करना ताकि अनुशासन, साहस और सामूहिक भावना का विकास किया जा सकता है। बौद्धिक दृष्टिकोण को व्यापक बना कर चिन्तन, मनन, तर्क निर्णय और कल्पना शक्ति का विकास करना जिसके द्वारा शोध की प्रवृत्ति का विकास हो सकें। संस्कृति का संरक्षण और विकास करना ताकि अपनी सांस्कृतिक विरासत को संभाल सकें। विवेकवान और कुशल नागरिक बनाना जिसके द्वारा देश में लोकतांत्रिक शासन सफल बन सकें। आध्यात्मिकता और नैतिकता का विकास करना ताकि व्यक्ति अन्याय, अत्याचार, और अनाचार से विमुख,भातृत्व और न्याय का संरक्षण,शांति प्रिय और दीन दुखियों की सहायता कर सकें। सन 1953 में राधाकृष्णन आयोग का सबसे महत्वपूर्ण सिफारिश था विश्वविद्यालय अनुदान आयोग गठन करना। परीक्षा प्रणाली में सुधार करना, शिक्षकों के गुणवत्ता को बढ़ाना, महिला शिक्षा को प्रत्साहन देना आदि पर भी बल दिया था। 1964- 66 में कोठरी आयोग आया था। जिसको राष्ट्रीय शिक्षा आयोग भी कहाजाता है। इसका अध्यक्षता डॉ. डी. एस. कोठारी किये थे। इसमें प्राथमिक से लेकर उच्च शिक्षा तक का सुधार लाने के लिए गठित किया गया था। यह आयोग शैक्षिक सरंचना 10+2+3 का सुझाव, त्रिभाषा सूत्र का कार्यान्वयन और समान स्कूल प्रणाली के लिए सिफारिशें किया था। उच्च शिक्षा के लिए नवीन ज्ञान की खोज और विकास करना, राष्ट्रीय चेतना का विकास के लिए कार्य करना, हर क्षेत्र के लिए कुशल और

प्रशिक्षित व्यक्ति तैयार करना आदि उद्देश्य रहा था।"आधुनिक भारत में उच्च शिक्षा के विकाश का अध्ययन स्पष्ट चरणों में किया जा सकता है ; यथा

१. कॉलेजों के युग
२. प्रथम विश्वविद्यालयों का युग
३.नवीन विश्वविद्यालय का युग
४.स्वतंत्रता का युग"३

प्लासी युद्ध के बाद हमारा देश भारत में अंग्रेजों का राजनीतिज्ञ प्रभुत्व स्थापित हुआ। उस समय उच्च शिक्षा अत्यन्त खाराप स्थिति में थी। वारेन हेस्टिंग् ने उच्च शिक्षा के लिए कलकत्ता मदरसा का निर्माण किया। सन 1857 तक उच्च शिक्षा के लिए हिन्दू कॉलेज कलकत्ता, मद्रास और आगरा कॉलेज,बनारस हिन्दू कॉलेज बम्बई मेडिकल कॉलेज, कलकत्ता मेडिकल कॉलेज, रुड़की इंजीनियरिंग कॉलेज आदि स्थापना हुई थी।

1857 से 1916 तक समय को प्राथमिक विश्वविद्यालय का युग कहा जाता है। सन 1857 मद्रास, बम्बई और कलकत्ता विश्वविद्यालय का शिलान्यास किया गया। सन 1882 में पंजाब विश्वविद्यालय , सन 1887 में इलाहाबाद विश्वविद्यालय की स्थापना की गई। सन 1902 में लॉड कर्जन द्वारा भारतीय विश्वविद्यालय आयोग नियुक्त किया गया। इसको नियुक्त करने का मुख्य उद्देश्य था विश्वविद्यालय शिक्षा में सुधार लाना। 1904 में भारतीय विश्वविद्यालय अधिनियम आया। इस अधिनियम के द्वारा भारतीय विश्वविद्यालयों के कार्यों में विस्तार किया गया और उसके संगठन प्रशासन एवं अधिकारों में महत्वपूर्ण परिवर्तन किए गए। ये परिवर्तन मुख्यतः 3 रूपों में दृष्टिगोचर हुए १. विश्वविद्यालयों के प्रशासन में सुधार २. उनमें पुस्तकालयों एवं प्रयोगशालाओं की स्थापना एवं ३.कॉलेजों पर अधिक कठोर नियंत्रण हो जाने के कारण शिक्षा के स्तर का उन्नयन।"

सन 1916 से 1947 तक समय को नवीन विश्वविद्यालयों का युग कहा जाता है। सन 1913 में लॉड हार्डिंग की समय में 'शिक्षा नीति सम्बन्धी सरकारी प्रस्ताव 'पारित किया गया। उच्च शिक्षा क्षेत्र में इस नीति का मुख्य उद्देश्य हर प्रांत में एक विश्वविद्यालय स्थापित करना। इसके बाद सन 1916 में मैसूर विश्वविद्यालय, बनारस हिन्दू विश्वविद्यालय और सन 1917 में पटना विश्वविद्यालय स्थापना की गई। सन 1917 में कलकत्ता विश्वविद्यालय आयोग गठित हुआ था। यह आयोग सैडलर आयोग नाम से परिचित है। इस आयोग की अध्यक्षता डॉ. एम.ई.सैडलर किए थे। कलकत्ता विश्वविद्यालय की समस्याओं की जाँच के लिए इस आयोग किया गया। इस आयोग ने प्रस्ताव नीति को समर्थन करते हुए नवीन विश्वविद्यालयों की स्थापना की सिफारिश किया। सन 1918 में उस्मानिया विश्वविद्यालय, सन 1920 में ढाका विश्वविद्यालय, सन1922 में दिल्ली विश्वविद्यालय,सन 1923 में नागपुर विश्वविद्यालय,सन 1926में आन्ध्रा विश्वविद्यालय, 1927 में आगरा विश्वविद्यालय,1929 में आन्ना मलई विश्वविद्यालय,1943 में उत्कल विश्वविद्यालय आदि स्थापना हुई।

सन 1947 के बाद उच्च शिक्षा का विकास के लिए आयोगों और नीतियाँ के उपर बल दिया गया। नया आयोग गठन किया गया, नीतियाँ बनाई गई । लोकतांत्रिक नागरिकता, मानव मूल्यों, धर्मनिरपेक्षता और वैज्ञानिक दृष्टिकोण का विकास करना शिक्षा का लक्ष्य था।

भारत में चार प्रकार के विश्वविद्यालय हैं। यथा – केंद्रीय, राज्य, निजी और डीम्ड विश्वविद्यालय। ये सब विश्वविद्यालय यूजीसी से मान्यता प्राप्त है। केंद्रीय विश्वविद्यालय संसद के अधिनियम द्वारा स्थापित है। इनके व्यय एवं प्रबंध का संपूर्ण भार केंद्रीय सरकार पर है। राज्य विश्वविद्यालय राज्य सरकार द्वारा स्थापित है। इनके संपूर्ण भार राज्य सरकारों पर है। राज्य विधानमंडल के कानून के तहत कार्य करते हैं। आमतौर पर राज्यपाल इन

विश्वविद्यालयों के कुलाधिपति होते हैं। डीम्ड यूनिवर्सिटी विश्वविद्यालय अनुदान आयोग की निर्देश से केंद्र सरकार द्वारा विश्वविद्यालय के समान कार्य करता है। यह यूनिवर्सिटी अपना पाठ्यक्रम ,परीक्षा, और प्रवेश प्रक्रिया खुद ही तय करते हैं। निजी विश्वविद्यालय निजी संस्थाओं द्वारा संचालित है। ये विश्वविद्यालय अनुदान आयोग की निगरानी में कार्य करते हैं।

उच्च शिक्षा क्षेत में प्रगति हुई है। साथ – साथ कुछ समस्याएँ भी देखने को मिलती हैं। कोठारी कमीशन ने लिखा है – "भारत में सामान्य भावना यह है कि उच्च शिक्षा की स्थिति असंतोषजनक एवं भयप्रद भी है।"[६] स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद उच्च शिक्षा क्षेत्र में प्रचलित पाठ्यक्रम कठोरता, विविधता एवं व्यावसायिक विषयों का अभाव, अध्ययन के विषयों की सीमित संख्या आदि होने के कारण अपनी रुचियों के अनुसार विषयों का चयन करने का कोई अवसर नहीं मिलता था। राधाकृष्णन कमीशन और कोठारी कमीशन ने उच्च शिक्षा क्षेत्र में सुधार करने के लिए महत्वपूर्ण सुझाव दिए थे। विश्वविद्यालय अनुदान आयोग ने उच्च शिक्षा पाठ्यक्रम को अनुकूल बनाने के लिए पाठ्यक्रम विकास केंद्र स्थापित किए थे। राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 में उच्च शिक्षा में 3-4 साल के लचीला स्नातक पाठ्यक्रम बनाया। बहु विषयक शिक्षा व्यवस्था लागू किए। जिससे छात्र अपनी पसंद के विषय चुन सकें। छात्रों अपनी जरुरत के अनुसार पढाई छोड़ सकें और फिर शुरू कर सकें। छात्रों के प्रप्त अंकों को सुरक्षित रखने के लिए अकादमिक बैंक ऑफ़ क्रेडिट शिक्षा को केन्द्रित किया गया। 4 वर्षीय एकीकृत बीएड डीग्री व्यवस्था किया गया।

उच्च शिक्षा प्रणाली को दोषपूर्ण बताया जाता है। कोठारी कमीशन, राष्ट्रीय शिक्षा नीति 1968, नई शिक्षानीति 1986 और विभिन्न समितियों ने परीक्षा संबंधी दषों पर गंभीर चिंता व्यक्त किया है और दूर करने पर बल दिया है। राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 में उच्च शिक्षा क्षेत्र में परीक्षा प्रणाली को कौशल और ज्ञान का मूल्यांकन किया। इस शिक्षा नीति कहा है कि – अंतिम परीक्षा पर केंत्रित न होकर रचनात्मक ओर योग्यता आधारित किया जाएगा। परीक्षा और मूल्यांकन के लिए आई. टी.आधारित प्रणाली का प्रयोग किया जाएगा। आतंरिक मुलांकन और अंत सेमेंस्टर परीक्षा माध्यम को अपनाया जाएगा। बहुभाषी परीक्षा का उपलब्ध किया जाएगा। उच्च गुणवत्ता वाली सामान्य योग्यता परीक्षा के माध्यम से प्रवेश होगा।

उच्च शिक्षा में शिक्षा के माध्यम अत्यन्त जटिल समस्या उपस्थित करती है। स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद हमारे देश के विश्वविद्यालयों में अंग्रेजी भाषा को माध्यम बनाया था जो विद्यार्थियों के लिए समस्या हो रही थी। इसका सपक्ष में रास्ट्रीय पिता महात्मा गांधी का कहना है – "विदेशी माध्यम ने राष्ट्र की शक्ति को क्षीण कर दिया है , इसने उनको जन साधारण से पृथक कर दिया है , इसने शिक्षा को अनावश्यक रूप से महंगा बना दिया है।।"[६] राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 में उच्च शिक्षा क्षेत्र में स्थानीय भाषा को प्राथमिकता दी गई।

स्वतंत्रता के बाद देश में उच्च शिक्षा क्षेत्र में एक प्रमुख समस्या छात्रों की अनुशासनहीनता। इस समस्या पर अभिभावक, शिक्षाविद, से लेकर कमिशनों/ आयोगों आदि समस्या का समाधान के लिए प्रयास किए फिर भी परिस्थिति जटिल होती जा रही है। इसलिए "भारतीय विश्वविद्यालय प्रशासन" ने यह मत प्रकट किया है –"उच्च शिक्षा के केंद्र में अनुशासन बनाए रखने की समस्या प्रतिदिन अधिक गंभीर होती ज रही है।"[७] कलकत्ता विश्वविद्यालय के भूतपूर्व उपकुलपति प्रोफेसर एन. के. सिद्धांत ने एक अध्ययन के आधार पर ७ प्रकार के अनुशासनहीन कार्यों का उल्लेख किया है –

१. उच्छृन्खाल व्यवहार
२. सामान्य दुर्व्यवहार

३. यौन संबंधी दुर्व्यवहार
४. परीक्षा से संबंधित दुर्व्यवहार
५. स्वाधिकारों का दुरुपयोग
६. धन संबंधी अनियमितता और चोरी एवं सेंधमारी ।

2020 शिक्षानीति में अनुशासनहीनता के कारण के बारे में कहा गया है - योग्य शिक्षकों कमी होने से छात्रों में हताशा भाव पैदा करती है, मुलांकन में पक्षपात शिक्षक और छात्रों के बीच अच्छे संवाद के कमी आदि को सुधर करने के लिए बल दिया गया है । भारतीय उच्च शिक्षा प्रणाली में विस्तार तो हुआ है लेकिन गुणवत्ता, समानता, और उपयोगिता में अभी भी प्रश्नोंवाची है । जिसके लिए सामाजिक और राष्ट्रीय विकास प्रभावित है ।

संदर्भ ग्रन्थ :-

1. डॉ. गिरीश पचौरी, भारतीय शिखा का इतिहास एवं विकास, पृ.-२५८
2. डॉ. गिरीश पचौरी, भारतीय शिखा का इतिहास एवं विकास, पृ.-२५९
3. पी. डी. पाठक, भारतीय शिक्षा और उसकी समस्याएँ, पृ.-३०१
4. पी. डी. पाठक, भारतीय शिक्षा और उसकी समस्याएँ, पृ.-३०२
5. पी. डी. पाठक, भारतीय शिक्षा और उसकी समस्याएँ, पृ.-३१३
6. डॉ. गिरीश पचौरी, भारतीय शिखा का इतिहास एवं विकास, पृ.-२६५
7. पी. डी. पाठक, भारतीय शिक्षा और उसकी समस्याएँ, पृ.-३१३

जगदीशचंद्र जी के 'धरती धन न अपना' उपन्यास में किसान विमर्श

डॉ. प्रमिला देवी

असिस्टेंट प्रोफेसर (हिंदी विभाग)
कन्या महाविद्यालय खरखौदा (सोनीपत)

शोध सार-

भारत एक कृषि प्रधान देश है, जिस कारण किसान और मिट्टी का संबंध अटूट है| किसान भारत की आत्मा के नाम से जाना जाता है| ग्रामीण जनजीवन की यथार्थ अभिव्यक्ति के क्रम में किसान और उसकी समस्याओं को लेकर कई हिंदी उपन्यास लिखे गए हैं| देश को समृद्ध और विकासशील बनाने में अन्नदाता किसान का महत्वपूर्ण योगदान होता है| लेकिन इस अन्नदाता को कभी प्राकृतिक और कभी मानवनिर्मित आपदाओं, कष्टों और समस्याओं का सामना करना पड़ता है| अकाल, बाढ़, ओलावृष्टि आदि प्राकृतिक आपदाओं के साथ ही साथ कर्ज, खाद-बीज, शिक्षा, रोजगार के दूसरे साधन की तलाश, दहेज, नैतिकता, झूठी मान-मर्यादा वाली जाति प्रथा, सामाजिक-धार्मिक रीति-रिवाज को ढोने वाली जर्जर रूढ़िवादी परंपरा आदि के चक्रव्यूह में स्वयं को फंसा हुआ पाता है| यह बात प्रेमचंद जी के उपन्यास 'निर्मला' से लेकर 'फांस', 'हलफनामा', 'कभी न छोड़े खेत' और 'धरती धन न अपना' आदि उपन्यासों में निरंतर देखने को मिलती है| श्रम के मूल्य की सरकारी अनदेखी के बीच किसान एक पितृसत्तात्मक समाज में स्त्री की पीड़ा को भी नजरअंदाज कर देता है| आज भूमंडलीकरण और उपभोक्तावादी संस्कृति के कारण पनपे सत्ता और पूंजी के गठजोड़ ने किसानों को तिल-तिल कर मरने के लिए मजबूर कर दिया है| किसान विस्थापित होकर अनेक तरह के तनावों के दलदल में फंसकर आत्महत्या करने को मजबूर हो जाता है| ऐसे परिवेश में किसानों की समस्याओं को उपन्यासों में ज्यादा प्रमुखता देना समय की मांग है|

बीज शब्द- उपन्यास, प्राकृतिक आपदा, झूठी मान-मर्यादा, सामाजिक-धार्मिक रीति-रिवाज, रूढ़िवादी परंपरा, ऋणग्रस्तता, विस्थापित|

मूल आलेख-

साहित्य समाज का दर्पण होता है| अतः साहित्य में समाज के बदलते स्वरूप, रुचियों और परिस्थितियों का चित्रण होता है| साहित्य समय सापेक्ष है जिसके अंतर्गत सामाजिक स्थितियां मूल्य एवं मान्यताएं समय-समय पर अपना रूप ग्रहण करती हैं| वर्तमान युग विमर्शों का युग है| साहित्यिक, सामाजिक, राजनीतिक, धार्मिक, दलित, बाल, स्त्री, दिव्यांग, आंचलिक आदि सब विमर्श एक-दूसरे में घुल-मिलकर एक नए विमर्श का गठन करते हैं| विमर्श में मूल तथ्य से संबंधित संदर्भों को जांचते-परखते हैं जिनसे वह विमर्श उत्पन्न हुआ है|

हिंदी साहित्य की अनेक विधाओं में से उपन्यास सर्वाधिक सशक्त विधा है| उपन्यास जीवन का महाकाव्य स्वीकार किया जाता है| हिंदी साहित्य में अनेक विषयों पर आधारित उपन्यासों की रचना हुई है| ग्रामीण जीवन पर लेखन की परंपरा बहुत पुरानी है| जब से उपन्यास विधा व्यस्क हुई है, तब से ग्रामीण जनजीवन उपन्यास के केंद्र में रहा है| ग्रामीण जीवन से संबंधित उपन्यासों में किसान जीवन का प्रत्यक्ष वर्णन कर भारतीय किसानों की दैनिक स्थिति, दरिद्रता, ऋणग्रस्तता एवं अनेक समस्याओं से ग्रसित किसान जीवन पर उपन्यासकारों ने प्रकाश डाला है| किसानों की दशा और दिशा, अकाल, कृषि की पैदावार, ऋण आदि पर निर्भर होती थी| दिन- प्रतिदिन व्यवस्था में बदलाव की स्थिति से किसानों को भारी संकटों का सामना करना पड़ा| प्रेमचंद पूर्व हिंदी उपन्यासों में किसान जीवन को केंद्रित कर कोई उपन्यास नहीं लिखा गया परंतु महावीर प्रसाद द्विवेदी ने (1908 में) 'संपत्ति शास्त्र' नामक पुस्तक में किसानों तथा फसल की बर्बादी के दृश्य को पहली बार निबंध रूप में दर्शाते हुए लिखा- "हिंदुस्तान की जमीन की मालिक रियाया नहीं अंग्रेजी गवर्नमेंट है| वह रियाया से लगान वसूलती है|"[1]

किसानों की समस्याओं को अपने साहित्य के माध्यम से मजबूती प्रदान करने वाले महान साहित्यकार जगदीशचंद्र जी हैं| किसी भी साहित्यकार के साहित्य को समग्र रूप से समझने के लिए उसके जीवन एवं व्यक्तित्व को समझना निश्चय ही सहायक सिद्ध होता है| इस संदर्भ में गजानन माधव मुक्तिबोध के विचार दृष्टव्य हैं- "कवि कथ्य के माध्यम से अनजाने अपना चरित्र कह जाता है|"[2] लेखक जगदीशचंद्र जी का नाम प्रगतिशील रचनाकारों में आदर के साथ लिया जाता है| इनका व्यक्तित्व बहुआयामी रहा| लेखक जगदीशचंद्र का जन्म पंजाब प्रांत, होशियारपुर जिले के

घोड़ेवाहा नामक ग्राम में हुआ| इनका बचपन और लड़कपन उनके ननिहाल रलहन नामक गांव में बीता| रलहन गांव में अधिकांश कृषक परिवार थे| इनके घर का मुख्य व्यवसाय खेती तथा पशुपालन था| लेखन की प्रेरणा इन्हें अपने घनिष्ठ मित्र सोमआनंद से मिली| लेखक जगदीशचंद्र ने अन्य साहित्यिक विधाओं की अपेक्षा उपन्यास विधा में सबसे अधिक लेखन कार्य किया| इनके लगभग दस उपन्यास प्रकाशित हो चुके हैं| उपन्यास विधा की ओर आकृष्ट होने का कारण वे स्वयं बताते हैं- "कहानी से उपन्यास की ओर इसलिए आया कि कहानी में अपने चरित्रों का विकास नहीं पा रहा था|"[3] जगदीशचंद्र के उपन्यासों में यादों के पहाड़, धरती धन न अपना, आधा पुल, कभी न छोड़ें खेत, मुट्ठीभर कांकर, घास गोदाम और जमीन अपनी तो थी आदि मुख्य उपन्यास हैं| लेखक ने अपने उपन्यासों में किसानों और निम्न वर्ग के यथार्थ को प्रमुखता से स्थान दिया है| किसान जीवन पर आधारित उनके सभी उपन्यासों का चित्रण करना तो यहां संभव नहीं है इसलिए जगदीशचंद्र जी के 'धरती धन न अपना' उपन्यास में चित्रित किसान जीवन पर प्रकाश डालते हैं|

'धरती धन न अपना' जगदीशचंद्र जी का सबसे प्रसिद्ध उपन्यास है, जिसका प्रकाशन 'राजकमल प्रकाशन' नई दिल्ली से सन 1972 में हुआ| रुसी, उर्दू, पंजाबी, जर्मन और अंग्रेजी भाषा में भी यह अनूदित हुआ है| इस उपन्यास के संदर्भ में रमेश कुंतल मेघ कहते हैं- "यह कृति धरती के दुखियारों का एक सामाजार्थिक दस्तावेज बन गई है|"[4] जिस तरह प्रेमचंद के उपन्यास 'गोदान' को 'रंगभूमि' उपन्यास से ज्यादा ख्याति मिली उसी तरह जगदीशचंद्र के उपन्यास 'धरती धन न अपना' उपन्यास को 'मुट्ठीभर कांकर' उपन्यास से ज्यादा ख्याति प्राप्त हुई| जगदीशचंद्र ने अपने उपन्यासों में पंजाब के लोगों की आर्थिक स्थिति और उनसे जुड़ी वहां की संस्कृति को प्रमुखता से उभारा है और साथ ही पंजाब के लोगों के आर्थिक जीवन के ढांचे को प्रस्तुत किया है| खेती और पशुपालन यहां के लोगों का मुख्य कार्य व्यापार रहा है| भले ही यहां की धरती खनिज पदार्थों की दृष्टि से उतनी संपन्न नहीं, परंतु पंजाब देश का वह हिस्सा है जो समूचे देश को अकेला ही 50% से अधिक खाद्य पदार्थ प्रदान करता है| अतः इसी की पृष्ठभूमि से जुड़ी पंजाब की आर्थिक संस्कृति और किसानों की समस्याओं को लेखक ने अपने उपन्यास 'धरती धन न अपना' में प्रस्तुत किया है| पंजाबी संस्कृति से जुड़े लगभग जितने उपन्यास हैं, सभी में यहां के खेतों, खेतों में काम करते कृषक और मजदूर, पशु और फिर मंडियों और व्यापारियों से जुड़ती फसलों की ढेरियाँ- अनायास ही देखने को मिलती हैं| जब हम खेतों की बात करते हैं, तो गांव के एक सामान्य जाट को अनायास लगता है जैसे कहीं उसकी 'मां' की खूबसूरती अथवा गुणों की बात हो रही है **क्योंकि जाट के लिए उसकी जमीन उसकी मां के समान है,** जहां मां जाट को जन्म देती है वहीं धरती जाट के लिए अनाज उपजाती है- "ज़र और ज़मीन जाट कौम की सबसे बड़ी दौलत है, एक उसके लिए आदमी जनती है और दूसरी अनाज| इन दोनों के पीछे वे जान देते हैं|"[5] ऐसे में यदि कोई उसे जमीन बेचने की बात कह दे, तो उसका तिलमिलाना स्वाभाविक ही है| इसी जमीन की सेवा करने में वह अपना सारा जीवन लगा देता है| पंजाब के गांव से जुड़े उपन्यासों में हमें अधिकतर कृषक, कृषि कार्य में व्यस्त हैं या अपनी मेहनत के फल पर इतराते हुए किसान अक्सर दिखाई दे जाते हैं| फसल कटने के अवसर पर तो जैसे उनके यहां विवाह रचाने का- सा ही वातावरण बन जाता है| मेले की- सी यही, स्थिति व्याई के दिनों में भी खेतों में देखने को अक्सर मिल जाती है- "व्याई शुरू होते ही गांव के किसान और चमार काम में बहुत व्यस्त हो गए| सुबह का तारा निकलते ही हाली, हल-पंजाली ले निकल जाते और दोपहर तक खेतों में घुंघरुओं की छन-छनाहट सुनाई देती रहती|"[6]

खेती और जाट के रिश्ते को देखकर कई बार ऐसा लगता है जैसे जाट की धड़कन खेती की फसल से कहीं जुड़ी रहती है| ऐसा होना स्वाभाविक भी है| यदि जाट का समस्त आर्थिक स्तर खेती पर ही निर्भर करता है, तो स्वाभाविक है कि उसका रोम-रोम खेती की प्रगति से ही जुड़ा रहे- "हाड़ी की फसल अच्छी हो जाए तो जाट के जिस्म में पानी भी लहू बन जाता है|[7] ऐसे में कहीं उसकी फसल को मवेशी या बाढ़ का पानी उजाड़ दे तो उसका दर्द भी देखते ही बनता है- "हमारी कई घुमाओ फसल बर्बाद हो गई है| कपास की फसल देने वाले खेतों में रेत बिछ गई है और वहां अब घास भी नहीं उगेगी|... और तुम लोग इतने बेशर्म हो कि बंद में पड़े शगाफ में मिट्टी भरने के लिए पैसे मांग रहे हो|' चौधरी हरनाम सिंह ने उत्तेजित स्वर में कहा|"[8]

खेती के बाद यहां के आर्थिक ढांचे की हृदय-गति का सिलसिला व्यापार से चलता है| शहर और गांव के परिवेश के अनुरूप व्यापार का स्तर और क्षेत्र सहज ही बंटा रहता है| गांव का दुकानदार सारे गांव के लोगों की जरूरत का सामान एक साथ रखकर चाहता है कि सारा गांव उसी का ग्राहक बना रहे- "दुकान पर ग्राहकों की भीड़ बढ़ रही थी,

परंतु छज्जू शाह की हर एक पर नजर थी| क्या मजाल कोई सौदा लिए बिना वापस चला जाए या किसी को अपने प्रश्न का उत्तर नहीं मिले|... थड़े के दूसरी और बनौलों और खल की बोरियां पड़ी थीं और साथ बड़ा तराजू और बाट रखे हुए थे| थड़े के पीछे दालान था जिसके एक कोने में बजाजी की अलमारी थी|" "गांव के दुकानदार का व्यापार क्षेत्र मात्र दुकान के वस्तुओं के विक्रय पर ही नहीं निर्भर करता, वह इसके अतिरिक्त गांव के छोटे से लेकर बड़े व्यक्ति तक की आर्थिक जरूरतों को भी पूरा करता है| उसके 'बहीखाते' में गांव के लगभग हर व्यक्ति का रक्तचाप बंद रहता है| इस प्रकार वह मात्र दुकानदार ही नहीं होता, अपितु महाजनी के साथ-साथ ऋणी लोगों के लिए 'ईश्वर' भी होता है| जिस प्रकार गांव का महाजन बनिया सारे गांव के लिए तेल चीनी से लेकर कपड़े और ऋण का बंदोबस्त करता है, उसी प्रकार गांव में कोई एक-आध हकीम अथवा नाममात्र का डॉक्टर सारे गांव वालों के रोगों का इलाज करता है|"[9] "पारंपरिक गांव में जहां वर्णाश्रम धर्म का प्रभाव आज भी कायम है, वहां बहुत से कार्य जाति विशेष के पास ही रहते हैं| जैसे कुम्हार मिट्टी के बर्तन बनाता है, तो जुलाहे कपड़ा बुनने का काम करते हैं, लोहार लोहे का कार्य और चमार जूते बनाने का|"[10]

शहरों का व्यापारिक तंत्र गांव से थोड़ा भिन्न रहा है| यहां हर चीज की एक अलग दुकान मिलती है| व्यापार में यहां पर न तो जान-पहचान का लाभ है न इससे कोई अंतर पड़ता है| यहां व्यापार का क्षेत्र भी गाँव की तुलना में बहुत विस्तृत है| "शहरों की दुकानों पर सामान खरीदने वालों की भीड़ के बिल्कुल विपरीत गांव की दुकानों का वातावरण भिन्न रहता है| वहां दुकानों अथवा दो-चार दुकानों के बाजार में सामान खरीदने वालों की गिनती कम और बैठकर ताश खेलना, हुक्का पीना या पारिवारिक समस्याओं पर विचार-विमर्श करना भी व्यापार का एक अभिन्न हिस्सा बना रहता है| ऐसे में वहां कोई अजनबी प्रवेश कर जाए तो सभी के जिज्ञासा का केंद्र बन जाता है|"[11] 'धरती धन न अपना' उपन्यास में किसान कर्ज से पीड़ित है तथा जमीदारों के बंधक हैं| यह दलित भूमिहीन मजदूर किसान पर केंद्रित उपन्यास है| जगदीशचंद्र के इस उपन्यास में किसान सामाजिक तथा खेतीहर मजदूर बनकर संघर्ष करता रहता है| किसान के लिए उसकी खेती कोई व्यवस्था नहीं बल्कि जीवन शैली है| जगदीशचंद्र जी ने अपने इस उपन्यास में किसानों की अनेक समस्याओं को प्रमुखता से उभारा है| नैतिकता, झूठी मान-मर्यादा वाली जातिप्रथा, सामाजिक-धार्मिक रीति-रिवाज को ढोने वाली जर्जर रुढ़िवादी परंपरा आदि के चक्रव्यूह में फंसे हुए किसान का यथार्थ वर्णन किया है| किसान परिवार में लड़की जन्म और उसके विवाह की समस्या को भी लेखक ने प्रमुखता से उभारा है| प्रेम और विवाह की समस्या पर भी प्रकाश डाला है| प्रेम और विवाह मानव जीवन का आधार है परंतु हमारे समाज में विवाह बहुत मुश्किल और पेचीदा काम है| यहां केवल पुरुष-स्त्री के मन के मिलन से विवाह नहीं होता, उसके साथ उसका धर्म, जाति, गोत्र, आर्थिक और सामाजिक स्थिति आदि चीजों का मिलना भी जरूरी है| अलग-अलग धर्म और जाति के बीच हमारा बंधुत्व भाव नहीं बन रहा है| फलस्वरुप हम एक विकसित समाज का गठन नहीं कर पा रहे हैं| एक समृद्ध और विकसित समाज का निर्माण करना है तो विवाह रूपी व्यवस्था में संस्कार लाना बहुत जरूरी है| किसान की मेहनत पर यह समाज आगे बढ़ रहा है| देश की आधी अर्थव्यवस्था किसान के ऊपर टिकी हुई है, किसान को किसी की सहायता की जरूरत नहीं है| वह अपनी मेहनत से आराम से जी लेगा, लेकिन परजीवी लोग, अमीर एवं पूंजीपति किसान के सहयोग के बगैर आगे नहीं बढ़ सकते| आवश्यकता है कि आज सरकारें और युवा वर्ग श्रम के मूल्य को समझें और किसानों की स्थिति को सुधारने की दिशा में काम करें|

निष्कर्ष-

आज हम ऐसे समय में जी रहे हैं जहां श्रम का कोई मूल्य नहीं है| यही वजह है कि आज देश की बहुसंख्यक आबादी वाले किसानों की स्थिति बद्तर हो चुकी है| वह अपने और परिवार के लिए दो वक्त की रोटी का इंतजाम भी नहीं कर पा रहे है| समस्याओं के दलदल में फंसकर आत्महत्या जैसे कदम उठाने के लिए विवश है| भारत सरकार की ही रिपोर्ट के अनुसार प्रतिदिन दस से ज्यादा किसान देश में आत्महत्या कर रहे हैं| किसानों की इस आत्महत्या से किसी को कोई फर्क नहीं पड़ रहा है, न जनता को और न ही सरकार को| देश का युवा वर्ग क्रिकेट, सिनेमा, मंदिर-मस्जिद, सोशल मीडिया में ही उलझा हुआ है| ऐसी स्थिति में साहित्य, मीडिया, सिनेमा एवं बुद्धिजीवी वर्ग का यह कर्तव्य बनता है कि इन मुद्दों पर बात करें और सरकार एवं जनता का ध्यान आकर्षण करें| देश को समृद्ध और विकासशील बनाने में किसानों का अहम योगदान रहा है| खाद्य के बिना जीवन की कल्पना असंभव है और अन्न का कोई दूसरा विकल्प नहीं है| तो इस अन्न को उगाने वाले तथा देश का पेट भरने वाले अन्नदाता किसानों के लिए एक किसान विमर्श खड़ा करने की सख्त जरूरत है|

संदर्भ-

1. पांडये मैनेजर, संपत्ति शास्त्र (प्रस्तावना से) पृष्ठ संख्या 14, केंद्रीय हिंदी निदेशालय, दिल्ली
2. गजानन माधव मुक्तिबोध- कामायनी एक पुनर्विचार, पृष्ठ संख्या 149
3. सं. तरसेम गुजराल एवं विनोद साही- जगदीशचंद्र: एक रचनात्मक यात्रा, पृष्ठ 47
4. सं. तरसेम गुजराल एवं विनोद साही- जगदीशचंद्र: एक रचनात्मक यात्रा पृष्ठ 97
5. जगदीशचंद्र, धरती धन न अपना, पृष्ठ 23
6. जगदीशचंद्र, धरती धन न अपना, पृष्ठ 116
7. जगदीशचंद्र, धरती धन न अपना, पृष्ठ 78
8. जगदीशचंद्र, धरती धन न अपना, पृष्ठ 153
9. जगदीशचंद्र, धरती धन न अपना, पृष्ठ 26
10. जगदीशचंद्र, धरती धन न अपना, पृष्ठ 66
11. जगदीशचंद्र, धरती धन न अपना, पृष्ठ 28

"फणीश्वरनाथ रेणु के उपन्यासों में आंचलिकता"

('मैला आंचल' उपन्यास के विशेष संदर्भ में)

डॉ. सुचिता जगन्नाथ गायकवाड

हिंदी विभागाध्यक्ष एवं शोध निर्देशक, वसुंधरा कला महाविद्यालय, जुले सोलापुर, महाराष्ट्र |

प्रस्तावना :-

हिंदी साहित्य में फणीश्वरनाथ रेणु का स्थान अत्यंत महत्वपूर्ण हैं | रेणु जी हिंदी के उन विशिष्ट उपन्यासकारों में से एक हैं, जिन्होंने साहित्य को महानगरीय परिवेश से निकालकर गाँवों, कस्बों और पिछड़े अंचलों की मिट्टी से जोड़ दिया है | उनकी रचनाओं में भारतीय ग्रामीण जीवन की सजीवता, संघर्ष, संस्कृति और संवेदना का अत्यंत यथार्थ चित्रण हुआ है | रेणु को विशेष रूप से आंचलिक उपन्यासकार के रूप में जाना जाता है | उन्होंने अपने उपन्यासों में किसी विशेष भौगोलिक क्षेत्र (अंचल) के जीवन को उसकी समग्रता में प्रस्तुत किया है | उनकी प्रमुख उपन्यासों में मैला आँचल, परती परिकथा, दीर्घतपा, कितने चौराहे, जुलूस आदि का समावेश है |

"आंचलिकता एक प्रवृत्ति है, जो संपूर्ण उपन्यास में प्रवाहित रहती है | यह एक सांस्कृतिक चेतना है जिसके अंतर्गत भारतीयता की झांकी दिखाई देती है |"[1] किसी विशेष क्षेत्र के जीवन, संस्कृति, भाषा, लोक-परंपराओं और सामाजिक संरचना का यथार्थ और जीवंत चित्रण ही आंचलिकता है | इसमें केवल स्थान-विशेष का वर्णन नहीं होता, बल्कि उस क्षेत्र की आत्मा, उसकी संवेदना और जीवन-दृष्टि का यथार्थ चित्रण होता है | "वस्तुत: आंचलिकता एक औपन्यासिक मूल्यवत्ता है | जिसमें कोई रचना आंचलिक होती है | यहां स्पष्ट है अंचल अप्रगत, प्रगति विज्ञान से दूर, अविकसित क्षेत्र, जनपद होता है | वहां का जनजीवन, अंधविश्वास, रूढि, व्यवसाय, उत्सव, खान-पान, देवी-देवता, संस्कार का चित्रण करके अन्य अंचलों से अपनी अलग झांकी दिखाने वाले अंचल की यह कहानी आंचलिकता है |"[2]

हिंदी साहित्य में आंचलिकता का महत्व इसलिए भी बढ़ जाता है क्योंकि भारत विविधताओं का देश है | हर क्षेत्र की अपनी भाषा, संस्कृति और जीवन-शैली है | फणीश्वरनाथ रेणु ने इस विविधता को अपने साहित्य में स्थान देकर उसे व्यापक बनाया है | रेणु हिंदी के सर्वश्रेष्ठ आंचलिक उपन्यासकार माने जाते हैं | उन्होंने अपने उपन्यासों में मुख्यतः बिहार के पूर्णिया जिले और आसपास के क्षेत्रों के जीवन का सजीव अंकन किया है | उनके साहित्य में स्थानीय बोली, लोकगीत, रीति-रिवाज, अंधविश्वास, संघर्ष और राजनीतिक चेतना की सूक्ष्म अभिव्यक्ति हुई है |

फणीश्वरनाथ रेणु का 'मैला आँचल' उपन्यास हिंदी साहित्य में आंचलिकता का प्रमुख आधार स्तंभ है | यह उपन्यास केवल उपन्यास नहीं, बल्कि उस क्षेत्र के संपूर्ण जीवन का दस्तावेज है | 'मैला आँचल' में बिहार के पूर्णिया जिले के मेरीगंज गांव की आंचलिकता का चित्रण हुआ है | इसमें अत्यंत पिछड़े हुए मेरीगंज गांव की कथा का वर्णन हुआ है | आलोच्य उपन्यास में रेणु जी ने गांव की सुंदरता और कुरूपता दोनों का चित्रण किया है | "गांव के पूरब में एक धारा है, जिसे कमला नदी कहते हैं | बरसात में कमला भर जाती है, बाकी मौसम में बड़े-बड़े गड्ढों में पानी जमा रहता है | मछलियां और कमल के फूलों से भरे हुए गड्ढे |"[3] रेणु ने प्रकृति और भूगोल का अत्यंत सुंदर चित्रण किया है | नदियाँ, खेत, मौसम, वर्षा, बाढ़ आदि का अत्यंत सजीवता से प्रस्तुत किया गया है कि पाठक उस वातावरण को महसूस करने लगता है | मेरीगंज गांव के प्राकृतिक सौंदर्य का वर्णन करते हुए फणीश्वरनाथ रेणु लिखते हैं, "गांव मेरीगंज रोहतक स्टेशन से सात कोस पूरब बूढी कोशी को पार करके जाना पड़ता है | बूढी कोशी के किनारे-किनारे बहुत दूर तक ताड़ और खजूर के पेड़ों से भरा हुआ जंगल है | इस अंचल के लोग इसे नवाबी तड़बन्ना कहते हैं |"[4]

प्रस्तुत उपन्यास में डॉक्टर, नेता, किसान, दलित, स्त्रियाँ, साधु आदि अनेक प्रकार के पात्र मिलते हैं | उपन्यास का नायक डॉ. प्रशांत मेरीगंज गांव में खुले मलेरिया सेंटर में एक डॉक्टर के रूप में नियुक्त होता है | गांव के जमींदार

विश्वनाथ प्रसाद की बेटी कमला नायिका है | बालदेव, लक्ष्मी कोठारिन, अंधा महंत सेवादास, लक्ष्मी, कालीचरण, मंगला आदि पात्र मेरीगंज गांव की विविधता दर्शाने वाले पात्र हैं | हर पात्र अपने आप में पूर्ण और सजीव हैं | सभी पात्र उपन्यास की कथावस्तु को आगे बढाते हैं |

आलोच्य उपन्यास में रेणु जी ने गाँव का सामाजिक ढांचा, जाति व्यवस्था, गरीबी, अशिक्षा, अंधविश्वास, आपसी संबंध आदि का यथार्थ चित्रण किया है | समाज के हर वर्ग- किसान, मजदूर, ब्राह्मण, दलित आदि सभी को स्थान मिला है | ग्रामीण परिवेश का चित्रण करते हुए रेणु जी लिखते हैं, "गांव के लोग बड़े सीधे दिखते हैं | सीधे का अर्थ यदि अनपढ़, अज्ञानी और अंधविश्वासी हो तो वास्तव में भी सीधे हैं | जहां तक सांसारिक बुद्धि का सवाल है, वे हमारे और तुम्हारे जैसे लोगों को दिन में पांच बार ठग लेंगे और तारीफ यह है कि तुम ठगी जाकर भी उनकी सरलता पर मुग्ध होने के लिए मजबूर हो जाओगी |"[5]

उपन्यास में जीवन का सच्चा चित्रण हुआ है | आदर्शीकरण या अतिरंजना कहीं दिखाई नहीं देती है | वे मेरीगंज गाँव की गरीबी, बीमारी, शोषण और संघर्ष का बिना किसी संकोच के यथार्थ जीवन व्यक्त करते हैं | "खेतों में फैली काली मिट्टी की संजीवनी इन्हें जिलाए रखती है | शस्य श्यामला, सुजला-सुफला इनकी मां नहीं ? अब तो शायद धरती पर पैर रखने के तरिके गढ लिए जाते हैं | सुई के छेद से हाथी निकाल देने की बुद्धि ही आज सही बुद्धि है, लोग बकवास करते हैं, बुद्धि भ्रम से पीडित हैं |"[6]

आलोच्य उपन्यास में फणीश्वरनाथ रेणु जी ने गहरी मानवीय संवेदना अभिव्यक्त की है | गरीबों, दलितों और वंचितों के दुःख को समझते हैं और उसे पाठकों तक पहुँचाते हैं | "डॉक्टर यहां की गरीबी और बेबसी को देखकर आश्चर्यचकित होता है | वह संतोष कितना महान है जिसके सहारे यह वर्ग जी रहा है ? आखिर व्ह कौनसा कठोर विधान है जिससे हजारों- हजार क्षुधितों को अनुशासन में बांध रखा है ?"[7] रेणु का दृष्टिकोण यथार्थवादी है | उन्होंने केवल समस्याएँ नहीं दिखाई, बल्कि पूरे जीवन को उसकी संपूर्णता में प्रस्तुत किया है | रेणु की आंचलिकता अधिक व्यापक और जीवंत है |

प्रस्तुत उपन्यास में रेणु ने स्वतंत्रता के बाद के ग्रामीण भारत की स्थानीय राजनीतिक स्थिति का भी चित्रण किया है | गांव में अनेक जाति, वर्ग के लोग रहते हैं | इनमें कायस्थ, राजपूत और यादव जातियों का वर्चस्व है | "भूमिहर, राजपूत, कैथ, जादव, हरिजन सब लड रहे हैं | अगले चुनाव में निगुना चुने जायेंगे | किसका आदमी चुना जाये इसी की लडाई है | यदि राजपूत पार्टी के लोग ज्यादा आए तो सबसे बडा मंत्री भी राजपूत होगा | सब एम.एल.ए. होना चाहते हैं | देश का काम गरिबों का काम जो भी करते हैं, एक लोभ से करते हैं |"[8] रेणु जी ने भ्रष्टाचार, सत्ता संघर्ष और जनता की समस्याओं को बारीकी से दिखाया है |

इस उपन्यास में वेशभूषा, खान-पान, भाषा, रीति-रिवाज आदि में उस क्षेत्र का रंग पूरी तरह घुला हुआ है | लोकगीत, त्यौहार, मेलों, विवाह-रीति आदि का वर्णन उपन्यास को सांस्कृतिक रूप से समृद्ध बनाता है | यह उपन्यास एक सांस्कृतिक दस्तावेज बन गया है |

रेणु की आंचलिकता का सबसे बड़ा गुण उनकी भाषा है | "बिजली चमकी | गुड़गुड़ुम ! गुड़गुड़ुम ! रि-रि-जा-धिन-ता ! डिग्गा-डा- डिग्गा ! संथाली नाच के मंदिर और डिग्गा की ताल पर दोनों की धुकधुकी चल रही है |"[9] उन्होंने शुद्ध हिंदी के साथ-साथ मैथिली, भोजपुरी, मगही आदि जैसी स्थानीय बोलियों का प्रयोग किया है | इससे उनके पात्र अधिक जीवंत और वास्तविक प्रतीत होते हैं |

फणीश्वरनाथ रेणु के 'मैला आँचल' उपन्यास में अभिव्यक आंचलिकता का हिंदी साहित्य पर गहरा प्रभाव पड़ा है | उन्होंने आंचलिक उपन्यास की एक नई परंपरा स्थापित की है | उनके बाद कई लेखकों ने अपने-अपने क्षेत्रों के

जीवन को चित्रित करना शुरू किया है | उन्होंने ग्रामीण भारत को साहित्य के केंद्र में लाया है | रेणु का 'मैला आँचल' उपन्यास आज भी भारतीय समाज को समझने का महत्वपूर्ण माध्यम हैं |

निष्कर्ष :-

फणीश्वरनाथ रेणु हिंदी साहित्य के महान आंचलिक उपन्यासकार हैं | उनका नाम अत्यंत सम्मान और विशिष्टता के साथ लिया जाता है | उन्होंने आंचलिक उपन्यास की एक नई परंपरा स्थापित की है | उनके बाद कई लेखकों ने अपने-अपने क्षेत्रों के जीवन को चित्रित करना शुरू किया है | उन्होंने 'मैला आँचल' उपन्यास के माध्यम से ग्रामीण भारत की आत्मा को अभिव्यक्त किया है | उनकी आंचलिकता केवल स्थान-विशेष का चित्रण नहीं, बल्कि जीवन की संपूर्णता का सजीव प्रस्तुतीकरण है | उपन्यास में अभिव्यक आंचलिकता का हिंदी साहित्य पर गहरा प्रभाव पड़ा है | आलोच्य उपन्यास के माध्यम से उन्होंने यह सिद्ध किया कि साहित्य केवल शहरों का नहीं, बल्कि गाँवों और अंचलों का भी होता है | उनकी भाषा, शैली, पात्र और संवेदना सभी मिलकर उपन्यास को अद्वितीय बनाते हैं | रेणु का 'मैला आँचल' उपन्यास आज भी भारतीय समाज को समझने का महत्वपूर्ण माध्यम हैं | इस प्रकार 'मैला आँचल' उपन्यास में व्यक्त आंचलिकता हिंदी साहित्य की अमूल्य धरोहर बनी है | इस उपन्यास ने हिंदी साहित्य को नई दिशा और व्यापकता प्रदान की है |

संदर्भ संकेत :-

1. हिंदी के आंचलिक उपन्यासों में आंचलिकता - डॉ. भरत सगरे, पृष्ठ क्र. 21
2. वही |
3. मैला आँचल - फणीश्वरनाथ रेणु, पृष्ठ क्र. 09
4. वही |
5. वही, पृष्ठ क्र. 46
6. वही, पृष्ठ क्र. 181
7. वही, पृष्ठ क्र. 180
8. वही, पृष्ठ क्र. 310
9. वही, पृष्ठ क्र. 210

"लोकमाता देवी अहिल्याबाई होलकर व्यक्तित्व व कृतित्व"

डॉ. अंतिमा कनेरिया

सहायक प्राध्यापक इतिहास

माखनलाल चतुर्वेदी शासकीय स्नातकोत्तर कन्या महाविद्यालय खंडवा

सारांश :-

सन 1728 से 1948 तक 14 होलकर नरेशों ने मालव भूमि की इंदौर रियासत में 220 वर्षों तक शासन प्रबंध किया। इन समस्त 14 होलकर नरेशों के अध्ययन द्वारा यही प्रतीत होता है, कि उन्होंने प्रजा पालन का कार्य अत्यंत हृदयभाव एवं जनकल्याण की दृष्टि से किया। होलकर राजवंश की शासिका प्रातः स्मरणीया, पुण्यश्लोक, लोकमाता देवी अहिल्याबाई होलकर परम शिव भक्त होकर भी वीरांगना अहिल्याबाई होलकर के नाम से भारत के नारीरत्नों में विख्यात है।[1] इसी तारतम्य में शोध पत्र के अंतर्गत मालवा क्षेत्र के महेश्वर जो की होलकर वंश की वैभव गाथा को बताता है का वर्णन ओर देवी अहिल्याबाई होलकर के व्यक्तित्व एवं कृतित्व का वर्णन उल्लेखित है।

देवी अहिल्या कुशल शासिका, न्यायविद, सच्ची समाज सेविका और कला प्रिय विदुषी थी। वे दया, स्नेह, धर्म, कर्म की प्रतिमूर्ति तथा शक्ति की परिचायक रही है। उनका जीवन एवं कार्य संपूर्ण स्त्री जाति की उन्नति तथा जनकल्याण रूपी भावना का प्रतीक रहा है। एक बुद्धिमान, तीक्ष्ण सोच और स्वस्फूर्त शासिका के तौर पर अहिल्याबाई को याद किया जाता है। वर्तमान परिप्रेक्ष्य में भी उनका व्यक्तित्व मार्गदर्शक के रूप में महती भूमिका निभा रहा है। उन्होंने अपने दूरदर्शी व्यक्तित्व के आधार पर स्वशासन में उच्च आदर्शो में पारंगत, सामर्थ्यशील सत्ता के बल पर समृद्ध शासन की नींव डाली जो आज भी प्रासंगिक है।

Key words:- लोकमाता अहिल्याबाई, होलकर राजवंश, शासिका, न्याय व्यवस्था, प्रशासन, व्यक्तित्व, कृतित्व आदि।

प्रस्तावना :-

महारानी अहिल्याबाई होलकर का व्यक्तित्व व कृतित्व उन्हें विश्व की श्रेष्ठतम महिलाओं की पंक्ति में अग्रणी बनाता है। भारत के इतिहास और जनमानस पर उनका विशेष प्रभाव रहा है। लोकमाता अहिल्याबाई का जन्म 31 मई 1725 ई को महाराष्ट्र के अहमदनगर जिले के जामखेड(चौंडी) में हुआ था। मालवा के सूबेदार मल्हारराव होलकर के सुपुत्र खंडेराव के साथ उनका विवाह हुआ। सन् 1767 ईस्वी में आपने होलकर राज्य के सूत्र हाथ में लिये। 1767 से 1795 ईस्वी तक के कार्यकाल के अंतर्गत महेश्वर होलकर राजवंश की राजधानी बनाई।[2] आपने अपनी प्रजा को सदैव पुत्रवत माना। उनकी अंतरात्मा हमेशा उन्हें कहती रही "अहिल्ये, जनता के धन का उपयोग जनता के कल्याण में ही करना चाहिए।" इसलिए उन्होंने अपनी प्रजा को पुत्रवत मानकर लोक कल्याणकारी कार्य किए। तथापि उन्हें राजमाता ही नहीं उससे बढ़कर पुण्यश्लोक लोकमाता के रूप में प्रसिद्धि मिली है। उनका प्रमुख वचन प्रसिद्ध है -

"मैं जो कुछ भी सत्ता और सामर्थ्य के बल पर कर रही हूं,
उसका जवाब मुझे परमेश्वर को देना होगा।"

वीरांगना अहिल्याबाई का आदर्श प्रशासन, आदर्श न्याय व्यवस्था, आदर्श सैनिक संगठन, आदर्श लोक कल्याणकारी योजनाएं थीं। उन्होंने गरीब, दलित एवं पिछड़े वर्ग एवं समाज के उपेक्षित लोगों की सेवा को ईश्वर

सेवा माना। अपने राज्य में ही नहीं अपितु संपूर्ण देशभर के तीर्थ स्थलों पर, चारों धामों, बारह ज्योतिर्लिंगों एवं सात प्रमुख नगरों में अन्नक्षेत्र प्रारंभ किये, नदियों पर घाट बांधे, धर्मशालाओं एवं मंदिरों का निर्माण किया।[3] आपके द्वारा शासन में न्याय व्यवस्था, सैन्य संगठन एवं प्रशासकीय कार्य को भी महत्वपूर्ण योजनाओं तथा नियमों के द्वारा संचालित किया।

अहिल्याबाई का प्रशासन :-

सूबेदार मल्हारराव ने अपनी पुत्रवधु को आरम्भ से ही राज्य के प्रबंध का प्रशिक्षण दिया था। राज्य प्रबंध में उस समय दो-तीन बातों पर ही ध्यान दिया जाता था-कानून व्यवस्था, शान्ति की स्थापना और लोकहित के कार्य। इन बिन्दुओं पर विचार करने पर यह ज्ञात होता है, कि अहिल्याबाई का राज्य प्रबंध उत्कृष्ठ था। सूबेदार मल्हारराव ने अहिल्याबाई को सेना की व्यवस्था, व्यय की व्यवस्था, सैन्य तैयारी, अपराधों की रोकथाम, जनहित कार्यों का सम्पादन, न्याय दान, सुख-शान्ति की स्थापना, राजनीति, कूटनीति एवं रणनीति का ठोस प्रशिक्षण देकर उनको भावी आदर्श शासक बना दिया था। यद्यपि होलकर राज्य की आर्थिक स्थिति संतोषप्रद नहीं थी। सन् 1730 ई. के आने तक तो मालवा के सूबेदार को शासन चलाने के लिए धन ही नहीं रह गया था। मल्हारराव होलकर को मालया की इस बिगड़ती हुई आर्थिक स्थिति को सुधारने का सु-अवसर नहीं मिल सका। यहीं आर्थिक अव्यवस्था राजपद के साथ-साथ अहिल्याबाई होलकर को भी उत्तराधिकार मैं प्राप्त हुई किन्तु उन्होंने अपनी सूझबूझ और सु-प्रशासन द्वारा इस आर्थिक संकट पर एक प्रकार से विजय पा ली। जिससे कृषकों, व्यापारियों और साहूकारों की स्थिति में सुधार होने लगा। [4] कृषको एवं इनामदारो की स्थिति को स्पष्ट करने के लिए अहिल्याबाई ने कुछ "ताकीद पत्र" प्रसारित किये थे। इस आर्थिक स्थिति में सुधार होते ही होलकर राज्य की वार्षिक आय सवा करोड़ रुपये हो गई थी। वे स्वयं अपने राज्याधिकारियों के कार्यों का आकस्मिक निरीक्षण कर उनके क्रिया-कलापों की समीक्षा करके उन पर पूरा नियंत्रण रखती थी। अधिकारी वर्ग पर उनका दबदबा बना रहता था। कोई भी अधिकारी न तो अत्याचार कर सकता था और न ही कार्य में गफलत करता था, दोषी पाये जाने पर अधिकारियों को दण्ड़ित किया जाता था।

वे बहुत सावधान होकर राजनैतिक एवं सामरिक आंकलन करके ही कोई निर्णय लेती थी। वे कभी किसी से भयभीत नहीं हुई और न ही उन्होंने कभी किसी का अनादर किया। वे अपने स्वामी पेशवा के प्रति पूर्ण समर्पित बनी रही। मराठा शासकों तथा अन्य नरेशों से उनके संबंध बड़े ही मधुर थे। राजकीय पत्र-व्यवहार, जानकारी एवं अन्य निर्णय भी वे स्वयं सोच समझकर लेती थी।

अहिल्याबाई कालीन न्याय व्यवस्था -

अहिल्याबाई एक उदार, धार्मिक मनोवृत्ति वाली तथा न्यायप्रिय शासिका थी। अपने पूर्ववर्ती शासक व ससुर की भांति अहिल्याबाई ने भी न्यूनाधिक रूप में मराठा राज्य में स्थापित व प्रचलित न्याय व्यवस्था का अनुकरण किया। यद्यपि उस समय होलकर राज्य में नियमित न्यायालयों का अभाव था तथापि वे लगभग प्रतिदिन दरबार में प्रार्थनाएँ सुनकर उन पर न्याय प्रदान करती थी। महेश्वर के अतिरिक्त अन्य स्थानों से जो लिखित प्रार्थना पत्र अहिल्याबाई के पास भेजे जाते थे, उनका भी समाधान किया जाता था। संबंधित परगने या जिले के अधिकारी से मामले की जांच करवा कर वे उस पर अपना निर्णय देती थी, किन्तु ऐसा बड़े-बड़े मामलों में होता था। छोटे-छोटे मामलों में जांच-पड़ताल के बाद कमाविशदार या अन्य अधिकारी ही निर्णय दे दिया करते थे।"[5]

राज्य में पंचायतों को भी दीवानी तथा फौजदारी मुकदमों के निर्णय का अधिकार था। दण्ड़ की कोई लिखित व्यवस्था नहीं थी। हिन्दु शास्त्रों को ही न्याय का आधार माना जाता था। अपराधियों को अंग-भंग की सजा भी दी जाती थी। अपराधी के साथ-साथ उसके परिवार के सदस्यों को भी दण्डित किया जाता था।

भूलवश या त्रुटिवश यदि किसी व्यक्ति से शासकीय अधिकारी अधिक धन वसूल कर लेते थे, तो शासकीय कोषालय में जमा हो जाने के बाद भी अतिरिक्त धन ,संबंधित व्यक्ति को वापस लौटा दिया जाता था। कभी-कभी निःसंतान व्यक्तियों की मृत्यु होने पर, उनके निकट संबंधियों के विषय में अधिक जांच-पड़ताल किये बगैर ही उनकी सम्पत्ति शासकीय घोषित कर दी जाती थी। अहिल्याबाई के समय के ऐसे तीन मुकदमें प्राप्त हुए है, जिनमें स्वर्गीय लोगों के निकटतम संबंधियों ने उत्तराधिकारी होने का दावा किया था। उन मामलों की सूक्ष्मता से जांच की गई तथा उनके दांवे उचित पाये जाने पर उनकी सम्पत्ति लौटा दी गई।

अहिल्याबाई के समय न्यायविधि में लोगों की धार्मिक मान्यताओं और परम्पराओं को पर्याप्त महत्व दिया जाता था। इस प्रकार अहिल्याबाई के शासनकाल में प्रजा को सस्ता और सुन्दर न्याय मिलता था। अहिल्याबाई की मृत्यु के पश्चात् यह व्यवस्था धीरे-धीरे दूषित होने लगी। राज्य में आन्तरिक विद्रोहों व राजनैतिक अस्थिरता ने न्याय को और भी अधिक अस्थिर बना दिया।

होलकर राज्य की रक्षा के लिए अहिल्याबाई द्वारा पाश्चात्य शैली के सैन्य संगठन का निर्माण -

मातुश्री अहिल्याबाई राज्य की प्रतिरक्षा मजबूत बनाने में अपने पूर्वकालीन तथा समकालीन राज्य शासकों से एक कदम आगे ही थी। होलकर राज्य की प्रतिरक्षा को मजबूत बनाने के लिए तथा प्रतिरक्षा नीति को पाश्चात्य शैली में संगठित करने के लिए उन्होंने जे. पी. वाइड नामक एक अमेरिकन कर्नल को अपनी सेवाओं में नियुक्त किया। इस संबंध में अहिल्याबाई और कर्नल बाइड़ के बीच जो इकरारनामा तथा इन्दौर पहुंचने पर कर्नल बाइड ने अहिल्याबाई को जो पत्र लिखा, वह आज भी अपने आप में एक बहुत ही महत्वपूर्ण दस्तावेज सिद्ध होता है, क्योंकि उसका सूक्ष्म तथा विश्लेषणात्मक विवेचन किये बगैर अहिल्याबाई की राष्ट्रीय रक्षा नीति का विवेचन पूरा नहीं हो सकता है।[6] यद्यपि अहिल्याबाई होलकर ने अपने उत्तरकालीन तथा समकालीन शासकों के अनुसार ही पाश्चात्य सैन्य शैली से अत्यधिक प्रभावित हुई थी, किन्तु पाश्चात्य सैन्य विशेषज्ञ कर्नल बाइड से जो इकरार किया, उससे अहिल्याबाई होलकर की चतुराई तथा राजनैतिक दूरदर्शिता की प्रशंसा किये बगैर नहीं रहा जा सकता। अभी तक अहिल्याबाई होलकर को कैवल धर्म प्रधान महिला प्रशासक के रूप में ही समझा जाता था, किन्तु कर्नल बाइड के साथ किये गये इकरारनामें में उन्हें महादजी सिन्धिया से भी अधिक चतुर राजनीतिज्ञ सिद्ध किया है।

इस इकरारनामे के अनुसार -भर्ती के दल को एक माह के अन्दर पूना से महेश्वर पहुंचना होगा, जहाँ इकरारनाने के अनुसार पूरी पल्टन की भर्ती की जाँच की जावेगी। भर्ती दल के महेश्वर पहुंचने पर उपरोक्त इकरारनामे को अहिल्याबाई द्वारा स्वीकृत किया गया। तदुपरांत कर्नल बाइड को सेवा कार्य के लिए इन्दौर भेजा गया था। यह बात कर्नल बाइड ने दिनांक 25 मई, 1793 के पत्र से स्पष्ट हो जाता है। कर्नल बाइड लिखता है कि –"आपकी (योर हाइनेस) दी हुई संरजाम लेव्ही मुझे प्राप्त हो गई है। मैं आपकी सेवा ईमानदारी एवं निष्ठापूर्वक कर रहा हूँ।"

अहिल्याबाई होलकर ने सेना दल के सिपाहियों पर यह भी बन्धन रखा कि उन्हें राज्य शासन के आदेशानुसार कार्य करना होगा और शासन के आदेश का पालन करना होगा। इस बात में अहिल्याबाई ने अन्य राजे-रजवाड़ों की तरह किसी प्रकार की छूट प्रदान नहीं की। इसी के साथ उक्त सेना के संबंध में कार्य करने वाला अधिकारी भी अपने

दरबार में रखा जो सैन्य दल की सम्पूर्ण गतिविधियों को अहिल्याबाई को तथा दरबार को सदैव जानकारी देता रहेगा। इतना ही नहीं दरबार में सेना का कार्य करने वाला व्यक्ति स्वयं विश्वसनीय रखने से उनकी इच्छा के विरुद्ध सेना कुछ भी न कर सके, ऐसा प्रबंध किया गया था। यह अहिल्याबाई की एक दूरदर्शिता थी।[7]

अहिल्याबाई की धार्मिक नीति तथा लोक-कल्याणकारी कार्य -

(दान धर्म, परमार्थ, अन्नसत्र, मंदिर, छत्रियां तथा धर्मशालाएँ तथा उनकी स्थापत्य शैली)

अहिल्याबाई होलकर को अल्पकाल से ही ससुर के आशीष, पति के प्रेम व पुत्र के स्नेह से वंचित होना पड़ा। इन असामयिक घटनाओं ने अहिल्याबाई को सांसारिक सुखों के मोह से अपने आपको अलग कर आध्यात्मिक और धार्मिक क्षेत्र में प्रवेश करने के लिए प्रेरित किया। अहिल्याबाई न केवल होलकर राज्य में वरन् सम्पूर्ण भारत में अपनी दानशीलता एवं धार्मिक प्रवृत्ति के लिए जगत विख्यात है। उन्होंने भारत के लगभग सभी पवित्र तीर्थस्थलों पर धर्मशालाओं, कुएं, बावड़ियों, कुण्ड़ों तथा घाटों के निर्माण के साथ-साथ अन्नसत्रों की भी सुचारू व्यवस्था की थी। देवी अहिल्या ने विभिन्न स्थानों पर रहने वाले विद्वानों एवं पण्ड़ितों को राज्य संरक्षण प्रदान किया था। राज्य के खासगी विभाग से धार्मिक कार्यों तथा धार्मिक उत्सवों के अवसर पर ब्राह्मणों के भोजन , दक्षिणा आदि हेतु भोजन की आवश्यक सामग्री तथा नगद रुपये दिये जाते थे। रामेश्वर तथा हरीद्वार में धर्मशालाओं का निर्माण करवाया। विशालता एवं गुणवत्ता की दृष्टि से महेश्वर, हरिद्वार, पुष्कर, बद्रीनाथ तथा गंगोत्री की धर्मशालाएं विशेष उल्लेखनीय है।

प्रमुख मंदिर -

धार्मिक दृष्टि से प्रसिद्ध 'सात नगरों' तथा 'चारों धामों' के अतिरिक्त भी देवी अहिल्या ने भारत के अन्य भागों में नये मंदिरों का निर्माण कराया तथा अनेक इतिहास प्रसिद्ध मंदिरों का जीर्णोद्वार करवाया। देवी अहिल्याबाई द्वारा निर्मित मंदिरों की संख्या 65 से अधिक है, जिनमें विशेष उल्लेखनीय इस प्रकार है - काशी के गौतमेश्वर और अहिल्यैश्वर नामक विशाल मंदिर (इन पर शिलालेख अंकित है), रामेश्वर का राधाकृष्ण मंदिर, अयोध्या का श्रीराम मंदिर, उज्जैन का चिंतामणि गणपति मंदिर, बद्रीनारायण के श्री हरी मंदिर तथा श्री केदारेश्वर मंदिर, जगन्नाथपुरी का रामचन्द्र मंदिर, ऐलोरा का शिव मंदिर, कुरूक्षेत्र का शिव मंदिर, अमरकंटक का विश्वेश्वर मंदिर, पंढरपुर का श्रीराम मंदिर, नासिक का गौरा महादेव मंदिर, जेजुरी में कुल देवता का मंदिर, गंगोत्री में विश्वनाथ, तराना का तिल भाण्डेश्वर मंदिर (शिला लेख अंकित), हंडिया (म.प्र.) का सिद्धनाथ मंदिर तथा महेश्वर के कुछ मंदिर विख्यात है।[8]

प्रमुख घाट –

देवी अहिल्या के निर्माण कार्यों में पवित्र नदियों पर बनवाये गये घाटों का विशेष महत्व है। बनारस का सुप्रसिद्ध 'मणिकर्णिका' घाट 1875 ई. में बनवाया गया था। इस पर 25,000/- रुपये खर्च हुए। "दशाश्वमेघ घाट भी इसी वर्ष पूर्ण हुआ। बनारस में ही महिला 'मणिकर्णिका' घाट का निर्माण करवाया गया। इन घाटों के अतिरिक्त देवी द्वारा निर्मित अयोध्या का सरयू घाट, मथुरा का कालियादेह घाट, कुरूक्षेत्र में पंचकुण्ड़ तथा लक्ष्मी कुण्ड़ के घाट, वितुर का ब्राह्माण घाट एवं प्रयाग, मण्ड़लेश्वर, हण्ड़ियां - हरदा के घाट उल्लेखनीय है।[9]

जलकुण्ड़ और वावड़ियां -

देवी अहिल्या ने भारत के विभिन्न भागों में कुछ जलकुण्ड़ों का भी निर्माण करवाया था। जिनमें केदारनाथ का जलकुण्ड़ तथा वृन्दावन की बावड़ी विशेष रुप से ध्यान आकर्षित करते है। केदारनाथ का कुण्ड़ धरातल से 300 फूट ऊंचा है। जहां पहुंचना भी बहुत कठिन है। वृन्दावन की बावड़ी लाल पत्थर की बनी हुई है, जिसमें 57 सीढ़ियां है। अहिल्याबाई के भवन निर्माण के ये कार्य अपने राज्य तक सीमित न होकर लगभग पूरे भारत में फैले हुए थे, इसलिए इससे भारतीय वास्तुकला की विभिन्न शैलियों को प्रोत्साहन मिला। भारत की राष्ट्रीय वास्तुकला को अहिल्याबाई का यह एक अद्‌भुद योगदान है। सर्वाधित उल्लेखनीय तथ्य यह है कि इस असंख्य निर्माण कार्यों में उनके निर्माता की मानवीय भावनाएँ तथा राष्ट्रीय व्यक्तित्व प्रतिबिम्बित हो उठा।

निःसंदेह अहिल्याबाई एक योग्य और कुशल प्रशासिका थी-

अहिल्याबाई के मूल मराठी पत्रव्यवहारों से उनकी दूर **-** दर्शिता,प्रशासकीय कुशलता और दृढ़ निश्चियी स्वभाव का पता चलता है। पलशीकर दफ्तर से प्राप्त कई अप्रकाशित पत्रों से भी उनकी प्रशासकीय क्षमता और न्यायपूर्ण निर्णय का भान होता है। वित्तीय संसाधनों पर उनका कठोर नियंत्रण होता था। अहिल्याबाई वास्तव में एक सफल वित्त पोषक के साथ ही साथ एक बड़ी सफल साहूकार भी थी। निःसंदेह अहिल्याबाई एक योग्य प्रशासिका थी,जिसने कुछ दिनों में वित्त एवं प्रशासन पर पूर्ण नियंत्रण स्थापित कर लिया था।

देवी अहिल्याबाई का देहावसान तथा उनका समुचित मूल्यांकन :- 28 वर्ष 5 माह के दीर्घकालीन शासन संचालन के पश्चात 6 अगस्त 1795 ई के दिन अहिल्याबाई गंभीर रूप से बीमार हो गई लगभग 70 वर्ष की आयु में रविवार 30 अगस्त 1795 ई को उनका देहावसान हो गया। रीवा के तट पर ही उनका अंतिम संस्कार किया गया।[10]

मूल्यांकन –

प्रातः स्मरणीया ,पुण्यश्लोक गंगाजल निर्मल ,मातोश्री लोकमाता तथा देवी के नामाभिधान से सालंकृत भारतीय एवं विश्व में वंदनीय, ऐसा सात्विक भाव प्रकट करने वाला महान व्यक्तित्व है - अहिल्याबाई होलकर का। एक विदुषी के रूप में उन्होंने संपूर्ण राष्ट्र की उपासना की। उनकी दृष्टि में जाति भेद, धर्म भेद ,नहीं था संपत्ति का उन्हें मोह नहीं था। अंतिम समय तक कोई उनका शत्रु नहीं रहा। वह अजातशत्रु थी। श्रेष्ठ नारीरत्न के रूप में वंदनीय है ,ऐसा स्थान उन्होंने स्थापित किया था। उनके लिए "परोपकार पुण्याय, पपाय परपीडनम" सबसे बड़ा धर्म था । उनकी कीर्ति इंदौर होलकर राज्य तथा भारत तक सीमित न रहकर विश्व व्यापी हो गई थी।

संदर्भ ग्रन्थ :-

1) www.dauniv.ac.in
2) leverageedu.com
3)www.dauniv.ac.in
4) अहिल्या स्मारिका अंक : अंक 1970 , पृष्ठ 73,74
5) ठाकुर द्वारा संपादित - अहिल्याबाई, पृष्ठ 25
6) नरसिंह चिंतामण केलकर : मराठे व अंग्रेज (उत्तरार्ध), पृष्ठ 58
7) सी.ई.ल्यूअर्ड : इंदौर स्टेट गजेटियर, पृष्ठ 160 - 163
8) व्ही. व्ही. ठाकुर : होलकरशाहिचा इतिहास,भाग 1, पृष्ठ 253
9) महेश्वर दरबारची बातमी पत्रें : भाग 2
10) कवि श्यामलदास : वीर विनोद - खंड 2, पृष्ठ 1614

भारतीय ज्ञान प्रणाली एवं डिजिटल मीडिया: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

मधु

शोधार्थी, समाजशास्त्र विभाग, दीन दयाल उपाध्याय गोरखपुर विश्वविद्यालय, गोरखपुर।

डॉ. आलोक

सहायक आचार्य, समाजशास्त्र विभाग, ए. एन. डी. किसान पी. जी. कॉलेज बभनान, गोण्डा, उत्तर प्रदेश

सम्बद्ध: माँ पाटेश्वरी विश्वविद्यालय, बलरामपुर, उत्तर प्रदेश।

सारांश:

भारतीय ज्ञान प्रणाली प्राचीन काल से ही वैज्ञानिक, दार्शनिक, आध्यात्मिक और सांस्कृतिक दृष्टि से अत्यंत समृद्ध रही है। इसमें वेद, उपनिषद, दर्शनशास्त्र, आयुर्वेद, योग, गणित, खगोलशास्त्र, कला और संगीत जैसी विविध ज्ञान परंपराएँ शामिल हैं। आधुनिक युग में डिजिटल मीडिया ने इन पारंपरिक ज्ञान प्रणालियों के संरक्षण, प्रसार और पुनर्स्थापना में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। प्रस्तुत शोध लेख के अंतर्गत डिजिटल मीडिया के माध्यम से भारतीय ज्ञान प्रणाली के संरक्षण और प्रचार-प्रसार की समाजशास्त्रीय प्रक्रिया का विश्लेषण किया गया है। प्रस्तुत अध्ययन इस तथ्य का विश्लेषण करता है कि ऑनलाइन पुस्तकालय, ई-पाठ्यक्रम, सोशल मीडिया प्लेटफार्म, यूट्यूब चैनल, डिजिटल आर्काइव और शैक्षिक पोर्टल किस प्रकार भारतीय ज्ञान प्रणाली को नई पीढ़ी तक पहुँचाने में सहायक हो रहे हैं। साथ ही साथ इस शोध के द्वारा पारंपरिक शिक्षण पद्धतियों और डिजिटल माध्यमों के प्रभाव की तुलना करते हुए समाज में भारतीय ज्ञान प्रणाली के प्रति जागरूकता, स्वीकार्यता और वैश्विक पहचान का विश्लेषण किया गया है। प्रस्तुत अध्ययन से यह स्पष्ट होता है कि डिजिटल मीडिया ने भारतीय ज्ञान प्रणाली को पुनर्जीवित करने, युवाओं में सांस्कृतिक चेतना बढ़ाने तथा अंतरराष्ट्रीय स्तर पर इसकी पहचान स्थापित करने में महत्वपूर्ण योगदान दिया है। साथ ही साथ वर्तमान डिजिटल मीडिया भारतीय ज्ञान प्रणाली के संरक्षण और विकास का एक प्रभावी माध्यम बनकर उभरा है। हालांकि, स्रोतों की प्रमाणिकता, भाषा की बाधा, तकनीकी असमानता और बाजारीकरण जैसी चुनौतियाँ भी सामने आती हैं।

मुख्य शब्द: भारतीय ज्ञान प्रणाली, डिजिटल मीडिया, समाजशास्त्रीय अध्ययन, पारंपरिक ज्ञान, सांस्कृतिक विरासत, ऑनलाइन शिक्षा, वैश्वीकरण, ज्ञान संरक्षण

प्रस्तावना:

भारतीय ज्ञान प्रणाली विश्व की प्राचीनतम और समृद्ध ज्ञान परंपराओं में से एक है। यह केवल धार्मिक या आध्यात्मिक विचारों तक सीमित नहीं है, बल्कि इसमें विज्ञान, गणित, चिकित्सा, दर्शन, कला, साहित्य और सामाजिक जीवन से संबंधित व्यापक ज्ञान समाहित है। प्राचीन भारत में ज्ञान का विकास वेदों, उपनिषदों, पुराणों, स्मृतियों, दर्शनशास्त्र, आयुर्वेद, योग, ज्योतिष, खगोलशास्त्र और वास्तुशास्त्र के माध्यम से हुआ, जिसने मानव जीवन को संतुलित और व्यवस्थित बनाने का मार्ग प्रशस्त किया। भारतीय ज्ञान प्रणाली की विशेषता यह रही है कि इसमें ज्ञान को केवल सैद्धांतिक रूप में ही नहीं बल्कि व्यवहारिक जीवन से जोड़कर प्रस्तुत किया गया है। उदाहरण के रूप में आयुर्वेद स्वास्थ्य और जीवन शैली को संतुलित करने की शिक्षा देता है, योग मानसिक और शारीरिक संतुलन स्थापित करता है, जबकि भारतीय दर्शन जीवन के मूल प्रश्नों का समाधान प्रस्तुत करता है। इस प्रकार भारतीय ज्ञान प्रणाली एक समग्र दृष्टिकोण प्रदान करती है, जो व्यक्ति, समाज और प्रकृति के बीच संतुलन स्थापित करने पर बल देती है। आधुनिक काल में औपनिवेशिक शिक्षा प्रणाली, पश्चिमी प्रभाव और वैश्वीकरण के कारण भारतीय ज्ञान प्रणाली धीरे-धीरे हाशिए पर चली गई। अंग्रेजी शिक्षा प्रणाली ने पारंपरिक गुरुकुल व्यवस्था और भारतीय ज्ञान

परंपराओं को कमजोर किया, जिसके परिणामस्वरूप नई पीढ़ी अपने पारंपरिक ज्ञान से दूर होती चली गई। हालांकि, स्वतंत्रता के बाद भारतीय शिक्षा और संस्कृति के पुनर्जीवन के प्रयास किए गए, लेकिन व्यापक स्तर पर भारतीय ज्ञान प्रणाली को पुनर्स्थापित करने में अपेक्षित सफलता नहीं मिल सकी है। इक्कीसवीं सदी में डिजिटल क्रांति ने ज्ञान के प्रसार के स्वरूप को पूरी तरह बदल दिया है। इंटरनेट, सोशल मीडिया, ऑनलाइन शिक्षा प्लेटफार्म, डिजिटल पुस्तकालय और ई-लर्निंग संसाधनों ने ज्ञान को वैश्विक स्तर पर सुलभ बना दिया है। डिजिटल मीडिया के माध्यम से अब प्राचीन ग्रंथों, पांडुलिपियों, योग, आयुर्वेद, भारतीय दर्शन और सांस्कृतिक परंपराओं को आसानी से संरक्षित और प्रसारित किया जा रहा है। विभिन्न विश्वविद्यालय, शोध संस्थान और सांस्कृतिक संगठन भारतीय ज्ञान प्रणाली को डिजिटल रूप में प्रस्तुत करने का कार्य कर रहे हैं, जिससे नई पीढ़ी के बीच इसकी स्वीकार्यता बढ़ रही है। डिजिटल मीडिया ने भारतीय ज्ञान प्रणाली को पुनर्जीवित करने में एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। यूट्यूब चैनलों, ऑनलाइन पाठ्यक्रमों, ई-पुस्तकों, डिजिटल आर्काइव और सोशल मीडिया प्लेटफार्मों के माध्यम से भारतीय ज्ञान प्रणाली को वैश्विक स्तर पर पहचान मिल रही है। इसके माध्यम से न केवल भारतीय युवाओं को अपनी सांस्कृतिक विरासत से जोड़ने का अवसर मिल रहा है, बल्कि अंतरराष्ट्रीय स्तर पर भी भारतीय ज्ञान प्रणाली के प्रति रुचि बढ़ रही है। समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण से देखा जाए तो डिजिटल मीडिया केवल ज्ञान प्रसार का माध्यम नहीं है, बल्कि यह सामाजिक परिवर्तन का एक महत्वपूर्ण उपकरण भी है। डिजिटल मीडिया समाज में विचारों, मूल्यों और सांस्कृतिक धारणाओं को प्रभावित करता है और नई सामाजिक चेतना का निर्माण करता है। भारतीय ज्ञान प्रणाली के संदर्भ में डिजिटल मीडिया सामाजिक जागरूकता, सांस्कृतिक पुनर्जागरण और ज्ञान के लोकतंत्रीकरण (Democratization of Knowledge) में महत्वपूर्ण योगदान दे रहा है। वर्तमान समय में भारतीय ज्ञान प्रणाली और डिजिटल मीडिया का संबंध एक नए सामाजिक परिवर्तन की दिशा में संकेत करता है। यह संबंध न केवल ज्ञान के संरक्षण और प्रसार तक सीमित है, बल्कि यह सांस्कृतिक पहचान, सामाजिक चेतना और वैश्विक संवाद को भी प्रभावित करता है। इसलिए भारतीय ज्ञान प्रणाली एवं डिजिटल मीडिया के अंतर्संबंध का समाजशास्त्रीय अध्ययन अत्यंत आवश्यक हो जाता है। इसी संदर्भ में प्रस्तुत शोध लेख भारतीय ज्ञान प्रणाली के संरक्षण और प्रसार में डिजिटल मीडिया की भूमिका, समाजशास्त्रीय प्रभाव, चुनौतियों और संभावनाओं का विस्तृत विश्लेषण प्रस्तुत करता है। यह अध्ययन इस बात को समझने का प्रयास करता है कि डिजिटल युग में भारतीय ज्ञान प्रणाली किस प्रकार नई सामाजिक संरचना और सांस्कृतिक चेतना को प्रभावित कर रही है तथा इसके माध्यम से ज्ञान के नए आयाम किस प्रकार विकसित हो रहे हैं।

अध्ययन की पृष्ठभूमि:

भारतीय ज्ञान प्रणाली का विकास हजारों वर्षों की बौद्धिक परंपरा और सांस्कृतिक अनुभवों का परिणाम है। प्राचीन भारत में ज्ञान का निर्माण वेद, उपनिषद, दर्शन, आयुर्वेद, गणित, खगोलशास्त्र, योग और कला के माध्यम से हुआ, जिसने समाज के बौद्धिक और सांस्कृतिक विकास को दिशा प्रदान की। भारतीय ज्ञान प्रणाली की विशेषता यह रही है कि इसमें जीवन के आध्यात्मिक, सामाजिक, आर्थिक और वैज्ञानिक सभी पक्षों का समन्वय मिलता है। इस ज्ञान परंपरा ने मानव जीवन को संतुलित, नैतिक और वैज्ञानिक दृष्टिकोण प्रदान किया। औपनिवेशिक काल में पश्चिमी शिक्षा प्रणाली के प्रभाव के कारण भारतीय ज्ञान प्रणाली को धीरे-धीरे उपेक्षित कर दिया गया। अंग्रेजी शिक्षा व्यवस्था ने पारंपरिक ज्ञान और गुरुकुल प्रणाली को कमजोर किया, जिसके परिणामस्वरूप भारतीय समाज में पारंपरिक ज्ञान की उपयोगिता कम होती चली गई। स्वतंत्रता के बाद भारतीय शिक्षा प्रणाली में सुधार के प्रयास किए गए, लेकिन आधुनिक शिक्षा और तकनीकी विकास के कारण पारंपरिक ज्ञान प्रणाली का व्यापक पुनर्जीवन नहीं हो सका। इक्कीसवीं सदी में सूचना एवं संचार प्रौद्योगिकी (ICT) और डिजिटल मीडिया के विकास ने ज्ञान के प्रसार के नए अवसर प्रदान किए हैं। इंटरनेट, सोशल मीडिया, ऑनलाइन शिक्षा प्लेटफार्म, डिजिटल पुस्तकालय और ई-लर्निंग संसाधनों के

माध्यम से भारतीय ज्ञान प्रणाली को नई पीढ़ी तक पहुँचाया जा रहा है। विभिन्न विश्वविद्यालय, शोध संस्थान और सरकारी संगठन भारतीय ज्ञान प्रणाली के डिजिटलीकरण और प्रसार के लिए प्रयासरत हैं। डिजिटल मीडिया के माध्यम से अब प्राचीन ग्रंथों और पांडुलिपियों को संरक्षित किया जा रहा है और उन्हें वैश्विक स्तर पर उपलब्ध कराया जा रहा है। समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण से यह परिवर्तन अत्यंत महत्वपूर्ण है, क्योंकि डिजिटल मीडिया केवल तकनीकी साधन नहीं है बल्कि यह सामाजिक संरचना, सांस्कृतिक पहचान और ज्ञान के स्वरूप को प्रभावित करता है। डिजिटल मीडिया ने ज्ञान के लोकतंत्रीकरण, सांस्कृतिक पुनर्जागरण और सामाजिक जागरूकता को बढ़ावा दिया है। भारतीय ज्ञान प्रणाली के संदर्भ में डिजिटल मीडिया नई पीढ़ी को अपनी सांस्कृतिक विरासत से जोड़ने और वैश्विक स्तर पर भारतीय परंपराओं को स्थापित करने में सहायक हो रहा है। इस प्रकार भारतीय ज्ञान प्रणाली और डिजिटल मीडिया के अंतर्संबंध को समझना वर्तमान समय की एक महत्वपूर्ण समाजशास्त्रीय आवश्यकता बन गई है।

शोध समस्या:

वर्तमान समय में भारतीय ज्ञान प्रणाली के संरक्षण और प्रसार के सामने कई चुनौतियाँ मौजूद हैं। एक ओर डिजिटल मीडिया के माध्यम से भारतीय ज्ञान प्रणाली को पुनर्जीवित करने के प्रयास किए जा रहे हैं, वहीं दूसरी ओर इसकी प्रमाणिकता, गुणवत्ता और सही प्रस्तुति को लेकर अनेक समस्याएँ उत्पन्न हो रही हैं। डिजिटल प्लेटफार्मों पर उपलब्ध जानकारी हमेशा प्रमाणिक और वैज्ञानिक नहीं होती, जिससे भारतीय ज्ञान प्रणाली की गलत व्याख्या होने की संभावना बढ़ जाती है। इसके अतिरिक्त, पारंपरिक ज्ञान और आधुनिक डिजिटल माध्यमों के बीच संतुलन बनाए रखना भी एक चुनौती है। ग्रामीण और पिछड़े क्षेत्रों में डिजिटल संसाधनों की कमी के कारण भारतीय ज्ञान प्रणाली का प्रसार समान रूप से नहीं हो पा रहा है। समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण से यह प्रश्न महत्वपूर्ण हो जाता है कि डिजिटल मीडिया भारतीय ज्ञान प्रणाली को किस हद तक संरक्षित और प्रसारित कर पा रहा है तथा इसका समाज पर क्या प्रभाव पड़ रहा है। इसी संदर्भ में इस शोध की मुख्य समस्या यह है कि डिजिटल मीडिया भारतीय ज्ञान प्रणाली के संरक्षण, प्रसार और सामाजिक स्वीकार्यता को किस प्रकार प्रभावित कर रहा है और इसके समक्ष कौन-कौन सी चुनौतियाँ एवं संभावनाएँ मौजूद हैं।

शोध की आवश्यकता एवं औचित्य:

वर्तमान वैश्वीकरण और डिजिटल युग में ज्ञान का स्वरूप तेजी से बदल रहा है। डिजिटल मीडिया के माध्यम से ज्ञान का प्रसार तेज और व्यापक हो गया है, जिससे पारंपरिक ज्ञान प्रणालियों को पुनर्जीवित करने का अवसर मिला है। भारतीय ज्ञान प्रणाली, जो कभी समाज के जीवन का अभिन्न अंग थी, अब डिजिटल माध्यमों के द्वारा पुनः समाज में स्थापित की जा रही है। इस शोध की आवश्यकता इसलिए महसूस की जा रही है क्योंकि भारतीय ज्ञान प्रणाली के संरक्षण और प्रसार में डिजिटल मीडिया की भूमिका को समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण से समझना आवश्यक है। यह अध्ययन यह स्पष्ट करेगा कि डिजिटल प्लेटफार्म किस प्रकार भारतीय ज्ञान प्रणाली को नई पीढ़ी तक पहुँचा रहे हैं और समाज में इसकी स्वीकार्यता को बढ़ा रहे हैं। इस शोध का औचित्य इस बात में निहित है कि भारतीय ज्ञान प्रणाली केवल सांस्कृतिक विरासत नहीं है, बल्कि यह समाज के बौद्धिक और नैतिक विकास का आधार भी है। डिजिटल मीडिया के माध्यम से इस ज्ञान प्रणाली को संरक्षित करना और सही संदर्भ में प्रस्तुत करना समय की मांग है। यह अध्ययन नीति-निर्माताओं, शिक्षाविदों और शोधकर्ताओं के लिए उपयोगी सिद्ध होगा और भारतीय ज्ञान प्रणाली के संरक्षण एवं प्रसार के लिए नई दिशा प्रदान करेगा।

शोध के उद्देश्य:

1. डिजिटल मीडिया के माध्यम से भारतीय ज्ञान प्रणाली के संरक्षण और प्रसार की प्रक्रिया का अध्ययन करना।
2. पारंपरिक शिक्षण पद्धतियों और डिजिटल प्लेटफार्मों के प्रभाव की तुलना करना।
3. समाज में भारतीय ज्ञान प्रणाली के प्रति जागरूकता और स्वीकार्यता का विश्लेषण करना।
4. डिजिटल मीडिया की भूमिका, चुनौतियों और संभावनाओं की पहचान करना।

5. भारतीय ज्ञान प्रणाली के संरक्षण हेतु डिजिटल माध्यमों की प्रभावशीलता का मूल्यांकन करना।

शोध प्रश्न:

1. डिजिटल मीडिया भारतीय ज्ञान प्रणाली के संरक्षण और प्रसार में किस प्रकार सहायक है?
2. क्या डिजिटल प्लेटफार्म पारंपरिक शिक्षण पद्धतियों का प्रभावी विकल्प बन सकते हैं?
3. समाज में भारतीय ज्ञान प्रणाली के प्रति जागरूकता और स्वीकार्यता किस स्तर पर है?
4. डिजिटल मीडिया के माध्यम से भारतीय ज्ञान प्रणाली के समक्ष कौन-कौन सी चुनौतियाँ उपस्थित हैं?
5. भारतीय ज्ञान प्रणाली के संरक्षण और विकास के लिए डिजिटल मीडिया को किस प्रकार प्रभावी बनाया जा सकता है?

भारतीय ज्ञान प्रणाली का वैचारिक ढांचा:

भारतीय ज्ञान प्रणाली एक समग्र और बहुआयामी ज्ञान परंपरा है, जो मानव जीवन के बौद्धिक, आध्यात्मिक, सामाजिक और वैज्ञानिक पहलुओं को एकीकृत रूप में प्रस्तुत करती है। यह केवल धार्मिक या सांस्कृतिक ज्ञान तक सीमित नहीं है, बल्कि इसमें विज्ञान, गणित, चिकित्सा, दर्शन, कला, साहित्य और सामाजिक जीवन से संबंधित व्यापक ज्ञान समाहित है। भारतीय ज्ञान प्रणाली का वैचारिक ढांचा जीवन के समग्र विकास, प्रकृति के साथ संतुलन और सामाजिक समरसता पर आधारित है। भारतीय ज्ञान प्रणाली की मूल अवधारणा **"सर्वे भवन्तु सुखिनः"** और **"वसुधैव कुटुम्बकम्"** जैसे सिद्धांतों पर आधारित है, जो मानव समाज में समानता, सहयोग और सामूहिक कल्याण की भावना को प्रोत्साहित करते हैं। यह ज्ञान प्रणाली व्यक्ति, समाज और प्रकृति के बीच संतुलन स्थापित करने पर बल देती है, जिससे सतत विकास और सामाजिक समरसता संभव हो सके। भारतीय ज्ञान प्रणाली जीवन को एक समग्र इकाई के रूप में देखती है, जिसमें शरीर, मन और आत्मा के संतुलन पर विशेष बल दिया जाता है। आयुर्वेद, योग और भारतीय दर्शन में यह समग्र दृष्टिकोण स्पष्ट रूप से दिखाई देता है। यह दृष्टिकोण आधुनिक समाज में स्वास्थ्य, मानसिक संतुलन और सामाजिक समरसता को बढ़ावा देता है। भारतीय ज्ञान प्रणाली का आधार आध्यात्मिकता और नैतिकता पर टिका हुआ है। इसमें सत्य, अहिंसा, धर्म, कर्म और मोक्ष जैसे सिद्धांत महत्वपूर्ण माने गए हैं। यह ज्ञान प्रणाली व्यक्ति के नैतिक विकास और सामाजिक जिम्मेदारी को प्रोत्साहित करती है, जिससे समाज में अनुशासन और समरसता बनी रहती है। भारतीय ज्ञान प्रणाली को केवल धार्मिक या आध्यात्मिक दृष्टिकोण से नहीं देखा जा सकता, क्योंकि इसमें गणित, खगोलशास्त्र, आयुर्वेद और वास्तुशास्त्र जैसे वैज्ञानिक विषयों का भी समावेश है। प्राचीन भारतीय विद्वानों ने तर्क, अनुभव और प्रयोग के आधार पर ज्ञान का निर्माण किया, जो आधुनिक विज्ञान के सिद्धांतों से भी मेल खाता है। भारतीय ज्ञान प्रणाली समाज और संस्कृति के बीच गहरे संबंध को दर्शाती है। यह ज्ञान प्रणाली सामाजिक मूल्यों, परंपराओं और सांस्कृतिक विरासत को संरक्षित करने का कार्य करती है। इसके माध्यम से समाज में सामूहिक चेतना और सांस्कृतिक पहचान का निर्माण होता है। भारतीय ज्ञान प्रणाली प्रकृति और पर्यावरण के संरक्षण पर विशेष बल देती है। इसमें मानव और प्रकृति के बीच संतुलन बनाए रखने की शिक्षा दी गई है, जो आज के पर्यावरणीय संकट के संदर्भ में अत्यंत प्रासंगिक है।

डिजिटल मीडिया का सैद्धांतिक आधार:

डिजिटल मीडिया आधुनिक सूचना एवं संचार प्रौद्योगिकी का एक महत्वपूर्ण अंग है, जो इंटरनेट, सोशल मीडिया, ऑनलाइन प्लेटफार्म, मोबाइल एप्लिकेशन और डिजिटल संचार माध्यमों के माध्यम से ज्ञान और सूचना के प्रसार का कार्य करता है। डिजिटल मीडिया ने समाज में संचार, शिक्षा और ज्ञान के स्वरूप को पूरी तरह बदल दिया है। समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण से डिजिटल मीडिया सामाजिक परिवर्तन, सांस्कृतिक प्रसार और ज्ञान के लोकतंत्रीकरण

का एक प्रभावी माध्यम बन गया है। डिजिटल मीडिया के सैद्धांतिक आधार को निम्न प्रमुख सिद्धांतों के माध्यम से समझा जा सकता है—

संचार का आधुनिकीकरण सिद्धांत:

इस सिद्धांत के अनुसार, तकनीकी विकास और संचार माध्यम समाज के विकास और परिवर्तन में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। डिजिटल मीडिया के माध्यम से ज्ञान का प्रसार तेज और व्यापक हो गया है, जिससे पारंपरिक ज्ञान प्रणालियों को आधुनिक स्वरूप में प्रस्तुत किया जा सकता है। भारतीय ज्ञान प्रणाली के संदर्भ में डिजिटल मीडिया आधुनिकीकरण और परंपरा के बीच संतुलन स्थापित करने का कार्य कर रहा है।

सूचना समाज सिद्धांत:

इस सिद्धांत के अनुसार, आधुनिक समाज में सूचना और ज्ञान सबसे महत्वपूर्ण संसाधन बन गए हैं। डिजिटल मीडिया के माध्यम से ज्ञान का संग्रह, प्रसार और उपयोग आसान हो गया है। भारतीय ज्ञान प्रणाली को डिजिटल रूप में प्रस्तुत करना इस सिद्धांत के अनुरूप है, क्योंकि इससे ज्ञान को वैश्विक स्तर पर सुलभ बनाया जा सकता है।

सांस्कृतिक वैश्वीकरण सिद्धांत:

डिजिटल मीडिया के माध्यम से विभिन्न संस्कृतियों और ज्ञान प्रणालियों का वैश्विक स्तर पर आदान-प्रदान हो रहा है। भारतीय ज्ञान प्रणाली को डिजिटल माध्यमों के द्वारा विश्व स्तर पर पहचान मिल रही है, जिससे सांस्कृतिक वैश्वीकरण को बढ़ावा मिल रहा है। योग, आयुर्वेद और भारतीय दर्शन का वैश्विक प्रसार इसका उदाहरण है।

ज्ञान का लोकतंत्रीकरण:

डिजिटल मीडिया ने ज्ञान को सीमित वर्ग से निकालकर आम जनता तक पहुँचा दिया है। अब कोई भी व्यक्ति इंटरनेट के माध्यम से भारतीय ज्ञान प्रणाली से संबंधित जानकारी प्राप्त कर सकता है। इससे शिक्षा और ज्ञान में समानता और अवसरों की वृद्धि हुई है।

सामाजिक परिवर्तन का सिद्धांत:

डिजिटल मीडिया समाज में नए विचारों, मूल्यों और सांस्कृतिक धारणाओं को प्रभावित करता है। भारतीय ज्ञान प्रणाली के संदर्भ में डिजिटल मीडिया सामाजिक जागरूकता, सांस्कृतिक पुनर्जागरण और नई पीढ़ी में पहचान निर्माण की प्रक्रिया को प्रभावित कर रहा है।

इस प्रकार भारतीय ज्ञान प्रणाली का वैचारिक ढांचा समग्र दृष्टिकोण, नैतिकता, वैज्ञानिकता, सांस्कृतिक समन्वय और सतत विकास पर आधारित है, जबकि डिजिटल मीडिया का सैद्धांतिक आधार आधुनिकीकरण, सूचना समाज, सांस्कृतिक वैश्वीकरण, ज्ञान के लोकतंत्रीकरण और सामाजिक परिवर्तन जैसे सिद्धांतों पर आधारित है। दोनों के बीच अंतर्संबंध भारतीय समाज में एक नए ज्ञान-आधारित सांस्कृतिक परिवर्तन की दिशा को दर्शाता है। डिजिटल मीडिया भारतीय ज्ञान प्रणाली को आधुनिक संदर्भ में पुनर्स्थापित करने और वैश्विक स्तर पर प्रस्तुत करने का एक प्रभावी माध्यम बन रहा है।

शोध साहित्य समीक्षा:

भारतीय ज्ञान प्रणाली एवं डिजिटल मीडिया के अंतर्संबंध को समझने के लिए विभिन्न विद्वानों, शोधकर्ताओं और संस्थानों द्वारा किए गए अध्ययनों का अवलोकन आवश्यक है। साहित्य समीक्षा से यह स्पष्ट होता है कि भारतीय ज्ञान प्रणाली के संरक्षण, प्रसार और पुनर्जीवन में डिजिटल मीडिया की भूमिका पर हाल के वर्षों में व्यापक चर्चा हुई है।

- भारतीय ज्ञान प्रणाली के संदर्भ में Kapoor (2019) ने अपने अध्ययन में यह स्पष्ट किया है कि भारतीय ज्ञान परंपरा केवल धार्मिक या आध्यात्मिक नहीं है, बल्कि यह एक वैज्ञानिक और तर्कसंगत ज्ञान प्रणाली है, जिसमें गणित, आयुर्वेद, दर्शन और सामाजिक जीवन से संबंधित व्यापक दृष्टिकोण शामिल है। उन्होंने यह

भी बताया कि भारतीय ज्ञान प्रणाली का उद्देश्य मानव जीवन के समग्र विकास को सुनिश्चित करना है (Kapoor, 2019)।[1]

- इसी प्रकार **Sharma (2020)** ने भारतीय ज्ञान प्रणाली और शिक्षा के संबंध पर अध्ययन करते हुए बताया कि आधुनिक शिक्षा प्रणाली में भारतीय ज्ञान प्रणाली को शामिल करना आवश्यक है, ताकि नई पीढ़ी अपनी सांस्कृतिक विरासत से जुड़ सके। उनके अनुसार, डिजिटल प्लेटफार्म भारतीय ज्ञान प्रणाली को प्रभावी ढंग से प्रस्तुत करने में सहायक हो सकते हैं (Sharma, 2020)।[2]
- **Government of India (2020)** द्वारा प्रस्तुत राष्ट्रीय शिक्षा नीति (NEP 2020) में भारतीय ज्ञान प्रणाली को शिक्षा के मुख्यधारा में लाने पर विशेष बल दिया गया है। इस नीति में डिजिटल शिक्षा और भारतीय ज्ञान प्रणाली के समन्वय को शिक्षा सुधार का महत्वपूर्ण भाग माना गया है। नीति के अनुसार, भारतीय ज्ञान परंपरा को डिजिटल माध्यमों के द्वारा संरक्षित और प्रसारित किया जाना चाहिए, जिससे शिक्षा अधिक समावेशी और सांस्कृतिक रूप से समृद्ध बन सके (Government of India, 2020)।[3]
- डिजिटल मीडिया के संदर्भ में **Castells (2010)** ने सूचना समाज के सिद्धांत को प्रस्तुत करते हुए कहा कि आधुनिक समाज में ज्ञान और सूचना सबसे महत्वपूर्ण संसाधन बन गए हैं। डिजिटल मीडिया के माध्यम से ज्ञान का प्रसार तेज और व्यापक हो गया है, जिससे पारंपरिक ज्ञान प्रणालियों को भी वैश्विक स्तर पर प्रस्तुत किया जा सकता है (Castells, 2010)।[4]
- इसी प्रकार **McLuhan (1964)** ने संचार माध्यमों को समाज के परिवर्तन का प्रमुख साधन माना और कहा कि "माध्यम ही संदेश है" (The Medium is the Message)। उनके अनुसार, डिजिटल मीडिया समाज के विचारों और सांस्कृतिक संरचना को प्रभावित करता है, जो भारतीय ज्ञान प्रणाली के प्रसार के संदर्भ में भी लागू होता है (McLuhan, 1964)।[5]
- **Jha and Sharma (2021)** ने डिजिटल मीडिया और भारतीय संस्कृति के संबंध पर अध्ययन करते हुए बताया कि सोशल मीडिया और ऑनलाइन प्लेटफार्म भारतीय सांस्कृतिक मूल्यों और ज्ञान प्रणाली को नई पीढ़ी तक पहुँचाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहे हैं। उनके अध्ययन में यह भी पाया गया कि डिजिटल माध्यमों के कारण युवाओं में भारतीय परंपराओं के प्रति रुचि बढ़ी है (Jha & Sharma, 2021)।[6]
- **Singh (2022)** ने भारतीय ज्ञान प्रणाली और डिजिटल शिक्षा के संदर्भ में अपने अध्ययन में बताया कि ऑनलाइन प्लेटफार्म जैसे SWAYAM, NPTEL और डिजिटल लाइब्रेरी भारतीय ज्ञान प्रणाली को व्यापक स्तर पर उपलब्ध करा रहे हैं। उन्होंने यह भी कहा कि डिजिटल शिक्षा भारतीय ज्ञान प्रणाली के पुनर्जीवन में महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकती है (Singh, 2022)।[7]
- **Rao (2018)** ने योग और आयुर्वेद के वैश्विक प्रसार पर अध्ययन करते हुए यह निष्कर्ष निकाला कि डिजिटल मीडिया ने भारतीय ज्ञान प्रणाली को अंतरराष्ट्रीय स्तर पर लोकप्रिय बनाने में महत्वपूर्ण योगदान दिया है। ऑनलाइन पाठ्यक्रम और डिजिटल प्लेटफार्मों के माध्यम से योग और आयुर्वेद की वैश्विक पहचान मजबूत हुई है (Rao, 2018)।[8]
- **Kumar and Rani (2021)** ने डिजिटल मीडिया और सांस्कृतिक वैश्वीकरण के संदर्भ में बताया कि इंटरनेट और सोशल मीडिया ने सांस्कृतिक आदान-प्रदान को बढ़ावा दिया है, जिससे भारतीय ज्ञान प्रणाली को वैश्विक मंच मिला है। उनके अनुसार, डिजिटल मीडिया सांस्कृतिक पुनर्जागरण का एक प्रभावी माध्यम बन गया है (Kumar & Rani, 2021)।

- **UNESCO (2019)** की रिपोर्ट में भी पारंपरिक ज्ञान और सांस्कृतिक विरासत के संरक्षण में डिजिटल तकनीक की भूमिका पर जोर दिया गया है। रिपोर्ट के अनुसार, डिजिटल आर्काइविंग और ऑनलाइन प्लेटफार्मों के माध्यम से पारंपरिक ज्ञान को संरक्षित और सुरक्षित रखा जा सकता है, जिससे आने वाली पीढ़ियों को इसका लाभ मिल सके (UNESCO, 2019)।[9]
- **Tripathi (2023)** ने भारतीय ज्ञान प्रणाली और समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण पर अपने अध्ययन में बताया कि भारतीय ज्ञान प्रणाली समाज के सांस्कृतिक और नैतिक मूल्यों को मजबूत करने में सहायक है। उन्होंने डिजिटल मीडिया को भारतीय ज्ञान प्रणाली के पुनर्जीवन का महत्वपूर्ण माध्यम माना है (Tripathi, 2023)।[10]

उपरोक्त साहित्य समीक्षा से यह स्पष्ट होता है कि भारतीय ज्ञान प्रणाली और डिजिटल मीडिया के संबंध पर विभिन्न विद्वानों ने अलग-अलग दृष्टिकोण से अध्ययन किया है। कुछ विद्वानों ने भारतीय ज्ञान प्रणाली के महत्व पर बल दिया है, जबकि कुछ ने डिजिटल मीडिया की भूमिका को रेखांकित किया है। हालांकि, भारतीय ज्ञान प्रणाली और डिजिटल मीडिया के अंतर्संबंध का समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण से व्यापक अध्ययन अभी भी सीमित है। इस प्रकार प्रस्तुत शोध इस अंतर को भरने का प्रयास करता है और भारतीय ज्ञान प्रणाली एवं डिजिटल मीडिया के अंतर्संबंध का समाजशास्त्रीय विश्लेषण प्रस्तुत करता है।

शोध पद्धति:

किसी भी शोध कार्य की वैज्ञानिकता और विश्वसनीयता उसके द्वारा अपनाई गई शोध पद्धति पर निर्भर करती है। प्रस्तुत शोध **"भारतीय ज्ञान प्रणाली एवं डिजिटल मीडिया: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन"** में भारतीय ज्ञान प्रणाली के संरक्षण और प्रसार में डिजिटल मीडिया की भूमिका का समाजशास्त्रीय विश्लेषण करने के लिए उपयुक्त शोध पद्धति का चयन किया गया है। इस अध्ययन में गुणात्मक (Qualitative) और वर्णनात्मक (Descriptive) शोध पद्धति का उपयोग किया गया है, जिससे विषय के विभिन्न आयामों को गहराई से समझा जा सके।

शोध की प्रकृति:

प्रस्तुत शोध की प्रकृति **वर्णनात्मक एवं विश्लेषणात्मक (Descriptive and Analytical Research)** है। इस अध्ययन का उद्देश्य भारतीय ज्ञान प्रणाली और डिजिटल मीडिया के अंतर्संबंध को समझना तथा उसके समाजशास्त्रीय प्रभावों का विश्लेषण करना है।

वर्णनात्मक शोध पद्धति के माध्यम से भारतीय ज्ञान प्रणाली, डिजिटल मीडिया और उनके बीच के संबंध को विस्तार से प्रस्तुत किया गया है, जबकि विश्लेषणात्मक पद्धति के माध्यम से डिजिटल मीडिया के प्रभाव, चुनौतियों और संभावनाओं का अध्ययन किया गया है। यह शोध सैद्धांतिक और वैचारिक विश्लेषण पर आधारित है।

शोध की विधि:

प्रस्तुत अध्ययन में **गुणात्मक शोध विधि (Qualitative Research Approach)** का उपयोग किया गया है। गुणात्मक शोध विधि सामाजिक घटनाओं और प्रक्रियाओं को समझने के लिए उपयुक्त मानी जाती है। भारतीय ज्ञान प्रणाली और डिजिटल मीडिया के संबंध को समझने के लिए सामाजिक, सांस्कृतिक और शैक्षिक पहलुओं का गहन अध्ययन आवश्यक है, जो गुणात्मक विधि के माध्यम से संभव है। इस विधि के माध्यम से विभिन्न पुस्तकों, शोध लेखों, सरकारी रिपोर्टों, डिजिटल प्लेटफार्मों और शैक्षिक संसाधनों का विश्लेषण किया गया है।

शोध का प्रकार:

प्रस्तुत शोध **द्वितीयक स्रोतों (Secondary Data Based Research)** पर आधारित है। प्रस्तुत शोध में विभिन्न शोध पत्रों और जर्नल लेखों, पुस्तकें और संदर्भ ग्रंथ, सरकारी रिपोर्ट और नीति दस्तावेज, राष्ट्रीय शिक्षा नीति (NEP 2020), डिजिटल प्लेटफार्म (SWAYAM, NPTEL, डिजिटल लाइब्रेरी), अंतरराष्ट्रीय संस्थाओं की रिपोर्ट

(UNESCO आदि), ऑनलाइन शोध डेटाबेस के माध्यम से भारतीय ज्ञान प्रणाली और डिजिटल मीडिया के विभिन्न पहलुओं का अध्ययन किया गया है।

डेटा संग्रहण की विधि:

प्रस्तुत शोध में डेटा संग्रहण के लिए **दस्तावेज़ीय विश्लेषण (Documentary Analysis Method)** का उपयोग किया गया है। इसके अंतर्गत विभिन्न पुस्तकों, शोध लेखों, रिपोर्टों और डिजिटल स्रोतों से जानकारी एकत्रित की गई है। डेटा संग्रहण के प्रमुख स्रोतों में भारतीय ज्ञान प्रणाली से संबंधित पुस्तकें और शोध लेख, डिजिटल मीडिया और सूचना समाज से संबंधित अध्ययन, सरकारी नीतियाँ और रिपोर्ट, ऑनलाइन शैक्षिक प्लेटफार्म और डिजिटल आर्काइव, सांस्कृतिक और शैक्षिक संस्थानों के प्रकाशन आदि माध्यमों से प्राप्त जानकारी का व्यवस्थित विश्लेषण किया गया है।

सैम्पलिंग:

चूंकि यह शोध द्वितीयक डेटा पर आधारित है, इसलिए इसमें **उद्देश्यपूर्ण नमूना चयन (Purposive Sampling)** का उपयोग किया गया है। इसमें उन पुस्तकों, शोध लेखों और डिजिटल स्रोतों का चयन किया गया है जो भारतीय ज्ञान प्रणाली और डिजिटल मीडिया के संबंध को स्पष्ट रूप से प्रस्तुत करते हैं। उद्देश्यपूर्ण सैम्पलिंग के माध्यम से प्रासंगिक और प्रमाणिक स्रोतों को शामिल किया गया है।

डेटा विश्लेषण की विधि:

प्रस्तुत शोध अध्ययन में **विषयवस्तु विश्लेषण (Content Analysis Method)** का उपयोग किया गया है। इसके माध्यम से विभिन्न स्रोतों से प्राप्त जानकारी को निम्न आधारों पर विश्लेषित कर प्राप्त निष्कर्षों को व्यवस्थित रूप में प्रस्तुत किया गया है—

- भारतीय ज्ञान प्रणाली की प्रकृति और स्वरूप
- डिजिटल मीडिया की भूमिका
- समाजशास्त्रीय प्रभाव
- चुनौतियाँ और संभावनाएँ
- सांस्कृतिक और शैक्षिक परिवर्तन

शोध की सीमाएँ:

प्रत्येक शोध की कुछ सीमाएँ होती हैं, जो उसके निष्कर्षों को प्रभावित कर सकती हैं। प्रस्तुत शोध की प्रमुख सीमाएँ निम्नलिखित हैं—

- यह अध्ययन मुख्यतः द्वितीयक स्रोतों पर आधारित है।
- इसमें प्राथमिक डेटा (सर्वेक्षण या साक्षात्कार) का उपयोग नहीं किया गया है।
- डिजिटल मीडिया के प्रभाव का विश्लेषण सामान्य स्तर पर किया गया है।
- ग्रामीण और शहरी क्षेत्रों की तुलनात्मक स्थिति का अध्ययन नहीं किया गया है।
- भारतीय ज्ञान प्रणाली के सभी आयामों को शामिल करना संभव नहीं हो पाया है।

इन सीमाओं के बावजूद यह शोध भारतीय ज्ञान प्रणाली और डिजिटल मीडिया के समाजशास्त्रीय संबंध को समझने में महत्वपूर्ण योगदान देता है।

शोध की विश्वसनीयता एवं वैधता:

शोध की विश्वसनीयता और वैधता सुनिश्चित करने के लिए प्रमाणिक और मान्यता प्राप्त स्रोतों का उपयोग किया गया है। सरकारी रिपोर्ट, अंतरराष्ट्रीय संस्थाओं के दस्तावेज, शोध जर्नल और प्रतिष्ठित पुस्तकों को प्राथमिकता दी गई है। APA शैली के अनुसार संदर्भों का उपयोग किया गया है, जिससे शोध की वैज्ञानिकता और विश्वसनीयता बनी रहे।

डेटा विश्लेषण एवं समाजशास्त्रीय विवेचना:

प्रस्तुत शोध में भारतीय ज्ञान प्रणाली एवं डिजिटल मीडिया के अंतर्संबंध को समझने के लिए द्वितीयक स्रोतों के आधार पर प्राप्त तथ्यों का समाजशास्त्रीय विश्लेषण किया गया है। डेटा विश्लेषण के माध्यम से यह समझने का प्रयास किया गया है कि डिजिटल मीडिया किस प्रकार भारतीय ज्ञान प्रणाली के संरक्षण, प्रसार और सामाजिक स्वीकार्यता को प्रभावित कर रहा है तथा इसका समाज पर क्या प्रभाव पड़ रहा है। डिजिटल मीडिया ने ज्ञान के स्वरूप और उसके प्रसार के तरीकों में व्यापक परिवर्तन किया है। पहले भारतीय ज्ञान प्रणाली मुख्य रूप से गुरुकुल, मंदिरों, आश्रमों और पारंपरिक संस्थानों तक सीमित थी, लेकिन आज डिजिटल प्लेटफार्मों के माध्यम से यह ज्ञान समाज के प्रत्येक वर्ग तक पहुँच रहा है। ऑनलाइन पुस्तकालय, ई-पाठ्यक्रम, सोशल मीडिया और डिजिटल आर्काइव के माध्यम से भारतीय ज्ञान प्रणाली का पुनर्जीवन संभव हुआ है। समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण से यह परिवर्तन ज्ञान के लोकतंत्रीकरण और सामाजिक जागरूकता की दिशा में महत्वपूर्ण कदम है।

डिजिटल मीडिया के माध्यम से भारतीय ज्ञान प्रणाली का प्रसार:

डिजिटल मीडिया के माध्यम से भारतीय ज्ञान प्रणाली का व्यापक स्तर पर प्रसार हो रहा है। इंटरनेट और सोशल मीडिया प्लेटफार्मों ने ज्ञान को सीमित वर्ग से निकालकर आम जनता तक पहुँचा दिया है। अब छात्र, शोधकर्ता और आम नागरिक आसानी से भारतीय दर्शन, योग, आयुर्वेद, वेद और सांस्कृतिक परंपराओं से संबंधित जानकारी प्राप्त कर सकते हैं। ऑनलाइन शिक्षा प्लेटफार्मों और डिजिटल पुस्तकालयों के माध्यम से भारतीय ज्ञान प्रणाली को संरक्षित किया जा रहा है। डिजिटल आर्काइविंग और ई-लर्निंग संसाधनों ने ज्ञान के प्रसार को आसान और सुलभ बना दिया है। इससे नई पीढ़ी भारतीय ज्ञान प्रणाली के प्रति अधिक जागरूक हो रही है, जो समाज में सांस्कृतिक पुनर्जागरण का संकेत देता है।

समाज में जागरूकता और सांस्कृतिक पहचान का विकास:

डिजिटल मीडिया के प्रभाव से भारतीय समाज में सांस्कृतिक पहचान और जागरूकता का विकास हुआ है। सोशल मीडिया, यूट्यूब और ऑनलाइन प्लेटफार्मों के माध्यम से भारतीय संस्कृति और ज्ञान परंपराओं को नई पीढ़ी तक पहुँचाया जा रहा है। इससे युवाओं में अपनी सांस्कृतिक विरासत के प्रति रुचि बढ़ रही है। समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण से देखा जाए तो डिजिटल मीडिया सांस्कृतिक समाजीकरण का एक महत्वपूर्ण माध्यम बन गया है। यह युवाओं को भारतीय ज्ञान प्रणाली से जोड़कर उनकी सांस्कृतिक पहचान को मजबूत करता है। इसके परिणामस्वरूप समाज में सांस्कृतिक पुनर्जागरण और राष्ट्रीय चेतना का विकास हो रहा है।

शिक्षा प्रणाली पर डिजिटल मीडिया का प्रभाव:

डिजिटल मीडिया ने शिक्षा प्रणाली को भी प्रभावित किया है। भारतीय ज्ञान प्रणाली को अब ऑनलाइन पाठ्यक्रमों, ई-लर्निंग प्लेटफार्मों और डिजिटल संसाधनों के माध्यम से पढ़ाया जा रहा है। इससे शिक्षा अधिक सुलभ और समावेशी बन गई है। पारंपरिक शिक्षण पद्धतियों और डिजिटल शिक्षा के बीच समन्वय स्थापित हो रहा है, जिससे छात्रों को भारतीय ज्ञान प्रणाली को समझने का बेहतर अवसर मिल रहा है। डिजिटल मीडिया ने शिक्षा को केवल कक्षा तक सीमित नहीं रखा, बल्कि इसे वैश्विक स्तर पर उपलब्ध कराया है। इससे ज्ञान का प्रसार तेजी से हो रहा है और शिक्षा का लोकतंत्रीकरण संभव हो रहा है।

वैश्वीकरण और भारतीय ज्ञान प्रणाली:

डिजिटल मीडिया के माध्यम से भारतीय ज्ञान प्रणाली को वैश्विक स्तर पर पहचान मिली है। योग, आयुर्वेद और भारतीय दर्शन आज विश्व के विभिन्न देशों में लोकप्रिय हो चुके हैं। ऑनलाइन प्लेटफार्मों और डिजिटल मीडिया के माध्यम से विदेशी छात्र भी भारतीय ज्ञान प्रणाली का अध्ययन कर रहे हैं। वैश्वीकरण के संदर्भ में डिजिटल मीडिया सांस्कृतिक आदान-प्रदान का एक महत्वपूर्ण माध्यम बन गया है। भारतीय ज्ञान प्रणाली अब केवल भारत तक सीमित नहीं है, बल्कि यह वैश्विक ज्ञान प्रणाली का हिस्सा बनती जा रही है। यह सांस्कृतिक वैश्वीकरण और ज्ञान के प्रसार का सकारात्मक उदाहरण है।

डिजिटल मीडिया और सामाजिक परिवर्तन:

डिजिटल मीडिया समाज में सामाजिक परिवर्तन का एक महत्वपूर्ण साधन बन गया है। भारतीय ज्ञान प्रणाली के संदर्भ में डिजिटल मीडिया नई सामाजिक चेतना, सांस्कृतिक जागरूकता और नैतिक मूल्यों को बढ़ावा दे रहा है। समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण से यह परिवर्तन सामाजिक संरचना और सांस्कृतिक मूल्यों को प्रभावित करता है। डिजिटल मीडिया के माध्यम से भारतीय ज्ञान प्रणाली समाज में नैतिकता, आध्यात्मिकता और सांस्कृतिक समरसता को बढ़ावा देती है। इससे समाज में सकारात्मक सामाजिक परिवर्तन की प्रक्रिया को गति मिलती है।

डिजिटल मीडिया और ज्ञान का लोकतंत्रीकरण:

डिजिटल मीडिया ने ज्ञान को आम जनता तक पहुँचाने का कार्य किया है, जिसे ज्ञान का लोकतंत्रीकरण कहा जाता है। पहले भारतीय ज्ञान प्रणाली केवल विद्वानों और विशेष वर्ग तक सीमित थी, लेकिन अब डिजिटल प्लेटफार्मों के माध्यम से यह सभी के लिए उपलब्ध है। यह प्रक्रिया सामाजिक समानता और शिक्षा के अवसरों को बढ़ावा देती है। ग्रामीण और शहरी क्षेत्रों के बीच ज्ञान की दूरी कम हो रही है और समाज में ज्ञान का समान वितरण संभव हो रहा है। यह समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण से एक महत्वपूर्ण परिवर्तन है।

डिजिटल मीडिया के नकारात्मक प्रभाव:

जहाँ डिजिटल मीडिया भारतीय ज्ञान प्रणाली के प्रसार में सहायक है, वहीं इसके कुछ नकारात्मक प्रभाव भी देखने को मिलते हैं। जैसे- इंटरनेट पर उपलब्ध जानकारी की प्रमाणिकता पर प्रश्न उठते हैं। गलत और अप्रमाणिक जानकारी भारतीय ज्ञान प्रणाली की छवि को प्रभावित कर सकती है। व्यावसायिक उद्देश्यों से ज्ञान प्रणाली का गलत उपयोग किया जा सकता है। डिजिटल असमानता के कारण सभी वर्गों तक समान रूप से ज्ञान नहीं पहुँच पाता। इन्हीं समस्याओं के कारण डिजिटल मीडिया के उपयोग में सावधानी और वैज्ञानिक दृष्टिकोण अपनाना आवश्यक हो जाता है।

उपरोक्त विश्लेषण से यह स्पष्ट होता है कि डिजिटल मीडिया भारतीय ज्ञान प्रणाली के संरक्षण, प्रसार और वैश्वीकरण में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहा है। इससे समाज में सांस्कृतिक जागरूकता, शिक्षा का विकास और ज्ञान का लोकतंत्रीकरण संभव हुआ है। हालांकि, प्रमाणिकता, डिजिटल असमानता और बाजारीकरण जैसी चुनौतियाँ भी मौजूद हैं, जिन्हें दूर करने की आवश्यकता है। समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण से डिजिटल मीडिया भारतीय ज्ञान प्रणाली के पुनर्जीवन और सामाजिक परिवर्तन का प्रभावी माध्यम बनकर उभरा है।

डिजिटल मीडिया की भूमिका, चुनौतियाँ एवं संभावनाएँ:

डिजिटल मीडिया वर्तमान समय में ज्ञान के प्रसार, संरक्षण और पुनर्जीवन का एक महत्वपूर्ण माध्यम बन गया है। भारतीय ज्ञान प्रणाली के संदर्भ में डिजिटल मीडिया ने प्राचीन ज्ञान परंपराओं को आधुनिक समाज से जोड़ने का कार्य किया है। इंटरनेट, सोशल मीडिया, ऑनलाइन शिक्षा प्लेटफार्म, डिजिटल पुस्तकालय और ई-लर्निंग संसाधनों के माध्यम से भारतीय ज्ञान प्रणाली को वैश्विक स्तर पर प्रस्तुत किया जा रहा है। समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण से डिजिटल मीडिया केवल सूचना का माध्यम नहीं है, बल्कि यह सांस्कृतिक परिवर्तन, सामाजिक जागरूकता और ज्ञान के लोकतंत्रीकरण का प्रभावी उपकरण भी है।

डिजिटल मीडिया की भूमिका:

डिजिटल मीडिया ने भारतीय ज्ञान प्रणाली के संरक्षण में महत्वपूर्ण योगदान दिया है। प्राचीन ग्रंथों, पांडुलिपियों और सांस्कृतिक दस्तावेजों को डिजिटल रूप में सुरक्षित किया जा रहा है, जिससे उनका दीर्घकालीन संरक्षण संभव हो सका है। डिजिटल आर्काइविंग और ई-पुस्तकालयों के माध्यम से भारतीय ज्ञान प्रणाली को भविष्य की पीढ़ियों के लिए सुरक्षित रखा जा रहा है। डिजिटल प्लेटफार्मों के माध्यम से भारतीय ज्ञान प्रणाली को व्यापक स्तर पर प्रसारित किया जा रहा है। ऑनलाइन पाठ्यक्रम, यूट्यूब चैनल, वेबिनार और डिजिटल लेक्चर के माध्यम से छात्र और शोधकर्ता भारतीय ज्ञान प्रणाली का अध्ययन कर रहे हैं। इससे ज्ञान की पहुँच बढ़ी है और समाज में

जागरूकता का विकास हुआ है। डिजिटल मीडिया ने भारतीय ज्ञान प्रणाली को शिक्षा प्रणाली का हिस्सा बनाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। ऑनलाइन शिक्षा प्लेटफार्मों के माध्यम से भारतीय दर्शन, योग, आयुर्वेद और संस्कृति से संबंधित पाठ्यक्रम उपलब्ध कराए जा रहे हैं। इससे शिक्षा अधिक सुलभ और आधुनिक बन रही है। डिजिटल मीडिया ने भारतीय संस्कृति और ज्ञान परंपराओं को पुनर्जीवित करने में सहायक भूमिका निभाई है। सोशल मीडिया और डिजिटल प्लेटफार्मों के माध्यम से भारतीय परंपराओं के प्रति जागरूकता बढ़ रही है, जिससे सांस्कृतिक पुनर्जागरण को बढ़ावा मिल रहा है। डिजिटल मीडिया के माध्यम से भारतीय ज्ञान प्रणाली को अंतरराष्ट्रीय स्तर पर पहचान मिली है। योग, आयुर्वेद और भारतीय दर्शन अब विश्व के विभिन्न देशों में लोकप्रिय हो चुके हैं, जिससे भारत की सांस्कृतिक पहचान मजबूत हुई है।

डिजिटल मीडिया के समक्ष चुनौतियाँ:

डिजिटल मीडिया पर उपलब्ध जानकारी हमेशा प्रमाणिक नहीं होती। कई बार अप्रमाणिक और अधूरी जानकारी भारतीय ज्ञान प्रणाली की गलत व्याख्या प्रस्तुत करती है। इससे समाज में भ्रम की स्थिति उत्पन्न हो सकती है। भारतीय ज्ञान प्रणाली का अधिकांश साहित्य संस्कृत और क्षेत्रीय भाषाओं में उपलब्ध है, जिसे डिजिटल माध्यमों में प्रस्तुत करने के लिए अनुवाद की आवश्यकता होती है। भाषा की बाधा के कारण ज्ञान का सही प्रसार नहीं हो पाता। ग्रामीण और पिछड़े क्षेत्रों में इंटरनेट और डिजिटल संसाधनों की कमी के कारण भारतीय ज्ञान प्रणाली का प्रसार समान रूप से नहीं हो पा रहा है। डिजिटल विभाजन (Digital Divide) समाज में असमानता को बढ़ा सकता है। डिजिटल मीडिया के माध्यम से भारतीय ज्ञान प्रणाली का व्यावसायीकरण बढ़ रहा है। कई बार योग, आयुर्वेद और दर्शन को व्यावसायिक उत्पाद के रूप में प्रस्तुत किया जाता है, जिससे उनके मूल स्वरूप में परिवर्तन हो सकता है। डिजिटल मीडिया पर भारतीय ज्ञान प्रणाली की गलत या अधूरी प्रस्तुति से सांस्कृतिक विकृति की संभावना बढ़ जाती है। इससे पारंपरिक ज्ञान की मूल भावना प्रभावित हो सकती है।

डिजिटल मीडिया की संभावनाएँ:

डिजिटल मीडिया भारतीय ज्ञान प्रणाली को वैश्विक ज्ञान मंच पर स्थापित करने की क्षमता रखता है। ऑनलाइन प्लेटफार्मों के माध्यम से भारतीय ज्ञान प्रणाली को विश्व के विभिन्न देशों तक पहुँचाया जा सकता है। डिजिटल मीडिया के माध्यम से भारतीय ज्ञान प्रणाली को स्कूल, कॉलेज और विश्वविद्यालयों के पाठ्यक्रम में शामिल किया जा सकता है। इससे शिक्षा प्रणाली अधिक समावेशी और सांस्कृतिक रूप से समृद्ध होगी। डिजिटल मीडिया भारतीय ज्ञान प्रणाली पर नए शोध और नवाचार को प्रोत्साहित कर सकता है। ऑनलाइन संसाधनों और डिजिटल आर्काइव के माध्यम से शोधकर्ताओं को व्यापक जानकारी प्राप्त हो सकती है। डिजिटल तकनीक के माध्यम से भारतीय संस्कृति और ज्ञान परंपराओं को सुरक्षित और संरक्षित किया जा सकता है। इससे सांस्कृतिक विरासत का संरक्षण संभव होगा। डिजिटल मीडिया भारतीय समाज में सांस्कृतिक चेतना और राष्ट्रीय पहचान को मजबूत कर सकता है। इससे समाज में नैतिक मूल्यों और सांस्कृतिक समरसता का विकास होगा।

उपरोक्त विवेचना से स्पष्ट होता है कि डिजिटल मीडिया भारतीय ज्ञान प्रणाली के संरक्षण और प्रसार में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहा है। इसके माध्यम से ज्ञान का संरक्षण, प्रसार, शिक्षा का विकास और सांस्कृतिक पुनर्जागरण संभव हुआ है। हालांकि, प्रमाणिकता, भाषा, डिजिटल असमानता और बाजारीकरण जैसी चुनौतियाँ भी मौजूद हैं। यदि इन चुनौतियों का समाधान किया जाए तो डिजिटल मीडिया भारतीय ज्ञान प्रणाली के विकास और वैश्विक प्रसार का प्रभावी माध्यम बन सकता है।

निष्कर्ष:

प्रस्तुत शोध **"भारतीय ज्ञान प्रणाली एवं डिजिटल मीडिया: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन"** के माध्यम से यह स्पष्ट होता है कि भारतीय ज्ञान प्रणाली प्राचीन काल से ही वैज्ञानिक, दार्शनिक, सांस्कृतिक और सामाजिक दृष्टि से अत्यंत समृद्ध रही है। यह ज्ञान प्रणाली मानव जीवन के समग्र विकास, नैतिक मूल्यों, सांस्कृतिक समरसता और प्रकृति के साथ संतुलन पर आधारित है। आधुनिक युग में डिजिटल मीडिया ने इस ज्ञान प्रणाली के संरक्षण, प्रसार और

पुनर्जीवन में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। अध्ययन से यह निष्कर्ष निकलता है कि डिजिटल मीडिया भारतीय ज्ञान प्रणाली को नई पीढ़ी तक पहुँचाने, सांस्कृतिक जागरूकता बढ़ाने और वैश्विक स्तर पर इसकी पहचान स्थापित करने में सहायक सिद्ध हो रहा है। ऑनलाइन शिक्षा प्लेटफार्म, डिजिटल पुस्तकालय, सोशल मीडिया और ई-लर्निंग संसाधनों के माध्यम से भारतीय ज्ञान प्रणाली का व्यापक प्रसार संभव हुआ है। इससे ज्ञान का लोकतंत्रीकरण हुआ है और समाज में सांस्कृतिक पुनर्जागरण की प्रक्रिया को गति मिली है। समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण से डिजिटल मीडिया ने सामाजिक संरचना, सांस्कृतिक पहचान और ज्ञान के स्वरूप को प्रभावित किया है। भारतीय ज्ञान प्रणाली के संदर्भ में डिजिटल मीडिया सामाजिक परिवर्तन, सांस्कृतिक पुनर्जीवन और राष्ट्रीय चेतना को मजबूत करने का माध्यम बनकर उभरा है। हालांकि, स्रोतों की प्रमाणिकता, भाषा की बाधा, डिजिटल असमानता और बाजारीकरण जैसी चुनौतियाँ भी सामने आई हैं, जिन्हें दूर करना आवश्यक है। इस प्रकार यह कहा जा सकता है कि डिजिटल मीडिया भारतीय ज्ञान प्रणाली के संरक्षण और विकास का एक प्रभावी माध्यम है, जो समाज में ज्ञान, संस्कृति और नैतिक मूल्यों को मजबूत करने में महत्वपूर्ण योगदान दे रहा है।

सुझाव:

भारतीय ज्ञान प्रणाली के संरक्षण और प्रसार में डिजिटल मीडिया को अधिक प्रभावी बनाने के लिए निम्न सुझाव प्रस्तुत किए जा सकते हैं—

- भारतीय ज्ञान प्रणाली से संबंधित प्रमाणिक और मान्यता प्राप्त डिजिटल प्लेटफार्म विकसित किए जाएँ।
- प्राचीन ग्रंथों और पांडुलिपियों का अधिक से अधिक डिजिटलीकरण किया जाए।
- भारतीय ज्ञान प्रणाली को स्कूल और विश्वविद्यालयों के पाठ्यक्रम में डिजिटल माध्यमों के द्वारा शामिल किया जाए।
- संस्कृत और क्षेत्रीय भाषाओं के ग्रंथों का सरल भाषा में अनुवाद और डिजिटल प्रस्तुति की जाए।
- डिजिटल मीडिया पर उपलब्ध सामग्री की गुणवत्ता और प्रमाणिकता सुनिश्चित की जाए।
- ग्रामीण क्षेत्रों में डिजिटल संसाधनों की उपलब्धता बढ़ाई जाए।
- शोध और नवाचार को प्रोत्साहित करने के लिए भारतीय ज्ञान प्रणाली पर विशेष डिजिटल पोर्टल विकसित किए जाएँ।
- भारतीय ज्ञान प्रणाली के प्रसार में सरकारी और निजी संस्थानों के बीच समन्वय स्थापित किया जाए।

भविष्य के शोध की दिशा:

प्रस्तुत शोध भारतीय ज्ञान प्रणाली और डिजिटल मीडिया के समाजशास्त्रीय संबंध को समझने का एक प्रयास है। भविष्य में इस विषय पर निम्न क्षेत्रों में शोध किया जा सकता है—

- भारतीय ज्ञान प्रणाली और डिजिटल शिक्षा का तुलनात्मक अध्ययन
- ग्रामीण और शहरी क्षेत्रों में डिजिटल मीडिया के प्रभाव का विश्लेषण
- भारतीय ज्ञान प्रणाली और नई शिक्षा नीति का समाजशास्त्रीय अध्ययन
- डिजिटल मीडिया और सांस्कृतिक परिवर्तन का क्षेत्रीय अध्ययन
- भारतीय ज्ञान प्रणाली के वैश्वीकरण का अंतरराष्ट्रीय विश्लेषण
- प्राथमिक डेटा (सर्वेक्षण एवं साक्षात्कार) पर आधारित अध्ययन

भविष्य में इन विषयों पर किए गए शोध भारतीय ज्ञान प्रणाली के संरक्षण और विकास के लिए नई दिशा प्रदान कर सकते हैं।

संदर्भ-सूची:

1. Kapoor, K. (2019). *Indian knowledge system and education*. New Delhi: Academic Press.[1]
2. Sharma, R. (2020). Indian knowledge system in modern education. *Journal of Education and Culture*, 15(1), 20–30.[2]
3. Government of India. (2020). *National Education Policy 2020*. Ministry of Education, Government of India.[3]
4. Castells, M. (2010). *The rise of the network society*. Wiley-Blackwell.[4]

5. McLuhan, M. (1964). *Understanding media: The extensions of man*. McGraw-Hill.[5]
6. Jha, R., & Sharma, P. (2021). Digital media and Indian cultural transformation. *Journal of Media Studies*, 12(2), 45–60.[6]
7. Singh, V. (2022). Digital education and Indian knowledge system. *International Journal of Educational Research*, 10(2), 55–70.[7]
8. Rao, S. (2018). Globalization of yoga and Ayurveda through digital platforms. *International Journal of Cultural Studies*, 7(1), 33–48.[8]
9. Kumar, A., & Rani, S. (2021). Cultural globalization and digital media in India. *International Journal of Social Science*, 9(3), 112–125.[9]
10. UNESCO. (2019). *Digital preservation of cultural heritage*. UNESCO Publishing.[10]
11. Tripathi, A. (2023). Indian knowledge system and sociological perspective. *Journal of Indian Society and Culture*, 5(1), 60–75.[11]
12. Beteille, A. (2002). *Sociology: Essays on approach and method*. Oxford University Press.
13. Giddens, A. (2009). *Sociology*. Polity Press.
14. Mishra, S. (2017). Indian culture and knowledge tradition. New Delhi: Rawat Publications.
15. Chakrabarti, A. (2016). *Indian philosophy and knowledge tradition*. Routledge.

\

डिजिटल भुगतान प्रणाली का छोटे व्यापारियों पर प्रभाव

शोधार्थी

प्रियंका कुमावत

विश्वविद्यालय: विक्रम विश्वविद्यालय, उज्जैन (मध्य प्रदेश)

मार्गदर्शक

डॉ. केशव मणि शर्मा

संस्थान: प्रधानमंत्री कॉलेज ऑफ एक्सीलेंस, शासकीय माधव महाविद्यालय, उज्जैन (म.प्र.)

1. सार (Abstract)

डिजिटल भुगतान प्रणाली ने भारत की अर्थव्यवस्था में एक महत्वपूर्ण परिवर्तन लाया है, विशेष रूप से छोटे व्यापारियों के क्षेत्र में। इस शोध का उद्देश्य डिजिटल भुगतान के छोटे व्यापारियों पर प्रभाव का अध्ययन करना है। डिजिटल भुगतान प्रणाली ने व्यापार की गति, पारदर्शिता एवं ग्राहक संतुष्टि में वृद्धि की है। साथ ही, कुछ चुनौतियाँ जैसे तकनीकी ज्ञान की कमी, साइबर सुरक्षा जोखिम एवं इंटरनेट निर्भरता भी सामने आई हैं। यह शोध छोटे व्यापारियों के लिए डिजिटल भुगतान प्रणाली के उपयोग एवं प्रभाव का संतुलित विश्लेषण प्रस्तुत करता है।

2. मुख्य शब्द (Keywords)

डिजिटल भुगतान
छोटे व्यापारी
कैशलेस अर्थव्यवस्था
वित्तीय समावेशन

3 .प्रस्तावना (Introduction)

भारत में डिजिटल क्रांति के साथ भुगतान प्रणाली में तेजी से परिवर्तन हुआ है। "डिजिटल इंडिया" अभियान के अंतर्गत UPI, मोबाइल वॉलेट, इंटरनेट बैंकिंग और कार्ड आधारित भुगतान को बढ़ावा मिला है।

छोटे व्यापारी, जो पहले नकद लेन-देन पर निर्भर थे, अब डिजिटल भुगतान के माध्यम से अपने व्यापार को आधुनिक बना रहे हैं। कोविड-19 महामारी के बाद डिजिटल भुगतान का उपयोग तेजी से बढ़ा है।

हालांकि, इस परिवर्तन के साथ कई चुनौतियाँ भी हैं जैसे डिजिटल साक्षरता की कमी, साइबर धोखाधड़ी और नेटवर्क समस्याएँ। अतः इस विषय का अध्ययन अत्यंत महत्वपूर्ण है।

4. अध्ययन के उद्देश्य (Objectives)

1 छोटे व्यापारियों पर डिजिटल भुगतान प्रणाली के प्रभाव का अध्ययन करना।

2 डिजिटल भुगतान के लाभ एवं हानियों का विश्लेषण करना।

3 व्यापारिक प्रक्रियाओं में आए परिवर्तनों का मूल्यांकन करना।

4 डिजिटल भुगतान के प्रति व्यापारियों की जागरूकता का अध्ययन करना।

5. शोध प्राविधि (Research Methodology)

अनुसंधान का प्रकार:

वर्णनात्मक एवं विश्लेषणात्मक शोध

डेटा के स्रोत:

प्राथमिक डेटा: प्रश्नावली एवं साक्षात्कार

द्वितीयक डेटा: पुस्तकों, शोध पत्रों, रिपोर्ट्स एवं इंटरनेट स्रोत

अनुसंधान विधि:

सर्वेक्षण विधि

सांख्यिकीय विश्लेषण

नमूना चयन (Sampling Design)

नमूना आकार: 50 छोटे व्यापारी

क्षेत्र: उज्जैन शहर एवं आसपास

नमूना तकनीक: सुविधा (Convenience Sampling)

सैंपल का विश्लेषण (Data Analysis)

सर्वेक्षण से प्राप्त आंकड़ों के आधार पर निम्नलिखित निष्कर्ष सामने आए:

1. डिजिटल भुगतान अपनाने की स्थिति

50 में से 38 व्यापारी (76%) डिजिटल भुगतान का उपयोग करते हैं

12 व्यापारी (24%) अभी भी नकद पर निर्भर हैं

2. उपयोग किए जाने वाले माध्यम

UPI: 60%

मोबाइल वॉलेट: 20%

डेबिट/क्रेडिट कार्ड: 20%

3. लाभ का विश्लेषण

70% व्यापारियों ने बताया कि लेन-देन तेज हुआ

65% ने पारदर्शिता में वृद्धि बताई

60% ने ग्राहक संतुष्टि बढ़ने की बात कही

4. समस्याएँ एवं चुनौतियाँ

50% को तकनीकी जानकारी की कमी

40% को नेटवर्क समस्या

30% को साइबर धोखाधड़ी का डर

5. आय पर प्रभाव

55% व्यापारियों ने बिक्री में वृद्धि अनुभव की

30% ने कोई विशेष बदलाव नहीं बताया

15% ने नकारात्मक प्रभाव बताया

6. साहित्य समीक्षा (Review of Literature)

1. शर्मा (2020)

डिजिटल भुगतान से व्यापारिक पारदर्शिता एवं कर प्रणाली में सुधार हुआ है।

2. गुप्ता (2019)

छोटे व्यापारी तकनीकी ज्ञान के अभाव में डिजिटल भुगतान अपनाने में संकोच करते हैं।

3. सिंह (2021)

UPI ने भुगतान प्रक्रिया को सरल एवं सुलभ बनाया है।

4. वर्मा (2022)

साइबर सुरक्षा छोटे व्यापारियों के लिए एक बड़ी चुनौती है।

5. मिश्रा (2023)

डिजिटल भुगतान से ग्राहक आधार में वृद्धि एवं बिक्री में सुधार हुआ है।

7.निष्कर्ष (Conclusion)

सैंपल विश्लेषण के आधार पर यह स्पष्ट होता है कि डिजिटल भुगतान प्रणाली छोटे व्यापारियों के लिए लाभकारी सिद्ध हो रही है। इससे व्यापार की गति, पारदर्शिता और ग्राहक संतुष्टि में वृद्धि हुई है।

हालांकि, तकनीकी ज्ञान की कमी, साइबर सुरक्षा जोखिम एवं नेटवर्क समस्याएँ अभी भी बाधाएँ हैं। यदि इन समस्याओं का समाधान किया जाए, तो डिजिटल भुगतान प्रणाली छोटे व्यापारियों के लिए और अधिक प्रभावी साबित हो सकती है।

8. सुझाव (Suggestions)

1.डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम आयोजित किए जाएँ।

2.साइबर सुरक्षा के प्रति जागरूकता बढ़ाई जाए।

3.इंटरनेट सुविधाओं को बेहतर बनाया जाए।

4.छोटे व्यापारियों को सरकारी प्रोत्साहन दिया जाए।

आत्मनिर्भर भारत के लिए वाणिज्य शिक्षा

(Commerce Education for Atmanirbhar Bharat)

शोधार्थी

माधुरी

निर्देशक

डॉ. केशव मणि शर्मा

सारांश (Abstract)

भारत को आर्थिक रूप से सशक्त और आत्मनिर्भर बनाने के लिए शिक्षा की महत्वपूर्ण भूमिका है। विशेष रूप से वाणिज्य शिक्षा देश के युवाओं को व्यापार, प्रबंधन, वित्त और उद्यमिता के क्षेत्र में दक्ष बनाकर आर्थिक विकास को गति देती है। आत्मनिर्भर भारत की परिकल्पना का उद्देश्य भारत को उत्पादन, रोजगार, नवाचार और वैश्विक प्रतिस्पर्धा में मजबूत बनाना है। इस लक्ष्य को प्राप्त करने में वाणिज्य शिक्षा महत्वपूर्ण साधन बन सकती है क्योंकि यह छात्रों में व्यवसायिक कौशल, उद्यमिता और आर्थिक समझ विकसित करती है। प्रस्तुत शोध पत्र में वाणिज्य शिक्षा की भूमिका, उसके महत्व तथा आत्मनिर्भर भारत के निर्माण में उसके योगदान का विश्लेषण किया गया है।

मुख्य शब्द: आत्मनिर्भर भारत, वाणिज्य शिक्षा, उद्यमिता, आर्थिक विकास, कौशल विकास।

1. प्रस्तावना (Introduction)

आज के वैश्विक युग में किसी भी देश के विकास के लिए आर्थिक आत्मनिर्भरता अत्यंत आवश्यक है। भारत सरकार द्वारा आत्मनिर्भर भारत अभियान की शुरुआत देश को आर्थिक रूप से मजबूत बनाने और स्थानीय उत्पादन को बढ़ावा देने के उद्देश्य से की गई है।

वाणिज्य शिक्षा छात्रों को व्यापार, बैंकिंग, वित्त, लेखांकन, प्रबंधन और उद्यमिता से संबंधित ज्ञान प्रदान करती है। इसके माध्यम से विद्यार्थी न केवल रोजगार प्राप्त कर सकते हैं बल्कि स्वयं का व्यवसाय शुरू कर रोजगार के नए अवसर भी उत्पन्न कर सकते हैं। इसलिए आत्मनिर्भर भारत के निर्माण में वाणिज्य शिक्षा का विशेष महत्व है।

2. आत्मनिर्भर भारत की अवधारणा

आत्मनिर्भर भारत का अर्थ है कि देश अपनी आवश्यकताओं को पूरा करने के लिए बाहरी देशों पर कम निर्भर रहे और अपने संसाधनों तथा क्षमताओं का अधिकतम उपयोग करे।

इस अभियान के मुख्य उद्देश्य हैं –

स्थानीय उद्योगों को बढ़ावा देना

रोजगार के अवसर बढ़ाना

नवाचार और तकनीकी विकास को प्रोत्साहित करना

वैश्विक बाजार में भारत की प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढ़ाना

इन उद्देश्यों को प्राप्त करने में शिक्षित और कुशल मानव संसाधन की आवश्यकता होती है, जिसे वाणिज्य शिक्षा द्वारा तैयार किया जा सकता है।

3. वाणिज्य शिक्षा का महत्व

वाणिज्य शिक्षा आधुनिक आर्थिक प्रणाली की रीढ़ मानी जाती है। इसके माध्यम से विद्यार्थियों को निम्नलिखित क्षेत्रों में ज्ञान और कौशल प्राप्त होता है –

लेखांकन और वित्तीय प्रबंधन

व्यापार और उद्योग संचालन

बैंकिंग और बीमा

विपणन (Marketing)

उद्यमिता विकास

यह शिक्षा छात्रों को आर्थिक गतिविधियों को समझने और व्यवसायिक निर्णय लेने में सक्षम बनाती है।

4. आत्मनिर्भर भारत में वाणिज्य शिक्षा की भूमिका

1. उद्यमिता विकास

वाणिज्य शिक्षा विद्यार्थियों को व्यवसाय शुरू करने के लिए आवश्यक ज्ञान और कौशल प्रदान करती है। इससे नए उद्यमी तैयार होते हैं जो देश की अर्थव्यवस्था को मजबूत बनाते हैं।

2. रोजगार सृजन

वाणिज्य शिक्षा प्राप्त व्यक्ति केवल नौकरी ही नहीं करते बल्कि अपने व्यवसाय के माध्यम से अन्य लोगों को भी रोजगार प्रदान करते हैं।

3. वित्तीय साक्षरता

वाणिज्य शिक्षा से लोगों में वित्तीय जागरूकता बढ़ती है जिससे वे निवेश, बचत और आर्थिक योजनाओं का सही उपयोग कर पाते हैं।

4. स्टार्ट-अप संस्कृति को बढ़ावा

आज भारत में स्टार्ट-अप संस्कृति तेजी से विकसित हो रही है। वाणिज्य शिक्षा युवाओं को व्यापार योजना, वित्तीय प्रबंधन और बाजार विश्लेषण का ज्ञान देकर स्टार्ट-अप को सफल बनाने में सहायता करती है।

5. वैश्विक प्रतिस्पर्धा में वृद्धि

व्यापार और प्रबंधन की आधुनिक शिक्षा भारत को अंतरराष्ट्रीय बाजार में प्रतिस्पर्धी बनाने में मदद करती है।

5. वाणिज्य शिक्षा के सामने चुनौतियाँ

पाठ्यक्रम का व्यावहारिकता से कम जुड़ाव

तकनीकी और डिजिटल ज्ञान की कमी

उद्योग और शिक्षा के बीच समन्वय का अभाव

उद्यमिता प्रशिक्षण की कमी

इन चुनौतियों को दूर किए बिना वाणिज्य शिक्षा का पूरा लाभ प्राप्त नहीं किया जा सकता।

6. सुधार के सुझाव

वाणिज्य शिक्षा को अधिक व्यावहारिक और कौशल आधारित बनाया जाए।

डिजिटल अर्थव्यवस्था, ई-कॉमर्स और स्टार्ट-अप से जुड़े विषयों को पाठ्यक्रम में शामिल किया जाए।

उद्योगों और शैक्षणिक संस्थानों के बीच सहयोग बढ़ाया जाए।

विद्यार्थियों को उद्यमिता प्रशिक्षण और वित्तीय सहायता प्रदान की जाए।

7. निष्कर्ष (Conclusion)

आत्मनिर्भर भारत के निर्माण में वाणिज्य शिक्षा की भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण है। यह शिक्षा न केवल युवाओं को रोजगार के योग्य बनाती है बल्कि उन्हें उद्यमी बनने के लिए भी प्रेरित करती है। यदि वाणिज्य शिक्षा को आधुनिक तकनीक, व्यावहारिक प्रशिक्षण और उद्योग से जोड़ा जाए तो यहj भारत को आर्थिक रूप से सशक्त और आत्मनिर्भर बनाने में महत्वपूर्ण योगदान दे सकती ।

मध्य प्रदेश में 'देखो अपना देश' योजना का अध्ययन: उद्देश्य, रूपरेखा एवं प्रभाव का विश्लेषणात्मक अध्ययन

शोधार्थी

माधुरी दीक्षित

सम्राट विक्रमादित्य विश्वविद्यालय उज्जैन

निर्देशक

केशव मणि शर्मा

प्रधान मंत्री कॉलेज ऑफ़ एक्सीलेंस, माधव महाविद्यालय उज्जैन

1. प्रस्तावना

भारत एक विविधतापूर्ण सांस्कृतिक, ऐतिहासिक एवं प्राकृतिक विरासत वाला देश है। पर्यटन क्षेत्र देश की अर्थव्यवस्था में महत्वपूर्ण योगदान देता है। इसी को ध्यान में रखते हुए भारत सरकार के पर्यटन मंत्रालय द्वारा वर्ष 2020 में "देखो अपना देश" योजना प्रारंभ की गई।

इसका उद्देश्य नागरिकों को अपने ही देश के विभिन्न पर्यटन स्थलों का भ्रमण करने के लिए प्रेरित करना है।

2. अध्ययन के उद्देश्य

योजना के प्रमुख उद्देश्यों का अध्ययन

रूपरेखा एवं कार्यप्रणाली का विश्लेषण

मध्य प्रदेश में प्रभाव का अध्ययन

पर्यटन विकास में भूमिका का मूल्यांकन

भविष्य के सुझाव प्रस्तुत करना

3. योजना का परिचय

जनवरी 2020 में शुरू की गई राष्ट्रीय पहल।

नागरिकों को कम से कम 15 पर्यटन स्थलों का भ्रमण करने के लिए प्रेरित किया गया।

4. योजना के उद्देश्य

घरेलू पर्यटन को बढ़ावा देना

सांस्कृतिक विरासत के प्रति जागरूकता बढ़ाना

स्थानीय अर्थव्यवस्था एवं रोजगार को बढ़ाना

कम प्रसिद्ध पर्यटन स्थलों का विकास

युवाओं को यात्रा के प्रति प्रेरित करना

5. योजना की रूपरेखा

डिजिटल प्रचार (वेबिनार, क्विज़, सोशल मीडिया)

थीम आधारित पर्यटन (धार्मिक, सांस्कृतिक, प्राकृतिक सर्किट)

जन सहभागिता (MyGov प्लेटफॉर्म पर प्रतिज्ञा अभियान)

सहयोगात्मक दृष्टिकोण (रेलवे, राज्य सरकार, पर्यटन एजेंसियाँ)

6. मध्य प्रदेश में क्रियान्वयन

उज्जैन, खजुराहो, सांची, पचमढ़ी का प्रचार

धार्मिक पर्यटन (महाकाल, ओंकारेश्वर)

वन्यजीव पर्यटन (कान्हा, बांधवगढ़)

स्थानीय त्योहारों एवं संस्कृति का प्रचार

7. योजना का प्रभाव

आर्थिक: स्थानीय व्यवसाय व रोजगार में वृद्धि

सामाजिक: सांस्कृतिक जागरूकता, राष्ट्रीय एकता

पर्यटन विकास: नए स्थलों का विकास, भीड़ का संतुलन

8. शोध समीक्षा

Drishti IAS (2021): घरेलू पर्यटन को बढ़ावा देने की पहल

PIB रिपोर्ट (2025): डिजिटल माध्यमों से प्रचार

Digital India Portal (2024): स्थानीय अर्थव्यवस्था को मजबूत करने में सहायक

9. प्रमुख समस्याएँ

ग्रामीण क्षेत्रों में अधोसंरचना की कमी

डिजिटल जागरूकता का अभाव

परिवहन सुविधाओं की कमी

प्रचार-प्रसार की सीमाएँ

10. सुझाव

बेहतर बुनियादी सुविधाएँ

डिजिटल प्लेटफॉर्म का अधिक उपयोग

स्थानीय समुदाय की भागीदारी

निजी क्षेत्र की भागीदारी

सतत पर्यटन को बढ़ावा

11. निष्कर्ष

"देखो अपना देश" योजना घरेलू पर्यटन को बढ़ावा देने की दिशा में एक महत्वपूर्ण कदम है।

मध्य प्रदेश जैसे पर्यटन-समृद्ध राज्य में यह योजना आर्थिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक विकास का माध्यम बन सकती है।

हिंदी उपन्यासों में ग्रामीण संस्कृति

सयांत्रा कचराजी तेलंगे

सारांश

हिंदी उपन्यास साहित्य भारतीय समाज के जीवन-मूल्यों, सांस्कृतिक परंपराओं तथा सामाजिक संरचना के विविध आयामों को अभिव्यक्त करने का महत्वपूर्ण माध्यम रहा है। विशेष रूप से ग्रामीण जीवन और उससे जुड़ी सांस्कृतिक चेतना हिंदी उपन्यासों की प्रमुख विषयवस्तु के रूप में सामने आती है। प्रस्तुत शोध-पत्र का उद्देश्य हिंदी उपन्यासों में चित्रित ग्रामीण संस्कृति के विभिन्न पक्षों का विश्लेषण करना है। ग्रामीण संस्कृति के अंतर्गत लोकजीवन की जीवन-पद्धति, सामाजिक संबंध, परंपरागत मान्यताएँ, उत्सव-परंपराएँ, जातीय संरचना तथा ग्राम्य अर्थव्यवस्था जैसे अनेक तत्व सम्मिलित होते हैं। हिंदी उपन्यासकारों ने अपने साहित्य के माध्यम से इन सभी पक्षों को अत्यंत संवेदनशीलता और यथार्थबोध के साथ प्रस्तुत किया है। अनेक रचनाओं में ग्रामीण समाज के दैनिक जीवन, संघर्ष, परंपरागत जीवन-मूल्यों तथा सामाजिक परिवर्तनों के प्रभाव का स्पष्ट चित्रण देखने को मिलता है। हिंदी उपन्यास परंपरा में प्रेमचंद, फणीश्वरनाथ रेणु और नागार्जुन जैसे रचनाकारों ने ग्रामीण समाज के जीवन, उसकी समस्याओं तथा सांस्कृतिक विशेषताओं को विशेष रूप से अभिव्यक्ति दी है। उनके साहित्य में ग्राम्य जीवन की वास्तविकता, लोकपरंपराओं की जीवंतता और सामाजिक परिस्थितियों का यथार्थ चित्रण दिखाई देता है।

इस अध्ययन के माध्यम से यह स्पष्ट करने का प्रयास किया गया है कि हिंदी उपन्यासों में ग्रामीण संस्कृति केवल कथानक का परिवेश नहीं है, बल्कि भारतीय समाज की सांस्कृतिक चेतना और परंपरागत जीवन-दृष्टि को समझने का एक महत्वपूर्ण आधार भी है।

मुख्य शब्द: ग्रामीण संस्कृति, हिंदी उपन्यास, लोकजीवन, ग्राम्य समाज, लोकपरंपरा, भारतीय संस्कृति ।

प्रस्तावना

हिंदी साहित्य में उपन्यास विधा समाज के बहुआयामी जीवन को अभिव्यक्त करने वाली महत्वपूर्ण साहित्यिक विधा के रूप में विकसित हुई है। उपन्यासकार अपने समय के सामाजिक परिवेश, मानवीय अनुभवों और सांस्कृतिक मूल्यों को कथा के माध्यम से अभिव्यक्ति देता है। भारतीय समाज की संरचना में ग्रामीण जीवन का विशेष स्थान रहा है, इसलिए हिंदी उपन्यासों में ग्राम्य जीवन और उससे संबंधित सांस्कृतिक तत्वों का चित्रण व्यापक रूप से दिखाई देता है। ग्रामीण संस्कृति केवल जीवन-निर्वाह की व्यवस्था तक सीमित नहीं होती, बल्कि उसमें लोकपरंपराएँ, सामाजिक आस्थाएँ, सामुदायिक सहयोग की भावना, पारिवारिक संबंधों की आत्मीयता तथा प्रकृति के साथ मनुष्य के निकट संबंध जैसी अनेक विशेषताएँ समाहित रहती हैं। गाँव का सामाजिक जीवन उत्सवों, लोकगीतों, रीति-रिवाजों और पारंपरिक विश्वासों के माध्यम से अपनी विशिष्ट पहचान बनाता है। हिंदी उपन्यासकारों ने अपने साहित्य में ग्रामीण समाज के इन विविध आयामों को अत्यंत यथार्थपरक रूप में प्रस्तुत किया है। प्रेमचंद के उपन्यासों में किसान जीवन की आर्थिक कठिनाइयों और सामाजिक विषमताओं का गहन चित्रण मिलता है, जबकि फणीश्वरनाथ रेणु की रचनाओं में ग्रामीण समाज की लोकसंस्कृति, बोली-बानी और जनजीवन की जीवंतता विशेष रूप से उभरकर सामने आती है। इसी प्रकार नागार्जुन के साहित्य में भी ग्राम्य जीवन की संघर्षशीलता और सामाजिक यथार्थ का प्रभावशाली चित्रण देखने को मिलता है। समकालीन परिवर्तनों के प्रभाव से ग्रामीण समाज के जीवन-मूल्यों और

सांस्कृतिक स्वरूप में भी परिवर्तन दिखाई देने लगे हैं। शिक्षा, तकनीकी विकास और शहरी संपर्क ने ग्रामीण जीवन की संरचना को प्रभावित किया है, जिसका प्रभाव साहित्य में भी परिलक्षित होता है। इस दृष्टि से हिंदी उपन्यासों में ग्रामीण संस्कृति का अध्ययन भारतीय समाज की सांस्कृतिक जड़ों, सामाजिक संरचना और परिवर्तनशील प्रवृत्तियों को समझने के लिए अत्यंत महत्वपूर्ण है।

हिंदी उपन्यासों में ग्रामीण जीवन का चित्रण

हिंदी उपन्यासों में ग्रामीण जीवन का चित्रण अत्यंत यथार्थवादी और संवेदनशील रूप में किया गया है। उपन्यासकारों ने गांवों के सामाजिक ढांचे, जातिगत व्यवस्था, आर्थिक संघर्ष और सांस्कृतिक परंपराओं को अपने साहित्य में प्रमुख स्थान दिया है।

ग्रामीण जीवन की सबसे बड़ी विशेषता सामूहिकता है। गांव में व्यक्ति अकेले नहीं बल्कि पूरे समुदाय के साथ जुड़ा रहता है। परिवार, जाति, पंचायत और गांव की सामूहिक व्यवस्था उसके जीवन को प्रभावित करती है।

हिंदी उपन्यासों में यह सामूहिकता कई रूपों में दिखाई देती है। गांव के लोग एक-दूसरे के सुख-दुख में सहभागी होते हैं। विवाह, त्योहार और अन्य सामाजिक अवसरों पर सामूहिक सहभागिता ग्रामीण संस्कृति की महत्वपूर्ण विशेषता है।

प्रेमचंद के उपन्यासों में ग्रामीण संस्कृति

हिंदी उपन्यासों में ग्रामीण संस्कृति का सबसे प्रभावशाली चित्रण प्रेमचंद के साहित्य में मिलता है। उन्होंने अपने उपन्यासों में किसानों की समस्याओं, जमींदारी प्रथा और सामाजिक विषमता को गहराई से प्रस्तुत किया है।

उनका प्रसिद्ध उपन्यास "गोदान" ग्रामीण जीवन का सबसे सशक्त दस्तावेज माना जाता है। इस उपन्यास में होरी और धनिया के माध्यम से किसान जीवन की कठिनाइयों, गरीबी और सामाजिक शोषण का चित्रण किया गया है।

"होरी ने चिलम के कई कश लगाकर कहा- मजूरी करना कोई पाप नहीं है। मजूर बन जाय तो किसान हो जाता है। किसान बिगड़ जाय तो मजूर हो जाता है। मजूरी करना भाग्य में न होता तो यह सब विपत क्यों आती? क्यों गाय मरती ? क्यों लड़का नालायक निकल जाता?" [1]

"किसान पक्का स्वार्थी होता है, इमसें सन्देह नहीं। उसकी गाँठ से रिश्वत के पैसे बड़ी मुश्किल से निकलते हैं, भाव-ताव में भी वह चौकस होता है, ब्याज की एक-एक पाई छुड़ाने के लिए वह महाजन की घण्टों चिरौरी करता है, जब तक पक्का विश्वास न हो जाय, वह किसी के फु सलाने में नहीं आता, लेकिन उसका सम्पूर्ण जीवन प्रकृति से स्थायी सहयोग है। [2]

"वृक्षों में फल लगते हैं, उन्हें जनता खाती है, खेती में अनाज होता है, वह संसार के काम आता है; गाय के थन से दूध दोहता है, वह खुद पीने नहीं जाती, दूसरे ही पीते हैं; मेघों से वर्षा होती है, उसे पृथ्वी तृप्त होती है। ऐसी संगति में कुत्सित स्वार्थ के लिए कहाँ स्थान" [3]

प्रेमचंद ने ग्रामीण समाज में मौजूद जातिगत भेदभाव, आर्थिक असमानता और सामाजिक अन्याय को भी उजागर किया है। उनके उपन्यासों में गांव केवल एक भौगोलिक स्थान नहीं बल्कि एक जीवंत सामाजिक व्यवस्था के रूप में सामने आता है।

"आदमी का बहुत सीधा होना भी बुरा है। उसके सीधेपन का फल यही होता है कि कुत्ते भी मुँह चाटने लगते हैं। आज उधर तुम्हारी वाह-वाह हो रही होगी कि बिरादरी की कैसी मरजाद रख ली। मेरे भाग फूट गये कि तुम जैसे मर्द से पाला पड़ा। कभी सुख की रोटी न मिली।" [4]

"मेरे जहन में औरत वफा और त्याग की मूर्ति है, जो अपनी बेजबानी से, अपनी कुर्बानी से, अपने को बिल्कुल मिटाकर पति की आत्मा का एक अंश बन जाती है। देह पुरुष की होती है, पर आत्मा स्त्री की होती है। आप कहेंगे, मर्द अपने को क्यों नहीं मिटाता ? और से ही क्यों इसकी आशा करता है? मर्द में वह सामर्थ्य नहीं है। वह अपने को मिटायेगा, तो शून्य हो जायेगा। वह किसी खोह में जा बैठेगा और सर्वात्मा में मिल जाने का स्वप्न देखेगा, वह तेज प्रधान जीव है, और अहंकार में यह समझकर कि वह ज्ञान का पुतला है, सीधा ईश्वर में लीन होने की कल्पना किया करता है। स्त्री पृथ्वी की भाँति धैर्यवान है, शक्ति-सम्पन्न है, सहिष्णु है।" [5]

"पुरुष में नारी के गुण आ जाते हैं, तो वह महात्मा बन जाता है। नारी में पुरुष के गुण आ जाते हैं, तो वह कुलटा हो जाती है। पुरुष आकर्षित होता है स्त्री की ओर, जो सर्वांश में स्त्री हो। मालती ने अभी तक मुझे आकर्षित नहीं किया। मैं आपसे किन शब्दों में कहूँ कि स्त्री मेरी नजरों में क्या है? संसार में जो कुछ सुन्दर है, उसी की प्रतिमा को मैं स्त्री कहता हूँ" [6]

'रेणु' के उपन्यासों में ग्रामीण संस्कृति

हिंदी साहित्य में आंचलिक उपन्यासों ने ग्रामीण संस्कृति के चित्रण को नई दिशा दी। फणीश्वरनाथ 'रेणु' का उपन्यास "मैला आंचल" आंचलिकता का सबसे महत्वपूर्ण उदाहरण है।

इस उपन्यास में बिहार के ग्रामीण जीवन, लोक संस्कृति, बोली, लोकगीत और सामाजिक संबंधों का अत्यंत सजीव चित्रण मिलता है। रेणु ने गांव के जीवन को भीतर से समझकर प्रस्तुत किया है।

"चरणकमल धरी शीश ! सबसे पहले रामदास माटी देता है ! उसके बाद लछमी दासिन मुट्ठी-भर माटी महन्थ साहेब की सफेद चादर पर डाल देती है। फिर फूलों की माला। साधु लोग कुदाली से गोर में मिट्टी भरने लगते हैं। चरनदास कहता है, "महन्थ साहेब को लगाकर दस महन्थों को माटी दिया है। माटी देना भी नहीं जानेंगे ?"

गाँव के 'कीरतनियाँ लोग' समदाउन शुरू करते हैं-

"हाँ रे, बड़ा रे जतन से सुगा एक हे पोसल, माखन दुधवा पिलाए। हाँ रे, से हो रे सुगना बिरिछी चढ़ि बैठल पिंजड़ा रे धरती लोटाए... ?"[7]

"गौर के बाद रामदास खैजड़ी बजा-बजाकर 'निरगुन' गाता है-"कँहवाँ से हंसा आओल, कँहवाँ समाओल हो राम, कि आहो रामा हो, कोन गढ़ कयल मोकाम, कवन लपटाओल हो राम डिम डिमिक डिमिक...

"सुरपुर से हंसा आओल, नरपुर समाओल हो राम, कि आहो रामा हो, कायागढ़ कयला मोकाम, मायहि लपटाओल हो राम !" [8]

आंचलिक उपन्यासों की विशेषता यह है कि वे किसी विशेष क्षेत्र की संस्कृति, भाषा और जीवन शैली को केंद्र में रखते हैं। इससे ग्रामीण संस्कृति का अधिक वास्तविक और प्रामाणिक चित्रण संभव हो पाता है।

बालदेव धुनी के पास बैठकर बीजक के पन्ने उलटता है-

"बीजक बतावे बित्त को
जो बित्त गुप्ते होय,

शब्द बतावे जीव को
बूझे बिरला कोय॥" [9]

रागदरबारी में ग्रामीण संस्कृति

"वेदान्त हमारी परम्परा है और चूँकि गुटबन्दी का अर्थ वेदान्त से खींचा जा सकता है, इसलिए गुटबन्दी भी हमारी परम्परा है, और दोनों हमारी सांस्कृतिक परम्पराएँ हैं। आज़ादी मिलने के बाद हमने अपनी बहुत-सी सांस्कृतिक परम्पराओं को फिर से खोदकर निकाला है। तभी हम हवाई जहाज़ से यूरोप जाते हैं, पर यात्रा का प्रोग्राम ज्योतिषी से बनवाते हैं; फॉरेन ऐक्सचेंज और इनकमटैक्स की दिक्कतें दूर करने के लिए बाबाओं का आशीर्वाद लेते हैं, स्कॉच व्हिस्की पीकर भगन्दर पालते हैं और इलाज के लिए योगाश्रमों में जाकर साँस फुलाते हैं, पेट सिकोड़ते हैं।" [10]

निष्कर्ष

हिंदी उपन्यासों में ग्रामीण संस्कृति का चित्रण भारतीय समाज की वास्तविकता को समझने का महत्वपूर्ण माध्यम है। उपन्यासकारों ने गांवों के जीवन, संघर्षों, परंपराओं और सामाजिक संबंधों को अत्यंत संवेदनशीलता के साथ प्रस्तुत किया है।

प्रेमचंद से लेकर आधुनिक लेखकों तक हिंदी उपन्यासों में ग्रामीण संस्कृति एक केंद्रीय विषय के रूप में उपस्थित रही है। इन उपन्यासों के माध्यम से हमें ग्रामीण समाज की समस्याओं, जीवन मूल्यों और सांस्कृतिक विरासत को समझने का अवसर मिलता है।

इस प्रकार हिंदी उपन्यास न केवल ग्रामीण जीवन का साहित्यिक चित्रण करते हैं, बल्कि भारतीय समाज की सांस्कृतिक पहचान को भी संरक्षित करते हैं। इसलिए हिंदी उपन्यासों में ग्रामीण संस्कृति का अध्ययन साहित्यिक और सामाजिक दोनों दृष्टियों से अत्यंत महत्वपूर्ण है।

संदर्भ सूची

1) प्रेमचंद. (1936). गोदान. नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन। (पृ.सं.172) (पृ.सं.10) (पृ.सं.120),(पृ.सं.136),(पृ.सं.136),
2) रेणु, फणीश्वरनाथ. (1954). मैला आँचल. नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन।(पृ.सं.49) (पृ.सं.49) (पृ.सं.36) (पृ.सं.36)
3) शुक्ल. श्रीलाल. राग दरबारी. प्रकाशन वर्ष: 1968 प्रकाशन गृह: राजकमल प्रकाशन (पृ.सं.78)
4) नागार्जुन. (1952). बलचनमा. नई दिल्ली: लोकभारती प्रकाशन।
5) शर्मा, रामविलास. (2000). हिंदी साहित्य और संस्कृति. नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन।
6) द्विवेदी, हजारीप्रसाद. (2003). हिंदी साहित्य की भूमिका. नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन।

डिजिटल बैंकिंग का बैंकिंग रोजगार पर प्रभाव : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

शोधार्थी

प्रियंका कुमावत

विक्रम विश्वविद्यालय, उज्जैन (मध्य प्रदेश)

मार्गदर्शक

डॉ. केशवमणि शर्मा

प्रधानमंत्री कॉलेज ऑफ एक्सीलेंस शासकीय माधव महाविद्यालय, उज्जैन

1. सार (Abstract)

वर्तमान डिजिटल युग में बैंकिंग क्षेत्र में तकनीकी परिवर्तन तेजी से हो रहे हैं। डिजिटल बैंकिंग ने बैंकिंग सेवाओं को अधिक तेज, सुलभ एवं प्रभावी बना दिया है। इस अध्ययन का उद्देश्य यह जानना है कि डिजिटल बैंकिंग का बैंकिंग रोजगार पर क्या प्रभाव पड़ रहा है।

अध्ययन से यह स्पष्ट हुआ कि डिजिटल बैंकिंग के कारण पारंपरिक बैंकिंग नौकरियों में कमी आई है, जबकि तकनीकी और आईटी आधारित नौकरियों में वृद्धि हुई है। इसके अतिरिक्त कर्मचारियों के कौशल, कार्यशैली और कार्य-दबाव में भी परिवर्तन देखा गया।

शोध में 200 बैंक कर्मचारियों से डेटा एकत्र किया गया और सांख्यिकीय परीक्षणों के माध्यम से यह पाया गया कि डिजिटल बैंकिंग का रोजगार पर महत्वपूर्ण और मिश्रित प्रभाव है।

2. मुख्य बिंदु (Key Points)

1 डिजिटल बैंकिंग से कार्य दक्षता में वृद्धि

2 पारंपरिक नौकरियों में कमी

3 तकनीकी कौशल की मांग में वृद्धि

4 रोजगार संरचना में परिवर्तन

5 डिजिटल साक्षरता की आवश्यकता

3. प्रस्तावना (Introduction)

डिजिटल बैंकिंग बैंकिंग सेवाओं का वह रूप है जिसमें ग्राहक इंटरनेट, मोबाइल, एटीएम और अन्य इलेक्ट्रॉनिक माध्यमों के द्वारा बैंकिंग कार्य करते हैं।

भारत में डिजिटल बैंकिंग का विस्तार विशेष रूप से नोटबंदी (2016) और COVID-19 के बाद तेजी से हुआ।

डिजिटल तकनीकों के कारण बैंकिंग सेवाओं की प्रकृति में परिवर्तन हुआ है। पहले जहां शाखाओं पर निर्भरता थी, वहीं अब डिजिटल प्लेटफॉर्म पर सेवाएं उपलब्ध हैं।

इस परिवर्तन का सीधा प्रभाव बैंकिंग रोजगार पर पड़ा है—

- कुछ नौकरियां समाप्त हुई
- कुछ नई नौकरियां उत्पन्न हुई

4. अध्ययन के उद्देश्य (Objectives)

1. डिजिटल बैंकिंग की अवधारणा को समझना
2. बैंकिंग रोजगार पर इसके प्रभाव का अध्ययन करना
3. रोजगार के नए अवसरों का विश्लेषण करना
4. कर्मचारियों के कौशल परिवर्तन का अध्ययन करना
5. डिजिटल बैंकिंग से उत्पन्न चुनौतियों का मूल्यांकन करना

5. साहित्य समीक्षा (Review of Literature –

(1) Mathapati (2019) – International Journal of Trade and Global Business Perspectives

इस अध्ययन में बैंकिंग क्षेत्र में डिजिटल तकनीक के प्रभाव का विश्लेषण किया गया। शोध में पाया गया कि तकनीकी प्रगति का कर्मचारियों की प्रेरणा और कार्य प्रदर्शन पर महत्वपूर्ण प्रभाव पड़ता है।

निष्कर्ष: डिजिटल तकनीक कर्मचारी प्रदर्शन को सकारात्मक रूप से प्रभावित करती है।

(2) Jeyalakshmi & Lakshmi Rani (2019) – Management Insight Journal

इस शोध में डिजिटलाइजेशन और कर्मचारी प्रदर्शन के बीच संबंध का अध्ययन किया गया। अध्ययन में पाया गया कि क्लाउड कंप्यूटिंग, डिजिटल पेमेंट और डेटा एनालिटिक्स जैसी तकनीकें कर्मचारियों की उत्पादकता बढ़ाती हैं।

निष्कर्ष: डिजिटलाइजेशन से कार्य की गति और गुणवत्ता बढ़ती है।

(3) Kadur & Supriya (2022) – International Journal of Scientific Research and Management

इस अध्ययन में बैंकिंग क्षेत्र में डिजिटल ट्रांसफॉर्मेशन और वर्कफोर्स के बीच संबंध का अध्ययन किया गया।

निष्कर्ष: डिजिटल बैंकिंग कर्मचारियों के कार्य तनाव और कार्यप्रणाली को प्रभावित करती है।

(4) Singh et al. (2023) – Journal of Risk and Financial Management (MDPI)

इस शोध में COVID-19 के दौरान डिजिटल बैंकिंग के उपयोग का अध्ययन किया गया।

निष्कर्ष: डिजिटल बैंकिंग का उपयोग तेजी से बढ़ा और बैंकिंग सेवाओं की मांग डिजिटल माध्यमों पर शिफ्ट हुई।

(5) Kavitha (2023) – ResearchGate Publication

इस अध्ययन में डिजिटल बैंकिंग के समग्र प्रभाव का विश्लेषण किया गया।

निष्कर्ष: डिजिटल बैंकिंग से ग्राहक सुविधा और बैंकिंग दक्षता में वृद्धि हुई।

6. शोध प्रविधि (Research Methodology)

1 शोध प्रकार: वर्णनात्मक एवं विश्लेषणात्मक

2 सैंपल: 200 बैंक कर्मचारी

3 डेटा स्रोत: प्राथमिक (प्रश्नावली)

4 सैंपलिंग: यादृच्छिक नमूना

7. डेटा विश्लेषण (Statistical Testing with 200 Respondents)

(A) प्रतिशत विश्लेषण

200 कर्मचारियों में से:

- 130 (65%) ने कहा कि डिजिटल बैंकिंग से कार्य आसान हुआ
- 80 (40%) ने कहा कि रोजगार कम हुआ
- 150 (75%) ने कहा कि नए कौशल की आवश्यकता है

व्याख्या: डिजिटल बैंकिंग कार्य को आसान बनाती है लेकिन कौशल परिवर्तन आवश्यक है।

(B) माध्य (Mean Analysis)

- कार्य दक्षता = 4.1
- रोजगार सुरक्षा = 3.2
- कौशल आवश्यकता = 4.6

व्याख्या: कौशल की मांग सबसे अधिक है।

(C) सहसंबंध (Correlation)

- डिजिटल बैंकिंग और कार्य दक्षता = +0.70
- डिजिटल बैंकिंग और रोजगार = -0.48

व्याख्या:

1 सकारात्मक संबंध → दक्षता बढ़ती है

2 नकारात्मक संबंध → रोजगार घटता है

(D) t-Test

- शहरी कर्मचारियों का Mean = 4.3
- ग्रामीण कर्मचारियों का Mean = 3.5
- p-value = 0.02 (<0.05)

व्याख्या: प्रभाव दोनों क्षेत्रों में अलग है।

(E) Regression Analysis

- β (beta) = -0.50
- R^2 = 0.46

व्याख्या: डिजिटल बैंकिंग रोजगार में 46% परिवर्तन को प्रभावित करती है।

8. चर्चा (Discussion)

अध्ययन से स्पष्ट है कि डिजिटल बैंकिंग रोजगार को समाप्त नहीं करती बल्कि उसकी प्रकृति को बदलती है।

1 तकनीकी नौकरियां बढ़ रही हैं

2 पारंपरिक कार्य घट रहे हैं

3 कर्मचारियों को नए कौशल सीखने पड़ रहे हैं

9. निष्कर्ष (Conclusion)

इस शोध से यह निष्कर्ष निकलता है कि:

- डिजिटल बैंकिंग का बैंकिंग रोजगार पर महत्वपूर्ण प्रभाव है
- रोजगार की प्रकृति में परिवर्तन हो रहा है

- कौशल विकास अनिवार्य हो गया है

परिकल्पना परिणाम:

- H0 → अस्वीकृत
- H1 → स्वीकृत

10. सुझाव (Suggestions)

1. कर्मचारियों को डिजिटल प्रशिक्षण दिया जाए
2. नई तकनीकी नौकरियां विकसित की जाए
3. ग्रामीण क्षेत्रों में डिजिटल जागरूकता बढ़ाई जाए
4. रोजगार सुरक्षा नीतियाँ बनाई जाए

11. संदर्भ (References)

1 Mathapati, C. (2019) – IJTGBP
2 Jeyalakshmi, P.R. (2019) – Management Insight
3 Kadur & Supriya (2022) – IJSRM
4 Singh et al. (2023) – MDPI
5 Kavitha, M. (2023) – ResearchGate
6 Irawan et al. (2023) – AJAP
7 Nalini & Yuvasri (2024) – IJIREM
8 Adıgüzel & Ünal (2026)

भारतातील ग्रामीण विकासावर कल्याणकारी योजनांचा प्रभाव

शरद राजेंद्र पाटील

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, बोदवड बोदवड, जि. जळगाव

नितेश प्रकाश सावदेकर

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, बोदवड बोदवड, जि. जळगाव.

सारांश:-

भारत हा विविधतेने समृद्ध देश असून त्याची सर्वात जास्त लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर भारत सरकारने ग्रामीण विकासासाठी अनेक कल्याणकारी योजना सुरू करून त्या यशस्वीपणे राबविल्या आहेत. या संशोधन लेखात भारतातील प्रमुख केंद्रीय कल्याणकारी योजनांचा—विशेषतः मनरेगा (MGNREGS), प्रधानमंत्री आवास योजना - ग्रामीण (PMAY-G),प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना (PMGSY) प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN, जल जीवन मिशन व स्वच्छ भारत मिशन—ग्रामीण विकासावरील प्रभावाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. सरकारी आकडेवारी, Ministry of Rural Development, NITI आयोग व World Bank च्या अहवालांच्या आधारे हे संशोधन करण्यात आले आहे. संशोधनात असे आढळून येते की या योजनांमुळे ग्रामीण गरिबी प्रमाणात लक्षणीय घट झाली असून, पायाभूत सुविधा, रोजगार, आरोग्य व महिला सशक्तीकरणामध्ये उल्लेखनीय प्रगती झाली आहे. मात्र, अंमलबजावणीतील काही त्रुटी, भ्रष्टाचार व लाभार्थी निश्चितीमधील समस्या या योजनांच्या परिणामकारकतेस मर्यादा घालतात. प्रभावी ग्रामीण विकासासाठी बहुआयामी दृष्टिकोन व सुशासनाची आवश्यकता असल्याचे हे संशोधन स्पष्ट करते.

मुख्य शब्द :- प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN) ग्रामीण विकास, कल्याणकारी योजना, MGNREGS, PMAY-G, PM-KISAN, जल जीवन मिशन, भारत सरकार, सामाजिक सुरक्षा.

१. प्रस्तावना:-

भारतामध्ये ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण सर्वाधिक असून, २०११ च्या जनगणनेच्या आकडेवारीनुसार ते ६८.८४ टक्के आहे. जागतिक बँकेच्या अंदाजानुसार २०२३ मध्ये देशातील ग्रामीण लोकसंख्या जवळपास ९१ कोटींच्या आसपास आहे. ग्रामीण भागात गरिबी, बेरोजगारी, अशिक्षितता, अपुरी आरोग्य सुविधा तसेच मूलभूत पायाभूत सुविधांचा अभाव या समस्या दीर्घकाळापासून दिसून येतात. या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी स्वातंत्र्यानंतर केंद्र सरकारने विविध कल्याणकारी कार्यक्रमांची अंमलबजावणी सातत्याने केली आहे. भारतीय राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये सामाजिक व आर्थिक न्यायाची स्पष्ट मांडणी करण्यात आलेली आहे. विशेष म्हणजे संविधानाच्या कलम ३९ मध्ये संसाधनांचे समतोल वितरण सुनिश्चित करण्यावर भर देण्यात आला आहे, तर कलम ४१ अंतर्गत नागरिकांना रोजगार, शिक्षण आणि लोकसहाय्य उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी राज्यावर सोपविण्यात आली आहे. या घटनात्मक तरतुदीच्या आधाराने ग्रामीण विकासासाठी विविध प्रकारच्या योजना सुरू करून राबविण्यात आल्या आहेत.

निती आयोगाच्या २०२३ च्या राष्ट्रीय बहुआयामी गरिबी निर्देशांक अहवालानुसार, भारतातील गरिबांची संख्या २०१५-१६ मधील २४.८५ कोटींवरून २०१९-२१ दरम्यान ११.२८ कोटींपर्यंत कमी झाली आहे. ही घट

प्रामुख्याने विविध शासकीय कल्याणकारी योजनांच्या परिणामकारक राबविल्यामुळे साध्य झाली असल्याचे दिसून येते. या पार्श्वभूमीवर, प्रस्तुत संशोधनामध्ये प्रमुख योजनांचा ग्रामीण विकासावर झालेल्या परिणामांचा सखोल अभ्यास करण्यात येत आहे.

२. संशोधनाची उद्दिष्टे :-

संशोधनाची विशेष उद्दिष्टे खालील प्रमाणे आहेत,

१) भारतातील प्रमुख ग्रामीण कल्याणकारी योजनांची ओळख व उद्दिष्टांचे परीक्षण करणे.

२) सदर योजनांच्या अंमलबजावणीतील प्रगतीचे सरकारी आकडेवारीवरुण मूल्यांकन करणे.

३) ग्रामीण पायाभूत सुविधा, आरोग्य, रोजगार व महिला सशक्तीकरणावरील परिणामांचे विश्लेषण करणे.

४) योजनांच्या अंमलबजावणीतील आव्हाने व सुधारणांसाठी शिफारशी सुचविणे.

३. संशोधन पद्धती :-

हे संशोधन वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीवर आधारित आहे. द्वितीयक माहितीचा वापर केला आहे. ग्रामीण विकास मंत्रालय, भारत सरकारचे वार्षिक अहवाल (२०१४-२०२४) नीती (NITI) आयोगाचे राष्ट्रीय बहुआयामी गरिबी निर्देशांक (MPI) अहवाल, २०२१ व २०२३ जनगणना अहवाल २०११ व SECC (Socio-Economic and Caste Census) २०११ जागतिक बँक व UNDP, मानव विकास अहवाल संसदीय स्थायी समिती अहवाल व CAG (Comptroller and Auditor General) निरीक्षणे. या स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

४. प्रमुख सामाजिक कल्याण योजनांचे संक्षिप्त विश्लेषण :-

भारत सरकारने ग्रामीण विकासासाठी राबविलेल्या प्रमुख योजनांची माहिती खालील तक्त्यात दिली आहे.

तक्ता १: भारतातील प्रमुख ग्रामीण कल्याणकारी योजना (२०२३-२४)

अ. क्र.	योजनेचे नाव	योजना उद्देश	लाभार्थी (कोटीत)	बजेट (२०२३-२४)
१)	पंतप्रधान ग्राम सडक योजना (PMGSY)	ग्रामीण रस्ते जोडणी	५.९८ लाख गावे	₹१९,००० कोटी
२)	पंतप्रधान आवास योजना-ग्रामीण (PMAY-G)	घरबांधणी सहाय्य	२.९५ कोटी कुटुंबे	₹५४,५०० कोटी
३)	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGS)	रोजगार हमी	१५.४ कोटी	₹६०,००० कोटी
४)	प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN)	शेतकरी उत्पन्न सहाय्य	११.८ कोटी	₹६०,००० कोटी

५)	जल जीवन मिशन (JJM)	पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा	१९.२ कोटी घरे	₹७०,०६१ कोटी
६)	स्वच्छ भारत मिशन-ग्रामीण (SBM-G)	स्वच्छता व शौचालय	१०.९ कोटी कुटुंबे	₹७,१९२ कोटी

स्रोत: ग्रामीण विकास मंत्रालय वार्षिक अहवाल २०२३-२४, केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२३-२४, भारत सरकार.

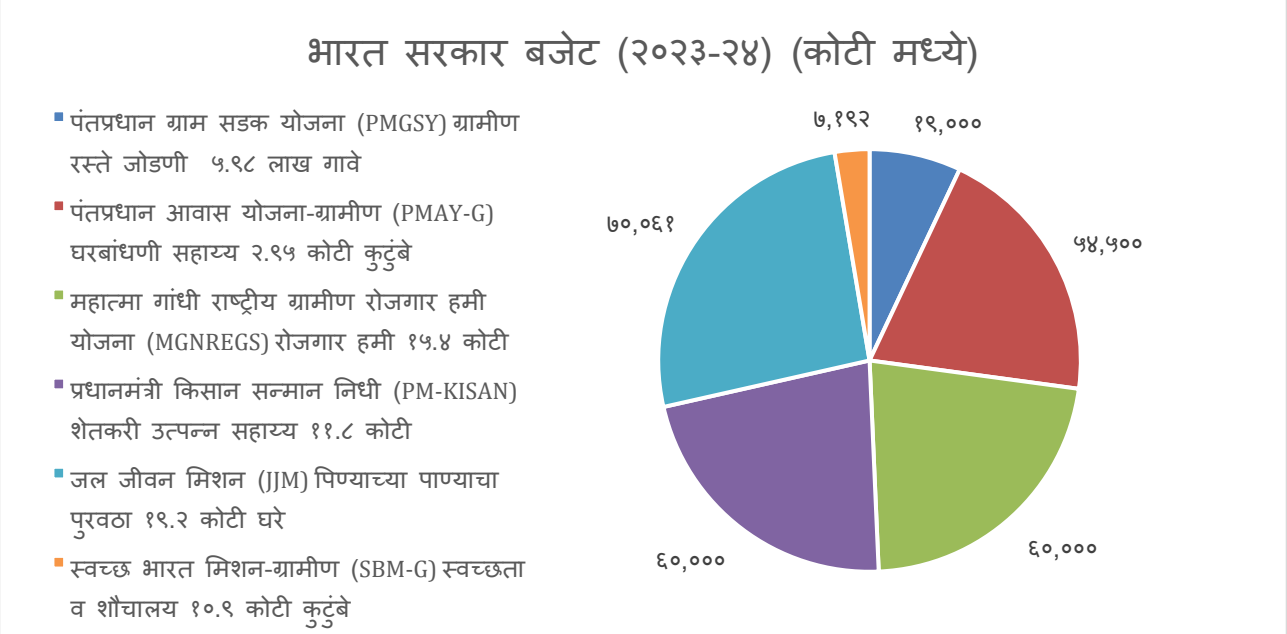

४.१ महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना . (MGNREGS) (सध्याचे बदललेले नाव - पूज्य बापू ग्रामीण रोजगार योजना किंवा विकसित भारत-जी राम जी):-

सन २००५ मध्ये भारतीय संसदेने मंजूर केलेल्या महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम (MGNREGA) अंतर्गत ही योजना कार्यान्वित करण्यात आली. २ फेब्रुवारी २००६ रोजी आंध्र प्रदेशातील अनंतपूर जिल्ह्यातून या योजनेचा शुभारंभ झाला. पहिल्या टप्प्यात देशातील २०० मागास जिल्ह्यांचा समावेश होता. एप्रिल २००८ पासून ही योजना भारतातील सर्व ग्रामीण जिल्ह्यांमध्ये लागू करण्यात आली.या योजनेनुसार प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबाला दरवर्षी किमान १०० दिवसांचा अकुशल मजुरीवर आधारित रोजगार उपलब्ध करून देण्याची तरतूद आहे. ग्रामीण विकास मंत्रालयाच्या MGNREGS MIS पोर्टलनुसार, २०२३–२४ या आर्थिक वर्षासाठी सुमारे ₹६०,००० कोटींचा निधी राखीव ठेवण्यात आला होता. या योजनेचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे, कामाची मागणी केल्यानंतर १५ दिवसांच्या आत रोजगार उपलब्ध न झाल्यास संबंधित लाभार्थ्यांना बेरोजगारी भत्ता देण्याची हमी.याशिवाय, महिलांच्या सहभागाला प्रोत्साहन देण्यासाठी एकूण लाभार्थ्यांमध्ये किमान एक-तृतीयांश महिलांचा समावेश बंधनकारक करण्यात आला आहे. प्रत्यक्षात, महिलांचा सहभाग २०२४-२५ या आर्थिक वर्षात ५८.१% इतका उच्चांकी पातळीवर पोहोचला आहे. ज्यामुळे महिला सशक्तीकरणाला मोठी चालना मिळाली आहे.

४.२ पंतप्रधान आवास योजना - ग्रामीण (PMAY-G) :-

१ एप्रिल २०१६ मध्ये इंदिरा आवास योजनाचे पुनर्रचना करून पंतप्रधान आवास योजना – ग्रामीण (PMAY-G) लागू करण्यात आली. या योजनेचा उद्देश ग्रामीण भागातील गरजू कुटुंबांना सुरक्षित व पक्के निवासस्थान उपलब्ध करून देणे हा आहे. या अंतर्गत पात्र BPL कुटुंबांना घरबांधणीसाठी मैदानी प्रदेशात ₹१.२० लाख, तर डोंगराळ व ईशान्य भागात ₹१.३० लाख इतकी आर्थिक मदत दिली जाते. पहिल्या टप्प्यात २०२२ पर्यंत अंदाजे २.९५ कोटी पक्की घरे बांधण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले होते.ग्रामीण विकास मंत्रालयाच्या PMAY-G पोर्टलवरील माहितीनुसार, मार्च २०२४ पर्यंत सुमारे २.९५ कोटी घरे पूर्ण करण्यात आली आहेत. विशेषतः, या घरांपैकी सुमारे ७७% घरे महिलांच्या नावावर किंवा संयुक्त नोंदणीत आहेत, जे महिलांच्या मालकीहक्क व लैंगिक समतेच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण पाऊल मानले जाते.

४.३ पंतप्रधान किसान सन्मान निधी (PM-KISAN) :-

२४ फेब्रुवारी २०१९ मध्ये सुरू करण्यात आलेल्या पंतप्रधान किसान सन्मान निधी (PM-KISAN) योजनेअंतर्गत लघु व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना आर्थिक सहाय्य दिले जाते. शेतकऱ्यांची कृषी बियाणे,खते खरेदी करण्याची आर्थिक क्षमता बळकट करणे आणि पेरणीसाठी भांडवल पुरवणे या योजनेनुसार पात्र शेतकऱ्यांना दरवर्षी ₹६,००० (प्रत्येकी ₹२०००) इतकी रक्कम तीन समान हप्त्यांमध्ये थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) पद्धतीने त्यांच्या बँक खात्यात जमा केली जाते. PM-KISAN च्या अधिकृत पोर्टलवरील उपलब्ध माहितीनुसार, नोव्हेंबर २०२३ पर्यंत या योजनेच्या १५ हप्त्यांद्वारे एकूण ₹२.४ लाख कोटींपेक्षा अधिक निधी सुमारे ११.८ कोटी शेतकऱ्यांच्या खात्यात वर्ग करण्यात आला आहे.

४.४ जल जीवन मिशन (Jal Jeevan Mission) :-

१५ ऑगस्ट २०१९ मध्ये पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 'हर घर जल' या ध्येयाने जल जीवन मिशनची सुरुवात केली. या उपक्रमाचा मुख्य उद्देश २०२४ पर्यंत प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबाला नळाद्वारे सुरक्षित व स्वच्छ पिण्याचे पाणी उपलब्ध करून देणे हा आहे. जल जीवन मिशनच्या अधिकृत पोर्टलवरील आकडेवारीनुसार, मार्च २०२४ पर्यंत सुमारे ७४.७ टक्के, म्हणजेच अंदाजे १४.१ कोटी ग्रामीण घरांना नळाद्वारे पाणीपुरवठा जोडणी प्रदान करण्यात आली आहे. या योजनेसाठी एकूण ₹३.६ लाख कोटींचा निधी मंजूर करण्यात आला असून, २०२३–२४ या आर्थिक वर्षात सुमारे ₹७०,०६१ कोटींचा खर्च करण्यात आला आहे.

५.ग्रामीण विकासातील कल्याणकारी योजनांची भूमिका – विश्लेषणात्मक अभ्यास :-

खालील तक्त्यात प्रमुख निर्देशकांवरील प्रगतीचे तुलनात्मक विश्लेषण सादर केले आहे.

तक्ता २: ग्रामीण विकास निर्देशकांमधील सुधारणा (२०१४ ते २०२३)

निर्देशांक	२०१४ (आधार)	२०२३ (स्थिती)	सुधारणा %
ग्रामीण विद्युतीकरण	७०%	९९.९%	+४२.७%
स्वच्छ शौचालयांचा वापर	३८.७%	१०० % ODF घोषित	+१५८.७%
पक्की घरे (PMAY-G)	—	२.४ कोटी पूर्ण	नवीन निर्मिती

ग्रामीण रस्ते जोडणी	५६%	९७%	+७३.२%
नळ पाणी कनेक्शन (JJM)	१६.८%	७४.७%	+३४५.२%
ग्रामीण गरिबी दर	२५.७%	११.३% (२०२३ अंदाज)	-५६%

स्रोत: ग्रामीण विकास मंत्रालय, NITI आयोग MPI अहवाल २०२३, जल जीवन मिशन पोर्टल, Ministry of Power, भारत सरकार

५.१ रोजगार व उत्पन्न वाढ:-

MGNREGS च्या अंमलबजावणीमुळे ग्रामीण भागातील लोकांना स्थानिक पातळीवर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या, ज्यामुळे शहरांकडे होणारे स्थलांतर काही प्रमाणात आटोक्यात आले आहे. विशेषतः COVID-19 महामारीच्या कालावधीत (२०२०–२१) या योजनेने ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला महत्त्वाचा आधार दिला. त्या वर्षात सुमारे ११.१९ कोटी कुटुंबांना या माध्यमातून रोजगार उपलब्ध करून देण्यात आला.

खालील तक्त्यात MGNREGS अंतर्गत विविध वर्षांतील कामगिरी व प्रगतीची माहिती दर्शविण्यात आली आहे.

तक्ता ३: MGNREGS – वार्षिक प्रगती (२०१९-२४)

वर्ष	नोंदणीकृत कुटुंबे (कोटी)	कार्यरत कुटुंबे (कोटी)	महिला सहभाग %	खर्च (₹ कोटी)
२०१९-२०	१४.२	७.८८	५३.५%	७१,६८७
२०२०-२१	१५.५	११.१९	५३.२%	१,११,१७०
२०२१-२२	१५.०	९.७३	५४.७%	९८,४६७
२०२२-२३	१५.४	८.६२	५६.२%	८९,४०४
२०२३-२४	१५.७	७.४ (अंदाजे)	५७.०%	८५,९४०

स्रोत: MGNREGS MIS Portal, Ministry of Rural Development, Government of India (२०२४)

५.२ गरिबी निर्मूलन:-

निती आयोगाच्या २०२३ च्या बहुआयामी गरिबी निर्देशांक अहवालानुसार भारतातील दारिद्र्य रेषेखालील संख्या २०१५-१६ मधील २४.८५ कोटींवरून २०१९-२१ मध्ये ११.२८ कोटींवर आली आहे. २०१३-१४ मध्ये भारतातील बहुआयामी दारिद्र्याचे प्रमाण २९.१७% होते, जे २०२२-२३ मध्ये ११.२८% पर्यंत खाली आले आहे.म्हणजे सुमारे १३.५ कोटी लोक गरिबीतून बाहेर पडले. मागच्या गेल्या ९ वर्षांच्या कालावधीत सुमारे २४.८२ कोटी लोक दारिद्र्य रेषेतून बाहेर पडले आहेत.या प्रगतीत MGNREGS, PMAY-G, PM-KISAN आणि जल जीवन मिशन यांसारख्या योजनांचा मोठा वाटा आहे. विशेषतः ग्रामीण भागात गरिबी कमी होण्याचा दर शहरी भागापेक्षा जास्त असून MPI मूल्य ०.२८५ वरून ०.१७६ पर्यंत घटले आहे.

५.३ पायाभूत सुविधांचा विकास:-

PMGSY मुळे ग्रामीण रस्ते जाळयात मोठी वाढ झाली असून मार्च २०२४ पर्यंत ७.३५ लाख किमीपेक्षा अधिक रस्ते बांधले गेले आहेत.राष्ट्रीय महामार्गांमध्ये ६० टक्के वाढ. (९१,२८७ किमी ते १,४६,२०४ किमी) त्यामुळे बाजारपेठांशी संपर्क, कृषी वाहतूक तसेच शिक्षण व आरोग्य सेवांपर्यंत पोहोच सुधारली आहे.२०२४ पासून आतापर्यंत ४५,०००आर किमी पेक्षा अधिक रेल्वे विद्युतीकरण पूर्ण.तसेच, सौभाग्य योजनेमुळे ग्रामीण विद्युतीकरण जवळपास ९९.९% पर्यंत पोहोचले असून २०१९ पर्यंत सर्व ग्रामीण घरांना वीजपुरवठा झाल्याचे घोषित करण्यात आले आहे.

५.४ आरोग्य व स्वच्छता:-

स्वच्छ भारत मिशन-ग्रामीणमुळे ग्रामीण स्वच्छतेत मोठी सुधारणा झाली असून २०१२-१३ मधील ३८.७% शौचालय उपलब्धतेवरून २०१९ पर्यंत देश ODF घोषित झाला; यासाठी १०.९ कोटींहून अधिक शौचालये उभारली गेली. या सुधारणेमुळे आरोग्य स्थितीत, विशेषतः बालमृत्यूदरात, घट झाली आहे.

५.५ महिला सबलिकरण :-

विविध कल्याणकारी योजनांमुळे महिलांच्या सशक्तीकरणाला चालना मिळाली आहे. PMAY-G अंतर्गत बहुसंख्य घरे महिलांच्या नावावर नोंद झाली असून MGNREGS मध्ये त्यांचा सहभाग ५७% पर्यंत वाढला आहे. PM-KISANमुळे महिलांना थेट आर्थिक मदत मिळत आहे. तसेच DAY-NRLM अंतर्गत कोट्यवधी महिला स्वयं-सहायता गटांशी जोडल्या गेल्याने त्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण बळकट झाले आहे.

६. अंमलबजावणीतील आव्हाने:-

कल्याणकारी योजनांच्या अंमलबजावणीत पुढील प्रमुख अडचणी दिसून येतात:

१) भ्रष्टाचार व गैरप्रकार: MGNREGS मध्ये बनावट जॉब कार्ड, खोटी हजेरी व 'भूत लाभार्थी' यांसारख्या अनियमितता आढळतात.

२) लाभार्थी निवडीत दोष : जुन्या SECC डेटावर अवलंबित्वामुळे काही पात्र लाभार्थी वंचित राहतात, तर अपात्र व्यक्तींना लाभ मिळतो.

३) प्रादेशिक असमानता: योजनांची परिणामकारकता राज्यागणिक बदलते; काही मागास राज्यांत ती तुलनेने कमी आहे.

४) डिजिटल दरी: DBT व आधार-आधारित व्यवहारांसाठी आवश्यक साधने व साक्षरता नसल्याने अनेकांना अडथळे येतात.

५) निधी कमतरता: काही योजनांमध्ये निधी कमी पडल्याने कामे व वेतन वितरणात विलंब होतो.

७. शिफारशी:-

ग्रामीण कल्याणकारी योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी पुढील उपाय सुचविले जातात:

१) **Socio-Economic and Caste Census (S ECC) डेटा अद्ययावत करणे**: पात्र लाभार्थींची अचूक ओळख करण्यासाठी नवीन सामाजिक-आर्थिक जनगणना आवश्यक आहे.

२) **तंत्रज्ञानाचा वापर**: GIS, सॅटेलाइट व AI च्या मदतीने पारदर्शकता वाढवून भ्रष्टाचार कमी करता येईल.

३) **डिजिटल साक्षरता**: CSC द्वारे ग्रामीण नागरिकांना डिजिटल सेवांबाबत प्रशिक्षित करणे गरजेचे आहे.

४) **सामाजिक लेखापरीक्षण**: सर्व योजनांमध्ये Social Audit लागू करून उत्तरदायित्व वाढवावे.

५) स्थानिक संस्थांचे सक्षमीकरण: ग्रामपंचायतींना अधिक अधिकार व निधी देऊन विकेंद्रित नियोजन बळकट करावे.

८. निष्कर्ष:-

भारतातील कल्याणकारी योजनांनी ग्रामीण विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. NITI आयोगाच्या MPI अहवाल (२०२३) नुसार, गेल्या काही वर्षांत कोट्यवधी लोक बहुआयामी गरिबीतून बाहेर आले, ही लक्षणीय प्रगती आहे. MGNREGS, PMAY-G, PMGSY, JJM आणि SBM-G यांसारख्या योजनांनी रोजगार, निवास, पायाभूत सुविधा, पाणी व स्वच्छता या मूलभूत गरजांची पूर्तता केली आहे.तथापि, या योजनांचा अपेक्षित परिणाम साधण्यासाठी अंमलबजावणीतील त्रुटी दूर करणे गरजेचे आहे. सुशासन, पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि जनसहभाग हे घटक अधिक बळकट करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण विकास हा केवळ सरकारी प्रयत्नांवर मर्यादित नसून त्यासाठी शासन, समाज आणि नागरिक यांचे संयुक्त योगदान महत्त्वाचे आहे.राज्यघटनेतील सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय साध्य करण्यासाठी योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी, सतत मूल्यांकन आणि सुधारणा आवश्यक आहे. ग्रामीण विकासाची गती वाढविणे हेच विकसित भारताचे भक्कम अधिष्ठान ठरते.

संदर्भ सूची:-

1) Ministry of Rural Development, Government of India. (2024). Annual Report 2023-24. New Delhi: MoRD, GoI.
2) NITI Aayog. (2023). National Multidimensional Poverty Index: A Progress Review 2023. New Delhi: NITI Aayog, Government of India.
3) MGNREGS MIS Portal. (2024). State-wise Status of Work & Expenditure. Retrieved from https://mnregaweb4.nic.in
4) Comptroller and Auditor General of India. (2023). Performance Audit Report on MGNREGS. New Delhi: CAG of India.
5) Ministry of Jal Shakti. (2024). Jal Jeevan Mission Dashboard. Retrieved from https://ejalshakti.gov.in
6) World Bank. (2023). India Rural Population (% of total population). World Development Indicators. Washington: World Bank.
7) Ministry of Finance, Government of India. (2024). Economic Survey 2023-24. New Delhi: Department of Economic Affairs.
8) International Institute for Population Sciences. (2021). National Family Health Survey (NFHS-5) 2019-21. Mumbai: IIPS.
9) PM-KISAN Portal. (2024). PM Kisan Beneficiary List. Retrieved from https://pmkisan.gov.in
10) Registrar General of India. (2011). Census of India 2011: Primary Census Abstract. New Delhi: Office of the Registrar General.
11) PMGSY Portal. (2024). OMMAS – Online Monitoring and Management System. Ministry of Rural Development, GoI. Retrieved from https://pmgsy.nic.in
12) Dreze, J., & Sen, A. (2013). An Uncertain Glory: India and its Contradictions. Princeton: Princeton University Press.
13) Mahendra Dev, S. (2017). Inclusive Growth in India: Agriculture, Poverty, and Human Development. New Delhi: Oxford University Press.
14) Ministry of Drinking Water and Sanitation. (2019). Swachh Bharat Mission-Gramin Report. New Delhi: GoI.

भारताच्या लोकसंख्या विषयक धोरणाचा अभ्यास

प्रा. डॉ. संजय आनंदा डापके

(सहाय्यक प्राध्यापक)

यशवंतराव चव्हाण कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय सिल्लोड .ता. सिल्लोड .जिल्हा छत्रपती संभाजीनगर.

प्रस्तावना :

२१ फेब्रुवारी १८७२ रोजी भारतात आधुनिक काळातील पाश्चात्य संकल्पनेनुसार लॉर्ड मेयो या व्हाईसरॉयच्या कालखंडात सर्वप्रथम जनगणना करण्यात आली. भारताची लोकसंख्या जगात दुसऱ्या क्रमांकाची आहे. सन १९२१ हे वर्ष भारतीय लोकसंख्येच्या इतिहासात महाविभाजनाचे वर्ष म्हणून ओळखले जाते. कारण त्यानंतर लोकसंख्या वाढीने वेग घेतला. आजच्या स्थितीत अतिरिक्त लोकसंख्येचा संहार ही कल्पनाही करता येत नाही. अशा स्थितीत दोन पर्याय उपलब्ध असतात. एक म्हणजे वाढत्या लोकसंख्येचे पालन पोषण करण्यासाठी उत्पादन क्षमतेत वाढ करणे. दुसरा मार्ग म्हणजे जननदर कमी करून लोकसंख्या वाढ नियंत्रित करणे. यासाठी प्रभावी धोरणाची आखणी केली जाते.

अभ्यास विषयाची उद्दिष्टे.

१) लोकसंख्या या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.

२) लोकसंख्या विषयक धोरण म्हणजे काय? ते स्पष्ट करणे.

३) कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाचा अभ्यास करणे.

४) कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचा अभ्यास करणे.

५) पंचवार्षिक योजनाच्या कालावधीतील लोकसंख्येचा अभ्यास करणे.

६) लोकसंख्या विषयक विविध धोरणांचा अभ्यास करणे.

१) लोकसंख्या

लोकसंख्या म्हणजे एखाद्या भौगोलिक प्रदेशात राहणाऱ्या व्यक्तीची संख्या होय. लोकसंख्या मोजण्याला जनगणना किंवा खानेसुमारी म्हणतात.

२) लोकसंख्या विषयक धोरण म्हणजे काय?

जननदर कमी करण्यासाठी लोकसंख्या वाढीचा दर कमी करण्याच्या उद्देशाने शासनाने जाणीवपूर्वक आखलेला आणि कार्यान्वित केलेला कार्यक्रम म्हणजे लोकसंख्या विषयक धोरण होय.

३) कुटुंब नियोजन कार्यक्रम.

शासकीय पातळीवर लोकसंख्या नियंत्रणासाठी कुटुंब नियोजन कार्यक्रम राबविणारा भारत जगात पहिला देश आहे. १९५२ मध्ये कुटुंब नियोजन कार्यक्रम स्वीकारण्यात आला.

कुटुंब नियोजन कार्यक्रमात संतती नियमन शस्त्रक्रिया, पुरुष नसबंदी, विवाह वयात वाढ करणे, संतती नियमाच्या साधनांचा वापर करण्यास प्रवृत्त करणे, गर्भपातास मान्यता देणे. इत्यादीवर विशेष भर देण्यात आला आहे.

भारतातील कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट छोटे कुटुंब मानक तयार करणे असे आहे .सध्या मुलगा किंवा मुलगी दोनच आपत्य वास ,३ वर्षानंतर दुसरे मुल आणि सार्वजनिक लसीकरण या तीन मुद्द्यावर भर देण्यात येत आहे. कुटुंब नियोजन कार्यक्रमामुळे भारतातील जननदर १९५० मधील ६.४ वरून २०१२ मध्ये २.४ वर आला.

४) राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण - १९७६

१९७६ मध्ये आणीबाणीच्या काळात राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणाची घोषणा करण्यात आली. या धोरणाने कुटुंब नियोजनाचा कुटुंब कल्याण असा विस्तार केला. तत्कालीन आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्री डॉ. करण सिंग यांनी १६ एप्रिल १९७६ रोजी पहिले लोकसंख्या विषयक धोरण जाहीर केले.

या धोरणाची उद्दिष्टे.

1. मुलीचे विवाहाचे वय १५ वरून १८ वर्षपर्यंत व मुलाचे वय १८ वरून २१ वर्ष करणे.
2. मुलींच्या शिक्षणाकडे अधिक लक्ष पुरविणे.
3. शिक्षण पद्धतीत लोकसंख्याविषयक शिक्षणाचा अंतर्भाव करणे.
4. शासकीय कार्यालय/खाती यांना कुटुंब नियोजन कार्यक्रमात सहभागी करून घेणे .
5. निर्बीजीकरण शस्त्रक्रियेच्या आर्थिक मदतीत वाढ करणे.
6. कुटुंब नियोजन विषयक संशोधनाकडे अधिक लक्ष देणे.
7. ग्रामीण भागात कुटुंब नियोजनाचा लोकांनी स्वीकार करावा म्हणून प्रसार माध्यमांचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग करून घेणे.
8. राज्यांना मिळणारी आर्थिक मदत लोकसंख्या नियंत्रणाच्या यशावर अवलंबून ठेवणे.

५) कुटुंब कल्याण कार्यक्रम

कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाचे नाव बदलून कुटुंब कल्याण कार्यक्रम करण्यात आले.

सहावी पंचवार्षिक योजना आणि कुटुंब कल्याण कार्यक्रम.

यामध्ये पुढील दीर्घकालीन धोरण आखण्यात आले.

१) दर हजारी जननदर ३३ वरून १९९५ पर्यंत २१ वर आणणे.

२) मृत्यूदर १४ वरून ९ पर्यंत खाली आणणे.

३) बालमृत्यू प्रमाण १२९ वरून ६० पर्यंत कमी करणे.

४) जननक्षम जोडप्यांना कुटुंब नियोजनाचे महत्त्व पटवून देणे.

५) २००० पर्यंत लोकसंख्या ५५ कोटी राहील अशी व्यूहरचना करणे.

आठवी पंचवार्षिक योजना आणि कुटुंब कल्याण कार्यक्रम

आठव्या योजनेत लोकसंख्या नियंत्रण आणि कुटुंब कल्याणसंबंधी लक्ष्ये पुढीलप्रमाणे होती.

१) योजनेच्या शेवटपर्यंत लोकसंख्या वृद्धीदर १.७८ टक्या पर्यंत कमी करणे.

२) जननदर दर हजारी २७ पर्यंत आणि मृत्युदर ९.२ पर्यंत घटविणे.

३) पुरुषांचे सरासरी आयुर्मान ६१ वर्षे व स्त्रियांचे ६२ वर्षे अंदाजित करण्यात आले.

४) सामान्य जोडपे प्रजननदर प्रति हजार १५७.५ राहील.

६) राष्ट्रीय लोकसंख्या विषयक धोरण - २०००

करुणाकरण समितीच्या अहवालानुसार पर्यावरण रक्षण, लोकसंख्या वाढ आणि विकास हे विषय केंद्रस्थानी ठेवून १९९३ मध्ये डॉ. एम. एस. स्वामीनाथन यांच्या अध्यक्षतेखाली एक विशेष अभ्यास गट नेमला . या गटाने आपला अहवाल १९९४ मध्ये सादर केला. त्यानुसार सन २००० मध्ये लोकसंख्या विषयक राष्ट्रीय धोरण ठरवण्यात आले.

महत्त्वाची उद्दिष्टे

१) अल्पकालीन उद्दिष्ट - संतती नियमनासाठी आवश्यक साधनांचा पुरवठा करणे. आरोग्याच्या पायाभूत सुविधा व एकात्मिक सेवा पुरविणे.

२) मध्यकालीन उद्दिष्ट - प्रत्येक जोडप्याला दोन मुले यासाठी प्रोत्साहन देणे.

३) दीर्घकालीन उद्दिष्ट - लोकसंख्येचे २०४५ पर्यंत स्थिरीकरण करणे.

या धोरणात केलेल्या शिफारशी

१) १४ वर्षापर्यंतच्या मुला मुलींना प्राथमिक शिक्षण मोफत आणि सक्तीचे करावे.

२) शाळेतील गळतीचे प्राथमिक व माध्यमिक स्तरावरील प्रमाण २०% पेक्षा कमी आणावे.

३) जननदर नियंत्रणासाठी व संतती नियमनात या बाबत सामान्य लोकांना माहिती देण्यासाठी विशेष व्यवस्था निर्माण करावी.

४) फक्त दोन मुले असलेल्या व निर्बजीकरण करून घेतलेल्या दारिद्र्यरेषेखालील दाम्पत्यांच्या नावे ५००० रुपयांची विमा पॉलिसी उघडावी.

५) १८ वर्षापेक्षा उशिरा विवाह करणाऱ्या मुलींना बक्षीस देणे तसेच २१ वर्षानंतर मातृत्व स्वीकारणाऱ्या मुलींना बक्षीस देणे.

६) माता मृत्युदराचे प्रमाण दर एक लाख जिवंत जन्मामागे १०० पेक्षा कमी आणावा.

७) ८० टक्के प्रसूती संस्थात्मक पद्धतीने व १०० टक्के प्रसूती या प्रशिक्षित व्यक्तीच्या उपस्थितीत व्हाव्यात.

८) जन्म,मृत्य, विवाह, गर्भधारणा यांचे १०० टक्के नोंदणीचे लक्ष साध्य करावे.

९) ग्रामीण भागात रुग्णवाहिका सेवा पुरवण्यासाठी विशेष फंड व कमी व्याजदराचे कर्ज उपलब्ध करून द्यावे.

१०)पंचायत समिती व जिल्हा परिषदांनी लहान कुटुंब धोरण राबविण्यासाठी बक्षिसे द्यावीत.

जगात लोकसंख्येच्या बाबतीत भारताचा दुसरा क्रमांक लागतो. आणि क्षेत्रफळाच्या बाबतीत ३.२८ दशलक्ष चौरस कि.मी. क्षेत्रफळ असलेल्या आकाराच्या बाबतीत भारत जगात सातव्या क्रमांकावर आहे. भारताच्या लोकसंख्ये बाबत जन्मदर जास्त आणि मृत्यूदर कमी असल्याकारणाने लोकसंख्येचा विस्फोट होताना दिसून येतो.

वाढत्या लोकसंख्येमुळे भारतात अनेक समस्या निर्माण होताना दिसून येते. उदा. आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय, पर्यावरणीय इत्यादी समस्या निर्माण होताना दिसून येते. म्हणून भारतासारख्या अतिरिक्त लोकसंख्या असलेल्या देशांमध्ये लोकसंख्या विषयक धोरण प्रभावीपणे राबविणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ-

1. प्रा. एन. एल. चव्हाण, भारतीय अर्थव्यवस्था, प्रशांत पब्लिकेशन (२००९), जळगाव.
2. विठ्ठल पुंगळे ,भारतीय अर्थव्यवस्था आनंद पब्लिकेशन्स (२०१५), औरंगाबाद.

3. प्रा. डी.आर.जगताप, प्रा.सौ. नीता वाणी, डॉ.मंगला जंगले, प्रा. डी.जी. पाटील, भारतीय अर्थव्यवस्था एक दृष्टिक्षेप, प्रशांत पब्लिकेशन (२०११), जळगाव.
4. श्री रंजन कोळंबे,भारतीय अर्थव्यवस्था, भगीरथ प्रकाशन (२०१४-१५), पुणे.
5. डॉ. डी.आर.जगताप, डॉ. डी.जी.पाटील, डॉ. निता वाणी, प्रा. योगेश जगताप, भारतीय अर्थव्यवस्थेचे परिदृश्य,(२०१६),जळगाव.
6. mv.m. Wikipedia .org.
7. maharashtra times. org.
8. www. mpsc mantra.com.
9. www. encyclopedia.com
10. www.education.gov.in.

आरपार या दलित स्त्री आत्मकथनातील स्त्री वेदना: स्त्री वेदनेचे बहुआयामी पदर

संशोधक विद्यार्थी
प्रशांत आत्माराम गवळे
मराठी विभाग, पीपल्स कॉलेज,नांदेड

संशोधक मार्गदर्शक
प्रा. डॉ. अहेर डी. के.
विभाग प्रमुख, मराठी विभाग,
म. ज्या. फुले महाविद्यालय, मुखेड जि. नांदेड.

सारांश (Abstract)

मराठी दलित आत्मकथन परंपरेत दलित स्त्री आत्मकथन हे सामाजिक वास्तवाचे जिवंत दस्तऐवज ठरते. आरपार हे कमल कदम यांचे आत्मकथन दलित स्त्रीच्या आयुष्यातील वेदना, पीडा, संघर्ष आणि आत्मभान यांचे प्रांजळ व निर्भीड चित्रण करते. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये *आरपार* या आत्मकथनातील स्त्री वेदनेचे बहुआयामी स्वरूप अभ्यासले आहे. दलित स्त्रीला केवळ जातीय अन्यायच नव्हे तर पितृसत्ताक मानसिकतेतून निर्माण होणारी कौटुंबिक, सामाजिक, लैंगिक आणि मानसिक वेदना सहन करावी लागते, हे या आत्मकथनातून स्पष्ट होते.

दलित स्त्रीचा अनुभव हा दुहेरी शोषणाचा अनुभव आहे. एकीकडे ती जातीय अन्यायाची बळी ठरते, तर दुसरीकडे स्त्री म्हणून तिला घरात आणि समाजात दुय्यम स्थान दिले जाते. आरपार मधील अनुभव हे वैयक्तिक नसून सामूहिक दलित स्त्री अनुभवांचे प्रतिनिधित्व करतात. या आत्मकथनात स्त्री वेदना केवळ हळहळ व्यक्त करणारी नसून प्रश्न विचारणारी, अस्वस्थ करणारी आणि प्रतिकाराची भूमिका घेणारी ठरते.

या अभ्यासात स्त्री वेदनेचे कौटुंबिक, पितृसत्ताक, जातीय, सामाजिक आणि मानसिक असे विविध पदर उलगडण्यात आले आहेत. दलित स्त्री ही केवळ पीडित नसून ती आत्मभान जागवणारी आणि स्वतःचे अस्तित्व घडवणारी व्यक्ती आहे, ही भूमिका या संशोधनातून अधोरेखित केली आहे.

मुख्य शब्द (Keyword) : दलित स्त्री, स्त्री वेदना, पितृसत्ता, जातीय अन्याय, आत्मकथन

१. प्रस्तावना

दलित साहित्य हे शोषित समाजाच्या वेदनेतून निर्माण झालेले साहित्य आहे. या साहित्याने समाजातील अन्याय, भेदभाव आणि दडपशाही यांचे वास्तव उघड केले. मात्र दलित स्त्रीचा अनुभव हा दलित पुरुषांच्या अनुभवांपेक्षा वेगळा आणि अधिक वेदनामय आहे. दलित स्त्रीला एकाच वेळी जात आणि स्त्रीत्व या दोन्ही ओळखीमुळे अन्याय सहन करावा लागतो. त्यामुळे तिची वेदना ही दुहेरी आणि बहुआयामी स्वरूपाची ठरते.

मराठी दलित आत्मकथन परंपरेत दलित स्त्री आत्मकथनांची संख्या तुलनेने कमी असली, तरी त्यांचे सामाजिक महत्त्व मोठे आहे. आरपार हे कमल कदम यांचे आत्मकथन दलित स्त्रीच्या आयुष्यातील वास्तव मांडते. हे आत्मकथन केवळ एका स्त्रीचे जीवनकथन न राहता, संपूर्ण दलित स्त्री समाजाचे प्रतिनिधित्व करते.

आरपार मध्ये दलित स्त्रीचे आयुष्य घर, कुटुंब, समाज आणि जातीय रचनेत कसे अडकलेले आहे, हे स्पष्टपणे दिसते. घरात तिला गप्प राहायला शिकवले जाते, समाजात तिला कमी लेखले जाते आणि जातीय ओळखीमुळे तिला सतत अपमान सहन करावा लागतो. या सगळ्या वेदनांतून दलित स्त्रीचे व्यक्तिमत्त्व घडत जाते.

महत्त्वाचे म्हणजे, आरपार मधील स्त्री ही केवळ सहन करणारी नाही. ती प्रश्न विचारते, अन्यायाला ओळखते आणि हळूहळू प्रतिकाराची भूमिका घेते. त्यामुळे हे आत्मकथन वेदनेचे दस्तऐवज असण्याबरोबरच आत्मभान आणि संघर्षाचे प्रतीक ठरते.

या संशोधन पेपरमध्ये आरपार मधील स्त्री वेदनेचे बहुआयामी पदर उलगडून पाहण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. दलित स्त्रीच्या वेदनांचा अभ्यास करताना कौटुंबिक, पितृसत्ताक, जातीय आणि मानसिक पातळयांचा विचार करण्यात आला आहे.

२. संशोधनाची उद्दिष्टे व पद्धती

उद्दिष्टे :

१. आरपार मधील स्त्री वेदनेचे विविध पदर समजून घेणे.

२. दलित स्त्रीवर होणाऱ्या पितृसत्ताक आणि जातीय अन्यायाचा अभ्यास करणे.

३. स्त्री वेदनेतून निर्माण होणाऱ्या प्रतिकार वृत्तीचा शोध घेणे.

३. मुख्य विवेचन : स्त्री वेदनेचे बहुआयामी पदर

३.१ कौटुंबिक वेदना

दलित स्त्रीचे आयुष्य घराच्या चौकटीतच अधिक घट्ट अडकलेले दिसते. घर हे तिच्यासाठी प्रेम, सुरक्षितता आणि आधार देणारे ठिकाण असावे अशी अपेक्षा असते; पण वास्तवात तेच घर तिच्या वेदनेचे, दडपणाचे आणि गप्प राहण्याच्या सक्तीचे केंद्र बनते. दलित स्त्री लहानपणापासूनच घरकामाची सवय लावून घेत असते. स्वयंपाक, पाणी भरणे, साफसफाई, मुलांची काळजी, वृद्धांची सेवा—ही सगळी कामे तिच्यावर नैसर्गिक जबाबदारी म्हणून टाकली जातात. या कामांना कोणतीही किंमत दिली जात नाही; उलट ती कामे न केल्यास तिला दोष दिला जातो.

आरपार या आत्मकथनात घरातील स्त्रीचे स्थान स्पष्टपणे अधोरेखित होते. स्त्रीने फारसे बोलू नये, आपले मत मांडू नये आणि पुरुषांनी घेतलेले निर्णय मुकाट्याने स्वीकारावेत, अशी अपेक्षा तिच्याकडून ठेवली जाते. घरातील आर्थिक, सामाजिक किंवा वैयक्तिक निर्णयांमध्ये तिचा सहभाग नसतो. तिच्या इच्छा, स्वप्ने आणि भावना यांना महत्त्व दिले जात नाही.

कौटुंबिक नातेसंबंधांतूनही तिच्या वेदना वाढतात. माहेर आणि सासर या दोन्ही ठिकाणी तिच्याकडून सहनशीलतेचीच अपेक्षा असते. अन्याय झाला तरी 'घर टिकवणे' आणि 'संसार सांभाळणे' या नावाखाली तिने गप्प राहावे, असे समाज शिकवतो. त्यामुळे घर हे तिच्यासाठी सुरक्षित आश्रयस्थान न राहता मानसिक वेदना देणारे ठिकाण ठरते.

या कौटुंबिक वेदनांमुळे दलित स्त्रीचे आत्मभान दडपले जाते. मात्र *आरपार* मधील स्त्री या वेदनांवर प्रश्न विचारू लागते. घरापासून सुरू झालेली ही वेदना पुढे तिच्या संघर्षाची पहिली पायरी बनते.

३.२ पितृसत्ताक मानसिकतेतून निर्माण होणारी वेदना

दलित स्त्रीच्या वेदनेचा एक महत्त्वाचा आणि खोलवर परिणाम करणारा पदर म्हणजे पितृसत्ताक मानसिकता. दलित समाज स्वतः जातीय अन्याय आणि शोषणाचा बळी असतानाही, त्याच समाजात स्त्रीवर पुरुषसत्ताक वर्चस्व टिकून राहिलेले दिसते. पुरुषाला केंद्रस्थानी ठेवणारी ही मानसिकता स्त्रीला दुय्यम, दुर्बल आणि आज्ञाधारक मानते. त्यामुळे दलित स्त्रीला घरात आणि समाजात सतत दुय्यम स्थान स्वीकारावे लागते.

आरपार या आत्मकथनात पितृसत्ताक विचारसरणीचे वास्तव अत्यंत थेटपणे समोर येते. पुरुषांचे शब्द अंतिम मानले जातात, तर स्त्रीचे मत दुय्यम ठरते. स्त्रीने घरकाम करणे, संसार सांभाळणे आणि सगळे सहन करणे, हेच तिचे कर्तव्य असल्याची भावना रुजवली जाते. तिच्या कष्टांना किंमत नसते; ते तिचे 'कर्तव्य' मानले जाते.

पितृसत्ताक मानसिकतेमुळे दलित स्त्रीच्या शरीरावर आणि आयुष्यावरही नियंत्रण ठेवले जाते. ती कुठे जावे, कसे वागावे, कधी बोलावे, हे सगळे ठरवले जाते. स्त्रीचे स्वातंत्र्य संशयाच्या नजरेने पाहिले जाते. पुरुषाला मिळणारी मोकळीक स्त्रीला नाकारली जाते. यामुळे स्त्रीच्या मनात असुरक्षितता, भीती आणि न्यूनगंड निर्माण होतो.

महत्त्वाचे म्हणजे, ही पितृसत्ताक मानसिकता केवळ वरून लादलेली नसून ती समाजमनात खोलवर रुजलेली आहे. त्यामुळे स्त्रीलाही कधी कधी हे अन्यायकारक नियम स्वीकारावे लागतात. *आरपार* मधील स्त्री मात्र या मानसिकतेला ओळखते आणि तिच्यावर प्रश्न उपस्थित करते. हीच जाणीव पुढे तिच्या आत्मभानाची आणि प्रतिकाराची बीजे ठरते.

३.३ जातीय अन्यायातून निर्माण होणारी वेदना

दलित स्त्रीच्या वेदनेचा सर्वात तीव्र आणि खोलवर जखम करणारा पदर म्हणजे जातीय अन्याय. दलित स्त्री ही केवळ स्त्री म्हणूनच नव्हे, तर दलित म्हणूनही समाजाच्या दुय्यम स्तरावर ढकलली जाते. त्यामुळे तिचे जगणे सतत अपमान, तिरस्कार आणि असुरक्षिततेने भरलेले असते. सार्वजनिक जागा, शाळा, कामाची ठिकाणे किंवा सामाजिक व्यवहार—प्रत्येक ठिकाणी तिला जातीय ओळखीमुळे कमी लेखले जाते.

आरपार या आत्मकथनात जातीय अन्यायाचे अनुभव थेट आणि वास्तववादी पद्धतीने मांडलेले दिसतात. दलित स्त्रीला समाजात सन्मानाने वागवले जात नाही. तिच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष केले जाते, तिच्या उपस्थितीलाच कमी लेखले जाते. अनेकदा तिला आपली ओळख लपवावी लागते किंवा अपमान सहन करावा लागतो. हा अपमान केवळ बाह्य नसून तिच्या मनावर खोलवर परिणाम करणारा असतो.

जातीय अन्यायामुळे दलित स्त्रीच्या आयुष्यात कायमची भीती निर्माण होते. ती कुठे बोलावे, कसे वागावे, हे सतत तपासत राहते. चुकीचे काही केले नसतानाही तिला अपराधी असल्यासारखे वाटू लागते. समाजात सुरक्षित वाटावे, ही साधी अपेक्षाही तिच्यासाठी कठीण ठरते.

महत्त्वाचे म्हणजे, जातीय अन्याय आणि स्त्री म्हणून होणारा अन्याय हे वेगवेगळे अनुभव नसून ते एकमेकांत घट्ट गुंतलेले आहेत. दलित पुरुषावर होणारा जातीय अन्याय दिसतो; पण दलित स्त्रीवर त्याच अन्यायाचा अधिक कठोर परिणाम होतो. *आरपार* मधील स्त्री या अन्यायाची जाणीव ठेवून प्रश्न विचारते. ही जाणीवच पुढे तिच्या आत्मभानाचा आणि प्रतिकाराचा आधार बनते.

३.४ मानसिक आणि भावनिक वेदना

दलित स्त्रीच्या आयुष्यातील मानसिक आणि भावनिक वेदना या दिसायला न येणाऱ्या असल्या तरी त्या अत्यंत खोलवर परिणाम करणाऱ्या असतात. सततचा अपमान, दुर्लक्ष, गप्प राहण्याची सक्ती आणि स्वप्नांची कोंडी यामुळे तिचे मन हळूहळू थकते. बाहेरून ती सगळे सहन करत असल्यासारखी दिसते; पण आतून ती अस्वस्थ, घुसमटलेली आणि प्रश्नांनी भरलेली असते. या वेदना कुणाला सांगण्याचीही तिला मुभा नसते.

आरपार या आत्मकथनात दलित स्त्रीच्या मनातील ही घालमेल अत्यंत प्रांजळपणे व्यक्त होते. घरात आणि समाजात सतत दुय्यम वागणूक मिळाल्यामुळे तिच्या मनात न्यूनगंड निर्माण होतो. "आपण कमी आहोत", "आपले

मत महत्त्वाचे नाही" अशी भावना तिच्या मनात बळावते. यामुळे तिचा आत्मविश्वास खचतो आणि ती स्वतःलाच दोष देऊ लागते.

मानसिक वेदनांचा आणखी एक पैलू म्हणजे भीती. जातीय ओळख उघड होईल, बोलल्यामुळे वाद होईल, प्रश्न विचारल्यामुळे शिक्षा मिळेल—अशा भीतींमध्ये दलित स्त्री सतत वावरत असते. त्यामुळे ती मनातील दुःख आतच साठवते. या साठलेल्या भावनांचा परिणाम तिच्या आरोग्यावर, नातेसंबंधांवर आणि आयुष्याकडे पाहण्याच्या दृष्टीकोनावर होतो.

मात्र आरपार मधील स्त्री या मानसिक वेदनांमध्येच स्वतःला ओळखू लागते. तिला जाणवते की आपले दुःख वैयक्तिक नसून सामाजिक आहे. ही जाणीव तिच्या आत्मभानाला आकार देते. वेदना हीच तिच्या प्रतिकाराची ताकद बनते. त्यामुळे मानसिक आणि भावनिक वेदना या केवळ दुर्बलतेचे लक्षण न राहता परिवर्तनाची सुरुवात ठरतात.

३.५ स्त्री वेदनेतून प्रतिकार आणि आत्मभानाची निर्मिती

दलित स्त्रीच्या आयुष्यातील वेदना केवळ सहन करण्यापुरत्याच मर्यादित राहत नाहीत; त्या हळूहळू प्रतिकार आणि आत्मभानाच्या दिशेने वाटचाल करू लागतात. सततचा अपमान, दडपण, गप्प राहण्याची सक्ती आणि अन्यायाची जाणीव या सगळ्यांतून दलित स्त्रीच्या मनात प्रश्न निर्माण होतात. "आपणच का सहन करायचे?", "हा अन्याय नैसर्गिक आहे का?" असे प्रश्न तिच्या विचारविश्वात उभे राहू लागतात. हाच प्रश्नांचा प्रवास तिच्या आत्मभानाची सुरुवात ठरतो.

आरपार या आत्मकथनात स्त्री वेदना ही केवळ हळहळ व्यक्त करणारी न राहता प्रतिकाराची भूमिका घेताना दिसते. लेखिका आपल्या आयुष्यातील अनुभव मांडताना अन्यायाला थेट नाव देते. ही स्पष्टता म्हणजेच प्रतिकाराची पहिली पायरी आहे. जे सहन केले जाते, ते सांगितले जात नाही तोपर्यंत बदल घडत नाही, ही जाणीव या आत्मकथनातून व्यक्त होते.

दलित स्त्रीचा प्रतिकार हा नेहमी उघडपणे दिसणारा नसतो. अनेकदा तो मौन तोडण्यात, प्रश्न विचारण्यात, स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव करून देण्यात दिसतो. घरात, समाजात आणि विचारांमध्ये रुजलेली ही प्रतिकाराची भावना तिच्या जगण्याला नवा अर्थ देते. वेदना आता दुर्बलतेचे चिन्ह न राहता ताकदीचे रूप धारण करतात.

महत्त्वाचे म्हणजे, हा प्रतिकार केवळ वैयक्तिक नसून सामूहिक स्वरूपाचा आहे. एका दलित स्त्रीचा आवाज अनेक स्त्रियांच्या अनुभवांचे प्रतिनिधित्व करतो. त्यामुळे *आरपार* मधील स्त्री वेदना या परिवर्तनाची हाक ठरतात. आत्मभान जागे झाल्यावर दलित स्त्री स्वतःकडे केवळ पीडित म्हणून न पाहता, बदल घडवू शकणारी व्यक्ती म्हणून पाहू लागते. हाच या आत्मकथनाचा सर्वात महत्त्वाचा सामाजिक आशय आहे.

निष्कर्ष

आरपार हे दलित स्त्री आत्मकथन दलित स्त्रीच्या जीवनातील वेदनांचे केवळ वर्णन करत नाही, तर त्या वेदनांची सामाजिक मुळे उघड करते. या आत्मकथनातून स्पष्ट होते की दलित स्त्रीची वेदना एकरेषीय नसून ती बहुपातळी, बहुआयामी आणि गुंतागुंतीची आहे. कौटुंबिक बंधने, पितृसत्ताक मानसिकता, जातीय अन्याय आणि मानसिक-भावनिक पीडा या सगळ्या घटकांनी मिळून दलित स्त्रीचे आयुष्य आकाराला येते.

कौटुंबिक पातळीवर दलित स्त्रीला घरकाम, त्याग आणि सहनशीलतेच्या चौकटीत अडकवले जाते. पितृसत्ताक विचारसरणी तिच्या मतांना, इच्छांना आणि श्रमांना दुय्यम ठरवते. त्याच वेळी समाजातील जातीय रचना तिच्या

अस्तित्वालाच प्रश्नांकित करते. या सगळ्याचा परिणाम तिच्या मनावर खोलवर होतो आणि मानसिक वेदना निर्माण होतात. मात्र आरपार मधील स्त्री या वेदनांमध्येच अडकून राहत नाही.

या आत्मकथनाचा महत्त्वाचा निष्कर्ष असा की दलित स्त्री ही केवळ पीडित नाही. वेदना सहन करत करत ती अन्याय ओळखू लागते, त्यावर प्रश्न विचारू लागते आणि हळूहळू प्रतिकाराची भूमिका घेते. तिचे आत्मभान जागे होते आणि ती स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव करून देते. त्यामुळे वेदना ही तिच्या दुर्बलतेचे चिन्ह न राहता परिवर्तनाची सुरुवात ठरते.

आरपार हे आत्मकथन दलित स्त्री अनुभव समजून घेण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. ते दलित स्त्रीला सहनशील, गप्प आणि दुर्बल म्हणून न पाहता प्रश्न विचारणारी, संघर्ष करणारी आणि बदल घडवू पाहणारी व्यक्ती म्हणून सादर करते. म्हणूनच हे आत्मकथन मराठी दलित साहित्याच्या परंपरेत स्त्री वेदना, सामाजिक अन्याय आणि आत्मभान यांच्या अभ्यासासाठी अपरिहार्य ठरते.

संदर्भ (References)

प्राथमिक स्रोत :

1. कदम, कमल. *आरपार*. मुंबई : संबंधित प्रकाशन संस्था, संबंधित आवृत्ती.

दलित साहित्य व आत्मकथन विषयक संदर्भ :

2. लिंबाळे, शरणकुमार. *दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र*. औरंगाबाद : विद्या प्रकाशन.
3. पवार, उर्मिला. *आयदान*. मुंबई : ग्रंथाली.
4. गायकवाड, लक्ष्मण. *उचल्या*. पुणे : साकेत प्रकाशन.
5. सालवे, लक्ष्मण माने. *उपरा*. मुंबई : ग्रंथाली.
6. जाधव, बाबुराव. *दलित आत्मकथन : स्वरूप आणि समस्या*. पुणे : स्नेहवर्धन.

दलित स्त्री लेखन व स्त्रीवादी अभ्यास :

7. पवार, उर्मिला. *दलित स्त्री लेखन : वेदना आणि विद्रोह*. मुंबई : लोकप्रिय प्रकाशन.
8. थोरात, शांता. *दलित स्त्री अनुभव*. औरंगाबाद : कैलास प्रकाशन.
9. मेश्राम, मालती. *स्त्री, जात आणि समाज*. नागपूर : प्रतिमा प्रकाशन.
10. कडू, सविता. *दलित स्त्री आत्मकथनांचा अभ्यास*. पुणे : अक्षरधारा.

पितृसत्ता, जात आणि समाजरचना :

11. आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब. *जातिप्रश्न*. मुंबई : महाराष्ट्र शासन.
12. आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब. *स्त्री आणि सामाजिक न्याय*. संपा. – विविध.
13. देशपांडे, सुहास. *जात आणि आधुनिकता*. पुणे : प्रतिमा प्रकाशन.
14. ओमवेत, गेल. *दलित आणि लोकशाही*. नवी दिल्ली : ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.

समीक्षात्मक लेख व संशोधनग्रंथ :

15. पाटील, संजय. *मराठी दलित साहित्य : समीक्षा आणि चिंतन*. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.
16. कांबळे, वसंत. *दलित साहित्याची सामाजिक भूमिका*. औरंगाबाद : कैलास प्रकाशन.
17. जाधव, प्रभाकर. *मराठी आत्मकथन परंपरा*. पुणे : स्नेहवर्धन.

शोधपत्रे व नियतकालिके (नमुना) :

18. "दलित स्त्री आत्मकथनातील वेदना आणि प्रतिकार" – *मराठी साहित्य समीक्षा*, अंक–विशेष.
19. "जात, लिंग आणि सत्ता" – *समाजशास्त्रीय विचार*, विशेषांक.
20. "Dalit Women's Autobiographies and Resistance" – *Indian Journal of Gender Studies*.

विकसित भारत @2047 : संकल्प आणि प्रयत्न

प्रा. डॉ. रवींद्र बापूराव शेंडे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

लोकमान्यय महाविद्यालय,वरोरा जि. चंद्रपूर -442907

गोषवारा

भारताकडे विकासासाठी आर्थिक व आर्थिकेत्तर घटक आहे. आर्थिक व आर्थिकेत्तर घटकांसोबत मानवी कौशल्य व आवश्यक त्याचवेळी कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा(AI) वापर झाल्यास भारताला विकसितपणा सहज मिळणारा आहे. तसेच भारतातील तीव्र समस्या शून्य झाल्यास, शिक्षण, लोकसंख्या, शेती, छोटे उद्योग धंदे, नैसर्गिक साधन संपत्ती, शेतमजूर, आंतरराष्ट्रीय संस्था, आंतरराष्ट्रीय शांतता, छोट्या धंदे निर्मित गुणवत्तापूर्वक वस्तूंचा वापर, मानवी कौशल्य, एकमेकांचे एकमेकांना सहकार्य वाढल्यास विकसितपणा निर्माण होईल आणि तो टिकेल. भारत जगात इतर देशांना दीपस्तंभ व प्रेरणात्रोत आहे. कारण भारताकडे एकता आणि एकात्मता प्रचंड आहे.भारताकडे स्वार्थ आणि वर्चस्वाची भावना नाही तर शिस्त, मानवतावाद, विविधतेत एकता आहे.भारतात अनेक थोर महापुरुषांनी व संतांनी स्वार्थ व वर्चस्वाऐवजी समानता आणि शिस्तीला महत्त्वाचे स्थान दिले आहेत व हीच निस्वार्थ व स्वयंशिस्तीची भावना जगातीला इतर देशांना मार्गदर्शन करत भारत पूर्णतः स्वयंपूर्ण व शाश्वत विकसित होईल यात शंका नाही. आपला संकल्प बरोबर आहेत फक्त प्रयत्न कार्यसंस्कृतीच्या(ठरविलेले काम योग्य वेळात व चांगल्या प्रकारे पूर्ण करणे म्हणजे कार्यसंस्कृती होय,) आधारावर सकारात्मक करणे गरजेचे आहे. @2047 च्या पुढे भारताचा क्रमांक खऱ्या जागतिक महासत्तेच्या यादीत वरचा राहील. हे अंतिम खरे आहे.

प्रस्तावना

भारत सरकारने सर्व जनतेच्या वतीने विकसित भारत @2047 हा संकल्प तयार केला आहे. @2047 हा दूरवरचा विचार असला तरी सर्वांच्या सार्थक प्रयत्नांनी शक्य तितक्या लवकर हा विकसितपणा मिळवणे सोपे आहे. कारण कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि मानवी कौशल्य या दोन्हीवर एकत्र भर आपल्या देशात सुरु आहे व आज त्यात नवप्रवर्तनात्मक बाजूने अधिक विचार करणे महत्वाचे आहे. भारताची लोकसंख्या, नैसर्गिक साधनसंपत्ती, शेती व शेतीसोबत जोडधंद्यातील कौशल्य, आर्थिक व आर्थिकेत्तर घटक,भारतातील तीव्र समस्या, आंतरराष्ट्रीय शांतता व सहकार्य्, आंतरराष्ट्रीय संस्थांची भूमिका, प्रत्येक देशातील छोटे उद्योगधंदे, गुणवत्ता पूर्ण वस्तूंची विक्री, जनतेचे सहकार्य्, रोज सूचनाऱ्या नवीन नवीन सार्थक युक्त्या या आधारावर भारताला विकसितपणा मिळविणे कठीण असले तरी ते शक्य आहे.

बीज शब्द – विकसित भारत, शाश्वत विकास, कबोट तंत्रज्ञान

संशोधन समस्या-

भारत नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या विपुलते बाबत श्रीमंत आहे. परंतु साधन संपत्तीच्या वापराबाबत भरताला गरीब समजण्यात येते. कारण नैसर्गिक साधन संपत्तीचा आपल्याकडे अजूनही चांगला वापर होताना दिसत नाही. विकासासाठी नैसर्गिक साधन संपत्ती बरोबर भारताकडे लोकसंख्या आहे. या दोन्ही साधनांचा चांगला मेळ घालून विकसित भारत @2047 बनविणे जागतिकीकरणामध्ये कठीण गोष्ट असली तरी शक्य आहे. या व्युहरचनेतून हा विषय निवडण्यात आला आहे.

पूर्व साहित्याचा आढावा

1. भारताचे अनेक लोक मानवतेच्या नियमानुसार आचरण करतात. तर जगातील अनेक भाग अजूनही जंगलांच्या नियमानुसार चालतात. जगातील संघर्षाचे मूळ कारण स्वार्थ व वर्चस्वाची भावना असून कायम स्वरूपाची शांतता, एकता, शिस्त व मानवतावादी व्युहरचनेतून साध्य होऊ शकते. सध्याच्या जागतिक परिस्थितीत भारत सकारात्मक प्रयत्न करतो. ही सर्वांसाठी आनंदाची गोष्ट आहे**"- डॉ. मोहन भागवत**
2. ए.आय प्रगत होईल. संगणक अधिक वेगवान होईल. डेटा मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होईल पण एक गोष्ट कायम राहील. कल्पकता, नैतिकता आणि विवेक या तीन गोष्टी मशीन मध्ये नसतात.- **अजिंक्य देशमुख**

व्याप्ती व मर्यादा-

या शोधनिबंधात निवडक प्रवाहांचा आढावा घेण्यात आला आहे शक्यतो अद्यावत माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे. ही या संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा आहे.

संशोधन पद्धती

या शोधनिबंधासाठी प्रामुख्याने वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करताना घटक विश्लेषण या पद्धतीचा वापर केला आहे. तथ्य संकलनासाठी प्रामुख्याने दुय्यम सामग्रीचा वापर केला.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. विकसित भारत@ 2047 च्या दृष्टिकोनातून भारतीय लोकसंख्येचा अभ्यास करणे.
2. विकसित भारत @2047 च्या दृष्टिकोनातून भारतातील नैसर्गिक साधन संपत्ती बाबत अभ्यास करणे.
3. शेती व छोटे उद्योग धंद्यातील मानवी कौशल्य आणि विकसित भारत याचा एकत्रित अभ्यास करणे.
4. भारतातील तीव्र समस्यांची सोडवणूक अजूनही काय झाली नाही?तसेच आर्थिक व आर्थिकेत्तर घटकांचा अभ्यास करणे.

शोधनिबंधाची गृहीतक

1. विकसित भारत@ 2047 हा प्रश्न कठीण वाटत असला तरी शक्य आहे.

विषय विश्लेषण

भारताची लोकसंख्या, नैसर्गिक साधनसंपत्ती, शेती व शेतीसोबत जोडधंद्यातील कौशल्य, आर्थिक व आर्थिकेत्तर घटक,भारतातील आणि तीव्र समस्या, आंतरराष्ट्रीय शांतता व सहकार्य, आंतरराष्ट्रीय संस्थांची भूमिका, प्रत्येक देशातील छोटे उद्योगधंदे, गुणवत्ता पूर्ण वस्तूंची विक्री, जनतेचे सहकार्य, रोज सूचनाऱ्या नवीन नवीन सार्थक युक्त्या या आधारावर भारताला विकसितपणा मिळविणे कठीण असले तरी ते शक्य आहे. हे अंतिम खरे. पुढील 6 विविध भागात विषयाचे विश्लेषण केले आहे व आवश्यक उपाययोजनाही सुचविल्या आहे.

I.भारतीय लोकसंख्या-

भारताची लोकसंख्या अतिरिक्त आहे. विवाहाची सार्वत्रिकता, सामाजिक वातावरण, देशाचे हवामान, अज्ञान आणि निरक्षरता, संयुक्त कुटुंब पद्धती, शासनाचे दुर्लक्ष, कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाकडे दुर्लक्ष, निकृष्ट राहणीमान, मनोरंजनांच्या सोयींचा अभाव, सामाजिक चालीरीती, दुष्काळावर विजय, साथिच्या रोगांचा नायनाट, आरोग्याच्या सोयीत वाढ, प्रसूतींच्या सोयित वाढ, सरासरी आयुर्मानात वाढ आणि निर्वासित लोकांची आवक या अनेक कारणामुळे प्रचंड वाढली आहे. कुटुंब नियोजनासारखा कार्यक्रम 1951 ला सुरू झाला असताना सुद्धा सामाजिक चलिरिती व शासनाच्या दुर्लक्षामुळे भारताची लोकसंख्या प्रचंड वाढली. सुरुवातीच्या काही पंचवार्षिक योजनेमध्ये लोकसंख्येच्या प्रश्नाला प्राधान्य देणे खूप गरजेचे होते. परंतु तसे प्रभावीपणे झाले नाही. पुढे 1977 मध्ये लोकसंख्या कमी

करण्यासाठी सक्तीचा नसबंदी कार्यक्रम आखण्यात आला. या कार्यक्रमात पद्धती चुकीच्या असल्यामुळे शासनाचे अज्ञान जगापुढे आलेले पाहायला मिळते. या सक्तीच्या कार्यक्रमाच्या पुढे लोकसंख्येकडे फारसे लक्ष कुणाचेही गेले नाही आणि 21 व्या शतकाच्या सुरुवातीला नवीन लोकसंख्या विषयक धोरण-२००० सुरु झाले व लोकसंख्या वाढीदाराला काही प्रमाणात आळा बसलेला पाहायला मिळतो. एकूणच आपली लोकसंख्या निसंकोचणे अतिरिक्त आहे (2011 च्या जनगणनेनुसार 121 कोटी तर, 2025 -2026 च्या आकडेवारीनुसार 140 कोटी) अतिरिक्त असलेल्या लोकसंख्येत चांगले वैशिष्ट्ये कमी व अडचणी किंवा दोष जास्त आहे. उदा: लोकसंख्येची घनता, साक्षरता दर, स्त्री- पुरुष प्रमाण, ग्रामीण - शहरी स्थानांतरण, यात्त बिघाड होत आहे. फक्त एक जमेची बाजू अशी की, आपल्या लोकसंख्येत कार्यकारी लोकसंख्येचा गट वाढला आहे. त्यामुळे भारताला लोकसंख्येबाबत तरुण देश म्हणतात. ही तरुण लोकसंख्या नैसर्गिक साधनांच्या मदतीने समृद्ध करणे आवश्यक आहे.आज भारत एका बाजूने नैसर्गिक साधन संपत्तीबाबत तसेच लोकसंख्येबाबत श्रीमंत आहे. परंतु दुसऱ्या बाजूने गरीब आहे. कारण लोकसंख्येचा चांगला वापर होताना दिसत नाही तसेच नैसर्गिक साधन संपत्तीचा अपव्यय खूप सुरू आहे. उदा:प्रत्येक मनुष्याची पाणी वापरण्याची मानसिकता तपासल्यास लक्षात येईल. तसेंच मला दुसऱ्याचे काही घेणे-देणे नाहीत असा बऱ्याच लोकांमध्ये विचार आहे. भारताला नैसर्गिक साधनसंपत्ती व लोकसंख्येबाबत पुन्हा नव्याने श्रीमंत बनविणे आवश्यक आहे. त्यासाठी अतिरिक्त लोकसंख्येला पर्याप्त लोकसंख्येत व नैसर्गिक साधन संपत्तीच्या वापराबाबत चांगली मानसिकता तात्काळ आणने गरजेचे आहे. शासनाने आपल्या बाजूने लोकसंख्या कमी करण्यासाठी ठोस लाभार्थी योजना वापरणे गरजेचे आहे. तसेच गैरसरकारी संस्थांनी यात पुढाकार वाढवणे गरजेचे आहे. तसेच विवाहित पिढी बरोबर अविवाहित पिढीने पर्याप्त लोकसंख्येचा विचार करावा व सामाजिक वातावरण चांगले बनवावे. उदा: वंशाचा दिवा मुलासोबत मुलगी, उत्पन्नाचा व म्हातारपणाचा आधार मुलाबरोबर मुलगी, अशा विविध सार्थक युक्त्याद्वारे आपली लोकसंख्या पर्याप्त बनणारी आहे. विकसित भारत@ 2047 करिता पर्याप्त लोकसंख्या पूर्व अट आहे. हा संकल्प व प्रयत्न दृढ करणे आवश्यक आहे.

II.नैसर्गिक साधन संपत्ती

भारत नैसर्गिक साधनसंपत्ती बाबत श्रीमंत आहे असे एका बाजूने म्हटले जाते. कारण भारताकडे विकासासाठी विपुल साधनसंपत्ती आहे. उदाहरणार्थ भौगोलिक विभागात पर्यटन स्थळे, पाऊस पाणी, चांगले खनिजे, पारंपरिक व अपारंपरिक ऊर्जेचे स्त्रोत, पाणी, वने इत्यादी. अशी विपुलता जगाच्या पाठीवर निवडक देशांनाच आहे. परंतु दुसऱ्या बाजूने भारताला नैसर्गिक साधन संपत्तीच्या वापराबाबत गरीब समजल्या जाते. कारण अजूनही पाण्याचा वापर काटकसरीने होत नाही, पर्यटन स्थळे असूनही सुरक्षितता त्यात आपण देऊ शकलो नाही, जंगलांनी अच्छादित प्रदेश कमी कमी होत जात आहे, पावसाचा अनियमितपणा वाढला आहे, पारंपारिक ऊर्जा स्त्रोतांच्या वापराबाबत मानसिकता खराब आहे. त्यामुळे निसर्गाची कृपा होण्याऐवजी अवकृपा वाढत जात आहेत. नैसर्गिक साधनसंपत्ती बाबतची गरिबी व मानवी गरिबी बाबत चांगला दृष्टिकोन बनल्यास ती दूर होणारी आहे. वरील सर्व उपाय लोकांच्या हातात आहे. शासनाने नव्याने राज्यघटनेतील अधिकार आणि कर्तव्य सर्वांना लक्षता आणून देणे गरजेचे आहे. नैसर्गिक साधनसंपदेच्या वापराबाबत घराघरात प्रयत्न करणेरणे गरजेचे आहे. तसेच राष्ट्राच्या जीवनातील महत्त्वही ओळखणे गरजेचे आहे.

III.**भारतीय शेती**

भारतीय शेती विकसनशील किंवा मागासलेली असताना सुद्धा अन्नधान्य सर्वांना पुरविते. मागील हरितक्रांतीचे ते यश आहे. असे असले तरी सुशिक्षितातील सुशिक्षिताला व अडाण्यातील अडाण्याला काम देण्याची जबाबदारी शेती सांभाळत आहे. वन्य जीवांना सांभाळण्याची जबाबदारी शेती सांभाळत आहे. पावसाचा अनिमितपणा, कर्जपुरवठा भेद्, सामाजिक वातावरण, जमिनीचे विभाजन व अपखंडन, दैववादी दृष्टिकोन, चांगले व्यवस्थापनाचा अभाव, विक्री व्यवस्था अशा अडचणी शेतीत असल्या तरी, शेतकरी नव्याने होत असलेले बदल स्वीकारण्यास तयार आहे. वाढत्या उत्पन्नाबरोबर जमिनीची सुपीता कायम राहील या पद्धतीच्या युक्त्या शेतीत वापरणे गरजेचे आहे. धंद्याची तत्वे शेतीत वापरणे शक्य असली तरी शेतीत काही नैसर्गिक अडचणी आहे. त्यासाठी शासनाने वेळोवेळी शेतक़्यांना आर्थिक व इतर प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे. 24 ×7 हे समीकरण ख़्या अर्थाने शेतात वापरणे आवश्यक आहे. शेतक़्यांचा संपूर्ण कौटुंबिक आरोग्य खर्च, मुलांचे शिक्षण, पेन्शन सारखी सुविधा, प्रत्येक वेळी मानसन्मान व कोणताही शेतकरी व शेतमजूर आत्महत्या करणार नाही असे नवीन कार्यक्रम वेळोवेळी अमलात आणल्यास भारतीय शेतीची खरी ओळख होणार आहे. भारतीय शेतीत शाश्वत विकास व जीवणमान अती आनंद करण्याची क्षमता आहे.त्यासाठी शेतकरी, शेतमजूर यांचा सकारात्मक दृष्टिकोन, व्यावसायिक दृष्टिकोन, मानवतावादी दृष्टिकोन नव्याने शासनाच्या सहकार्याने वाढविने अपेक्षित आहे. शेती व ग्रामीण विकास एकत्र साधता साधता शहरातील जनता खेड्यात थांबून आपले राहणीमान वाढविणार, कौशल्य वाढविणार असा खेड्यांचा भारत विकसित भारतासाठी व शाश्वत विकासासाठी अपेक्षित आहे. यात अनेक अडचणी असल्या तरी कार्यसंस्कृतीच्या आधारे अडथळे सोडविण्याच्या क्षमता सरकारमध्ये व लोकांमध्ये आहे. यात व्यापक दृष्टिकोन आवश्यक आहे. फक्त पुढे जाणे म्हणजे शाश्वत विकास नाही तर पुढच्या पिढ्यांना योग्य वातावरण उपलब्ध करून वर्तमानाचा आनंद वाढविणे यात अपेक्षित आहे. यात प्रत्येक शेतक़्याची व शेतीमजुरांची कृती वाढणे अपेक्षित आहे. विकसित भारत 2047चा आधार शेती आहेत. हे प्रथमतः लक्षात घेणे गरजेचे आहे.तसेच जय जवान जय किसान हा नाराही यात महत्त्वाचा आहे.

IV.**छोटे उद्योगधंदे**

भारतीय छोटे उद्योगधंदे इंग्रज साम्राज्य अगोदर जगात प्रसिद्ध होते. या धंद्यानिर्मित वस्तू गुणवत्तापूर्व व आरोग्यदायी होत्या. उदा. काश्मिरी शाली, ढाक्याची मलमल. परंतु शोषण आणि विकास या युक्तीचा वापर करून इंग्रजांनी भारतीय लघु आणि कुटीर उद्योगधंदे पूर्णतः बंद पाडण्याचा प्रयत्न केला. परंतु पुढे शासनाच्या व इतरांच्या लक्षात आल्यामुळे औद्योगिक धोरण राबवत असताना छोट्या धंद्यांकडे थोड्या का प्रमाणात होईना लक्ष देण्यात आले आणि आज आधुनिक काळात या धंद्यांची ताकद पुन्हा सर्वांच्या लक्षात आली आहे. रोजगार निर्मिती, चांगल्या वस्तूंचे उत्पादन, पारंपरिक कौशल्याचे रक्षण व विकास, औद्योगिक शांतता आणि नैतिकतेला प्रोत्साहन, पर्यावरणाचे रक्षण, शाश्वत विकासाचा आधार अशा अनेक उपलब्धता उपलब्ध होत असल्यामुळे, छोटी धंदे गावागावात तसेच शहरा - शहरात विकसित झाले पाहिजे असा मानस सर्वांचा वाढत आहे.जागतिकरण, उदारीकरण आणि खाजगीकरण यात मोठे धंदे महत्त्वाचे असले तरी छोट्या धंद्यामध्ये कुठल्या वस्तू तयार होणार याची यादी व बंधने शासनाने जनतेचे हित लक्षात घेऊन आखने गरजेचे आहे. भारतीय ग्राहकांच्या आवडीनिवडी, परदेशी ग्राहकांच्या आवडीनिवडी एकत्र विचारात घेऊन" **मेक इन इंडिया बाय स्मॉल अँड कॉटेज इंडस्ट्री"** (Make in India by Small & Cottage Industry) असा प्रचार तंत्र आणि कृती कार्यक्रम वापरणे गरजेचे आहे. नवीन व्यावसायिक दृष्टिकोन छोट्या धंद्यात आणणे गरजेचे आहे.छोटे धंदे टिकली पाहिजे, वाढले पाहिजे, ग्राहक वर्ग आरोग्यदायी व निरोगी निर्माण झाला

पाहिजे. यासाठी शासनाचे प्रोत्साहन धोरण नव्याने राबविणे गरजेचे आहे. वस्तूचा ब्रँड छोट्या उद्योगधंद्यातही असतो हे ओळखणे गरजेचे आहे. प्रत्येक देशातील लोकांनी, शासनाने आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी मानवी कौशल्य व गुणवत्तापूर्ण आरोग्यदायी वस्तू निर्मितीचे लहान लहान स्त्रोत शोधून काढणे आणि वाढविणे गरजेचे आहे. तसेच या छोट्या धंद्यातील वस्तूंचा ग्राहक वर्ग प्रत्येक देशात कसा वाढेल याचा शोध घेणे गरजेचे आहे. या धंद्यासमोर अनेक समस्या आहेत. त्या समस्या विविध प्रशिक्षण आणि संशोधन यामार्फत दूर करणे आवश्यक आहे. विकसित भारत@ 2047 चा आधार मोठ्या धंद्याबरोबर छोटे धंदे आहे. ही पूर्व अट लक्षात घेऊन कृती करणे गरजेचे आहे.

V.भारतातील तीव्र समस्या आणि विकसित भारत @2047

भारताचा विकसनशीलपणा अजूनही दूर झाला नाही त्यासाठी तीव्र समस्या प्रमुख जबाबदार आहेत.या तीव्र समस्येमध्ये गरिबी, बेकारी, महागाई आणि आर्थिक विषमता इत्यादींचा समावेश करता येईल. खऱ्या लाभार्थ्यापर्यंत लाभ् पोहोचणार अशा सोयी शासनाने प्रत्येक वेळी उभ्या करून दिल्या असल्या तरी लाभांपासून खरे लाभार्थी दूर असलेले पाहायला मिळते. मध्यस्थ वर्गच भारतामध्ये हा लाभ घेताना पाहायला मिळतो. तसेच जनतेचे सहकार्य प्रत्येक वेळी अपुरे पाहायला मिळतात. गरीबी आणि बेकारी या दोन्ही जुळ्या समस्या आहेत. त्या शून्य करण्यासाठी गरिबांचा दृष्टिकोन सुरुवातीला बदलविणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर स्वयंरोजगारामध्ये रोजगार गुणक वाढवणे गरजेचे आहेत. महागाई आणि आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी वारसाहक्काचा कायदा चांगला करणे गरजेचे आहे. तसेच केंद्रीय बँक व शासनाचे धोरण विविध प्रभावी साधनासह अर्थव्यवस्थेत स्थिरता निर्माण करणारे असावे. वरील सर्व तीव्र समस्या शून्य झाल्यास विकसितपणा लवकर मिळणारा दिसतो. या तीव्र समस्या कायम असताना जो विकसितपणा मिळेल तो खोटा असेल.

VI.विकसित् भारत 2047 आणि आर्थिकेत्तर घटक

विकसित भारत @2047 करिता आर्थिक घटकांची भूमिका जशी महत्त्वाची आहे. अगदी त्याचप्रमाणे आर्थिकेत्तर घटक खूप महत्त्वाचे आहे. विज्ञान-तंत्रज्ञान, बँका, वित्त कंपन्या, पेन्शन, शिक्षण, वाहतूक व्यवस्था, दळणवळणाची साधने, ऊर्जा स्त्रोत, लोकसंख्या, नैसर्गिक साधनसंपत्ती, शेती, शेतमजूर, छोटे धंदे, भांडवल अशा आर्थिक घटकांबरोबरच आर्थिकेतर घटक महत्त्वाचे आहेत. आर्थिकेत्तर घटकात सामाजिक व सांस्कृतिक वातावरण, राजकीय वातावरण व धार्मिक वातावरण, कायदा व सुव्यवस्था, नैतिकता, मानवी कौशल्य, मानवतावाद निरपेक्षता अशा घटकांचा समावेश होतो.विकासाचा पाया आर्थिकेत्तर घटकांवर अवलंबून असावा व या सर्व घटकात वैज्ञानिक, नैतिकता, विवेक, कल्पकता, मानवी कौशल्य समाविष्ट असावी. कोणत्याही चुकीच्या प्रथा परंपरांना यात महत्व असता कामा नये. त्या चुकीच्या प्रथा-परंपरा फेकून देणे आवश्यक आहे. योग्य प्रथा परंपरा सांभाळून मानवतावादी व वैज्ञानिकता लक्षात घेऊन आर्थिकेत्तर घटक वाढविणे गरजेचे आहेत.

गृहीतकाची पडताळणी

भारताकडे विकासासाठी आर्थिक व आर्थिकेत्तर घटक आहे. आर्थिक व आर्थिकेत्तर घटकांसोबत मानवी कौशल्य व आवश्यक त्याचवेळी कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा(AI) वापर झाल्यास विकसितपणा सहज मिळणारा आहे. भारतातील तीव्र समस्या शून्य झाल्यास, शिक्षण, लोकसंख्या, शेती, छोटे उद्योग धंदे, नैसर्गिक साधन संपत्ती, शेतमजूर, आंतरराष्ट्रीय संस्था, आंतरराष्ट्रीय शांतता, छोट्या धंदे निर्मित गुणवत्तापूर्वक वस्तूंचा वापर, मानवी कौशल्य, एकमेकांचे एकमेकांना सहकार्य वाढल्यास विकसितपणा निर्माण होईल आणि तो टिकेल. जगात भारत इतर देशांना दीपस्तंभ आणि प्रेरणा स्तंभ आहेत. कारण भारताकडे एकता आणि एकात्मता प्रचंड आहे. भारताकडे स्वार्थ आणि

वर्चस्वाची भावना नाही तर शिस्त, मानवतावाद, विविधतेत एकता आहे. भारतात अनेक थोर महापुरुषांनी व संतांनी स्वार्थ व वर्चस्वाऐवजी समानता आणि शिस्तीला महत्त्वाचे स्थान दिले आहेत व हीच निस्वार्थ व स्वयंशिस्तीची भावना जगातीला इतर देशांना मार्गदर्शन करत भारत पूर्णतः स्वयंपूर्ण व शाश्वत विकसित होईल यात शंका नाही. म्हणूनच विकसित भारत@ 2047 हा संकल्प कठीण वाटत असला तरी शक्य आहे.हे गृहीततक विश्लेषणाअंती सत्य ठरते.

निष्कर्षाकरिता उपाय योजना

1. भारताची पर्याप्त लोकसंख्या करण्यासाठी शासन, स्वयंसेवी संस्था व जनतेनी एकत्र प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. त्यातल्या त्यात अविवाहितानी पुढाकार घेणे गरजेचे आहे. त्यामार्फतच विकसित भारत @2047 चा संकल्प पूर्ण होईल.
2. शासनाने आपले अज्ञान जगात व भारतीय समाजात दिसणार नाही. असे कृती कार्यक्रम अमलात आणू नये. त्याची विशेष काळजी घेणे विकसित भरत 2047 करिता आवश्यक आहे.
3. विकसित भारत@ 2047 या संकल्पपूर्ततेकरिता भारत प्रत्येक घटकाच्या विपुलतेबाबत व वापराबाबत श्रीमंत देश आहे. अशी ओळख जगात प्रथमता निर्माण करणे गरजेचे आहे.
4. भारताकडे स्वार्थ आणि वर्चस्वाची भावना नाही तर शिस्त, मानवतावाद ,विविधतेत एकता आहे. संस्कृती, थोर महापुरुषानी व संतांनी स्वार्थ व वर्चस्वाऐवजी समानता आणि शिस्तीला महत्त्वाचे स्थान दिले आहेत.ते कायम टिकविणे आवश्यक आहे.
5. भारतीय शेती, शेतकरी व छोट्या धंद्यातील कारागीर हा विकसित भारत @2047 चा महत्वपूर्ण आधार आहे.पारंपारिक कौशल्याचे संरक्षण करीत विकसितपणा मिळवण्याची क्षमता या वर्गाकडे आहेत.
6. आर्थिक व आर्थिकेत्तर घटक मानवी कौशल्य व वैज्ञानिक सकारात्मक मानवतावादी व्युह्रचनेतून वापरणे गरजेचे आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर दुसऱ्या क्रमांकावर करता येईल.
7. भारताकडे स्वार्थ व वर्चस्वाची भावना नसल्यामुळे आपला विकसितपणा मिळवत जगातील संपूर्ण देशांचा विकसितपणा सांभाळण्याची शक्ती भारताकडे आहे.
8. आंतरराष्ट्रीय संस्थाची भूमिका युद्ध, महामंदी यासारख्या अस्थिर करणाऱ्या घटना सांभाळण्यासाठी सक्रिय होणे आवश्यक आहे. प्रसंगा पुरत्या सक्रिय होता कामा नये तर प्रत्येक वेळी सक्रिय असणे अपेक्षित आहे.

सारांश

भारताकडे विकासासाठी आर्थिक व आर्थिकेत्तर घटक आहे. आर्थिक व आर्थिकेत्तर घटकांसोबत मानवी कौशल्य व आवश्यक त्याचवेळी कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा(AI) वापर झाल्यास विकसितपणा सहज मिळणारा आहे. भारतातील तीव्र समस्या शून्य झाल्यास, शिक्षण, लोकसंख्या, शेती, छोटे उद्योग धंदे, नैसर्गिक साधन संपत्ती, शेतमजूर, आंतरराष्ट्रीय संस्था, आंतरराष्ट्रीय शांतता, छोट्या धंदे निर्मित गुणवत्तापूर्वक वस्तूंचा वापर, मानवी कौशल्य, एकमेकांचे एकमेकांना सहकार्य वाढल्यासविकसितपणा निर्माण होईल आणि तो टिकेल. जगात भारत इतर देशांना दीपस्तंभ आणि प्रेरणा स्तंभ आहेत. कारण भारताकडे एकता आणि एकात्मता प्रचंड आहे. भारताकडे स्वार्थ आणि वर्चस्वाची भावना नाही तर शिस्त, मानवतावाद, विविधतेत एकता आहे. भारतात अनेक थोर महापुरुषांनी व संतांनी स्वार्थ व वर्चस्वाऐवजी समानता आणि शिस्तीला महत्त्वाचे स्थान दिले आहेत व हीच निस्वार्थ व स्वयंशिस्तीची भावना जगातील इतर देशांना मार्गदर्शन करत भारत पूर्णतः स्वयंपूर्ण व शाश्वत विकसित होईल यात शंका नाही.

आपला संकल्प बरोबर आहेत फक्त प्रयत्न कार्यसंस्कृतीच्या (ठरविलेले काम योग्य वेळात व चांगल्या प्रकारे पूर्ण करणे म्हणजे कार्यसंस्कृती होय,) आधारावर सकारात्मक करणे गरजेचे आहे. @2047 च्या पुढे भारताचा क्रमांक खऱ्या जागतिक महासत्तेच्या यादीत वरचा राहील. हे अंतिम खरे आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. उद्योजकतेचे मूलमंत्र,महिला व बालकल्याण समिती, पुणे महानगरपालिका.
2. सरोदे आर,21 व्या शतकातील उद्योजकतेच्या संधी,मॅनेजमेंट रिसर्च जर्नल ,ISSN 2319-7943.
3. गोविलकर विनायक, भारतीय अर्थव्यवस्थेतील निर्णायक वळणे, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
4. देशपांडे विनायक, भारतीय अर्थव्यवस्था (संक्रमण आणि विकास) हिमालया पब्लिकेशन ,नागपुर, 2003.
5. कुलकर्णी अविनाश, औद्योगिक अर्थशास्त्र, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे ,2021.
6. अर्थसंवाद,मराठी अर्थशास्त्र परिषद, नियतकालिक, जानेवारी ते मार्च- 2019.
7. दैनिक वर्तमानपत्रे ,मार्च -2026

"उच्च शिक्षणातील महिला आणि डिजिटल परिवर्तन : एक अभ्यास"

श्री. सुरेश विठ्ठल चव्हाण
संशोधक विद्यार्थी (अर्थशास्त्र विभाग)
संशोधन केंद्र : लोकनेते व्यंकटराव हिरे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय (स्वायत्त), पंचवटी, नाशिक

सारांश (Abstract) :-

एकाविसाव्या शतकात माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने झालेल्या विकासामुळे शिक्षण क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर डिजिटल परिवर्तन घडून आले आहे. डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे शिक्षण अधिक सुलभ, लवचिक आणि सर्वसमावेशक बनले आहे. विशेषतः उच्च शिक्षण क्षेत्रात ई-लर्निंग, ऑनलाइन शिक्षण प्लॅटफॉर्म, डिजिटल ग्रंथालये, व्हर्च्युअल क्लासरूम आणि स्मार्ट शिक्षण प्रणाली यांचा मोठ्या प्रमाणात वापर होत आहे.

महिलांच्या शिक्षणाच्या संदर्भात डिजिटल परिवर्तन अत्यंत महत्त्वाचे ठरले आहे. पारंपरिक शिक्षण व्यवस्थेमध्ये सामाजिक बंधने, आर्थिक अडचणी आणि भौगोलिक मर्यादांमुळे अनेक महिलांना उच्च शिक्षण घेणे कठीण होते. डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे शिक्षणाच्या पद्धतीत लवचिकता आली असून महिलांना घरबसल्या शिक्षण घेण्याची संधी उपलब्ध झाली आहे.

भारतामध्ये महिलांच्या उच्च शिक्षणातील सहभागात गेल्या काही दशकांत मोठी वाढ झाली आहे. तथापि, डिजिटल विभाजन, इंटरनेट सुविधेचा अभाव, तांत्रिक कौशल्यांचा अभाव आणि आर्थिक मर्यादा या समस्या अजूनही अस्तित्वात आहेत.

या संशोधन उच्च शिक्षणातील महिलांची स्थिती, डिजिटल परिवर्तनाचा प्रभाव, त्यातील संधी व आव्हाने यांचे सखोल विश्लेषण करण्यात आले आहे. तसेच महिलांच्या डिजिटल सक्षमीकरणासाठी आवश्यक उपाययोजना सुचविण्यात आल्या आहेत.

बीजशब्द : महिला शिक्षण, उच्च शिक्षण, डिजिटल परिवर्तन, ई-लर्निंग, डिजिटल साक्षरता, ज्ञान अर्थव्यवस्था.

प्रस्तावना (Introduction) :-

आजच्या ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेमध्ये शिक्षण हे सामाजिक आणि आर्थिक विकासाचे महत्त्वाचे साधन मानले जाते. विशेषतः उच्च शिक्षण व्यक्तीच्या बौद्धिक, सामाजिक आणि आर्थिक विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. महिलांचे शिक्षण हे समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यावश्यक घटक मानले जाते. शिक्षित महिला केवळ स्वतःचा विकास घडवत नाही तर कुटुंब, समाज आणि राष्ट्राच्या प्रगतीमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

भारतामध्ये महिलांच्या शिक्षणामध्ये गेल्या काही दशकांत लक्षणीय प्रगती झाली आहे. तथापि, ग्रामीण भागातील सामाजिक बंधने, आर्थिक मर्यादा आणि शैक्षणिक सुविधांचा अभाव यामुळे अनेक महिलांना उच्च शिक्षण घेणे कठीण जाते. माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे शिक्षण क्षेत्रात डिजिटल क्रांती झाली आहे. इंटरनेट, संगणक, स्मार्टफोन, ऑनलाइन शिक्षण प्रणाली, डिजिटल ग्रंथालये आणि व्हर्च्युअल क्लासरूम यांच्या माध्यमातून शिक्षणाच्या पद्धतीत आमूलाग्र बदल झाले आहेत.

डिजिटल परिवर्तनामुळे शिक्षण अधिक सुलभ, लवचिक आणि सर्वसमावेशक झाले आहे. विशेषतः महिलांसाठी हे परिवर्तन अत्यंत उपयुक्त ठरले आहे. अनेक महिलांना घरगुती जबाबदाऱ्या किंवा सामाजिक बंधनांमुळे नियमित शिक्षण घेणे शक्य होत नाही. अशा परिस्थितीत डिजिटल शिक्षण त्यांच्यासाठी एक प्रभावी पर्याय ठरतो.

तथापि, डिजिटल परिवर्तनाचे फायदे सर्व समाजघटकांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचलेले नाहीत. डिजिटल साधनांची कमतरता, इंटरनेट सुविधेचा अभाव आणि तांत्रिक कौशल्यांचा अभाव या समस्या अजूनही अस्तित्वात आहेत. त्यामुळे उच्च शिक्षणातील महिलांच्या संदर्भात डिजिटल परिवर्तनाचा अभ्यास करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Research Objectives) :-

1. उच्च शिक्षणातील महिलांच्या सहभागाचा अभ्यास करणे.
2. डिजिटल परिवर्तनामुळे शिक्षण क्षेत्रात झालेल्या बदलांचे विश्लेषण करणे.

3. महिलांच्या शिक्षणावर डिजिटल तंत्रज्ञानाचा प्रभाव तपासणे.
4. डिजिटल शिक्षणातील महिलांसमोरील अडचणींचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology) :-

या संशोधनात वर्णनात्मक (Descriptive) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

माहितीचे स्रोत :

i) दुय्यम माहिती (Secondary Data) :

सदर संशोधनात संशोधनविषयी उपलब्ध असलेले पुस्तके, संशोधन निबंध, सरकारी अहवाल, शैक्षणिक संकेतस्थळे, आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे अहवाल यांच्या आधारे माहिती उपलब्ध करण्यात आलेली आहे.

भारतातील उच्च शिक्षणातील महिलांचा सहभाग :-

भारतामध्ये उच्च शिक्षण क्षेत्रात महिलांचा सहभाग मागील काही वर्षांत लक्षणीयरीत्या वाढत असल्याचे दिसून येते. शिक्षणाचा प्रसार, सामाजिक जागरूकता आणि शासनाच्या विविध शैक्षणिक धोरणांमुळे महिलांना उच्च शिक्षणाच्या अधिक संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. विशेषतः माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे शिक्षण क्षेत्रात डिजिटल परिवर्तन घडून आले असून त्याचा महिलांच्या शिक्षणावर सकारात्मक परिणाम झाला आहे.

डिजिटल शिक्षण प्रणाली, ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्म, ऑनलाइन कोर्सेस, डिजिटल ग्रंथालये आणि व्हर्च्युअल क्लासरूम यांसारख्या साधनांमुळे महिलांना शिक्षण अधिक सुलभ आणि लवचिक झाले आहे. अनेक महिलांना घरगुती जबाबदाऱ्या किंवा भौगोलिक अडचणींमुळे नियमितपणे महाविद्यालयात जाणे शक्य होत नाही; परंतु डिजिटल शिक्षणामुळे त्या घरबसल्या शिक्षण घेऊ शकतात. त्यामुळे उच्च शिक्षणातील महिलांचा सहभाग वाढण्यास मदत झाली आहे.

याशिवाय शासनाच्या विविध योजना, शिष्यवृत्ती, शिक्षणाबाबत वाढलेली सामाजिक जागरूकता आणि डिजिटल सुविधांचा विस्तार यांमुळे मुलींमध्ये उच्च शिक्षण घेण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे.

उच्च शिक्षणातील महिला आणि डिजिटल परिवर्तन :-

1) प्रमुख डिजिटल साधनांची भूमिका :

डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे शिक्षण क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर परिवर्तन झाले आहे. विशेषतः उच्च शिक्षणात डिजिटल साधनांचा वापर वाढल्यामुळे महिलांसाठी शिक्षण अधिक सुलभ, लवचिक आणि व्यापक झाले आहे. घरगुती जबाबदाऱ्या, सामाजिक मर्यादा किंवा भौगोलिक अडचणी असूनही महिलांना शिक्षण घेण्याची संधी उपलब्ध होत आहे. खालील प्रमुख डिजिटल साधनांनी या परिवर्तनात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

i) ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्म (E-Learning Platforms) :

ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्म म्हणजे इंटरनेटच्या माध्यमातून उपलब्ध होणारी ऑनलाइन शिक्षण प्रणाली होय. या प्लॅटफॉर्मवर विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रम, नोट्स, व्हिडिओ, क्विझ आणि परीक्षा यासारख्या विविध शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध होतात. उदाहरणार्थ, Moodle, Google Classroom आणि Coursera यांसारख्या प्लॅटफॉर्मद्वारे विद्यार्थ्यांना घरबसल्या शिक्षण घेता येते.

महिलांसाठी हे विशेषतः उपयुक्त ठरते कारण त्यांना वेळेचे स्वातंत्र्य मिळते. घरातील जबाबदाऱ्या सांभाळत शिक्षण घेणे शक्य होते. यामुळे ग्रामीण आणि शहरी भागातील महिलांमध्ये शिक्षणाची उपलब्धता वाढली आहे.

ii) ऑनलाइन कोर्सेस (Online Courses) :

ऑनलाइन कोर्सेस हे डिजिटल शिक्षणाचे महत्त्वपूर्ण साधन आहे. इंटरनेटच्या माध्यमातून विविध विषयांवर अल्पकालीन किंवा दीर्घकालीन अभ्यासक्रम उपलब्ध असतात. उदाहरणार्थ, SWAYAM, National Programme on Technology Enhanced Learning आणि edX यांसारख्या माध्यमांद्वारे उच्च दर्जाचे कोर्सेस उपलब्ध आहेत.

महिलांना करिअर विकासासाठी, कौशल्य वाढीसाठी आणि नवीन क्षेत्रात प्रवेश करण्यासाठी ऑनलाइन कोर्सेस मोठ्या प्रमाणावर मदत करतात. उदाहरणार्थ, संगणक, डिजिटल मार्केटिंग, डेटा विश्लेषण यांसारख्या आधुनिक विषयांचे शिक्षण महिलांना सहज मिळू लागले आहे.

iii) डिजिटल ग्रंथालये (Digital Libraries) :

डिजिटल ग्रंथालय म्हणजे इंटरनेटवर उपलब्ध असलेली पुस्तकांची, संशोधन लेखांची, जर्नल्सची आणि शैक्षणिक माहितीची ऑनलाइन साठवण होय. भारतामध्ये National Digital Library of India, INFLIBNET Centre आणि Shodhganga यांसारख्या डिजिटल ग्रंथालयांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर केला जातो.

महिलांना संशोधनासाठी आवश्यक असलेली माहिती सहज मिळते. पूर्वी ग्रंथालयात जाऊन पुस्तके शोधावी लागत होती; परंतु आता मोबाईल किंवा संगणकावरूनच संशोधन साहित्य उपलब्ध होते. त्यामुळे महिलांच्या संशोधन क्षमतेत वाढ झाली आहे.

iv) स्मार्ट क्लासरूम (Smart Classroom) :

स्मार्ट क्लासरूम म्हणजे डिजिटल साधनांनी सुसज्ज असलेली आधुनिक शिक्षण पद्धती होय. यामध्ये प्रोजेक्टर, डिजिटल बोर्ड, संगणक, इंटरनेट आणि मल्टिमीडिया साधनांचा वापर केला जातो. स्मार्ट क्लासरूममुळे शिकवण्याची पद्धत अधिक प्रभावी आणि आकर्षक बनते. चित्रे, व्हिडिओ आणि ॲनिमेशनच्या माध्यमातून कठीण विषय समजावून सांगणे सोपे होते.

महिला विद्यार्थिनींना आणि शिक्षकांना या तंत्रज्ञानामुळे शिक्षण अधिक समजण्यास सुलभ होते. विशेषतः विज्ञान, अर्थशास्त्र आणि तंत्रज्ञान विषयांच्या अध्ययनात याचा मोठा फायदा होतो.

v) व्हिडिओ लेक्चर्स (Video Lectures) :

व्हिडिओ लेक्चर्स म्हणजे शिक्षकांनी तयार केलेले किंवा ऑनलाइन उपलब्ध असलेले शिकवणीचे व्हिडिओ होय. हे विद्यार्थी कोणत्याही वेळी पाहू शकतात. उदाहरणार्थ, YouTube आणि Khan Academy यांसारख्या माध्यमांवर हजारो शैक्षणिक व्हिडिओ उपलब्ध आहेत.

महिलांसाठी हे अत्यंत उपयुक्त आहे कारण त्या आपल्याला सोयीच्या वेळेनुसार शिक्षण घेऊ शकतात. एखादा विषय समजला नाही तर तो व्हिडिओ पुन्हा पाहण्याची सुविधा देखील उपलब्ध असते.

vi) आभासी शिक्षण प्रणाली (Virtual Learning System) :

आभासी शिक्षण प्रणाली म्हणजे इंटरनेटच्या माध्यमातून शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यात प्रत्यक्ष संवाद साधून होणारे ऑनलाइन शिक्षण होय. उदाहरणार्थ, Zoom, Microsoft Teams आणि Google Meet यांसारख्या साधनांद्वारे ऑनलाइन वर्ग घेतले जातात.

या प्रणालीमुळे महिलांना घरबसल्या वर्गात सहभागी होता येते. विशेषतः महामारीच्या काळात या पद्धतीने शिक्षण सुरू ठेवण्यात मोठी मदत झाली. यामुळे शिक्षणातील सातत्य राखले गेले.

महिलांच्या शिक्षणावर डिजिटल परिवर्तनाचा प्रभाव (सकारात्मक परिणाम) :-

डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे शिक्षण क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर बदल झाले आहेत. विशेषतः महिलांच्या शिक्षणावर डिजिटल परिवर्तनाचा सकारात्मक प्रभाव दिसून येतो. इंटरनेट, ऑनलाइन शिक्षण प्रणाली आणि विविध डिजिटल साधनांमुळे महिलांना शिक्षणाची अधिक संधी उपलब्ध झाली आहे. खालील प्रमुख सकारात्मक परिणाम दिसून येतात.

i) शिक्षणाची उपलब्धता वाढली :

डिजिटल परिवर्तनामुळे शिक्षणाची उपलब्धता मोठ्या प्रमाणावर वाढली आहे. पूर्वी महिलांना शिक्षणासाठी महाविद्यालय किंवा विद्यापीठात प्रत्यक्ष उपस्थित राहावे लागत असे. ग्रामीण भागातील महिलांसाठी हे अनेकदा कठीण होते. आता इंटरनेटच्या माध्यमातून ऑनलाइन शिक्षण उपलब्ध झाल्यामुळे महिलांना घरबसल्या शिक्षण घेता येते. उदाहरणार्थ, SWAYAM आणि National Digital Library of India यांसारख्या प्लॅटफॉर्ममुळे उच्च शिक्षणासाठी आवश्यक असलेली माहिती आणि अभ्यासक्रम सहज उपलब्ध झाले आहेत.

यामुळे ग्रामीण, आदिवासी आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांतील महिलांनाही शिक्षणाच्या संधी मिळू लागल्या आहेत.

ii) वेळेची लवचिकता मिळाली :

महिलांना अनेकदा घरगुती जबाबदाऱ्या, नोकरी आणि कुटुंब सांभाळावे लागते. अशा परिस्थितीत पारंपरिक शिक्षण पद्धतीत वेळेची मर्यादा मोठा अडथळा ठरते. डिजिटल शिक्षणामुळे महिलांना वेळेची लवचिकता मिळाली आहे. ऑनलाइन कोर्सेस, व्हिडिओ लेक्चर्स आणि ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्ममुळे त्या आपल्या सोयीच्या वेळेनुसार अभ्यास करू शकतात. उदाहरणार्थ, Coursera आणि edX यांसारख्या प्लॅटफॉर्मवर अभ्यासक्रम कधीही पाहण्याची सुविधा उपलब्ध आहे. त्यामुळे महिलांना शिक्षण आणि वैयक्तिक जबाबदाऱ्या यामध्ये समतोल राखणे शक्य झाले आहे.

iii) कौशल्य विकासाला चालना मिळाली :

डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे महिलांच्या कौशल्य विकासाला मोठी चालना मिळाली आहे. विविध ऑनलाइन कोर्सेस, प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि डिजिटल शिक्षण साधनांमुळे महिलांना नवीन कौशल्ये शिकण्याची संधी मिळत आहे. संगणक कौशल्ये, डिजिटल मार्केटिंग, डेटा विश्लेषण, ऑनलाइन व्यवसाय व्यवस्थापन यांसारख्या आधुनिक कौशल्यांचे प्रशिक्षण महिलांना सहज उपलब्ध झाले आहे. उदाहरणार्थ, National Programme on Technology Enhanced Learning यासारख्या माध्यमांद्वारे विविध विषयांवरील प्रशिक्षण उपलब्ध आहे. यामुळे महिलांच्या ज्ञानात आणि कार्यक्षमतेत वाढ होत आहे.

iv) जागतिक ज्ञानप्राप्तीची संधी मिळाली :

डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे शिक्षणाच्या सीमा जागतिक स्तरावर विस्तारल्या आहेत. इंटरनेटमुळे जगभरातील विद्यापीठे, संशोधन संस्था आणि शैक्षणिक संसाधने सहज उपलब्ध झाली आहेत. महिलांना आता जागतिक स्तरावरील ज्ञान आणि संशोधन साहित्य मिळू लागले आहे. उदाहरणार्थ, INFLIBNET Centre आणि Shodhganga यांसारख्या प्लॅटफॉर्मवर संशोधन साहित्य उपलब्ध आहे.

यामुळे महिलांना आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील शिक्षण आणि संशोधनाची संधी मिळते तसेच त्यांचा बौद्धिक विकास अधिक व्यापक होतो.

v) रोजगाराच्या संधी वाढल्या :

डिजिटल शिक्षणामुळे महिलांच्या रोजगाराच्या संधींमध्येही वाढ झाली आहे. ऑनलाइन शिक्षणाद्वारे मिळालेली कौशल्ये आणि ज्ञान यामुळे महिलांना विविध क्षेत्रांमध्ये नोकरी मिळण्याची शक्यता वाढते. विशेषतः आयटी, ई-कॉमर्स, डिजिटल मार्केटिंग, ऑनलाइन शिक्षण, फ्रीलान्सिंग आणि स्टार्टअप क्षेत्रांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढत आहे. डिजिटल कौशल्ये असल्यामुळे महिलांना घरबसल्या काम करण्याची संधी देखील मिळते.

यामुळे महिलांची आर्थिक स्वावलंबनता वाढते आणि समाजातील त्यांची भूमिका अधिक मजबूत होते.

डिजिटल शिक्षणातील अडचणी (Challenges in Digital Education) :-

डिजिटल परिवर्तनामुळे शिक्षण क्षेत्रात अनेक सकारात्मक बदल झाले असले तरी त्यासोबत काही अडचणी देखील निर्माण झाल्या आहेत. विशेषतः महिलांच्या उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात डिजिटल शिक्षण प्रणाली पूर्णपणे प्रभावी होण्यासाठी काही अडथळे अजूनही अस्तित्वात आहेत. या अडचणी सामाजिक, आर्थिक आणि तांत्रिक स्वरूपाच्या आहेत. खालील प्रमुख अडचणींचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे आहे.

i) इंटरनेट सुविधेची कमतरता :

डिजिटल शिक्षणासाठी इंटरनेट ही अत्यंत आवश्यक बाब आहे. परंतु ग्रामीण आणि दुर्गम भागांमध्ये अजूनही इंटरनेट सुविधा मर्यादित आहे. अनेक महिलांकडे वेगवान इंटरनेट कनेक्शन उपलब्ध नसल्यामुळे ऑनलाइन वर्ग, व्हिडिओ लेक्चर्स किंवा ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्मचा पूर्ण लाभ घेता येत नाही. इंटरनेटची गती कमी असल्यास शिक्षणात अडथळे निर्माण होतात. त्यामुळे डिजिटल शिक्षणाची समान संधी सर्वांना मिळत नाही.

ii) डिजिटल साधनांची कमतरता :

डिजिटल शिक्षणासाठी संगणक, स्मार्टफोन, टॅबलेट यांसारखी साधने आवश्यक असतात. परंतु आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबातील अनेक विद्यार्थिनींकडे ही साधने उपलब्ध नसतात. काही वेळा एका कुटुंबात एकच मोबाईल असतो आणि तो इतर सदस्यही वापरत असल्यामुळे विद्यार्थिनींना नियमितपणे ऑनलाइन शिक्षण घेणे कठीण जाते. त्यामुळे डिजिटल शिक्षणातील असमानता वाढते.

iii) तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव :

डिजिटल शिक्षणासाठी तांत्रिक कौशल्यांची आवश्यकता असते. संगणक वापरणे, ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म हाताळणे, ई-मेल वापरणे किंवा डिजिटल फाइल्स डाउनलोड करणे यासारखी कौशल्ये आवश्यक असतात. परंतु अनेक महिलांना या तांत्रिक कौशल्यांची पुरेशी माहिती नसते. त्यामुळे त्या डिजिटल शिक्षण प्रणालीचा पूर्ण लाभ घेऊ शकत नाहीत. विशेषतः ग्रामीण भागातील महिलांसाठी ही एक मोठी समस्या आहे.

iv) सामाजिक आणि सांस्कृतिक अडथळे :

काही समाजांमध्ये महिलांच्या शिक्षणाकडे अजूनही मर्यादित दृष्टीने पाहिले जाते. काही कुटुंबांमध्ये मुलींना मोबाईल किंवा इंटरनेट वापरण्यावर मर्यादा असतात. या सामाजिक आणि सांस्कृतिक अडथळ्यांमुळे महिलांना डिजिटल शिक्षणाचा पूर्ण फायदा घेणे कठीण जाते. त्यामुळे महिलांच्या शिक्षणातील प्रगती काही प्रमाणात मर्यादित राहते.

v) प्रत्यक्ष संवादाचा अभाव :

डिजिटल शिक्षणामध्ये शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांमधील प्रत्यक्ष संवाद कमी असतो. पारंपरिक वर्गात विद्यार्थ्यांना शिक्षकांना प्रश्न विचारणे, चर्चा करणे आणि शंका दूर करणे सोपे असते. परंतु ऑनलाइन शिक्षणात कधी कधी विद्यार्थ्यांना आपले प्रश्न मांडणे किंवा विषय पूर्णपणे समजून घेणे कठीण जाते. त्यामुळे शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर काही प्रमाणात परिणाम होऊ शकतो.

vi) लक्ष केंद्रीत ठेवण्याची समस्या :

ऑनलाइन शिक्षण घेताना विद्यार्थ्यांचे लक्ष विचलित होण्याची शक्यता अधिक असते. मोबाईलवर इतर ॲप्स, सोशल मीडिया किंवा घरातील वातावरणामुळे अभ्यासावर लक्ष केंद्रित करणे कठीण होते. यामुळे विद्यार्थ्यांच्या शिक्षण प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होऊ शकतात आणि शिकण्याची गुणवत्ता कमी होण्याची शक्यता असते.

शिफारसी (Recommendations) :-

डिजिटल परिवर्तनामुळे उच्च शिक्षणात महिलांसाठी अनेक संधी निर्माण झाल्या असल्या तरी काही अडचणी अजूनही अस्तित्वात आहेत. या अडचणी दूर करण्यासाठी शासन, शैक्षणिक संस्था आणि समाजाने एकत्रितपणे ठोस उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. खालील शिफारसी या संदर्भात महत्त्वपूर्ण ठरू शकतात.

i) महिलांसाठी डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम राबविणे .

महिलांना डिजिटल तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर करता यावा यासाठी डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम राबविणे अत्यंत आवश्यक आहे. संगणक वापरणे, इंटरनेटचा सुरक्षित वापर, ई-मेल, ऑनलाइन शिक्षण प्लॅटफॉर्म वापरणे यासारख्या मूलभूत कौशल्यांचे प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे.

सरकारने आणि शैक्षणिक संस्थांनी विशेष प्रशिक्षण शिबिरे, कार्यशाळा आणि अल्पकालीन अभ्यासक्रम आयोजित करणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ, भारत सरकारचा Pradhan Mantri Gramin Digital Saksharta Abhiyan हा कार्यक्रम ग्रामीण नागरिकांना डिजिटल साक्षर बनविण्यासाठी सुरू करण्यात आला आहे. अशा उपक्रमांमुळे महिलांचा डिजिटल शिक्षणात सहभाग वाढू शकतो.

ii) ग्रामीण भागात इंटरनेट सुविधा वाढविणे.

डिजिटल शिक्षणासाठी मजबूत इंटरनेट सुविधा अत्यंत आवश्यक आहे. ग्रामीण आणि दुर्गम भागांमध्ये अजूनही इंटरनेटचा वेग कमी असल्यामुळे विद्यार्थिनींना ऑनलाइन शिक्षणात अडथळे येतात.

म्हणूनच शासनाने ग्रामीण भागात ब्रॉडबँड नेटवर्क, वाय-फाय सुविधा आणि डिजिटल कनेक्टिव्हिटी वाढविण्यावर भर देणे गरजेचे आहे. भारतातील Digital India आणि BharatNet यांसारख्या योजनांमुळे ग्रामीण

भागातील इंटरनेट सुविधा वाढविण्यास मदत होत आहे. या सुविधांचा विस्तार केल्यास महिलांना डिजिटल शिक्षण अधिक सहज उपलब्ध होईल.

iii) शैक्षणिक संस्थांमध्ये डिजिटल प्रशिक्षण देणे.

महाविद्यालये आणि विद्यापीठांनी विद्यार्थ्यांसाठी तसेच शिक्षकांसाठी नियमित डिजिटल प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे आवश्यक आहे. संगणक कौशल्ये, ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्मचा वापर, ऑनलाइन संशोधन पद्धती आणि डिजिटल साधनांचा प्रभावी वापर यासंबंधी प्रशिक्षण दिल्यास विद्यार्थिनींची डिजिटल क्षमता वाढेल.

यामुळे महिलांना संशोधन, प्रकल्प कार्य आणि ऑनलाइन शिक्षण प्रक्रियेत अधिक सक्रिय सहभाग घेता येईल. शैक्षणिक संस्थांमध्ये स्मार्ट क्लासरूम, डिजिटल ग्रंथालये आणि ई-लर्निंग सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास शिक्षण अधिक प्रभावी होईल.

iv) महिलांसाठी ऑनलाइन शिक्षणाच्या संधी वाढविणे.

महिलांच्या शिक्षणाचा स्तर वाढविण्यासाठी ऑनलाइन शिक्षणाच्या संधी अधिक व्यापक करणे आवश्यक आहे. विविध विषयांवरील ऑनलाइन कोर्सेस, प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम आणि कौशल्य विकास कार्यक्रम उपलब्ध करून दिल्यास महिलांना करिअर विकासासाठी नवीन संधी मिळतील.

भारतामध्ये SWAYAM आणि National Programme on Technology Enhanced Learning यांसारख्या प्लॅटफॉर्मवर उच्च शिक्षणाचे अनेक अभ्यासक्रम उपलब्ध आहेत. अशा प्लॅटफॉर्मचा प्रचार आणि प्रसार केल्यास महिलांचा शिक्षणातील सहभाग वाढू शकतो.

v) डिजिटल उपकरणांवर अनुदान देणे.

अनेक महिलांकडे स्मार्टफोन, टॅबलेट किंवा संगणक यांसारखी डिजिटल साधने उपलब्ध नसतात. त्यामुळे डिजिटल शिक्षणाचा लाभ घेण्यात अडथळे निर्माण होतात. शासनाने विद्यार्थिनींसाठी डिजिटल उपकरणांवर अनुदान किंवा सवलत देण्याच्या योजना राबविल्यास त्यांना शिक्षणासाठी आवश्यक साधने मिळू शकतील. तसेच शैक्षणिक संस्थांनीही संगणक प्रयोगशाळा आणि डिजिटल सुविधा अधिक प्रमाणात उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष (Conclusion) :-

एकूणच पाहता, एकाविसाव्या शतकात माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे शिक्षण क्षेत्रात व्यापक डिजिटल परिवर्तन घडून आले आहे. या परिवर्तनाचा उच्च शिक्षणावर आणि विशेषतः महिलांच्या शिक्षणावर सकारात्मक परिणाम झालेला दिसून येतो. डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे शिक्षण अधिक सुलभ, लवचिक आणि सर्वसमावेशक बनले असून महिलांना घरबसल्या शिक्षण घेण्याची आणि नवीन ज्ञान व कौशल्ये आत्मसात करण्याची संधी उपलब्ध झाली आहे.

भारतामध्ये उच्च शिक्षणातील महिलांचा सहभाग गेल्या काही वर्षांत सातत्याने वाढताना दिसून येतो. ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्म, ऑनलाइन कोर्सेस, डिजिटल ग्रंथालये, व्हर्च्युअल क्लासरूम आणि व्हिडिओ लेक्चर्स यांसारख्या डिजिटल साधनांमुळे महिलांसाठी शिक्षणाची उपलब्धता वाढली आहे. विशेषतः घरगुती जबाबदाऱ्या, सामाजिक मर्यादा किंवा भौगोलिक अडचणी असतानाही महिलांना शिक्षण चालू ठेवणे शक्य झाले आहे. डिजिटल शिक्षणामुळे महिलांच्या कौशल्य विकासाला चालना मिळाली असून रोजगाराच्या संधीही वाढल्या आहेत.

तथापि, डिजिटल परिवर्तनाचे फायदे सर्व महिलांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचलेले नाहीत. इंटरनेट सुविधेची कमतरता, डिजिटल साधनांचा अभाव, तांत्रिक ज्ञानाची मर्यादा, आर्थिक अडचणी आणि सामाजिक बंधने या समस्या अजूनही अस्तित्वात आहेत. विशेषतः ग्रामीण आणि दुर्गम भागांतील महिलांना या अडचणींचा अधिक सामना करावा लागतो. त्यामुळे डिजिटल शिक्षण प्रणाली प्रभावीपणे कार्यान्वित करण्यासाठी या अडथळ्यांवर मात करणे आवश्यक आहे.

महिलांच्या डिजिटल सक्षमीकरणासाठी डिजिटल साक्षरता वाढविणे, ग्रामीण भागात इंटरनेट सुविधा मजबूत करणे, शैक्षणिक संस्थांमध्ये डिजिटल प्रशिक्षण उपलब्ध करणे आणि डिजिटल उपकरणांवर अनुदान देणे या

उपाययोजना अत्यंत महत्त्वाच्या ठरतात. शासन, शैक्षणिक संस्था आणि समाज यांच्या संयुक्त प्रयत्नांमुळे महिलांच्या शिक्षणात अधिक प्रगती साध्य होऊ शकते.

त्यामुळे असे निष्कर्ष काढता येतो की डिजिटल परिवर्तन हे उच्च शिक्षणातील महिलांसाठी एक प्रभावी आणि परिवर्तनकारी साधन ठरत आहे. योग्य धोरणे, सुविधा आणि तांत्रिक सक्षमीकरणाच्या माध्यमातून महिलांना ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेत अधिक सक्रिय आणि सक्षम बनविणे शक्य होईल. यामुळे केवळ महिलांचा वैयक्तिक विकासच नव्हे तर समाज आणि राष्ट्राच्या सर्वांगीण प्रगतीला देखील चालना मिळेल.

संदर्भसूची (References) :-

1. अग्रवाल ए. एन. (2018), भारतीय शिक्षण व्यवस्था, सेंट्रल बुक डिपो पब्लिकेशन, नवी दिल्ली, पृष्ठ क्र. 112 - 118.
2. जोशी बी. आर. (2017), शिक्षण आणि समाज, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, पृष्ठ क्र. 85 - 92.
3. काळे एस. एम. (2019), उच्च शिक्षणातील बदलते प्रवाह, विद्या प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ क्र. 140 - 148.
4. देशमुख के. जी. (2016), महिला शिक्षणाचे समाजशास्त्र, हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई, पृष्ठ क्र. 70 - 78.
5. शर्मा आर. के. (2020), Digital Education in India, Oxford University Press, नवी दिल्ली, पृष्ठ क्र. 95 - 110.
6. भारत सरकार (2022), All India Survey on Higher Education (AISHE Report), Ministry of Education Publication, नवी दिल्ली, पृष्ठ क्र. 35 - 45.
7. UNESCO (2021), Digital Learning and Women Education, UNESCO Publication, Paris, पृष्ठ क्र. 50 - 60.
8. सिंह एम. पी. (2019), Information Technology and Higher Education, McGraw Hill Education Publication, नवी दिल्ली, पृष्ठ क्र. 120 - 130.

जातीयतेच्या सद्यस्थितीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास : विशेष संदर्भ अनुसूचित जाती - जमाती

शिवाजी विठ्ठलराव वायभासे
सहयोगी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख
कै. डॉ. शंकरराव सातव कला व वाणिज्य महाविद्यालय, कळमनुरी जिल्हा हिंगोली

Keywords :
जातीयवाद, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, संस्कृती, समूह श्रेष्ठत्व, भेदभाव, विविध बंधने,

Abstract
भारतीय समाजाचा विचार केला असता भारतामध्ये सुरुवातीपासूनच जातीयवादाची पायाभरणी झाली असल्याचे दिसून येते, ब्रिटिश कालखंडामध्ये यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. ब्रिटिशांनी जाणीवपूर्वकरीत्या जातीयवाद निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. स्वातंत्र्यानंतरच्या कालखंडात राजकीय पक्षांनी निवडणुका जिंकण्याकरिता मोठ्या प्रमाणात जातीयवादाला खतपाणी घातले. ज्यामुळे आजही भारतीय समाजात मोठ्या प्रमाणात जातीयवाद दिसून येतो. यामध्ये अनुसूचित जाती तसेच अनुसूचित जमाती अत्याचार प्रतिबंधक कायद्याची अंमलबजावणी केली जात असली तरी महाराष्ट्रराज्यात दरवर्षी या प्रकारातील वाढणारे गुन्हे पाहता जातीभेदाची ही दरी वाढत असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे विविध ठिकाणी या प्रकारातील गुन्हे मोठ्या प्रमाणावर नोंद होत आहेत. यासाठी सामाजिक सलोखा बैठका असो किंवा कार्यशाळा असो त्या घेऊनही, तसेच जनजागृती करुनही गुन्हे घडत असल्याचे पहावयास मिळते.

प्रस्तावना

जातीयवाद ही भारतीय समाजातील एक गंभीर समस्या असून ती लोकशाही मूल्ये आणि राष्ट्रीय एकात्मतेला बाधा आणते. भारतामध्ये सुरुवातीपासूनच जातीची उतरंड असल्यामुळे भारतात या जातीच्या श्रेष्ठ आणि कनिष्ठते मधून जातीयवाद जन्मास घातला गेला आहे. या जातीयवादाचा अभ्यास व्हावा या दृष्टिकोनातून तसेच जातीयवादाची सद्यस्थिती काय आहे याचा अभ्यास करावा या दृष्टिकोनातून 'जातीयतेच्या सद्यस्थितीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास: विशेष संदर्भ अनुसूचित जाती जमाती' असा अभ्यास विषय निवडून यावर संशोधन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अभ्यास विश्व

प्रस्तुत संशोधनासाठी महाराष्ट्र राज्य हे अभ्यास विश्व म्हणून निवडलेले आहे.

संशोधनाचा उद्देश

- जातीयवादाच्या स्वरूपाचा आढावा घेणे.
- जातीयवादाच्या कारणांचा शोध घेणे.
- समाजाच्या मानसिकतेचा वेध घेणे.
- जातीयवादावर उपाययोजना सुचविणे.

गृहीतके

- अनुसूचित जाती,
- जमातीच्या गुन्ह्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे.
- जातीयवादास समाजाची परंपरा कारणीभूत आहे.
- समाजाच्या नकारात्मक दृष्टिकोनात बदल होत आहे.

- कायद्याची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होत नाही.
- शासनाचे उदासीन धोरण आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी सामाजिक संशोधनातील दुय्यम तथ्य संकलन या स्तोत्राद्वारे माहितीचे संकलन करून प्रस्तुत शोधनिबंध पूर्ण करण्यात आला आहे.

संशोधन आराखडा

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याची निवड करण्यात आली आहे.

जात म्हणजे काय

'जात म्हणजे बंद वर्ग होय.'

जात ही जन्माने प्राप्त होणारी, वारसा हक्काने चालणारी एक बंद सामाजिक श्रेणी आहे जी वंशपरंपरा, विवाह,(एका जातीत विवाह करणे) पारंपारिक व्यवसाय, सामाजिक पदानुक्रम आणि काही वेळा खानपाण्याच्या निर्बंधावर आधारित असते. या व्यवस्थेत एका गटातील सदस्य विशिष्ट सांस्कृतिक आणि सामाजिक बंधनांनी बांधलेले असतात.

जातीची वैशिष्ट्ये

- जन्माने मिळणारे सदस्यत्व.
- एकाच जातीत विवाह.
- पदानुक्रम.
- वंशपरंपरागत व्यवसाय.
- सामाजिक संपर्क आणि खानपानावर निर्बंध.
- सामाजिक आणि सांस्कृतिक अलगाव.

जातीयवाद म्हणजे काय

जातीयवाद म्हणजे स्वतःच्या जातीला किंवा धर्माला इतर समूहापेक्षा श्रेष्ठ मानून, आपापसातील भेदभावावर आधारित द्वेष किंवा पूर्वग्रह बाळगणे होय.

ही अशी विचारधारा आहे, जी समाजात जातीय आधारावर विभाजन निर्माण करते आणि स्वतःच्या गटाच्या हितासाठी दुसऱ्या गटाला कमी लेखते यामुळे सामाजिक एकता धोक्यात येते.

जातीयवादाची वैशिष्ट्ये

- समूह श्रेष्ठत्व.
- भेदभाव आणि पूर्वग्रह.
- स्व-विलगीकरण.
- विवाह आणि नातेसंबंधातील बंधने.
- राजकीय वापर.

अनुसूचित जात म्हणजे काय (Scheduled Castes - SC)

भारतीय संविधानानुसार ऐतिहासिकदृष्ट्या सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेले मानले गेलेले, अस्पृश्यता व अत्याचाराला बळी पडलेले विशिष्ट जातींचे गट होय.

अनुसूचित जमात म्हणजे काय (Scheduled Tribes - ST)

भारतीय संविधानाच्या कलम 342 अन्वये विशेष संरक्षण मिळालेले आदिवासी समुदाय, हे लोक निसर्गाच्या सानिध्यात, दुर्गम भागात राहणारे, वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती आणि वेगळी ओळख जपणारे मूळ रहिवासी आहेत. त्यांना मुख्य प्रवाहापासून दूर राहिलेल्या सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या मागास जमाती म्हणूनही ओळखले जाते.

भारतीय समाजातील जातीच्या उतरंडीतील शेवटच्या स्तरात असलेल्या जाती गट म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या या जातींना भारतीय समाजातील अस्पृश्यतेला व अत्याचाराला बळी पडावे लागलेले आहे. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने विविध कायदे करून संरक्षण देण्याचा प्रयत्न केला आहे. असे असूनही आजही या जाती-जमातींवर अत्याचार होत राहतात हे आपणास त्यांनी नोंद केलेल्या विविध गुन्ह्यातून दिसून येईल.

तक्ता क्रमांक 1.

अ. क्र.	**वर्ष.**	**दाखल गुन्हे**
1.	2020.	3250
2.	2021.	3150
3.	2022.	3510
4.	2023.	3802
5.	2024.	3943
6.	2025.	1811. मे पर्यंत

नागरी हक्क संरक्षण विभागांतर्गत राज्यातील पोलीस यंत्रणेच्या एकूण नऊ परिक्षेत्रअंतर्गत अनुसूचित जाती तसेच अनुसूचित जमाती आणि नागरी हक्क संरक्षणचे गुन्हे नोंद होतात. यामध्ये दरवर्षी विविध प्रकारातील ॲट्रॉसिटी आणि इतर गुन्ह्यांचे प्रमाण हे वाढतच असल्याचे पहावयास मिळते 2025 मे अखेरपर्यंत एकूण 1811 गुन्हे नोंद झाले आहेत याचाच अर्थ असा आहे की अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या गटांवर इतर गटांकडून मोठ्या प्रमाणात अन्याय आणि अत्याचार होतात .त्यामुळेच आपणास गुन्ह्याची ही नोंद वाढत असल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्रमांक 2.

अ. क्र.	**वर्ष.**	**सलोखा बैठका**
1.	2020.	343
2.	2021.	362
3.	2022.	808
4.	2023	880
5.	2024.	805
6.	2025.	418 मे पर्यंत.

तक्ता क्रमांक 3.

अ. क्र.	**वर्ष.**	**कार्यशाळा**
1.	2020.	190
2.	2021.	426
3.	2022.	1403
4.	2023.	1493

5. 2024. 1221
6. 2025. 510. मे पर्यंत

महाराष्ट्रामध्ये अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती कायद्याची प्रसिद्धी व प्रभावी अंमलबजावणीकरिता नागरी हक्क संरक्षण विभागाचे अधिकारी यांच्याकडून राज्यात सर्वच पोलीस ठाणे स्तरावर नियमितपणे कार्यशाळा घेतल्या जातात. घटनास्थळी शांतता राखण्यासाठी आणि अत्याचाराच्या घटनांची पुनरावृत्ती होऊ नये यासाठी जातीय सलोखा बैठका घेतल्या जातात वरील आकडेवारी वरून असे आपणास दिसून येते की, दरवर्षी जातीय सलोखा बैठका व कार्यशाळेचे प्रमाण वाढत असताना दिसून येते त्यानुसार गुन्ह्याचे प्रमाण मात्र घटत असताना दिसून येत नाही याचाच अर्थ असा की जातनिहाय सलोखा बैठका व कार्यशाळा घेऊनही समाजामध्ये जातीयवाद कमी होत नसून या संदर्भाचे गुन्हे घडतच असताना दिसून येतात.

628 गुन्हे प्रलंबित

31 मे 2025 अखेर 60 दिवसांपेक्षा जास्त काळ पोलीस तपासावर प्रलंबित असलेल्या गुन्ह्यांची एकूण संख्या ही 628 एवढी आहे यामध्ये राज्यातील एकूण अनुसूचित जाती प्रकारातील 517 तर अनुसूचित जमाती प्रकारातील 111 गुन्ह्यांचा समावेश आहे.

सर्वात अधिक गुन्हे

मागील सहा वर्षात राज्यातील पोलिसांच्या नागरी हक्क संरक्षण परिक्षेत्रनिहाय या प्रकारातील दाखल गुन्ह्यात सर्वाधिक गुन्हे कोल्हापूर त्यानंतर छत्रपती संभाजीनगर, नाशिक, नांदेड, अमरावती, नागपूर पाठोपाठ कोकण अशा परिक्षेत्रामध्ये गुन्ह्याची संख्या ही अधिक असल्याचे दिसून येते.

सर्वात कमी गुन्हे

मागील सहा वर्षाच्या कालावधीमध्ये बघितले असता राज्यात दाखल झालेल्या परिक्षेत्रनिहाय गुन्ह्यामध्ये सर्वात कमी गुन्हे हे अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि नागरी हक्क संरक्षण कायद्यान्वये राज्यात मुंबई परिक्षेत्रात दाखल झाले आहेत. दरवर्षी या गुन्ह्याचे प्रमाण हे केवळ दोन आकड्यांमध्येच आहे.

न्यायालयात प्रलंबित गुन्हे

अनुसूचित जाती तसेच अनुसूचित जमाती आणि नागरी हक्क संरक्षण कायद्यान्वये असलेल्या एकूण गुन्ह्यातील 31 मे 2025 पर्यंत न्यायालयात 20497 गुन्हे महाराष्ट्र राज्यात ठीक ठिकाणी प्रलंबित आहेत. या प्रलंबित गुन्ह्यावरून असे दिसून येते की, न्यायालयात सुद्धा अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती या गटातील लोकांना लवकरात लवकर न्याय मिळत नाही, त्यामुळे असे गुन्हे होण्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत असताना दिसून येते.

गृहीतकृत्याची सत्यता

'जातीयतेच्या सद्यस्थितीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास: विशेष संदर्भ अनुसूचित जाती-जमाती.' महाराष्ट्रातील विविध परिक्षेत्रातील गुन्ह्याच्या नोंदीच्या संदर्भाचा तसेच विविध शांतता व सलोखा बैठका याचा आढावा घेतला असता. प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अनुषंगाने मांडलेल्या गृहीतकृत्याची तपासणी खालील प्रमाणे करता येईल.

अनुसूचित जाती-जमातीच्या गुन्ह्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे.

या गृहीतकृत्यानुसार माहिती घेतली असता असे दिसून येते की, 2020 ते 2025 या वर्षांमध्ये दरवर्षी अनुसूचित जाती जमातीच्या लोकांन विरुद्ध मोठ्या प्रमाणात अन्याय,अत्याचार झाल्यामुळे त्यांनी विविध परिक्षेत्रामध्ये गुन्हे नोंद केले असल्याचे दिसून येते. या गुन्ह्यांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत असताना दिसते. यावरून अनुसूचित जाती-जमातीच्या गुन्ह्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे हे गृहीतकृत्य सिद्ध होते.

जातीयवादास समाजाची परंपरा कारणीभूत आहे.

भारतीय समाजाची जातीय स्तरीकरणाची परंपरा असल्यामुळे भारतात सुरुवातीपासूनच जातीयवाद मोठ्या प्रमाणात होता. आज राजकीय पक्षांनी जिंकून येण्यासाठी जातीयवादास मोठ्या प्रमाणात खतपाणी घातले असल्याचे दिसून येते. ज्यामुळे समाजाची ही परंपरा जातीयवादास कारणीभूत ठरत असल्याचे दिसून येते.

समाजाच्या नकारात्मक दृष्टिकोनात बदल होत आहे.

या गृहितकृत्यानुसार माहिती घेतली असता असे दिसून येते की, भारतीय समाजात अनुसूचित जाती आणि जमाती बद्दल नकारात्मक दृष्टिकोन आहे. परंतु आजच्या या आधुनिक काळामध्ये या दृष्टिकोनात थोड्याफार प्रमाणात बदल होत असताना दिसून येतो.

कायद्याची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होत नाही.

भारत सरकारने अनुसूचित जाती आणि जमाती करिता नागरी हक्क संरक्षण देण्याचा प्रयत्न केला आहे. विविध कायदे सुद्धा केले आहेत. परंतु हे सर्व कायदे असूनही अनुसूचित जाती तसेच अनुसूचित जमाती यांच्यावर अन्याय, अत्याचार होत असताना दिसून येतात. याचाच अर्थ असा की कायद्याची पाहिजे तेवढ्या प्रमाणात प्रभावी अशी अंमलबजावणी होत नाही. तसेच समाजही पाहिजे ती साथ देत नसताना दिसून येतो.

शासनाचे उदासीन धोरण

कायदे करून प्रश्न सुटत नाहीत. तर त्याकरिता त्या कायद्यांची प्रभावी अशी अंमलबजावणी करावी लागते. याकरिता शासनाने याकडे लक्ष देणे अधिक गरजेचे आहे. न्यायालयात प्रलंबित गुन्ह्यावरून असे दिसून येते की, शासन यामध्ये कुठलाही हस्तक्षेप करत नाही, न्यायालयाला पाहिजे ती माहिती पुरवत नाही, तसेच न्यायालयात हे गुन्हे का प्रलंबित आहेत याची माहिती घेत नाही, न्यायालयात शीघ्रगतीचे न्यायालय स्थापन करीत नाही, या सर्व बाबी ह्या उदासीनपणे शासन घेत असल्याकारणाने दिवसेंदिवस या गुन्ह्याचे प्रमाण वाढत असताना दिसून येते. तेव्हा शासनाने याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे.

उपाययोजना

- समाजाने मानसिकतेत बदल करणे गरजेचे आहे.
- पारंपारिक सामाजिक स्तरीकरणाची उतरंड जी जातीवर आधारित आहे तिला नष्ट करणे गरजेचे आहे.
- कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.
- शासनाने केवळ कायदे करून थांबू नये तर त्याकडे विशेष लक्ष द्यावे.
- न्यायालयाने प्रलंबित गुन्हे कितीही वर्ष असेच न ठेवता त्यावर लवकरात लवकर न्यायदान देण्याचे कार्य करावे.

सारांश

जातीयवाद ही भारतीय समाजातील एक गंभीर समस्या असून ती लोकशाही मूल्ये आणि राष्ट्रीय एकात्मतेला बाधा आणते. तेव्हा भारतीय समाजातील प्रचलित असलेली जातीयवाद या समस्येच्या मुळाशी समाजाने, शासनाने जाणे आवश्यक असून ती समुळ नष्ट करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- रावत हरीकृष्ण 2008, उच्चतर समाजशास्त्र विश्वकोश, रावत पब्लिकेशन, जयपुर.
- गुरुनाथ नाडगोंडे. सामाजिक संशोधन पद्धती, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
- दैनिक लोकमत दिनांक 21 जुलै 2025.
- www.Google.com.

'सार्वजनिक सत्यधर्म' : म. फुले यांचा तात्त्विक, सामाजिक आणि मानवतावादी दृष्टिकोन

प्राची प्र. काटपाताळ

सारांश

'सार्वजनिक सत्यधर्म' हा महात्मा जोतीराव फुले यांचा धर्मविषयक अंतिम व सर्वाधिक महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. इ.स. १८८९-९० मध्ये पक्षाघातग्रस्त अवस्थेत, अत्यंत कठीण शारीरिक परिस्थितीतही, डाव्या हाताने हा ग्रंथ संवादात्मक शैलीत लिहिणे — हे त्यांच्या असाधारण वैचारिक निष्ठेचे आणि जिद्दीचे प्रतीक आहे. हा ग्रंथ फुले यांच्या धर्मविषयक मतांचे सार मानला जातो व त्यांनी स्थापन केलेल्या सत्यशोधक समाजाचा प्रमाणग्रंथ म्हणून तो ओळखला जातो.

एकोणिसाव्या शतकात भारतीय समाज जातिभेद, वर्णव्यवस्था आणि ब्राह्मणवादाच्या वर्चस्वाने ग्रासलेला होता. धर्माच्या नावाखाली अंधश्रद्धा, कर्मकांड आणि खोट्या रूढी-परंपरा यांचा वापर करून शूद्र-अतिशूद्र आणि स्त्रियांना शिक्षण, स्वातंत्र्य आणि सार्वजनिक जीवनापासून वंचित ठेवले जात होते. पुरोहितशाही ही समाजाचे शोषण करणारी यंत्रणा बनली होती. अशा विषम पार्श्वभूमीवर फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून सामाजिक, धार्मिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रात आमूलाग्र परिवर्तनाचा नारा दिला.

या ग्रंथात फुले यांनी 'निर्मिक' ही मूलगामी संकल्पना मांडली. निर्मिक म्हणजे सर्वांचा निर्माता, सर्वव्यापी, निर्गुण, निर्विकार आणि सत्यरूप असणारे एकमेव तत्त्व. तो मूर्ती अथवा अवतार म्हणून प्रकटत नसतानाही समस्त जीवस्वरूपांचा मूलभूत आधार आहे. फुले यांच्या मते निर्मिकाची भक्ती करण्यासाठी पुरोहित अथवा धर्मगुरूंची गरजच नाही. 'सर्वसाक्षी जगत्पती, त्याला नकोच मध्यस्ती' — हे सत्यशोधक समाजाचे घोषवाक्य त्यांच्या निर्मिकविषयक विचाराचे सार सांगते.

फुले यांच्या 'सार्वजनिक सत्यधर्म'मध्ये सामाजिक समता हा केंद्रबिंदू आहे. 'स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता यांच्या पायावर संपूर्ण मानवजातीचे एक कुटुंब निर्माण करणे हेच मानवतेचे सर्वोच्च ध्येय होय' — हे फुले यांचे मूलभूत तत्त्व होते. प्रस्तुत निबंधात या ग्रंथातील प्रमुख तत्त्वे, त्याचे सामाजिक व तात्त्विक पैलू, आणि आधुनिक काळात त्याची प्रासंगिकता यांचा विवेचनात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे. 'सार्वजनिक सत्यधर्म' हा नुसता धर्मग्रंथ नसून समाजसुधारणेचे सूत्रग्रंथ आहे — यात मानवतावादी मूल्ये, सामाजिक समता आणि लोकशाही मूल्ये प्रतिपादित केली आहेत, हे या निबंधात स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न आहे.

बीजवाक्य

महात्मा जोतीराव फुले, सार्वजनिक सत्यधर्म, निर्मिक संकल्पना, सत्यशोधक समाज, धर्मचिकित्सा, सामाजिक समता, मध्यस्थांचा निषेध आणि मानवतावाद.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

4. 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या ग्रंथाच्या रचनेचे, संकल्पनेचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये स्पष्ट करणे.

5. परंपरागत धर्मरचनेवर फुले यांनी केलेल्या टीकेचे विश्लेषण करणे — जातिव्यवस्था, पुरोहितांचे वर्चस्व आणि कर्मकांड यांचे विश्लेषण.
6. 'निर्मिक' या संकल्पनेचा तात्त्विक अर्थ, वैज्ञानिकता आणि तात्त्विक समृद्धी उलगडणे.
7. धर्मातून सामाजिक समता, बंधुता आणि मानवतेचे कल्याण या मूल्यांचा प्रचार कसा केला जातो हे स्पष्ट करणे.
8. या ग्रंथाची आधुनिक उपयुक्तता — समकालीन सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भात तपासणे.

प्रस्तावना

एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यार्धात महाराष्ट्रातील सामाजिक स्थिती अत्यंत विषम होती. उच्चवर्गीय ब्राह्मणवाद्यांनी जातिभेद, अंधश्रद्धा, कर्मकांड आणि स्त्रीदास्य यांना धारणा दिली होती. इंग्रजी सत्तेच्या आगमनाने काही परिवर्तन घडले असले, तरी त्याचा लाभ मुख्यतः उच्चवर्णीयांनाच मिळत होता. बहुजन समाज, अतिशूद्र आणि स्त्रिया यांना सार्वजनिक जीवनापासून, शिक्षणापासून आणि धार्मिक अधिकारांपासून वंचित ठेवले जात होते. धर्माचा वापर हे वंचन न्याय्य ठरवण्यासाठी केला जात असे.

अशा परिस्थितीत महात्मा फुले यांनी २२ सप्टेंबर १८७३ रोजी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. या समाजाचे ध्येय होते — धर्मनिष्ठ समाजात विज्ञानशील विचार रुजू करणे, खोट्या देवदेवतांच्या दहशतीतून बहुजनांना मुक्त करणे आणि मानवी प्रतिष्ठेची स्थापना करणे. सत्यशोधक समाजाच्या स्थापनेपासूनच फुले यांनी धर्माच्या नावाखाली चाललेल्या शोषणाविरुद्ध लेखणी उचलली.

महात्मा फुले यांनी आपल्या आयुष्यात शैक्षणिक क्षेत्रात स्त्री-शिक्षणाला चालना दिली, विधवाविवाहाचा पुरस्कार केला, शेतकऱ्यांच्या हक्कांसाठी आवाज उठवला. परंतु जेवढे शैक्षणिक व सामाजिक काम महत्त्वाचे होते, तेवढेच धर्माचा पुनर्विचार करणे अपरिहार्य होते, असे त्यांना ठामपणे जाणवले. कारण जोपर्यंत धर्माच्या नावाखाली जातिभेद आणि विषमता न्याय्य ठरवली जात राहील, तोपर्यंत कोणतेही सामाजिक परिवर्तन दीर्घकाळ टिकणार नाही — हे त्यांचे प्रगल्भ विश्लेषण होते.

त्यांच्या वैचारिक प्रवासाच्या अखेरच्या, अत्यंत महत्त्वाच्या टप्प्यावर इ.स. १८८९-९० मध्ये 'सार्वजनिक सत्यधर्म' नामक ग्रंथ लिहिला गेला. विशेष म्हणजे पक्षाघातग्रस्त अवस्थेतही डाव्या हाताने हा ग्रंथ पूर्ण करणे — हेच त्यांच्या अनन्य निष्ठेचे आणि अंतिम वैचारिक इच्छाशक्तीचे प्रतीक आहे. या ग्रंथात धर्म, पाप, पुण्य, ईश्वर, मध्यस्थी, जातिव्यवस्था इत्यादी विषयांवर वेगवेगळ्या विचारवंतांनी विचारलेले प्रश्न आणि फुले यांनी दिलेली उत्तरे यांच्या संवादात्मक रचनेतून मांडणी केली आहे. हा संवादात्मक स्वर ग्रंथाला अधिक प्रभावी आणि जिवंत बनवतो.

हा ग्रंथ फुले यांच्या धर्मविषयक मतांचे सर्वोच्च सार मानला जातो आणि सत्यशोधक समाजाचा प्रमाणग्रंथ म्हणून ओळखला जातो. प्रस्तुत निबंध याच ग्रंथाच्या तात्त्विक, सामाजिक आणि मानवतावादी पैलूंचा सविस्तर विचार करतो.

विषय मांडणी

१. 'सार्वजनिक सत्यधर्म'ची संकल्पना आणि स्वरूप

'सार्वजनिक सत्यधर्म' ही संकल्पना प्रत्येक मानवाच्या नैसर्गिक अधिकारांवर आणि तर्कपूर्ण धर्मदर्शनावर आधारलेली आहे. या ग्रंथाचे मूळ वैशिष्ट्य हे आहे की यात कोणत्याही जाती, पंथ किंवा समाजाच्या अधीन राहणारे

नियम मान्य केले नाहीत. धर्म हा विशिष्ट जातीसाठी, विशिष्ट वर्गासाठी किंवा विशिष्ट लिंगासाठी नसावा — तो सार्वजनिक म्हणजेच सर्व मानवांसाठी समान असावा — हा 'सार्वजनिक' या शब्दामागील खोल आशय आहे.

फुले यांनी स्पष्टपणे सांगितले की धर्माचा हेतू मानवतेचे कल्याण साधणे हा असावा. ते म्हणतात की अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजा भागवणे हा पहिला धर्म आहे आणि परस्पर मदत करणे हे मानवाचे सर्वोच्च कर्तव्य आहे. धर्माच्या नावाखाली जर इतरांवर अन्याय केला गेला, त्यांचे शोषण केले गेले, तर तो खरा धर्मद्रोह आहे — ही त्यांची केंद्रवर्ती भूमिका होती. केवळ मंदिरात जाणे, तीर्थयात्रा करणे किंवा कर्मकांड पाळणे म्हणजे धर्म नव्हे; माणसाची माणसाशी नैतिक वागणूक म्हणजे खरा धर्म — हे फुले यांचे क्रांतिकारी प्रतिपादन होते.

या ग्रंथात सामाजिक समता हा केंद्रबिंदू आहे. फुले यांनी घोषित केले की सर्व मानवांना एकाच प्रमाणात आकांक्षा, कल्पना, भावना आणि कार्य करण्याचा अधिकार आहे. कोणत्याही व्यक्तीला त्याची जात, वर्ण, राष्ट्र, धर्म यावरुन उच्च-नीच लेखण्याचा अधिकार नाही — ही त्यांची दृढ भूमिका होती. 'स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता यांच्या पायावर अवघ्या मनुष्यजातीचे एक कुटुंब निर्माण करणे हेच मानवतेचे सर्वोच्च ध्येय आहे' — हे फुले यांचे मूलभूत तत्त्व होते; आणि हेच तत्त्व फ्रेंच राज्यक्रांतीशीही समांतर जाणारे आहे हे लक्षात घेण्यासारखे आहे.

ग्रंथाची संवादात्मक रचना हे त्याचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. विविध विचारवंतांचे प्रश्न आणि त्यांना दिलेली उत्तरे यांच्या माध्यमातून फुले यांनी तर्कशुद्ध मांडणी केली आहे. हा संवादात्मक स्वर ग्रंथाला केवळ धर्मग्रंथाचा दर्जा न देता एका जिवंत, बुद्धिनिष्ठ चर्चेचा दर्जा देतो.

२. 'निर्मिक' संकल्पना : तात्त्विक विवेचन

फुले यांच्या 'सार्वजनिक सत्यधर्म'मधील सर्वाधिक क्रांतिकारी आणि मौलिक योगदान म्हणजे 'निर्मिक' ही संकल्पना. पारंपरिक हिंदू धर्मातील देवांची स्थानिक, जातिनिष्ठ आणि कर्मकांडी कल्पना नाकारत फुले यांनी 'निर्मिक' हा नवीन शब्द आणि नवीन तत्त्व मांडले.

निर्मिक म्हणजे सर्वांचा निर्माता, सर्वव्यापी, निर्गुण, निर्विकार आणि सत्यरूप असणारे एकमेव तत्त्व. तो मूर्ती अथवा अवतार म्हणून प्रकटत नाही, त्याला जातीची बंधने नाहीत, त्याच्यापर्यंत पोहोचण्यासाठी मध्यस्थाची आवश्यकता नाही. हा निर्मिक विश्वातील सर्व जीवस्वरूपांचा मूलभूत आधार असून त्याच्यापुढे सर्व माणसे समान आहेत. 'ईश्वर (निर्मिक) एक असून तो सर्वव्यापी, निर्गुण, निर्विकार आणि सत्यरूप आहे' — हे फुले यांचे प्रतिपादन इस्लामच्या एकेश्वरवादाशी आणि ख्रिश्चन धर्माच्या Universal God संकल्पनेशी साम्य दाखवते.

'निर्मिक' शब्द हा 'निर्माता' या मराठी शब्दापासून तयार केलेला नवनिर्मित शब्द आहे. याचा गर्भितार्थ असा की जो सर्वांचा निर्माता आहे तो जातिभेद कसा पाळेल? जो सर्वांना जन्म देतो तो काहींना उच्च आणि काहींना नीच कसा मानेल? — हा प्रश्न फुले यांनी 'निर्मिक' या एकाच शब्दाद्वारे उपस्थित केला. यातूनच जातिव्यवस्थेचा धार्मिक आधार संपुष्टात येतो.

'सर्वसाक्षी जगत्पती, त्याला नकोच मध्यस्ती' — हे सत्यशोधक समाजाचे घोषवाक्य निर्मिक संकल्पनेचे सर्वात सुटसुटीत स्पष्टीकरण आहे. निर्मिक सर्वसाक्षी आहे म्हणजे तो प्रत्येकाच्या अंतरंगात आहे; त्यामुळे पुजाऱ्याची, मध्यस्थाची, भटाची काहीच गरज नाही. निर्मिकाची भक्ती म्हणजे माणसाची माणसाशी नैतिक वागणूक — हे फुले यांचे प्रगल्भ प्रतिपादन आहे.

निर्मिकाची संकल्पना आधुनिक तत्त्वज्ञानाशी सुसंगत आहे. त्यात तर्कशुद्धता, वैज्ञानिकता आणि मानवतावाद यांचे संमिश्रण आहे. ही कल्पना ब्राह्मणेतर समाजाला कट्टर धर्मशास्त्रापासून मुक्त करण्याचे पाऊल ठरली. पाश्चात्य ज्ञानोदयाच्या (Enlightenment) परंपरेशी निर्मिक संकल्पनेचे साम्य लक्षात घेण्यासारखे आहे — ज्याप्रमाणे युरोपातील विचारवंतांनी चर्चच्या वर्चस्वाला आव्हान देत Reason आणि Nature यांना केंद्रस्थानी आणले, त्याचप्रमाणे फुले यांनी 'निर्मिक' संकल्पनेद्वारे भारतीय संदर्भात हेच कार्य केले.

३. परंपरागत धर्म आणि त्यावरील टीका

फुले यांच्या दृष्टिकोनात धर्म हा केवळ अध्यात्मपुरक नसून सामाजिक परिवर्तनाचे साधन असणे आवश्यक आहे. परंतु तत्कालीन भारतीय धर्मव्यवस्था ही परिवर्तनाचे नव्हे तर स्थितिशीलतेचे, शोषणाचे आणि विषमतेचे साधन बनली होती — हे फुले यांनी आपल्या तीव्र धर्मचिकित्सेद्वारे उघड केले.

'गुलामगिरी' (१८७३) या ग्रंथातून सुरू झालेली फुले यांची धर्मचिकित्सा 'सार्वजनिक सत्यधर्म'मध्ये आपल्या उत्कर्षाला पोहोचली. या ग्रंथात त्यांनी धर्माच्या नावाखाली चालणाऱ्या अंधश्रद्धा, कर्मकांड, गूढविद्या आणि खोट्या परंपरा यांवर तर्कशुद्धपणे, परखडपणे प्रहार केला. 'नाम-जप', 'श्राद्ध', 'कर्मकांड' यांऐवजी अन्नदान, नैतिक जीवन आणि लोकशिक्षण यांना महत्त्व देणे — हे फुले यांचे वेगळेपण होते.

त्या काळी वर्णव्यवस्थेवर आधारित धर्मव्यवस्था शूद्र-अतिशूद्रांना शिक्षणापासून, सार्वजनिक विहिरींपासून, मंदिरांपासून दूर ठेवत होती. या अन्यायाला धार्मिक मान्यता देणाऱ्या ग्रंथांचे आणि रूढींचे फुले यांनी चिकित्सक विश्लेषण केले. पुराणकथांचा आधार घेऊन ब्राह्मणांनी बहुजन समाजावर कसे वर्चस्व प्रस्थापित केले, हे त्यांनी 'गुलामगिरी'मध्ये विस्ताराने दाखवले होते; 'सार्वजनिक सत्यधर्म'मध्ये या विश्लेषणाचा वैचारिक कळस गाठला गेला.

फुले यांनी जातिव्यवस्थेला धार्मिक आधार असल्याचे नाकारले. 'निर्मिकाने सर्व मानवांना सारखेच निर्माण केले; त्यामुळे जन्माधारित उच्च-नीचपणा हा निर्मिकाचा नियम नव्हे तर मानवनिर्मित अन्याय आहे' — हे त्यांचे ठाम मत होते. 'धर्मज्ञानापेक्षा सेवाधर्म श्रेष्ठ आहे' — ही फुले यांची केंद्रवर्ती भूमिका होती. माणसाच्या कल्याणासाठी काम करणे म्हणजे खरी ईश्वरभक्ती — हा विचार संत तुकारामांच्या परंपरेशी जोडला जातो; परंतु फुले यांनी त्याला सामाजिक न्यायाचे तत्त्वज्ञान म्हणून अधिक विस्तारित आणि रोखठोकपणे मांडले.

४. मध्यस्थांचा निषेध : लोकशाही मूल्ये

फुले यांच्या विचारातील सर्वात मूलगामी आणि लोकशाही मूल्यांशी थेट जोडलेला पैलू म्हणजे मध्यस्थांचा — विशेषतः पुरोहितांचा — निषेध. हा निषेध केवळ वैयक्तिक पातळीवर नव्हता; तो एका संपूर्ण व्यवस्थेला आव्हान देणारा होता.

तत्कालीन समाजात पुरोहित आणि ब्राह्मण वर्ग हा धर्म आणि ईश्वर यांच्यामध्ये अपरिहार्य दुवा म्हणून स्थापित झाला होता. जन्म, विवाह, मृत्यू, सण-उत्सव — प्रत्येक प्रसंगी पुरोहिताशिवाय धार्मिक कार्य होणार नाही असे वातावरण निर्माण केले गेले होते. या व्यवस्थेद्वारे पुरोहितशाहीने समाजावर आर्थिक, सामाजिक आणि मानसिक वर्चस्व प्रस्थापित केले होते. गरीब शेतकरी, कारागीर, कामगार — हे सारे या मध्यस्थांवर अवलंबून राहण्यास भाग पाडले जात होते.

सत्यशोधक समाजाचे घोषवाक्यच होते: 'सर्वसाक्षी जगत्पती, त्याला नकोच मध्यस्ती.' या एका वाक्यात फुले यांनी धर्मातील लोकशाहीचा गाभा सांगितला आहे. ईश्वर सर्वसाक्षी आहे — तो प्रत्येकाच्या आतमध्ये आहे —

म्हणजे त्याच्यापर्यंत पोहोचण्याचा थेट मार्ग प्रत्येक माणसाला आहे. पुजारी, भट, धर्मगुरू हे मध्यस्थ अनावश्यक आहेत — इतकेच नव्हे तर ते शोषणाचे साधन आहेत.

'सार्वजनिक सत्यधर्म'मध्ये फुले यांनी स्पष्ट केले आहे की निर्मितकर्त्याने सर्व मानवांना सर्व मानवी अधिकार दिले आहेत; त्यामुळे कोणत्याही व्यक्तीवर इतरांनी जबरदस्ती करू नये. प्रत्येकाला आपली वाणी मोकळी ठेवण्याचा अधिकार आहे आणि प्रत्येकाला कामात समान संधी मिळण्याचा हक्क आहे — या लोकशाही तत्त्वांना फुले यांनी धार्मिक अधिष्ठान दिले. म्हणजेच लोकशाहीची मूल्ये ही केवळ राजकीय नव्हेत, तर ती धर्माचाही अविभाज्य भाग आहेत — हे त्यांचे प्रगल्भ प्रतिपादन होते.

पुरोहित, ब्राह्मण व अशा मध्यस्थ वर्गांनी समाजात अन्यायाचे साधन म्हणून धर्माचा गैरवापर करू नये — हे फुले यांचे तत्त्व होते. धर्माच्या नावाखाली सुरू असलेले शोषण, हीनत्व आणि अन्याय हा खरा धर्मद्रोह आहे — हा विज्ञाननिष्ठ आणि नैतिक विचार फुले यांनी अत्यंत रोखठोकपणे मांडला.

५. मानवतावादी दृष्टिकोन

'सार्वजनिक सत्यधर्म' हा ग्रंथ सर्वार्थाने मानवतावादाने भारलेला आहे. फुले यांचा मानवतावाद हा केवळ भावनिक नव्हता — तो तर्कशुद्ध, व्यावहारिक आणि सामाजिक न्यायावर आधारित होता.

फुले यांच्या मते, धर्म, अंतरीक्षीय प्रार्थना किंवा पुरोहिताद्वारे मिळणाऱ्या पुण्यांपेक्षा माणुसकी करणे, बंधुता राखणे, गरिबी निवारण करणे यालाच पूजनीय मानले पाहिजे. 'भजन-नामस्मरण, जपजाप्य, प्रार्थना, भक्ती यांची ईश्वराला काहीच गरज नाही; तो या विश्वाचा अधिपती आहे, माणसांच्या स्तुतीची त्याला पाहिजेच गरज नाही' — हे फुले यांचे मत होते. म्हणजेच देवाचे अस्तित्व मान्य असले तरी त्याच्या उपासनेत मानवहिताचेच स्थान सर्वोच्च आहे.

स्त्री-पुरुष समानता हा फुले यांच्या मानवतावादाचा अत्यंत महत्त्वाचा आयाम आहे. स्त्री-शिक्षण आणि स्त्री-स्वातंत्र्य हा सामाजिक क्रांतीचा पाया आहे, हे त्यांनी केवळ शब्दात नव्हे तर पुण्यात पहिली मुलींची शाळा सुरू करून कृतीत दाखवले. 'सार्वजनिक सत्यधर्म'मध्येही प्रत्येक नर-नारीने सर्व मानवांप्रमाणे समान अधिकारांचा स्वीकार करावा असे स्पष्टपणे नमूद आहे.

श्रमाची प्रतिष्ठा हा फुले यांच्या मानवतावादाचा आणखी एक महत्त्वाचा आयाम आहे. शेती, कारागिरी, मजुरी यांतून माणसाची थोरवीच सिद्ध होते — त्यांना हीनपणा नाही — हे त्यांनी वारंवार मांडले. या विचाराने शेतकरी आणि कामगार वर्गाला आत्मसन्मानाचा आधार दिला. श्रमजीवींचे काम ही ईश्वराची सेवा आहे — हे फुले यांचे प्रतिपादन आधुनिक श्रमिक चळवळींशीही साम्य दाखवते.

स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, मानवता आणि न्याय — ही पाच तत्त्वे फुले यांच्या मानवतावादाचा गाभा होती. ही तत्त्वे आंतरधर्मीय, आंतरजातीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाची आहेत. फुले यांनी म्हटले आहे की 'खिस्त, महंमद, मांग, ब्राह्मण — सर्वांना धरावे पोटाशी, बंधुभावाने.' हे सर्वसमावेशक मानवतावादाचे अत्युच्च प्रकटीकरण आहे.

६. सामाजिक परिवर्तनाचे साधन म्हणून धर्म

फुले यांच्या विचारप्रणालीतील सर्वात मूलगामी आणि आधुनिक पैलू म्हणजे धर्माकडे सामाजिक परिवर्तनाचे साधन म्हणून पाहणे. धर्म हा व्यक्तिगत मोक्षासाठी किंवा परलोकाच्या आशेसाठी नसावा — तो ऐहिक जगात माणसाच्या प्रतिष्ठेसाठी, स्वातंत्र्यासाठी आणि न्यायासाठी असावा — हे फुले यांचे ठाम मत होते.

सत्यशोधक समाजाने वास्तवात अनेक महत्त्वाचे उपक्रम राबवले. मुलींच्या शाळा सुरू केल्या, विधवाविवाहाचा पुरस्कार केला, ब्राह्मणांशिवाय विवाह लावून देण्याची परंपरा सुरू केली, शेतकऱ्यांच्या समस्यांवर लिखाण केले आणि ब्राह्मणत्वाच्या वर्चस्वाविरुद्ध जनजागृती केली. हे सारे उपक्रम धर्माच्या नावाने नव्हे, तर मानवतेच्या नावाने राबवले गेले — आणि हीच 'सार्वजनिक सत्यधर्म'ची व्यावहारिक अभिव्यक्ती होती.

फुले यांच्या धर्मकल्पनेत सेवाकार्य हीच श्रेष्ठ उपासना आहे. गरीब, दीन-दलित आणि प्रवंचित लोकांचे हित साधणे हाच खरा सत्यधर्म आहे. आर्थिक न्याय, सामाजिक समता आणि शिक्षणाचा प्रसार — हे तीन मार्ग त्यांना सामाजिक परिवर्तनासाठी अनिवार्य वाटत होते. 'सार्वजनिक सत्यधर्म'मधील तत्त्वे आर्थिक न्याय, सामाजिक समता आणि लोकशाही मूल्यांशी सुसंगत आहेत — हे आधुनिक विचारवंतांनीही मान्य केले आहे.

महात्मा फुले यांचा 'सार्वजनिक सत्यधर्म' हा ग्रंथ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या बौद्ध धर्मांतराच्या निर्णयावरही प्रभाव टाकणारा ठरला. आंबेडकरांनी फुले यांना आपले गुरू मानले होते; आणि धर्माद्वारे सामाजिक परिवर्तन साधण्याची जी दृष्टी फुले यांनी दिली, तिचाच विस्तार आंबेडकरांनी धर्मांतराद्वारे केला. या अर्थाने 'सार्वजनिक सत्यधर्म' हा भारतीय सामाजिक न्याय चळवळीच्या वैचारिक इतिहासातील एक महत्त्वाचा दगड आहे.

समारोप

महात्मा फुले यांचा 'सार्वजनिक सत्यधर्म' हा ग्रंथ धार्मिक नव्हे तर सामाजिक क्रांतीची रूपरेषा आहे. यात धर्माला तर्क, विज्ञान आणि मानवतावादाची जोड दिली असून 'मानव धर्म' साध्य करण्याचे आव्हान समोर ठेवले आहे. फुले यांनी धर्मातील अंतर्कथ्यांचा पुनर्विचार करून समाजातील अंधश्रद्धा, जातीभेद, पुरोहितवादी भेदभाव इत्यादींचा निषेध केला. 'स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता यांच्यावर संपूर्ण मानवजातीचे एक कुटुंब उभारणे हेच महान सत्य आहे' — हे फुले यांचे घोषणापत्र होते.

'सार्वजनिक सत्यधर्म'ने वैशिष्ट्यपूर्णपणे हे दाखवले की धर्म म्हणजे मानवतेला मानवातून जोडणारा संबंध असावा, मध्यस्थ किंवा विश्वासघात करणाऱ्या रीतिरिवाजांत तल्लीन होणारा नाही. या ग्रंथात धार्मिक अनुष्ठानाव्यतिरिक्त नैतिक, सामाजिक आणि बौद्धिक मूल्यांना अधिक वजन देण्यात आले आहे. आजच्या दलित, ग्रामीण, आदिवासी, स्त्री साहित्याची जी विद्रोही परंपरा दिसते; तिच्यामागे फुले यांनी मांडलेला क्रांतिवादी विचार आहे.

एकूणच, 'सार्वजनिक सत्यधर्म' हा ग्रंथ एकोणिसाव्या शतकातील भारतीय नवजागृतीचे आणि सामाजिक न्यायाच्या चळवळीचे एक अत्युच्च स्वरूप आहे. तो केवळ एका धर्माचा प्रमाणग्रंथ नव्हे, तर मानवाच्या सर्वांगीण मुक्तीचा जाहीरनामा आहे.

निष्कर्ष

- 'सार्वजनिक सत्यधर्म' हा ग्रंथ फुले यांच्या क्रांतिकारी धर्मविचाराचे प्रमाणपत्र आहे.
- 'निर्मिक' संकल्पनेद्वारे फुले यांनी परंपरागत धर्मव्यवस्थेला तर्कशुद्ध पर्याय दिला.
- मध्यस्थांच्या निषेधातून लोकशाही व सामाजिक समतेची बीजे रोवली गेली.
- स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व मानवतेचे अधिष्ठान आजच्या काळातही तितकेच प्रासंगिक आहे.
- या ग्रंथातून पुढे बहुजन, दलित चळवळींना वैचारिक अधिष्ठान मिळाले.

- सत्यधर्मातील तात्त्विक दृष्टिकोनातून समताधिष्ठित, न्यायवादी आणि विज्ञानशील समाज निर्माण होणे शक्य आहे.

संदर्भग्रंथ

1. फुले, जोतीराव गोविंदराव — 'सार्वजनिक सत्यधर्म', सत्यशोधक समाज प्रकाशन, मुंबई, इ.स. १८९०.
2. फडके, य. दि. (संपा.) — 'महात्मा फुले समग्र वाङ्मय', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
3. नरके, हरि (संपा.) — 'महात्मा फुले : विचार आणि कार्य', सुगावा प्रकाशन, पुणे.
4. कीर, धनंजय — 'महात्मा जोतीराव फुले', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
5. गुंदेकर, श्रीराम — 'महात्मा जोतीबा फुले : साहित्य आणि साहित्यमूल्ये', महात्मा फुले चरित्र साधने प्रकाशन समिती, मुंबई, १९९१.
6. मराठी विश्वकोश — 'सत्यशोधक समाज', संकेतस्थळ : vishwakosh.marathi.gov.in

निखळ भावाभिव्यक्तीचा काव्यसंग्रह म्हणजे वेदनांकित संदर्भ

प्रा. डॉ. गणेश शिवाजी मारेवाड
ज्ञानोपासक महाविद्यालय, परभणी

प्रस्तावना :-

कवी प्रा. डॉ. कल्याण गोपनर यांचा 'वेदनांकित संदर्भ' हा पहिला काव्यसंग्रह. 26 जून 2025 ला प्रकाशित झाला. डॉ. अनंत सूर यांनी या काव्यसंग्रहाला अभ्यासू प्रस्तावना लिहिली. ते म्हणतात, वेदनांकित संदर्भ काव्यसंग्रहातील कविता समकालीन जाणिवेची स्पंदने टिपणारी सशक्त कविता आहे. त्यांचे हे म्हणणे योग्य वाटते. कारण या काव्यसंग्रहात एकूण 39 कविता आहेत. त्याचे सहा भाग केले आहेत. वेदनेची कविता, शेतीमातीच्या कविता, समतेच्या कविता, शिक्षणाच्या कविता, कोरोनाच्या कविता व इतर कविता हे सहा भाग आहेत. या भागांची नावे वाचली तरी आपल्या लक्षात येते, की यातून समकालीन समाज वास्तव, मानवी वृत्ती, शेती, कृषी जीवन, समतेचा विचार, शिक्षणक्षेत्र या विषयावर कविता लिहिल्या आहेत. एकूणच मानवी जगण्याचा तत्त्वज्ञान काव्यसंग्रहातून व्यक्त झाले आहे आणि हे समाजवास्तव सांगताना कुठेही उथळपणा दिसत नाही. अतिशय संथपणाने ही कविता अभिव्यक्ती होते म्हणून डॉ अनंत सूर यांचे मत योग्य वाटते. तसेच या काव्यसंग्रहातील प्रत्येक विभागाच्या पानावरील चित्रे अतिशय समर्पक व बोलकी झाली आहेत.

माणूस हा संवेदनशील प्राणी आहे. आपल्या आजूबाजूचे समाज वास्तव तो संवेदनशील मनाने टिपतो आणि या टिपलेल्या क्षणातून त्याच्या हाती काही वास्तव लागते. हे वास्तव माणूस कधी बोलण्यातून तर कधी लेखनातून व्यक्त करतो. कारण हे वास्तव अभिव्यक्त करणे ही कोणत्याही संवेदनशील व्यक्तीची गरज असते. असेच समकालीन समाज वास्तव कवी कल्याण गोपनर यांनी वेदनांकित संदर्भ या काव्यसंग्रहातून अभिव्यक्त केले आहे. म्हणून निखळ भावाभिव्यक्तीची कविता म्हणजे वेदनांकित संदर्भ हा काव्यसंग्रह होय. या काव्यसंग्रहाचा विचार प्रस्तुत लेखात केला आहे.

प्रा. डॉ. कल्याण गोपनर यांच्या काव्यसंग्रहाचे नाव वेदनांकित संदर्भ आहे. हे शीर्षक योग्य वाटते. कारण शीर्षकात दोन शब्द आहेत. वेदना आणि संदर्भ. संदर्भ म्हणजे एखाद्या गोष्टीची मूळ माहिती आणि वेदना म्हणजे शरीर किंवा मनाला जाणवणारे दुःख. समकालीन समाज वास्तव कवीच्या मनाला वेदनांकित करते. वेदनांकित मनाची अभिव्यक्ती कवीने येथे केली आहे.

शेती, शेतकरी, शिक्षण, कोरोना, मानवी प्रवृत्ती या अनुभवाची अभिव्यक्ती वेदनांकित संदर्भ काव्यसंग्रहातून झाली आहे. कवीची ही कविता 21 व्या शतकातील आहे. या काळाच्या चिंतन, मननातून कवीच्या मनाला जाणवलेले संदर्भ म्हणजे 'वेदनांकित संदर्भ' होय. वेदनांकित संदर्भ या काव्यसंग्रहाचे विवेचन करण्यापूर्वी आपण कवीचा परिचय पाहू.

कवीचा परिचय :-

कवीचे संपूर्ण नाव कल्याण श्रीपतराव गोपनर. गाव नांदेड जिल्ह्यात मुखेड तालुक्यातील तग्याळ हे खेडेगाव आहे. या ग्रामीण भागात त्यांचा जन्म झाला. त्यामुळे ग्रामीण माती, शेतीचे संस्कार कवीवर झाले. ते कवितेतून कवीने अभिव्यक्त केले आहेत.

शेतकरी कुटुंबात त्यांचा जन्म झाला. आई-वडील शेतकरी. शिक्षण एम. ए. मराठी. पीएचडी पूर्ण करून प्राध्यापकी व्यवसाय स्वीकारला. आज ते परभणी येथील राजर्षी शाहू महाविद्यालयात मराठी विभागप्रमुख म्हणून कार्यरत आहेत. तसेच राष्ट्रीय सेवा योजना विभागात कार्यक्रमाधिकारी म्हणूनही त्यांनी आदर्शवत कार्य केले असून स्वा.रा.ती.म. विद्यापीठ, नांदेडच्या मराठी अभ्यास मंडळावर सदस्य म्हणून कार्यरत आहेत. शेती, शिक्षण आणि

कोरोनाच्या अनुभवावर समाज वास्तव सांगणारा वेदनांकित संदर्भ हा काव्यसंग्रह कवी प्रा कल्याण ओपनर यांचा पहिला काव्यसंग्रह आहे. या काव्यसंग्रहाचा विचार आता आपण करू.

1) वेदना व विद्रोहाची अभिव्यक्ती :-

प्रस्तुत काव्यसंग्रहातील पहिल्या विभाग वेदनेच्या कविता. या विभागात आठ कवितांचा समावेश केला आहे. संत तुकारामांच्या अभंगाची एक ओळ अशी आहे की, 'रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग' याच अर्थाने कवी म्हणतो की, माझ्या मनाची वेदना ही एका दिवसाची नाही तर ते अनेक रात्रीचे केलेले चिंतन आहे. अनेक रात्रीच्या चिंतनाचा प्रवाहाला भरती आली. ती शब्दातून व्यक्त करताना कवी म्हणतो,

एका दिवसाचं ऊत नाही
तर कित्येक रात्रपाळीच जागरण

ऊत म्हणजे भरती, प्रवाह. हा विचारांचा, चिंतनांचा प्रवाह कवी कवितेतून संतपणाने अभिव्यक्त करतो. तसेच ही कविता केवळ वेदनेची, दुःखाची कविता आहे का ? तर नाही. ती विद्रोहाचीही अभिव्यक्ती करते. वेदना ही वेद्रोहाची उत्पत्ती असते. विद्रोह हा वेदनेतून जन्मतो. म्हणून कवीला आपल्या भोवतालचा कोलाहल, गोंधळ पाहून वेदना होते. या वेदनेच्या चिंतनातून विद्रोह जन्म घेतो म्हणून कवी म्हणतो,

प्रदक्षिणा घालावी सूर्याभोवती
तसा आवेश प्रवृत्ती अंतरंगात

भारताला 1947 ला स्वातंत्र्य मिळाले. भारताने लोकशाही स्वीकारली, पण लोकशाही समाज व्यवस्थेतील न्याय, हक्क, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता आज पाहायला मिळत नाही. आज अनेक लोक खोट्याचं खरं, खऱ्याचं खोटं करतात अशा स्वार्थी प्रवृत्तीचे लोक चांगल्या तनामनावर वार करतात. त्यामुळे अहंकार माजलाय. कोलाहल माजला. हे सर्व पाहून कवीच्या मनात विद्रोह जन्म घेतो, हेच वरील वरील विवेचनावरून अधोरेखित होते.

आज या कोलाहल, गोंधळामुळे जो तो बुलेट ट्रेन सारखा सुसाट वेगाने पळत आहे. कुणाला कोणासाठी थांबायला वेळ नाही. जो तो क्षणिक सुखा मागे लागला आहे. जीवन म्हटले की सुखदुःख, संघर्ष या गोष्टी अटळ आहेत. त्या प्रत्येक मानवाच्या जीवनात असतात. हे जीवन सुखी, समाधानी जगण्यासाठी खूप कमी गोष्टी लागतात. असे असले तरी काही हावरट प्रवृत्तीचे लोक अनेक वस्तू, गोष्टी मिळवण्यासाठी स्वार्थी बनतात. आकाश, पाताळ एक करतात. या प्रवृत्तीचे लोक पाहून कवी म्हणतो,

मृत्यू अटळ आहे
का करशी
पृथ्वी पाताळ एकची

आज अनेक जण स्वतःमध्येच गुरफटून गेले आहेत. समाधानी जीवन कसं जगावं ? हे त्यांना कळत नाही. असंच त्यांच्याकडे पाहता म्हणावं लागतं. जेवढं आपल्याला आयुष्य मिळेल तेवढं निखळ, निर्मळ जगलं पाहिजे आणि हे सहज आहे. फार अवघड नाही, पण समाजात कसं जगावं, वागावं याचे तीळमात्र भान नसलेले लोक आहेत. त्यांना **पाहून कवी म्हणतो,**

अनावधानाने जन्म
मानवी योनीत झाला
अन्यथा ही पिल्लावळ
असुरी अवगुणाची

या वृत्तीचे लोक वरून दाखवतात आपण साव आहोत, पण खरे तर माणुसकीचे ते संहारक असतात. कवीला हे लोक "वरून कीर्तन आतून तमाशा असतो" असे वाटतात.

मानवी वृत्ती प्रवृत्ती पाहून कवीला वेदना होते. ही वेदनेची कविता या पहिल्या भागातून व्यक्त केली तसेच ही कविता वेदनेसोबत विद्रोह ही व्यक्त करते, हेच वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते. आता आपण प्रस्तुत काव्यसंग्रहातील दुसऱ्या भागाचा विचार कर

2) अस्सल शेती मातीची कविता :-

प्रा.डॉ. कल्याण गोपनर यांचा जन्म शेतकरी कुटुंबात झाला. आई-वडील शेतकरी. शेती जीवनाचा प्रभाव कवीमनावर झाला आहे. या प्रेरणेतून आजची शेती, शेतकरी बाप या विषयावर शेतीमातीच्या कविता या विभागात दहा कविता कवीने लिहिले आहेत. कवीची कविता जास्त रमते ती शेती आणि शिक्षणामध्ये. कारण कवीचा जन्म शेतकरी कुटुंबात झाला तसेच कवी स्वतः शिक्षक आहे. त्यामुळे त्यांनी शेती व शिक्षणावर कविता अधिक लिहिली. त्यामुळे शेती व शिक्षण क्षेत्रात त्यांची कविता जास्त रमते आणि हे अनुभव उत्कट आहेत त्यामुळे त्यामध्ये जिवंतपणा, वास्तविकपणा आला आहे.

जागतिकीकरणामुळे आज शेती, शेतशिवार यावर परिणाम होत आहे. शेतीवर अवलंबून असलेले जीव, प्राणी, पक्षी बेघर होत आहेत. काही पक्षी नष्ट होत आहेत. काही पक्षी नष्ट होत आहेत. हे पाहून कवीला वेदना होते. ही वेदना व्यक्त करताना कवी म्हणतो,

मोबाईल वेब लहरीने
चिमणीचा मोडला डाव
चिमणी अशी होती
तिच्याविष्टेने हात रंगती

आज या मोबाईल लहरीमुळे चिमणी दिसत नाही. ती दिसत नाही म्हणून कवीची बुद्धी मंद होते. संवेदनशील माणसाचं मन हळहळेल अशीच परिस्थिती आज निर्माण झाली आहे.

कवीचे वडील शेतकरी. त्यामुळे त्यांच्या वडिलांची संपूर्ण हयात शेती करण्यात गेली. हे कवीने पाहिले, म्हणून आपल्या शेतकरी बापाविषयी लिहिताना कवी म्हणतो,

शेतशिवाराच्या उजाड रानावनात
उभी हयात घातली तुम्ही
मातीशी एकरूप होता होता
सारी जिंदगी पाहिली आम्ही

आपल्या शेतकरी बापाचं संपूर्ण आयुष्य शेतीमाती यामध्ये कष्टान्यातच गेलं, पण या शेतीची आज परवड होत आहे. याचे परिणाम शेतीमाती, प्राणी, पक्षी यांच्यावर होत आहे.

रस्ते, घरे बांधण्यासाठी आज वृक्षतोड केली जात आहे. त्यामुळे झाडे लावली पाहिजे. झाडे जगवली पाहिजे तरच पाऊस पडेल. सजीव सृष्टी जगेल. प्राणी, पक्षी, झाडे यांचे सजीव सृष्टीतील महत्त्व कवीने कवितेतून अभिव्यक्त केले आहे, हेच वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते.

या दुसऱ्या विभागात शेतकरी आईबाप, पशु, पक्षी, प्राणी यांच्यावर कविता लिहिली तर तिसऱ्या विभागामध्ये स्त्री-पुरुष समतेची कविता लिहिली आहे.

3) स्त्री-पुरुष समतेची कविता :-

समतेची कविता या विभागात सात कवितांचा समावेश केला आहे. महात्मा फुले, शाहू, आंबेडकर या महामानवांच्या विचाराचा प्रभाव कवीवर आहे. त्यामुळे स्त्री-पुरुष समतेचा विचार कवितेतून मांडताना कवी म्हणतो,

पुरुष आणि पुत्री जन्माने
दोघे असे समान

भारतीय संस्कृतीत मुलाला वंशाचा दिवा म्हणतात. पण मृत्यू जवळ येतो तेव्हा मुलगा काय मुलगी काय कोणीही जवळ येत नाही. विचारत नाही. मग कशासाठी तुम्हाला मुलगा पाहिजे. मुलगा पाहिजे हा अट्टाहास कशासाठी करता ? असा प्रश्न कवी समाज व्यवस्थेला विचारतो.

स्त्री-पुरुष समानता कशी येईल तर ती
स्त्री पुरुष समानता येईल
फुले शाहू आंबेडकरी विचारातून

असे कवी म्हणतो आणि हे सत्य आहे. कारण स्त्री-पुरुष समतेसाठी फुले, शाहू, आंबेडकरांनी आपले संपूर्ण आयुष्य वेचले. हा विचार कृतीत आणण्यासाठी महात्मा फुलेंनी शाळा काढल्या. आंबेडकरांनी संविधानात समतेचा हक्क मिळवून दिला. त्यामुळे आज पुत्राप्रमाणे मुलीलाही संपूर्ण हक्क, अधिकार प्राप्त झाले. ही देण फुले, शाहू, आंबेडकरी विचाराची आहे, हे वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते.

स्त्री-पुरुष समतेचा विचार मांडताना आई, आजी, वडील यांच्या विषयीच्या कविताही कवीने लिहिल्या आणि त्या उत्कट झाले आहेत. या अगोदर आपण शेतकरी बापावर लिहिलेली कविता पाहिली. या विभागात आजीवर लिहिलेली कृष्णामाई ही कविता येते. या कवितेत कवी म्हणतो,

अशी ही कृष्णामाई
गाव व नात्यावर
भरभरून प्रेम करणारी
रुबाबदार खानदानी
मानवतेची आदर्श समई

माणसं, गाई, गुरं शेतशिवारावर जीव लावणे हे मानवतेचे लक्षण आणि ते कवीच्या आजीच्या ठाई ठाई आपल्याला दिसते. हे संस्कार कवीला मिळाल्यामुळे कवीची कविता शेतीमातीत अधिक रमते, हेच वरील विवेचनावरून स्पष्ट होतं.

आपला देश शेतीप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. येथे शेती व शेती व्यवसायाशी संबंधित जीवन जगणारे 70% लोक आहेत. या लोकांविषयी, शेतकऱ्यांविषयी कवी म्हणतो,

कष्टतो राबतो
मातीशी इमान राखतो
बळीराजाच्या हिमतीने
देश शेतीप्रधान होतो

आज शेती व्यवसायातून शेतकऱ्याची फायदा होत नाही. त्याची तीन कारणं आहेत. 1) शेतीमालाला कमी भाव 2) कर्जबाजारीपणा 3) सरकारचे फसव्या योजना यामुळे शेतकरी कोंडीत सापडला आहे. म्हणून आज महाराष्ट्रात स्थिती अशी आहे, की दररोज तीन शेतकरी आत्महत्या करत आहेत.

शेतीचा फायदा शेतकऱ्यांना न होता शेतीवर जगणाऱ्यांना होत आहे आणि हे सरकारला कळत नाही का ? कळतं पण शेती व्यवस्थेतील लोक नाराज होऊ नये. उदा. खत विक्रेते, सावकार, शेतीमाल खरेदी विक्री करणारे व्यापारी हे लोक नाराज होऊ नये म्हणून सरकार शेतीमालाला योग्य भाव देत नाही, हे सर्व पाहून कवीच्या मनात विद्रोह जन्म घेतो व कवी म्हणतो,

रक्त न आठताही
कसे जगतात बांडगुळ...
त्यांचा आणि मातीचा
काडी इतकाही संबंध नाही

बांडगुळ म्हणजे दुसऱ्याच्या जीवावर जगणारे. अशा प्रवृत्तीचे, शेतीशी ज्याचा संबंधही नाही, शेतात कष्टही करत नाही, पण शेतकऱ्यांच्या पिकावर, शेतकऱ्यांच्या जीवावर, कष्टावर जो बांडगुळासारखा जीवन जगतो. या प्रवृत्तीचे लोक पाहून कवीला चीड येते. राग येतो. हा राग वरील ओळीतून कवीने व्यक्त केला आहे.

शेती, शिक्षणाचा प्रभाव कवीच्या मनावर असल्यामुळे शेतीसोबत शिक्षण व्यवस्थेवरही ही कविता भाष्य करते. आता आपण कवीने शिक्षण व्यवस्थेवर लिहिलेल्या कवितेचा अभ्यास करू.

4) ग्रंथ, वाचन, शिक्षकाचे महत्व अधोरेखित करणाऱ्या कविता :-

शिक्षणाच्या कविता या चौथ्या विभागामध्ये चार कवितांचा समावेश केला आहे. या विभागात भाषेविषयी कृतज्ञता, ग्रंथाचे महत्त्व व शिक्षकाची भूमिका या विषयावरील कविता आहेत. ग्रंथाचे महत्त्व सांगणाऱ्या दोन कविता आहेत. ग्रंथ, पुस्तक वाचनातून आपल्याला माहिती मिळते. जीवनातील अनेक प्रश्नांची उत्तरे पुस्तक वाचनातून मिळतात. ग्रंथाचे महत्त्व सांगताना कवी म्हणतो,

ग्रंथ माझे सांगाती
सदा आपुल्याच हाती
त्यास उघडून पाहता
मिळे जीवनास गती

प्रत्येकाने ग्रंथ वाचले पाहिजे. ग्रंथ म्हणजे काय असतात याबाबत कवी म्हणतो,

ग्रंथ आहे अभिव्यक्ती
ग्रंथ आहे तलवार
माणसात पेटणारा
विवेकी ज्ञान सार

ग्रंथांमधून लेखक आपल्या भावना व्यक्त करतो. ग्रंथ वाचनातून आपल्याला सत्य परिस्थिती कळते. विवेकी दृष्टी मिळते. त्यामुळे आपल्या विचारांना तलवारीची धार येते, हे ग्रंथ वाचनाचे फायदे कवीने वरील ओळीतून सांगितले आहे, हेच वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते.

ग्रंथ, वाचन हे शिक्षण क्षेत्रातील महत्त्वाचा घटक आहे तसा शिक्षक हाही महत्त्वाचा घटक आहे, पण आजचे प्राध्यापक, शिक्षक शिकवण्याऐवजी इतर धंदे व्यवसाय करत आहेत. सहाव्या वेतन आयोगाने शिक्षकांच्या पगारी खूप चांगल्या झाल्या आहेत. शिक्षकांच्या पगारी का वाढल्या तर शिक्षकाने पूर्ण वेळ विद्यार्थ्यांना ज्ञानदान करावे. त्यांनी पैशासाठी इतर उद्योगधंदे व्यवसाय करू नये म्हणून त्यांचे पगार वाढवले. असे आज असतानाही काही शिक्षक, प्राध्यापक बेजबाबदारपणे वागतात. शिकवत नाहीत. या विषयी कवी म्हणतो,

क्षणभंगुर मोह लाभा पायी
त्यातच तुम्ही पूर्ण बुडालात

या बेजबाबदार शिक्षकांना पाहून कवी पुढे म्हणतो,

आपल्या बेजबाबदार वर्तनाचा
शिक्षण क्षेत्राला काळा डाग आहे

आजच्या या शिक्षकांच्या भूमिकेमुळे विद्यार्थ्यांची फसगत होत आहे. विद्यार्थी निराश होत आहे. अशीच शिक्षकांची भूमिका राहिली तर कसा भारत विकसित होईल ? ही परिस्थिती पाहून कवीला वाटते, की शिक्षकांना पगार चांगले आहेत. त्यामुळे शिक्षकांनी मन लावून शिकवले पाहिजे, पण आजच्या शिक्षकांची न शिकवण्याची वृत्ती पाहून कवीला राग येतो, चीड येते, ही चीड वरील कवितेतून कवीने व्यक्त केली आहे, हेच स्पष्ट होते.

कवी शिक्षक आहे. त्यांची उभी हयात शिक्षण क्षेत्रात गेली. आजची शिक्षण व्यवस्था, शिक्षक, विद्यार्थी पाहून कवीच्या मनाला यातना होतात. या यातना, वेदना कवीने कवितेतून व्यक्त केल्या आहेत. शेती, शिक्षण क्षेत्रातील अनुभवावर ही कविता जशी भाष्य करते तशी कोरोना काळातील अनुभवावरही ही कविता भाष्य करते.

5) कोरोना काळाची ऐतिहासिक नोंद काव्यातून :-

कोरोनाच्या कविता या विभागात एकूण चार कवितांचा समावेश आहे. कोरोना या महाभयंकर रोगामुळे जागतिक आरोग्य संकट निर्माण झाले होते. कोरानामुळे चार वेळा लॉकडाऊन झाले. कोरोना हा संसर्गजन्य रोग आहे. तो कोरोना व्यक्तीच्या संपर्कातील लोकांना होतो. त्यामुळे लाखो लोक मृत्युमुखी पडले. जगात हाहाकार माजला. भीती निर्माण झाली. मानव प्राण्याचे जगण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. कोरोनावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी लस संशोधन झाले. लस मिळाली. या ऐतिहासिक घटनेची नोंद कवीने चार कवितेत घेतली आहे. त्यामुळे ही एक ऐतिहासिक कविता झाली आहे.

दिवसागणिक कोरोनाची
भरमसाठ संख्या वाढली
संशोधक वैज्ञानिक डॉक्टर
नर्स सुरक्षारक्षक आता
कोरोना संकटाशी सज्ज आहेत

आजार नाहीसा व्हावा म्हणून सरकारने लॉकडाऊन, कॉरंटाईन सुरू केले. भारत सरकारने कोरोना संकटावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी चार वेळा लोकडाऊन केले. तरी रुग्णसंख्या वाढत राहिली. कोरोना रुग्ण बाजारपेठ, रस्ते सर्व क्षेत्र निर्मनुष्य बनले. शिक्षण क्षेत्रावरही याचा परिणाम झाला. विद्यार्थ्यांचे ऑनलाईन शिक्षण सुरू झाले. दोन वर्ष परीक्षा घेतल्या नाही. परीक्षाविना विद्यार्थी पास करण्यात आले. या कोरोना काळाची नोंद कवीने कवितेतून घेतली आहे. त्यामुळे ही कविता ऐतिहासिक झाली आहे, हेच वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते.

कोरोना काळातील कवितेनंतर शेवटचा भाग म्हणजे इतर कवितांचा. आता आपण या शेवटच्या भागाचा विचार करू.

6) इतर कविता :-

या विभागात सहा कवितांचा समावेश केला आहे. कोरोनाच्या मृत्यूपेक्षा भारतात रस्ते अपघातामुळे मृत्यू होणाऱ्यांची संख्या अधिक आहे. रस्ता अपघाताविषयी सतर्कता यावी यासाठी कवी म्हणतो,

रस्त्यावर सावकाश गाड्या चालवणे
शहाणपणाचे लक्षण आहे

आज जेवढी माणसं तेवढी वाहन. तीही सुसाट. जागतिकीकरणामुळे जग जवळ आले. लोकसंख्या वाढली. माणसे शाळा, कॉलेज कामानिमित्त वाहने वापरू लागली. वाहनामुळे वेळेचे बचत होऊ लागली. कामे होऊ लागली. ही चांगली गोष्ट आहे, पण वाहन चालवण्याचे नियम फारसे कोणी पाळत नाही. ही अडचण ठरली. त्यामुळे रस्ते अपघात वाढले आणि वाहतूक नियंत्रक अधिकारी यांचेही यावर लक्ष नाही. त्यामुळे विनाकारण लाखो लोकांचे जीव आज रस्ते अपघातात जात आहेत. ही खूप चिंतनाची बाब, हीच बाब वरील कवितेतून कवीने अधोरेखित केली आहे. इतर कविता या विभागात राजकीय विषयावरील कविता उत्तम झाली आहे. आजचे राजकीय नेते याबद्दल कवी म्हणतो,

निवडणुका जशा जवळ येतात
तसे रक्ताचे नाते गुंफतात काही
निवडणुका संपल्या की
विजयी उमेदवार हवेत जगतात

सत्ता, संपत्ती आणि प्रतिष्ठा मिळवणे, हेच बहुतांश राजकीय नेत्यांचा आज हेतू बनला आहे. लोकांचं कल्याण करावं, हा मूळ हेतू मागे पडताना आज आपण पाहतो, हे पाहून संवेदनशील माणसाला वेदना होतात. ही कवीची वेदना वरील ओळीतून अभिव्यक्त झाली आहे, हे वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते.

वेदनेचे संदर्भ काव्यसंग्रहाचे वेगळेपण :-

1) प्रश्नांकित भाषाशैली :-

प्रश्न विचारणे हे संवेदनशील व्यक्तीच्या जिवंतपणाचे लक्षण असते. कवी समकालीन व्यवस्था पाहून व्यतीत होतो व या व्यवस्थेला सतत प्रश्न विचारतो. स्त्री-पुरुष विषमता पाहून कवी म्हणतो,

जसे बाईने बाईपण जपावं
तसे पुरुषांना का जपू नये

स्त्री-पुरुष समतेचा विचार कवी या प्रश्नातून व्यक्त करत आहे. तसेच वृक्ष, वेली हे सजीव सृष्टीतील महत्त्वाचे घटक आहेत ते जर नष्ट झाले तर सजीव कसे जिवंत राहतील. सद्यस्थितीत रस्ते, घरे बांधकामामुळे भरमसाठ वृक्षतोड होत आहे. ती पाहून कवी म्हणतो,

भरमसाठ वृक्षतोड करून
मिळेल का अन्न

वरील ओळीतून व्यवस्थेला प्रश्न विचारून आपल्या मनातील वेदना कवींना व्यक्त केली आहे. यावरून प्रश्नात्मक भाषाशैली ही त्यांच्या कवितेचे एक वेगळेपण आहे, हेही वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते.

2) संदेशात्मक कविता :-

काळ बदलानुसार माणसाने बदलले पाहिजे. "जैसा देश वैसा भेस" असे आपण म्हणतो. तसे काळ, स्थळ, परिस्थितीनुसार प्रत्येकानं बदल केला पाहिजे तर तो टिकतो, स्थिरावतो. हाच संदेश देताना कवी म्हणतो,

काळ बदलला
स्वही बदलातून
विचार अंगीकारावे फुले दांपत्याचे

फुले, शाहू, आंबेडकर विचारातून ही कविता पुढे आली आहे. हा संदेश वरील ओळीतून अभिव्यक्त झाला आहे. आपली उक्ती व कृती यामध्ये एक वाक्यता असावी. हा संदेश सांगताना कवी कल्याण गोपनर म्हणतात,

आपण जे लिहितो
तीच वृत्ती आणि तोच स्वभाव
माणूस आणि लेखनात
किंतु परंतु भेद नसावा

अशी संदेशात्मक भाषाशैली हेही या काव्यसंग्रहाचे वेगळेपण आहे, हे वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते.

3) विद्रोही भाषा :-

कवी कल्याण गोपनर यांनी आपल्या मनातील वेदना व्यक्त केली तसा विद्रोहही अभिव्यक्त केला आहे आणि तो विद्रोह हा वेदनेतून आला आहे.

डॉक्टरांना आपण देव मानतो, पण ते देव कसले ते तर हैवान. ते आजाराचे नीट निदान न लावता आजार एक तर उपचार दुसराच करतात. कारण त्यांना आजाराचे निदान झालेले नसते. हे पाहून कवी म्हणतो, अत्याधुनिक **वैद्यकशास्त्रातही तुम्हाला**
ओळखता येत नाही

आजाराची जात
कशाला करता तपासणी

एकूणच वेदनेचे संदर्भ या काव्यसंग्रहातून शेती, शेतकरी, शिक्षण, कोरोनाचा काळ, समकालीन समाज जीवन हे सर्व पाहून कवीच्या मनाला वेदना होतात. ही वेदना या काव्यसंग्रहातून अभिव्यक्त झाली आहे. केवळ वेदनाच कवीने व्यक्त केली आहे का ? तर नाही. या वेदनेसोबत विद्रोहची अभिव्यक्तीही झाली आहे आणि हा विद्रोह कुठेही उथळपणाने येत नाही तर तो संथपणाने व्यक्त केला आहे आणि त्यामुळे तो वास्तवाभिमुख झाला आहे त्यामुळे तो आपल्या मनाचा ठाव घेते, हे या काव्यसंग्रहाचे वेगळेपण आहे

निष्कर्ष :-

1) शेती, शेतकरी, शिक्षण व्यवस्थेची वास्तविक सद्यस्थितीवर काव्यसंग्रहात भाष्य केले आहे.

2) कोरोना काळाची नोंद कवीने केल्यामुळे ही कविता ऐतिहासिक झाली आहे.

3) कवीने जे पाहिले, अनुभवले, भोगले तेच कवितेतून अभिव्यक्त केल्यामुळे कविता वास्तववादी झाली आहे.

4) वेदना व विद्रोहाची अभिव्यक्ती म्हणजे वेदनेचे संदर्भ काव्यसंग्रह होय.

5) प्रश्नांकित भाषाशैली व संदेशात्मक भाषाशैली हे या काव्यसंग्रहाचे वेगळेपण आहे.

संदर्भ :-

1) वेदनांकित संदर्भ - कल्याण गोपनर, सायास पब्लिकेशन, नांदेड

2) मराठी शब्दकोश - संपा. श्री सुनील सुतार, चेतन बुक्स, पुणे

3) काव्यप्रतीती - वसंत आबाजी डहाके, विजय प्रकाशन, नागपूर

4) काव्यलोचना,सुधीर रसाळ, सायन पब्लिकेशन

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांच्या विचारांची प्रासंगीकता एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. डॉ. मारोती विठ्ठलराव भोसले

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, कै. डॉ. शंकरराव सातव कला वाणिज्य महाविद्यालय कळमनुरी ता.कळमनुरी जिल्हा. हिंगोली.

Abstract:

छत्रपती शाहू महाराज आरक्षणाचे जनक, वसतिगृहाचे जनक, शिक्षणातून सामाजिक व आर्थिक विकास होतो असे त्यांचे ठाम मत होते. स्त्री व पुरुष समानता पुरस्कर्ते, सर्व जाती-धर्मांच्या लोकांसाठी उदारमतवादी धोरण, समाज आर्थिक दृष्ट्या संपन्न होण्यासाठी उद्योग व्यवसाय याचा त्यांनी पुरस्कार केला. ग्रामीण भागातील लोकांना हाताला काम देऊन त्यांचे दारिद्र्य दूर करण्याचा प्रयत्न केला. शेती क्षेत्रामध्ये आधुनिकता व यंत्राचा अधिक वापर केला जावा उत्पादनामध्ये जास्तीत जास्त वाढ केली जावी यासाठी त्यांनी सातत्याने प्रयत्न केले. त्यांच्या त्यांच्या शैक्षणिक कार्याची समाजशिक्षण हे प्रमुख ध्येय होते बहुजन समाजातील मुला-मुलींना, प्रार्थमिक, माध्यमिक व उच्च शिक्षण देऊन सामान्य माणसाचे अज्ञान दूर करणे ही या पाठीमागचे प्रमुख भूमिका होती. याचबरोबर शिक्षण म्हणजे काय हे माहीत नसलेल्या समाजाच्या मनात शिक्षणाविषयी असता निर्माण करणे. शिक्षण ही सर्वांगीण जीवनाच्या परिवर्तनाची गंगोत्री आहे. ही समाजाला पटवून देण्याचे काम केले. शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक कार्याचे सूत्र मक्तेदारी कडून सार्वजनिकतेकडे जाणारे खाजगी हितसंबंधाकडून सार्वजनिकतेकडे येणारे व जातीभेद विषमता यांनी ग्रासलेल्या समाज जीवनाला समानतेच्या पातळीवर आणण्याची कार्य केले. छत्रपती शाहू महाराज हे रयतेच्या कल्याणकारी धोरणाचे पुरस्कर्ते होते. सहकारातून समृद्धीकडे नेणारे विचार त्यांनी आर्थिक समाजामध्ये रुजविले.

Keywords: शेतीचे आधुनिकीकरण, यांत्रिकीकरण, आरक्षण, वस्तीग्रह, सती प्रथा, हुंडा पद्धती, नादारी पद्धत, मेरिट छात्र वृत्ती योजना, इत्यादी

अभ्यास विषयाची निवड:

प्रस्तुत संशोधनासाठी छत्रपती शाहू महाराजांची निवड यासाठी करण्यात आली की त्यांचे कार्य सर्व व्यापक म्हणजे सामाजिक, आर्थिक राजकीय, शैक्षणिक, धार्मिक, आरक्षण विषयक, विविध क्षेत्रात झाले आहे तेव्हा त्यांचा कार्याचा सविस्तर अभ्यास करण्यासाठी निवड केली आहे.

संशोधनाचा आराखडा:

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याची निवड करण्यात आली आहे.

तथ्य संकलन:

प्रस्तुत संशोधन करण्यासाठी द्वितीय साधनसामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे त्यामध्ये वर्तमानपत्रे, मासिके, साप्ताहिके, इंटरनेट, संदर्भ ग्रंथ इत्यादीच्या साह्याने संशोधन कार्य पूर्ण करण्यात आली आहे.

संशोधनाची व्याप्ती:

प्रस्तु संशोधन पूर्ण करण्यासाठी संशोधनाची व्याप्ती निश्चित करण्यात आली आहे. ज्यामध्ये राजश्री छत्रपती शाहू महाराज यांचे आर्थिक विचार यामध्ये शेतीविषयक, व्यापार, उद्योग विषयक, श्रमिका विषयी, रोजगार व दारिद्र्य विषयी आणि आर्थिक कल्याणाविषयी. आरक्षण विषयक विचार. शैक्षणिक धोरण एवढ्या पुरते मर्यादित आहे.

प्रस्तावना :

राजर्षी शाहू महाराजांचा जन्म 26 जुलै 1874 रोजी कोल्हापुरातील कसबा बावडा येथे झाला. त्यांचे मूळ नाव यशवंतराव जयसिंगराव घाडगे असे होते. आबासाहेब घाडगे ही कागल संस्थांची संस्थांनी होते. कोल्हापूरच्या

गादीला वारस म्हणून शिवाजी महाराज चतुर्थ यांच्या पत्नी श्रीमती आनंदीबाई राणे साहेबांनी यशवंतराव म्हणजे शाहू महाराज यांना दिनांक 17 मार्च 1884 रोजी दत्तक घेतले. दत्तक घेतल्यानंतर त्यांना छत्रपती राजश्री शाहू महाराज असे म्हटले जाऊ लागले. पुढे शाहू महाराज आपल्या कर्तुत्वाने कोल्हापूर संस्थान व भारतातच नव्हे तर जगभरात सुपरिचित झाले.

शाहू महाराजांची शिक्षण:

छत्रपती शाहू महाराजांची बालपण शिक्षण राजकोट व धारवाड येथे पूर्ण झाली श्री एस एम फ्रिजर ही त्यांची गुरु होते श्री फ्रिजल यांनी राजश्रींना संपूर्ण देशाच्या दौऱ्यामुळे त्यामुळे पुस्तके ज्ञानाबरोबरच प्रत्यक्ष परिस्थिती त्यांना अभ्यासता आली गोखले किड्स विरार यांचा शाहू महाराजांवर प्रभाव पडला होता सण 1894 ते 1922 अशा 28 वर्षाच्या काळात त्यांनी कोल्हापूर संस्थांचा राज्यकारभार सांभाळला. पण या काळात त्यांनी भविष्यकालीन विचार करून आर्थिक सामाजिक शैक्षणिक अशा सर्व क्षेत्रात सर्वांगीन विकासासाठी व्यूहरचना रचना आखली. आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रात प्रचंड असे अनमोल कार्य त्यांनी केले. धाडसी, दिलदार, लोकभिमुख, उच्च विचारसरणी, गरिबांचा आश्रयदाता यासारखे अनेक पैलू त्यांच्या व्यक्तिमत्वात होती. युरोप खंडातील 18 ते 19 शतकातील आर्थिक सामाजिक व राजकीय परिवर्तनाचा त्यांच्यावर प्रभाव पडला होता. भारतातील सामाजिक आर्थिक,परिस्थिती बदलली पाहिजे असे त्यांना वाटत होते. संख्येने मोठे असणाऱ्या बहुजन समाजापुढे शिक्षणाचा अभाव, जातीप्रथा, धर्म मार्तंडाचा प्रभाव, यांसारख्या अडचणी होत्या. या सर्व बंधनातून मुक्तता केल्या शिवाय समाजाची प्रगती होणार नाही, हे त्यांना ठाऊक होते. त्यासाठी राजश्रीनि अनेक आर्थिक सामाजिक, बदल घडून आणली. शाहू महाराजांनी वेळोवेळी भाषणे केली, विचार मांडले, हुकूमनामे काढली. त्यातून त्यांची आर्थिक व सामाजिक विचारसरणी लक्षात येते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. आज राजश्री शाहू महाराजांच्या विचारांची गरज आहे .
2. राजश्री शाहू महाराजांची विचार प्रत्यक्षात उतरले आहेत का त्याचा अभ्यास करणे.
3. राजश्री शाहू महाराजांची विचार शासनाला व समाजाला उपयोगी आहेत का त्याचा वेध घेणे.
4. राजश्री शाहू महाराज यांचे विचार रूजविण्याकरिता उपाययोजना सुचवणे.

संशोधनाची गृहितके:

(1) राजश्री शाहू महाराज यांचे आर्थिक विचार प्रत्यक्षात उतरले आहेत.

(2) राजश्री शाहू महाराजांच्या आर्थिक विचारामुळे समाजाची आर्थिक प्रगती झाली आहे.

(3) राजश्री शाहू महाराजांच्या आर्थिक विचारांचा फायदा महाराष्ट्र शासनाला झाला आहे.

(4) राजश्री शाहू महाराजांच्या विविध धोरणांची अंमलबजावणी करण्यासाठी शासनाची भूमिका उदासीन आहे.

राजर्षी शाहू महाराजांचे आर्थिक विचार:

छत्रपती शाहू महाराजांनी आपले आर्थिक विचार स्पष्ट केले आहेत. ज्यामध्ये शेती, श्रमिक, उद्योगधंदे, व्यापार, दारिद्र्य निर्मूलन, रोजगार, सहकार अशा अनेक विषयावर त्यांनी आपले विचार मांडले आहेत. ते पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

(1) शेती विषयक विचार:

शाहू महाराजांच्या मते कृषी कर्मामुळे दुहेरी उन्नती होते.स्वतःला सुख मिळविण्याबरोबरच संपूर्ण मानव जातीला समाधान प्राप्त होते. संपूर्ण राज्य हे शेती क्षेत्राच्या प्रगतीवर अवलंबून असल्याचेही त्यांनी स्पष्ट केले. कृषी अधिकयावर त्यांचा विश्वास होता. जमिनीच्या विभाजीकरणाला त्यांचा विरोध होता. जमिनीची तुकडीकरण व

त्यामुळे जमिनीचे होणारे छोटे आकारमान हा कृषी उत्पादन वाढीतील प्रमुख अडसर होता. म्हणून त्यांनी सर्व 1913 मध्ये संस्थानातील सर्व इनामे अविभाज्य केले. त्यांनी घेतलेला हा फार मोठा क्रांतिकार निर्णय होता. शेतकऱ्या विषयी त्यांना फार मोठी तळमळ होती. गरीब शेतकऱ्याचा विकास झाला पाहिजे असे त्यांना वाटत होती. म्हणून त्यांनी कोल्हापूर परिसरात कृषी विकासासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले. शेतीला पाण्याची जोड दिल्याशिवाय शेतीचा विकास होणार नाही ही बाब त्यांनी लक्षात घेतली होती. त्यांनी 1902 मध्ये संपूर्ण संस्थांच्या जलसिंचनाचा आढावा तज्ञाण्याकडून करून घेतला होता. त्यांच्या कारकीर्दीच्या प्रारंभापासून म्हणजे 1894 पासून त्यांनी संस्थानात जलसिंचन सोयीना यांनी सुरुवात केली होती. बंधारे, तलाव, विहिरी, त्यांची दुरुस्ती ज्याला त्यांनी महत्त्व दिली होते. पावसाचे पाणी आढवणे, साठवणे व शेतीसाठी त्याचा वापर करणे यावर त्यांनी भर दिने संस्थानातील सर्व जलसिंचन सोयीचा सोनेरी कळस म्हणजे राधानगरी धरण योजना होय. दुष्काळी संकटावर मात करण्याच्या दृष्टीने अशा प्रकल्पाची आवश्यकता आहे असे त्यांचे मत होते. भोगावती नदीवरील राधानगरी ही धरण बांधण्याचे कार्य 1909 मध्ये सुरू झाले. महाराजांनी आर्थिक व मानसिक त्रास होऊनही या धरणाचे काम चालूच ठेवले. पण दुर्दैवाने राजश्रीच्या काळात या धरणाचे काम पूर्ण होऊ शकले नाही. पुढील 1957 मध्ये त्यांचे पुत्र छत्रपती राजाराम महाराजांनी त्यांची स्वप्न पूर्ण केली. या धरणामुळेच कोल्हापूर जिल्हा हिरवागार झाला. यावरून राजश्री शाहू महाराजांची महान दूर दृष्टी लक्षात येते. भांडवलाच्या कमतरतेमुळे शेती मागासलेली असल्याचे त्यांनी जाणले होते. राज्यकारभाराचे सुत्र हाती घेतल्यापासून त्यांनी शेतकऱ्यांची भांडवलाची टंचाई मीटविण्याचा प्रयत्न सुरू केला होता. त्यांनी शेतकऱ्यांच्या अत्यल्प व्याज दराने कर्ज दिली होती. काही शेतकऱ्यांना व्याज रहित कर्ज दिली होती. गरीब शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवठा होण्यासाठी 1904 मध्ये राजश्रींनी व्हिक्टोरिया मेमोरियल फंडाची ची उभारणी केली. द किंग एडवर्ड डबड फंडाची सुद्धा उभारणी केली होती. याशिवाय शेती परंपरा गत पद्धतीने होत असल्याने छुप्या भिकाऱ्याचे प्रमाण मोठे होते. म्हणून छत्रपती शाहू महाराजांनी शेतातील अतिरिक्त श्रमिकांना उद्योग क्षेत्राकडे वळविण्याचा प्रयत्न केला. शेतीचे आधुनिकीकरण व्हावे म्हणून नवीन तंत्रज्ञान. यंत्रे, बी बियाणे आणि यांच्या वापरास प्रोत्साहन दिले. शेतीच्या आधुनिकीकरणासाठी त्यांनी 1912 मध्ये द किंग एडवर्ड ऍग्रीकल्चर इन्स्टिट्यूट ची स्थापना केली आहे. आधुनिक शेती विषयक शिक्षणाची सोय याद्वारे करण्यात आली होती. संस्थानात गरजेनुसार रोपांची निर्मिती करण्याकरिता अनेक ठिकाणी रोपवाटिका सुरू करण्यात आल्या .शेतातील पीक लागवडी बाबत राजश्री ची दृष्टी प्रयोगशील होते. पन्हाळगड व भुदरगड पेठात लागवड केलेली चहा व कॉफीचे मळे ही त्यांची यशस्वी प्रयोग होते. याशिवाय वेलदोडे, देऊ कापूस, घायपात, बटाटा, काजू इत्यादी पिकाच्या लागवडीची प्रयोग करणे केली होते विविध भागातील शेतीची प्रगती लोकांच्या लक्षात आणून देण्यासाठी, शेती प्रदर्शनी भरवली. त्यांच्या काळात 1896 मध्ये चिंचोली येथे पहिली शेती व जनावराचे प्रदर्शने भरली. प्रदर्शनी अशी भरवली जाऊ लागली. त्यासाठी राजश्री शाहू महाराज प्रोत्साहन देत असत. त्यांना आर्थिक मदत करीत असत. तसेच संस्थानात कृषी आधारित जोडधंदे सुरू करणे गरजेचे आहे असे त्यांनी सांगितले होते. म्हणून राजश्रींनी मेंढी पालन, कुक्कुटपालन, रेशीम उद्योग, इत्यादी व्यवसायांना उत्तेजन दिली. त्यामुळे शेतकरी व शेतमजूर यांच्यातील हंगामी बेकारी दूर होण्यास मदतच झाली.त्याच प्रमाणे वनविषयक कायद्यात बदल करण्यासाठी त्यांनी स्वतः लक्ष घातले. शेतकरीनी फळझाडे, औषधी वनस्पती इत्यादींचीलागवड करावी. असे निर्देश महाराजांनी दिले. आंबा फणस, काजू, साग, हिरडा, बेहडा व इतर औषधी वनस्पतीची लागवड केल्याने शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढेल. शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य दूर होईल. त्यांना सावकाराकडून कर्ज घ्यावी लागणार नाहीत अशी शाहू महाराजांना वाटत होती.

सहकार विषयक विचार:

लोकांनी सहकारी तत्त्वावर एकत्र येऊन उद्योगधंदे सुरू करावेत असे शाहू महाराजांची मत होते. सण 1912 मध्ये त्यांनी सहकारी चळवळीला चालना दिली. 1912 मध्ये कोल्हापूर संस्थानात सहकारी संस्था बाबतचा कायदा

करण्यात आला निबंध काद्वारे सहकारी संस्थांची नोंदणी करता येईल अशी व्यवस्था करण्यात आली. त्यानंतर 1913 मध्ये भास्करराव जाधव यांचे नेतृत्वाखाली दि कोल्हापूर अर्बन को-ऑपरेटिव्ह सोसायटी ली. ही पहिली सहकारी संस्था स्थापन झाली. बलभीम को-ऑपरेटिव्ह सोसायटी व इतर अर्बन को-ऑपरेटिव्ह संस्था ही निघाल्या अशा प्रकारे सहकारी कायदा लागू करून सहकारी तत्त्वावर जनतेची आर्थिक प्रगती साधण्याचा ही त्यांनी पाया घातला. सहकारी तत्त्वावर कारखाने सुरूश करणे ही महाराजांची त्यावेळी ची योजना होती. आता कोल्हापूर जिल्ह्यात सहकारी पतसंस्था, बँका, सहकारी साखर कारखाने व इतर कारखाने सहकारी तत्त्वावर मोठ्या प्रमाणात निघाले आहेत. कोल्हापूर जिल्हा सहकारी चळवळीत अग्रेसर बनला आहे यावरून शाहू महाराजांची दूरदृष्टी लक्षात येते.

दारिद्र्य निर्मूलन व रोजगार निर्मिती विषयक विचार:

दारिद्र्य निर्मूलनाबाबत त्यांनी मौलिक विचार व्यक्त केले आहेत .शेतीची उत्पादकता वाढवून शेतीचा विकास साधल्यास त्यातून दारिद्र्य दूर होईल. यासाठी शेतीत नव्या तंत्रज्ञानाची वापर झाला पाहिजे. शेतीला पाण्याची योग्य जोड दिली पाहिजे सर्वसामान्य व कृषी विषयक शिक्षण घेतले पाहिजे. अशी त्यांची मत होते. दारिद्र्य निर्मूलनासाठी त्यांनी व्यावसायिक गतीशील तिच्या तत्वाला महत्त्व दिले त्यांनी प्रामुख्याने प्रभावी गतिशीलतेवर भर दिला. श्रमिकांचा प्रभावीगतिशील त्यांनी चालना दिली. अस्पृश्यामध्येही त्यांनी पूर्ववत गती शीलता निर्माण केली तसेच महाराजांनी महिलांच्या उन्नती करिता कायदे केले महिलांच्या आयुष्यातील शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून संस्थानात त्यांनी महिला शिक्षणास प्रोत्साहन दिले. याद्वारे महाराजांनी महिलांमध्ये प्रभावी गतिशीलता निर्माण करण्याचे प्रयत्न केले. लोकांनी लहान होत नाही व बलुते यांच्या मागे लागू नये. साधारणपणे प्रतिव्यक्ती दहा एकर जमीन हिश्याला येईल असे तुकडे करून त्याचे उत्पन्न वडील व्यक्तीकडे चालविण्यास द्यावे. असे त्यांनी प्रतिपादन केले यामुळे उर्वरित लोकांना गावात किंवा परगावी कोणताही व्यवसाय करण्यास मोकळीक मिळेल असे, महाराजांना वाटत होते. यातून दारिद्र्य निर्मूलनाची मूळ महाराजांनी खूप आधी ओळखले होते. तसेच बहुजन समाजाच्या उन्नतीसाठी मागासलेल्या जागेतील व्यक्तींना वकिलीची सणत्यांनी दिली. त्याचप्रमाणे सरकारच्या विविध खात्यात अस्पृश्य जातीच्या व्यक्तींना नोकऱ्या दिल्या दारिद्र्य निर्मूलन व रोजगाराची उपलब्धता या उद्देशाने महाराजांनी सामाजिक गतिशीलता व संधीची समानता या बाबींना महत्त्व दिल्याचे स्पष्ट होते.

कल्याण विषयक विचार:

शाहू महाराजांवर हिंदवी स्वराज्य संस्थापक छत्रपती शिवाजी महाराजांचा प्रभाव होता. शाहू महाराजांनी प्रजाहिताला नेहमीच अग्रक्रम दिला. संस्थानातील लोकांच्या कल्याणासाठी ते नेहमी जपत असतात. लोकांना शिक्षण, आरोग्य, रेल्वे, यासारख्या सोयी उपलब्ध झाल्या पाहिजेत असे त्यांचे मत होते. शिक्षण सोयी सामान्य नागरिकांपर्यंत पोहोचल्या पाहिजेत बहुजन समाजात शिक्षणाचे प्रमाण खूप कमी म्हणजे दहा टक्के होते. बहुजनामधील शिक्षणाचे प्रमाण वाढले पाहिजे असे त्यांना वाटत होते. त्यासाठी त्यांनी संस्थानामध्ये वसतिगृह काढली. परिणामी सुवर्ण व अस्पृश्य जाती जमातीच्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेणे शक्य झाले.

शाहू महाराजांनी सण 1902 मध्ये कोल्हापूर संस्थानातील रिक्त जागावर मागासलेल्या वर्गासाठी 50% आरक्षण ठेवले लोककल्याणाच्या विशेषता मागास व्यक्तीच्या कल्याणाच्या दृष्टीने महाराजांनी उचललेली ही पाऊल फार महत्वपूर्ण ठरली .त्यांनी मल विद्येला उत्तेजन दिले कोणत्याही जातीचा विचार न करता कलागुणांना वाव देण्याचे त्यांचे धोरण होते. अनेक नाटककरांना व नटांना महाराजांचा आश्रय होता. महाराजांच्या उदार आश्रयामुळे कोल्हापूर संस्थानात कला, संगीत, नृत्य, नाटक, इत्यादी सांस्कृतिक क्षेत्राचा विकास झाला. बहुजन समाजात सामाजिक शैक्षणिक व आर्थिक क्रांती घडवून महाराजांनी लोक जागृतीची बीजारोपण केले. शेती, उद्योग, व्यापार, शिक्षण, खेळ, कला, वाहतूक, या सर्व क्षेत्रांना चलणा देऊन त्यांनी संस्थारातीलच नव्हे तर इतर प्रांतातील लोकांच्याही कल्याणासाठी प्रयत्न केले.

श्रम विषयक विचार:

महाराजांनी श्रम विभागणीला महत्त्व दिले होते. श्रमाला ते संपत्ती मानत, कृषी क्षेत्रातील अतिरिक्त श्रमिक इतर क्षेत्रात स्थलांतरित होणे आवश्यक असल्याचे त्यांनी सांगितले होते. त्यांच्या कारकिर्दीत ब्रिटिशांचे भारतावर राज्य होते ब्रिटिशांनी श्रमिकाच्या विकासाबाबत प्रतिकूल धोरण स्वीकारले होते. श्रमिकांना विशेष सोयी सवलती न पुरविणे व त्यांच्या संघटना निर्माण होऊ न देणे या मार्गाने ब्रिटिशांनी भारतीय श्रमिकांना मागासलेली ठेवली या स्थितीत शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात श्रमिकांच्या गतिशीलतेचे धोरण राबवले. श्रमिकांना त्यांच्या संघटना स्थापन केल्या पाहिजेत असे त्यांना वाटत होते .महाराजांनी श्रमिकांच्या संघटना स्थापन करण्यास प्रोत्साहन दिली. त्यांच्या मार्गदर्शनानुसार मुंबई येथे सण 1918 मध्ये सी के बोले यांच्या नेतृत्वाखाली पीपल युनियन ही मोठी कामगार संघटना निर्माण झाली. याशिवाय श्रमिका चा दर्जा, गुणवत्ता सुधारण्यासाठी महाराजांनी प्रयत्न केले. श्रमिकांना प्रशिक्षण देऊन त्यांना कुशल बनण्याची प्रयत्न केली तसेच श्रमिकांना सुरक्षितता व इतर सोयी पुरविण्याबाबत त्यांनी स्वतः लक्ष घातले होते. श्रमिक वर्ग कृषी क्षेत्रातून रोजगार मिळण्याच्या आशेने शहरी क्षेत्रात आलेला आहे. याची जाणीव त्यांना होती ग्रामीण क्षेत्रात पुरेसा रोजगार उपलब्ध होत नाही. त्यामुळे लोक मोठ्या प्रमाणात शहराकडे येत असत ही बाब अभिमानास्पद नाही असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. कारण यामुळे शहरांमधल्या समस्या वाढतील असे त्यांना वाटत होते. एकंदरीत श्रमिकांनी एकत्र आले पाहिजे त्याशिवाय त्यांनी त्यांची न्याय हक्क मिळणार नाहीत असे त्यांचे मत होते. त्यामुळे मुंबईमध्ये गिरणी मालक श्रमिकाचे शोषण करीत असत. या शोषणाविरुद्ध लढा देण्यासाठी श्रमिकांनी संघटित होणे आवश्यक असल्याची महाराजांनी सांगितले. त्यांनी मुंबईमधील श्रमिकांच्या सभेत दोन भाषणे दिली त्यातून त्यांची श्रमिका विषयीची प्रचंड तळमळ दिसते या श्रम या घटकाकडे शाहू महाराजांनी आधुनिक दृष्टिकोनातून पाहिले होते.

उद्योग विषयक विचार:

छत्रपती शाहू महाराजांनी संस्थानात मिश्र अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार केला होता. त्यांनी सार्वजनिक खाजगी संयुक्त आणि सरकारी अशा सर्व क्षेत्रात उद्योग धंदे उभारण्यास चालना दिली होती. त्याचप्रमाणे शाहू महाराजांनी संस्थानातील काही उद्योगाबाबत संरक्षण विषयक धोरण स्वीकारले होते. औद्योगिक क्षेत्रात प्रगती झाल्यास देश आर्थिक प्रगती झपाट्याने साधू शकतो. हे युरोप दौऱ्यावरून महाराजांनी ओळखले होते. औद्योगिक आघाडीवर मागे राहिल्याने आर्थिक शोषण होत असल्याचे त्यांनी जाणले होते. म्हणून त्यांनी कोल्हापूर संस्थानात उद्योगधंदे स्थापन करण्यासाठी सर्वेक्षण केले संस्थानांमध्ये निरनिराळ्या प्रकारच्या उद्योगांची उभारणी करण्यास वाव असल्याचे त्यांच्या लक्षात आले. 1906 मध्ये महाराजांनी शाहू छत्रपती स्पिनिंग आणि विविंग मिलचा पाया घातला. त्यासाठी महाराजांनी मोकळी मैदान, कोटी तीर्थ तलाव व पन्नास हजार रुपयांची भांडवल देऊ केले. याशिवाय कोल्हापूर संस्थानात सहकारी तवावर एक कापड गिरणी उभारण्यात आली. तसेच मधुमक्षिका पालन, सुगंधी व औषधी तेल उद्योग यासारखे उद्योग सुरू करण्यात आले. तसेच हातमाग उद्योगालाही महाराजांनी मदत केली. रायबाग येथे रंगाचा कारखाना सुरू करता येईल काय याची चाचणी करण्यासाठी एक रसायन तज्ञ तेथे पाठविण्यात आला होता .त्याचप्रमाणे शाहू महाराजांनी पुण्याच्या स्वदेशी कागद गिरणीला आसरा दिला होता. ते स्वतः स्वदेशी कागदाचा वापर करीत असत. शाहू महाराजांना उद्योगाची विकेंद्रीत नियोजन अपेक्षित होते. खेड्यातून शहराकडे लोकांचा मोठा लोंढा येतो. यामुळे शहरी क्षेत्रातील गर्दी वाढते येथे अनेक सामाजिक व आर्थिक समस्या निर्माण होतात. अर्थात ही टाळण्यासाठी उद्योगाचे विकेंद्रीकरण झाले पाहिजे असे शाहू महाराजांचे मत होते. औद्योगिक विकेंद्रीकरण झाल्यास लोकांना ग्रामीण भागातच रोजगार प्राप्त होईल शहरी भागाकडे त्यांचे होणारे स्थलांतर थांबेल तसेच शहरीकरणाचे दुष्परिणामालाही सामोरे जावे लागणार नाही, असा त्यांचा विश्वास होता. औद्योगिक विकेंद्रीकरण साधण्यासाठी लघु व कुटीर उद्योग ग्रामउद्योग हस्त-उद्योग सुरू करणे व वाढविणे. या प्रक्रियेला त्यांनी महत्त्व दिले. महाराजांच्या विकेंद्रीत औद्योगिक धोरणानुसार राधानगरी, शाहूपुरी, जयसिंगपूर, गडहिंग्लज या नव्या बाजारपेठा निर्माण करण्यात आल्या, याद्वारे सर्व भागात संतुलित विकास साधण्यावर त्यांनी भर दिला.

व्यापार विषयक धोरण

शाहू महाराजांनी 1894 मध्ये गादीवर बसल्यानंतर संस्थानाचा व्यापार वाढवा व शेतक़ऱ्याचे कल्याण व्हावी या दृष्टीने प्रयत्न सुरू केले.1895 मध्ये त्यांनी रेल्वे स्टेशन जवळ शहापुरी बाजारपेठेचे स्थापना केली. या व्यापार पेठेतील व्यवहार वाढविण्यासाठी त्यांनी मुंबई पुण्याकडील व्यापारांची मने वळवली. त्यासाठी त्यांनी सवलती दिल्या. 1899 मध्ये कागदामध्ये निर्वाणीच्या व्यापाऱ्यांच्या सभा घेऊन कोल्हापूर ही व्यापारी केंद्र बनविण्याचा मनोदय जाहीर केला. शहापुरी व्यापार पेठेची सुरुवात पाच ते सात दुकानांनी झाली. आज या व्यापारपेठेचे रूपांतर मार्केट यार्डत झाले आहे. यावरून दृष्ट्या शाहू महाराजांच्या व्यापारी दृष्टिकोनाची कल्पना येते. सण 1897 मधील खामगाव येथील अखिल भारतीय मराठा शिक्षण परिषदेच्या अधिवेशनात अध्यक्षीय भाषणात बोलताना जनतेने व्यापार धंदे व उच्च प्राप्तीच्या व्यवसायात शिरण्याची आवश्यकता असल्याची प्रतिपादन महाराजांनी केले .आपण केवळ शेतकरी अथवा सैनिक म्हणून न राहता व्यापार व्यवसायात प्रवेश करण्याचे धाडस केले पाहिजे असे त्यांना वाटत होते. शेती व उद्योगधंद्याच्या विकासाबरोबरच व्यापारारातही वाढ होणे आवश्यक आहे. तरच संतुलित विकास आपल्याला साधता येईल, त्याचप्रमाणे व्यापार हा स्वकिय यांच्या हाती असणे योग्य ठरेल असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. व्यापार व उद्योगधंद्याचा विकास झाल्यास समाजाचा विकास होईल अशी त्यांची धारणा होती. नव्या व्यवस्थेत व्यापार व इतर संबंधित चळवळीवरच राष्ट्राचा विकास अवलंबून असल्याचे मत त्यांनी मांडले होते. आर्थिक दृष्ट्या संपन्न होण्यासाठी व्यापार वाढला पाहिजे यासाठी उत्पादकांना त्यांच्या वस्तूंना योग्य भाव मिळाला पाहिजे त्यांना हक्काची व जवळची बाजारपेठ उपलब्ध झाली पाहिजे. स्थानिक व्यापाऱ्यांनी व्यापारातील आपला सहभाग वाढविला पाहिजे असे त्यांना वाटत होते. याशिवाय महाराजांना व्यापारातील गैरप्रकार पसंत नव्हता,शेतकरी जेव्हा शेतमालाची विक्री करतो तेव्हा त्याची अडवणूक होता कामा नये असे त्यांचे मत होते तसेच संस्थानात तयार होणाऱ्या वस्तू स्थानिक व राष्ट्रीय बाजारपेठेबरोबरच जागतिक बाजारपेठेतही पोहोचल्या पाहिजे असे त्यांना वाटत होते ग्राहकांना वस्तूचा पुरवठा करण्याबरोबरच विदेशी चलन प्राप्ती होईल, असा व्यापक दृष्टिकोन महाराजांनी मांडला होता.

छत्रपती शाहू महाराजांनी शिक्षण क्षेत्रात केलेली कार्य:

छत्रपती शाहू महाराजांनी शैक्षणिक सुधारणांना विशेष महत्त्व दिली. कारण जनतेच्या सर्वांगीण प्रगतीचा शिक्षण हा पाया आहे. हे त्यांनी जाणले होते सामाजिक परिवर्तनासाठी शिक्षण हे एक प्रभावी माध्यम आहे. यावर त्यांचा विश्वास होता म्हणून त्यांनी शिक्षण क्षेत्रात मुलाग्रह सुधारणा घडवण्याचा अग्रक्रम दिला व त्यांची अंमलबजावणी केली त्यांचा शैक्षणिक कार्यक्रमांमध्ये विविध शिक्षण संस्था व नवनवीन अभ्यासक्रमाची सुरुवात व विद्यार्थ्यांना मुबलक प्रमाणात सवलती देऊन शिक्षण प्रसारला चालना दिली. विविध जाती जमातीच्या विद्यार्थ्यांना राहण्याची जेवणाची पर्याप्तव्यवस्था करण्यासाठी वस्तीग्रह सुरू केली. विविध प्रकारच्या शिक्षण संस्थांना आर्थिक व इतर साहित्य देऊन त्यांना कार्यरत करून सदैव मदत केली या तीन गोष्टीवर त्यांनी भर दिल्याची दिसून येते.

1) शिक्षण सुधारणा समितीची स्थापना केली
2) 1913 ला प्राथमिक व माध्यमिक शाळांची संख्या वाढविण्याच्या आदेश काढला.
3) राजाराम कॉलेजचे महत्व व प्रतिष्ठा वाढेल असे प्रयत्न केले.
4) बहुजन समाजातील विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती पारितोषिके नादारया या इत्यादी स्वरूपात शैक्षणिक सवती उपलब्ध करून दिल्या.
5) शाळेतील अभ्यासक्रमाची जाणीवपूर्वक पुनर्रचना केली.
6) शाळांची निर्मिती इमारत दुरुस्ती देखभाल उत्पन्न खर्च इत्यादी व्यवस्थेबाबत स्पष्ट नियम घालून दिले.
7) देवस्थानांनी शिक्षण कार्याला सर्वतोपरी सहाय्य करावे त्यासाठी जाहीरनामा काढण्यात आला.
8) शिक्षणावर होणाऱ्या वाढत्या खर्चाची तरतूद करण्यासाठी सन 1918 मध्ये शिक्षण कर बसविण्यात आला.

9) सन 1919 ला अस्पृश्यांना मुलांसाठी असलेल्या स्वतंत्र शाळा बंद करण्यात आल्या.

10)गरीब विद्यार्थ्यांना ग्रंथ पुरविण्यासाठी पुस्तक पिढी योजना सुरू केली.

11)मुलांना तांत्रिक शिक्षण देण्यासाठी टेक्निकल इन्स्टिट्यूट टी ची स्थापना व वाढ करण्यात आली.

12)मुलांना लष्करी शिक्षण देण्याच्या हेतूने एक इन्फे ट्री स्कूल सुरू केली.

13)मुलींच्या शिक्षणाची वाढ करण्यासाठी त्यांच्या राहण्याची व जेवणाची मोफत व्यवस्था दरबारातर्फे 1919 सालापासून सुरू करण्यात आली.

14)शिक्षकांना खास शिक्षण देण्याची आवश्यकता लक्षात घेऊन स्वतंत्र शिक्षक प्रशिक्षण केंद्र 1912 साली सुरू केली.

15)गाव कामगार पोलीस पाटील अधिकाऱ्यांना व त्यांच्या कार्यासंबंधी प्रशिक्षण देण्यासाठी 1912 ला पाटील स्कूल ऊघडण्यात आलेनिवडण्यात आले.

16)हुशार विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणासाठी परदेशी पाठवण्यात आले.

17)राजाराम कॉलेजमध्ये मुलींना शिक्षण फी माफ करण्यात आली.

18)शाळेच्या व्यवस्थापनासाठी समितीची नियुक्ती करण्यात आली.

19)प्रत्येक गावात शाळा काढून वेतनदार शिक्षक योजना 1912 साली सुरू केली व 1917 साली त्याऐवजी पगारी शिक्षक योजना अमलात आणली.

20)कोल्हापूरला मॅट्रिकच्या परीक्षा सेंटर 1919 20 ला दरबाराच्या प्रयत्नाने असो खर्चाने सुरू केली.

21)सर्वात महत्त्वाची व मुलगा आणि शिक्षण सुधारणा म्हणजे 1912 साली त्यांनी आपल्या संस्थांमध्ये प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले.

22)विविध जातीतील विद्यार्थ्यांसाठी एकूण वीस वसतिगृहाची स्थापना केली यावरून छत्रपती शाहू महाराजांनी केलेल्या शैक्षणिक कार्याची ओळख होते.

महाराष्ट्रात सद्यस्थितीमध्ये शाहू महाराजांच्या नावे खालील शिष्यवृत्ती चालू आहेत :

1. छत्रपती शाहू महाराज स्कॉलरशिप ई.बी.सी
2. छत्रपती शाहू महाराज मानधन योजना.
3. छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजना.
4. छत्रपती शाहू महाराज ज्येष्ठ साहित्यिक व कलाकार मानधन सन्मान योजना या योजनेअंतर्गत दरमहा पाच हजार रुपये लाभार्थ्यांना दिली जातात.
5. छत्रपती शाहू महाराज मेरीट छात्र वृत्तीत योजना.
6. छत्रपती शाहू महाराज गुणवत्ता शिष्यवृत्ती योजना या योजनेमध्ये दहावीला 75 टक्के पेक्षा जास्त मार्क पडलेल्या सर्व विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणासाठी ही योजना कार्यान्वित केली आहे
7. सर्व जाती-धर्माच्या विद्यार्थ्यांना ही शिष्यवृत्ती लागू आहे
8. छत्रपती शाहू महाराज व पंजाबराव देशमुख शिष्यवृत्ती योजना वस्तीगृह भत्ता यासंबंधीचा जीआर 4 जुलै 2025 रोजी करण्यात आला यासाठी 15 कोटी रुपये अनुदानाची तरतूद करण्यात आली आहे.
9. छत्रपती राजश्री शाहू महाराज परदेश शिष्यवृत्ती योजना.

वरील सर्व प्रकारच्या योजना महाराष्ट्र मध्ये आज सर्व जाती-धर्मांच्या मुलांसाठी व मुलींसाठी उपलब्ध आहेत.

छत्रपती शाहू महाराजांचे आरक्षण विषयक धोरण:

आरक्षण ही समाज परिवर्तनाचे एक प्रारूप आहे समाजातील सत्ता संपत्ती ज्ञानापासून वंचित असलेल्या समुदायाला उन्नत करण्याचा तो एक समक्ष मार्ग आहे. तसेच आरक्षण ही भारतीय समाजाचे एक महत्त्वाचे अंग आहे. त्यामुळेच आरक्षण हा आपल्या देशामध्ये सतत चर्चेचा विषय बनला आहे. आरक्षण हे अनुसूचित जाती अनुसूचित जमातीनंतर भटके विमुक्त व त्यानंतर इतर मागासवर्गीय पर्यंत ही तत्व लागू करण्यात आले. राजे छत्रपती राजश्री शाहू महाराजांनी या समाजाला आत्म सन्मानाने जगता यावे यासाठी 1902 रोजी आरक्षण लागू केली आहे. परंतु हे आरक्षण आतापर्यंत तळागाळातील मागासवर्गीय पर्यंत पोहोचलेली नाही. राजश्री शाहू महाराजांची आरक्षण विषयक विचार व धोरण सविस्तरपणे मांडण्यात येईल.

1. भटक्या जाती विषयीचे आरक्षण:

राजश्री शाहू महाराजांची आरक्षणाचे धोरण हे महार, माग, ढोर, चांभार, यासाठी तर होतेच पण जो समाज शतकांशतके गाव कुसाच्या बाहेरच नाही तर गाव नावाचा प्रकार ज्याला माहीत नव्हता, जो पिढी आणि पिढी आपल्या आयुष्य जे मिळाले ते खाऊन जंगलात राहून दिवस काढत होता, अशा भटक्या जातीसाठी ही शाहू महाराजांनी आपली आरक्षणाचे धोरण राबवले आहे भटक्या जातीमध्ये बंजारा, छप्परबंद, कैकाडी, टक्कारी, रजपूत भामठा, कंजारभाट, रामोशी, गारुडे, माकडवाले, फासेपारधी, कटबू, वडर, डोंबारी, कुंची, कोरवी या प्रमुख जाती होत्या.

(२ स्त्रियांसाठीची आरक्षण :

भारतामधील समाज व्यवस्थेने स्त्रियांना अतिशय हिन दर्जाची वाणू दिली. स्त्री म्हणजे केवळ उपभोग्य वस्तू आहे. असा स्त्रियाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन होता. छत्रपती शाहू महाराजांच्या काळापर्यंत स्त्रियांची अतिशय वाईट स्थिती होती. स्त्रियांना कोणतेही अधिकार व हक्क नव्हते. त्यांना कोणत्याही सार्वजनिक समारंभात भाग घेता येत नसेल स्त्रियांवर अनेक बंधने होती. बालविवाह, शिक्षण बंदी, हुंडाबळी, सतीची पद्धत, बालिका बळी, पडदा पद्धती, तसेच त्यांच्यावर होणारी अत्याचार यामुळे स्त्रियांचे जीवनही पूर्णपणे अंधकारमय बनले आहे. छत्रपती शाहू महाराजांनी स्त्रियांच्या संरक्षणासाठी आपल्या काळात अनेक कायदे केली. संस्थानातील हुशार मुलींना शिक्षणात प्रोत्साहन मिळावी यासाठी राजकन्या राधाबाई उर्फ आकासाहेब व भावनगरच्या महाराणी यांच्या नावाने शिष्यवृत्ती जाहीर केल्या. शिष्यवृत्तीसाठी शाळा खाते आणि काही नियम बनवले त्यानुसार प्रत्येक शिष्यवृत्ती ही दरवर्षी 40 रुपयाची राहील यासाठी मुलींची शिष्यवृत्तीसाठी निवड करण्यात येईल, असे पाच एप्रिल 1913 च्या आदेशानुसार जाहीर केले. महाराणी लक्ष्मीबाई यांनी मागासलेल्या जातीच्या स्त्रियांच्या शिक्षणाची कोल्हापूर सोय करणारा हुकूम 8 ऑक्टोबर 1919 रोजी काढला. उपमानुसार मागासलेल्या लोकांना पडदा नाही किंवा मागासले जातील बायका यांना विद्या शिकण्याची इच्छा असेल त्यांनी आप्पासाहेब मामासाहेब सुर्वे यांच्याकडे अर्ज करावेत म्हणजे त्यांची बोर्डिंगची व लॉजिंग ची सर्व व्यवस्था करतील.

(3) उच्च वर्णीयासाठी आरक्षण : अर्ध्या उच्चवर्णीय लोकांना आरक्षण दिले जावे असे बोलले जात आहे. पण ही आरक्षण उच्च वर्ण यांना कसे देणार त्यांचे आर्थिक परिस्थिती बघून आरक्षण येणार, ही सामाजिक परिस्थिती बघून आरक्षण देणार उच्चवर्णी यामध्ये सुद्धा सर्वच लोक श्रीमंत आहेत, अशातला भाग नाही उच्चवर्णीय असूनही घरची परिस्थिती ही खालावली असल्यामुळे त्यांना मजुरी करावीच लागते, तसेच ईबीसीची सवलत होती माणसे आर्थिक दृष्ट्या मागासलेली आहे त्यांच्या मुलांना शिक्षण मिळत नाही. त्यांच्याकडे मळयाची शेती आहे तेही मुले एबीसी ची सवलत घेत. असल्याची दिसून येते व ज्यांना अत्यंत गरज आहे .अशा मुलांना प्रमाणपत्र काढण्यासाठी देखील पैसा नसतो. परिणामी ते सवलती पासून वंचित राहतात अशी परिस्थिती उच्च वर्णीय आरक्षणाविषयी होऊ नये, आरक्षण देत असताना समाजातील जो अति विविध वर्ग होता त्याला वर आणणे हाच मुख्य उद्देश होता. अशा पिढीत लोकांना

राजकीय मदतीची सुद्धा गरज होती. अनुसूचित जातीतील हा शब्द पहिल्यांदा इसवी सन 1935 च्या कायद्यात वापरला आहे.

थोडक्यात आरक्षणही मुळात मागासलेल्या लोकांच्या उन्नतीसाठी करण्यात आली आहे आरक्षणामुळे ज्या माणसाच्या समस्या सुटल्या आहेत त्या लोकांचे आरक्षण बंद करण्यात यावी आरक्षणाचे वेळोवेळी मूल्यमापन झाली पाहिजे व आरक्षणामुळे मोठी झाली मानसी आपल्याच लोकांवर अन्याय करणार नाहीत याची काळजी घेतली पाहिजे तसेच शाहू महाराजांनी आपल्या काळात स्त्रियांना संरक्षण व हक्क देण्याचा प्रयत्न केला व आपली राज्य ही लोकांच्या करण्यासाठी आहे हे आपल्या कृतीतून दाखवून दिली आहे आज भारताला स्वातंत्र्य मिळून 75 76 वर्षे झाली तरी सुद्धा एक विषय शतकाकडे जात असतानाही सगळीकडेच प्रचंड जागृती निर्माण झाली असतानाही स्त्रियावर अत्याचार केला जातात आजही सुशिक्षित समाज हा स्त्रियांना समान हक्क देण्यास तयार नाही शाहू महाराजांनी भटक्या जाती विषयी आरक्षण स्त्री आरक्षण उच्चवर्ण यांचे आरक्षण इत्यादीवर आरक्षण विषयक धोरणाची अंमलबजावणी केलेली आहे.

निष्कर्ष व शिफारशी:

1. आज भारतामध्ये व महाराष्ट्र मध्ये छत्रपती शाहू महाराजांची विचारांची गरज आहे ती सिद्ध झाले आहे.
2. छत्रपती शाहू महाराजांची आर्थिक सामाजिक शैक्षणिक व आरक्षण विषयक विचार या विचारांची खरोखरच महाराष्ट्राला भारताला आजही फायदा होतो परंतु शासनाने त्याची अंमलबजावणी करणे अत्यंत आवश्यक आहे.
3. छत्रपती शाहू महाराजांची आर्थिक विचार आज महाराष्ट्रामध्ये व भारतामध्ये प्रत्यक्षात उतरले आहेत कारण आजची जी आर्थिक परिस्थिती सुधारणा झालेली आहे ती महाराजांच्या विचारांशी सुसंगत आहे. असे आपणास म्हणता येईल असे सिद्ध झाले आहे.
4. शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये ज्या विविध वस्तीग्रहाच्या योजना तसेच विविध शिष्यवृत्तीच्या योजना आहेत त्याचप्रमाणे महाराष्ट्र शासनाने भारत सरकारने देखील आज त्या योजना संपूर्ण देशभर लागू केले आहेत त्याची प्रत्यक्ष खरोखरच लाभार्थ्यापर्यंत अंमलबजावणी होत आहे परंतु काही अंशी मागासलेला वर्ग आजही या सेवा आणि सुविधा पासून वंचित आहे तेव्हा त्यांना सुद्धा फायदा झाला पाहिजे अशी व्यवस्था भारत सरकारने व महाराष्ट्र शासनाने करावी.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. डॉ. जयसिंगराव पवार -राजश्री शाहू स्मारक ग्रंथ-विद्या प्रकाशन नागपूर पेज नंबर 592
2. कीता- पेज नंबर 599 ते 594
3. डॉक्टर आर ओहोळ-आधुनिक भारतातील स्वातंत्र्याची दोन आंदोलने पेज नंबर 39 ते 44
4. प्रा. बीडी इंगळे-आर्थिक विचारांचा इतिहास -अरुणा प्रकाशन लातूर पेज क्रमांक 76 ते 83.
5. प्रा रायखेलकर ए .आर. आणि डॉ. दामाजी बी. एन.-आर्थिक विचारांचा इतिहास-उद्या प्रकाशन औरंगाबाद तेच क्रमांक 343 ते 350.
6. प्रा. प्रदीप आगलावे -सामाजिक संशोधन पद्धती शास्त्र व तंत्र -साईनाथ प्रकाशन नागपूर हीच क्रमांक 310 ते 315.
7. डॉ. वा. भा. पाटील -संशोधन पद्धती प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव -पेज क्रमांक 97 ते 99.
8. डॉ.जाधव रमेश -लोकराजा शाहू छत्रपती - किता-पे. न.212.
9. पवार वसुधा जयसिंगराव -राजश्री शाहू छत्रपती एक अभ्यास -सोमेरू प्रकाशन डोंबिवली -नोव्हेंबर 2004 पे.क. 49
10. सुरवाडी दिलीप- राजश्री शाहू महाराज -लोकसाहित्य प्रकाशन औरंगाबाद ,(2010),पेज क्रमांक 107.
11. डॉ. जयसिंगराव पवार -राजश्री शाहू छत्रपती जीवन व कार्य ,महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी कोल्हापूर प्रथम आवर्ती एक जानेवारी 2012- प्रकाशन महाराष्ट्र इतिहास व प्रबोधिनी कोल्हापूर पेज क्रमांक 110 ते 120.

निवडणूक सुधारणांची गरज : एक अभ्यास

डॉ. डी. एस. पटवारी

(राज्यशास्त्र विभागप्रमुख)

श्री. कुमारस्वामी महाविद्यालय, औसा जि. लातूर

सारांश (Abstract)

लोकशाही व्यवस्थेचा कणा म्हणजे निवडणूक प्रक्रिया. भारतासारख्या विशाल आणि विविधतेने भरलेल्या देशात निवडणुका पारदर्शक, निष्पक्ष आणि लोकाभिमुख असणे अत्यंत आवश्यक आहे. मात्र, वाढता निवडणूक खर्च, गुन्हेगारीकरण, जात–धर्म आधारित राजकारण, पैशाचा गैरवापर, माध्यमांचा प्रभाव आणि मतदार उदासीनता यांसारख्या समस्यांमुळे निवडणूक प्रक्रियेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे. या संशोधन लेखात भारतातील विद्यमान निवडणूक व्यवस्थेचा अभ्यास करून निवडणूक सुधारणांची गरज, स्वरूप आणि संभाव्य उपाययोजना यांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे.

१. प्रस्तावना (Introduction)

लोकशाही शासनव्यवस्थेत जनतेला प्रतिनिधी निवडण्याचा अधिकार असतो. हा अधिकार प्रभावीपणे वापरता यावा यासाठी निवडणूक प्रक्रिया विश्वासार्ह असणे गरजेचे आहे. भारतात 1951-52 पासून सार्वत्रिक निवडणुका घेतल्या जात आहेत. कालांतराने निवडणूक प्रणालीत अनेक सकारात्मक बदल झाले असले तरी सध्याच्या काळात अनेक गंभीर समस्या उद्भवत आहेत. त्यामुळे निवडणूक सुधारणांची आवश्यकता प्रकर्षाने जाणवते.

२. संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study)

1) भारतातील विद्यमान निवडणूक प्रक्रियेचा अभ्यास करणे

2) निवडणूक व्यवस्थेतील प्रमुख समस्या ओळखणे

3) निवडणूक सुधारणांची गरज स्पष्ट करणे

4) प्रभावी निवडणूक सुधारणांसाठी उपाय सुचवणे

३. संशोधन पद्धती (Research Methodology)

सदर संशोधन लेख वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीने तयार करण्यात आला आहे. यासाठी संविधानिक तरतुदी, निवडणूक आयोगाचे अहवाल, पुस्तके, संशोधन लेख, वर्तमानपत्रे व दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

४. भारतीय निवडणूक प्रणाली : एक आढावा

भारतामध्ये निवडणुका सार्वत्रिक, गुप्त आणि प्रौढ मतदानाच्या तत्त्वावर आधारित आहेत. भारतीय निवडणूक आयोग ही एक स्वतंत्र घटनात्मक संस्था असून ती निवडणुका पार पाडते. लोकसभा, विधानसभा, स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्या निवडणुका या प्रक्रियेअंतर्गत घेतल्या जातात.

५. निवडणूक व्यवस्थेतील प्रमुख समस्या

५.१ राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण

गंभीर गुन्हे दाखल असलेले उमेदवार निवडणूक लढवतात व निवडून येतात, हे लोकशाहीसाठी धोकादायक आहे.

५.२ पैशाचा प्रचंड वापर

निवडणूक खर्च मर्यादेपेक्षा कितीतरी पटीने जास्त केला जातो. त्यामुळे श्रीमंत उमेदवारांना प्राधान्य मिळते.

५.३ जात व धर्म आधारित राजकारण

मतदारांचे ध्रुवीकरण करून निवडणूक जिंकण्याचे प्रयत्न लोकशाही मूल्यांना बाधा आणतात.

५.४ माध्यमांचा आणि सोशल मीडियाचा गैरवापर

खोटी माहिती, अफवा आणि प्रचारामुळे मतदार दिशाभूल होतात.

५.५ मतदारांची उदासीनता

विशेषतः शहरी भागात कमी मतदानाची समस्या आढळते.

६. निवडणूक सुधारणांची गरज

1) लोकशाहीवरील जनतेचा विश्वास टिकवण्यासाठी

2) स्वच्छ व पारदर्शक राजकारणासाठी

3) सक्षम आणि जबाबदार नेतृत्व निर्माण करण्यासाठी

4) पैशाचे व गुन्हेगारीचे वर्चस्व कमी करण्यासाठी

5) मतदारांचा सहभाग वाढवण्यासाठी

७. निवडणूक सुधारणांसाठी उपाययोजना

निवडणूक सुधारणा (Election Reforms) लोकशाही अधिक पारदर्शक, स्वच्छ आणि उत्तरदायी करण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. भारतात भारतीय निवडणूक आयोग (Election Commission of India) निवडणुका पार पाडतो, पण सुधारणा करण्यासाठी पुढील उपाययोजना करता येऊ शकतात:

1) राजकीय निधी व्यवस्थेतील पारदर्शकता

पक्षांना मिळणाऱ्या देणग्यांचे संपूर्ण विवरण सार्वजनिक करणे.

निवडणूक खर्चावर कडक मर्यादा आणि त्याची प्रभावी अंमलबजावणी.

अनामिक देणग्या बंद करणे किंवा मर्यादित करणे.

2) गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या उमेदवारांवर निर्बंध

गंभीर गुन्ह्यांमध्ये आरोपपत्र दाखल झालेल्या उमेदवारांना निवडणूक लढवण्यास तात्पुरती बंदी.उमेदवारांची शैक्षणिक, आर्थिक आणि गुन्हेगारी माहिती मतदारांना स्पष्टपणे उपलब्ध करून देणे.

3) मतदार यादी व मतदान प्रक्रिया सुधारणा

मतदार यादी नियमित अद्ययावत करणे.

स्थलांतरित व कामगार मतदारांसाठी सोयीस्कर मतदान सुविधा (उदा. दूरस्थ मतदान).

भारतीय निवडणूक आयोग द्वारे तंत्रज्ञानाचा अधिक वापर (VVPAT, डिजिटल देखरेख).

4) आचारसंहितेची कडक अंमलबजावणी

निवडणूक आचारसंहिता भंग केल्यास त्वरित आणि कठोर कारवाई.

द्वेषपूर्ण भाषण, खोटी माहिती यावर नियंत्रण.

5) अंतर्गत पक्षलोकशाही

राजकीय पक्षांतर्गत नियमित निवडणुका अनिवार्य करणे.

पक्षाच्या निर्णय प्रक्रियेत पारदर्शकता वाढवणे.

6) मतदार शिक्षण व जनजागृती

युवक व नवमतदारांसाठी विशेष अभियान.

मतदारांमध्ये पैशाच्या व जातीय/धार्मिक प्रभावाच्या विरोधात जागरूकता.

7) निवडणूक प्रणालीतील सुधारणा

प्रमाण प्रतिनिधित्व (Proportional Representation) पद्धतीचा विचार.

एकाच वेळी लोकसभा-विधानसभा निवडणुका (One Nation, One Election) यावर व्यापक चर्चा.

निवडणूक सुधारणा म्हणजे केवळ कायद्यात बदल नव्हे, तर राजकीय इच्छाशक्ती, प्रशासनिक पारदर्शकता आणि नागरिकांचा सक्रिय सहभाग यांचा समन्वय आहे. योग्य सुधारणा केल्यास भारताची लोकशाही अधिक बळकट आणि विश्वासार्ह बनेल.

८. निष्कर्ष (Conclusion)

निवडणूक सुधारणा ही काळाची गरज आहे. मजबूत लोकशाहीसाठी स्वच्छ, निष्पक्ष आणि पारदर्शक निवडणूक प्रक्रिया आवश्यक आहे. केवळ कायदे करून चालणार नाहीत, तर राजकीय इच्छाशक्ती, प्रशासनाची प्रामाणिकता आणि मतदारांची जागरूकता या तिन्ही घटकांचा समन्वय आवश्यक आहे. प्रभावी निवडणूक सुधारणांमुळेच भारतीय लोकशाही अधिक सशक्त होऊ शकते.

९. संदर्भसूची (References)

1) भारतीय संविधान

2) निवडणूक आयोगाचे अहवाल

3) फडके, य. द. भारतीय शासनव्यवस्था

4) वर्तमानपत्रे व संशोधन नियतकालिके

महात्मा फुले यांचे सामाजिक न्याय चळवळीतील योगदान

डॉ. डी. एन. रिठे

इतिहास विभाग

र .भ,अट्टल महाविद्यालय गेवराई जि .बीड

प्रस्तावना

19 व्या शतकातील भारतीय समाज हा सामाजिक विषमता, अज्ञान, अंधश्रद्धा आणि जातीय भेदभावाने ग्रस्त होता. या पार्श्वभूमीवर महात्मा फुले यांनी अज्ञानाच्या अंधारात भारतीय समाजात प्रबोधनाची ज्योत पेटवली. त्यांचे कार्य केवळ सुधारणा नव्हे, तर एक व्यापक सामाजिक क्रांती म्हणून ओळखले जाते. त्यांनी समाजातील वंचित, शोषित आणि दुर्बल घटकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी आयुष्यभर संघर्ष केला, शिक्षणाच्या माध्यमातून समाज परिवर्तनाची व्यापक चळवळ उभी केली.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- महात्मा फुले यांच्या न्याय विषयक विचारांचा अभ्यास करणे
- महात्मा फुले यांच्या सामाजिक न्याय चळवळीतील योगदानाचे विश्लेषण करणे

संशोधन पद्धती

सदरील संशोधन पेपरसाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून त्यासाठी दुय्यम साधनाचा आधार घेण्यात आला आहे. 19 व्या शतकात भारतीय समाजात जातिव्यवस्था अत्यंत कठोर होती. उच्चवर्णीय लोकांनी शिक्षण, धर्म आणि सामाजिक सत्तेवर वर्चस्व मिळवले होते, तर शूद्र-अतिशूद्र आणि स्त्रिया यांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले जात होते. स्त्रियांना घराबाहेर पडण्याचीही मुभा नव्हती. अशा परिस्थितीत महात्मा फुले यांनी समाजातील या अन्यायकारक रचनेला आव्हान दिले आणि समानतेचा विचार मांडला.

महात्मा फुले यांनी शिक्षणाला सामाजिक परिवर्तनाचे सर्वात प्रभावी साधन मानले. १८४८ मध्ये त्यांनी पुण्यात मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली. त्या काळात मुलींना शिक्षण देणे पाप मानले जात होते. त्यांच्या या कार्यात त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनी मोठा वाटा उचलला. सावित्रीबाई फुले या भारतातील पहिल्या महिला शिक्षिका ठरल्या. त्यांनी मुलींना शिक्षण देताना समाजाचा तीव्र विरोध सहन केला, तरीही त्यांनी आपले कार्य थांबवले नाही. महात्मा फुले यांनी शूद्र आणि अतिशूद्र मुलांसाठीही शाळा सुरू करून शिक्षण सर्वांसाठी खुले केले.

स्त्रियांच्या मुक्तीसाठी महात्मा फुले यांनी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. त्यांनी बालविवाह, सतीप्रथा आणि स्त्रियांच्या शोषणाला विरोध केला. विधवा पुनर्विवाहाला त्यांनी समर्थन दिले. समाजातून बहिष्कृत झालेल्या गर्भवती विधवांसाठी त्यांनी आश्रयगृह स्थापन केले. त्यांच्या या कार्यामुळे स्त्रियांच्या जीवनात नवे परिवर्तन घडून आले.

१८७३ मध्ये महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाज ची स्थापना केली. या संस्थेच्या माध्यमातून त्यांनी जातिभेद, अंधश्रद्धा आणि कर्मकांड यांचा विरोध केला. सत्यशोधक समाजाने साध्या पद्धतीने विवाह आणि इतर धार्मिक विधी पार पाडले, ज्यामुळे ब्राह्मण पुरोहितांच्या वर्चस्वाला आव्हान मिळाले. या संस्थेने समाजात समतेची भावना निर्माण करण्याचे कार्य केले.

महात्मा फुले यांनी जातिव्यवस्थेविरुद्ध कठोर संघर्ष केला. त्यांनी ब्राह्मणवादी व्यवस्थेवर टीका केली आणि सर्व मानव समान आहेत हा विचार मांडला. त्यांनी दलित आणि वंचित घटकांना स्वाभिमान आणि हक्कांची जाणीव करून दिली. त्यांच्या या विचारांमुळे समाजात बंधुता आणि समानतेची भावना वाढीस लागली.

साहित्याच्या माध्यमातूनही त्यांनी आपल्या विचारांचा प्रसार केला. गुलामगिरी या ग्रंथात त्यांनी जातिव्यवस्थेवर कठोर टीका केली, तर शेतकऱ्यांचा असूड या ग्रंथातून त्यांनी शेतकऱ्यांच्या शोषणावर प्रकाश टाकला. त्यांच्या लेखनामुळे समाजातील अन्याय उघडकीस आला आणि लोकांमध्ये जागृती निर्माण झाली.

महात्मा फुले यांनी शेतकरी आणि कामगारांच्या समस्यांकडेही लक्ष दिले. त्यांनी शेतकऱ्यांवरील अन्यायकारक करप्रणालीचा विरोध केला आणि त्यांच्या हक्कांसाठी आवाज उठवला. त्यांनी शेतकऱ्यांना स्वाभिमानाने जगण्याचा संदेश दिला. महात्मा फुले यांच्या कार्यामुळे भारतीय समाजात मोठे परिवर्तन घडून आले. शिक्षणाचा प्रसार झाला, स्त्री आणि दलितांना हक्क मिळण्यास सुरुवात झाली आणि समानतेचा विचार समाजात रुजला. त्यांच्या कार्याने पुढील समाजसुधारकांना प्रेरणा मिळाली.

निष्कर्ष

महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे क्रांतिकारी कार्य भारतीय समाजासाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरले आहे. त्यांनी समाजातील अन्यायकारक परंपरांना आव्हान देऊन समानता, शिक्षण आणि मानवतेवर आधारित समाजाची संकल्पना मांडली. त्यांच्या विचारांमुळे भारतीय समाजात मोठे परिवर्तन घडून आले. आजही त्यांच्या शिक्षण तत्त्वज्ञानाची आवश्यकता तितकीच आहे. आधुनिक भारताच्या विकासासाठी ते अत्यंत महत्त्वाचे मार्गदर्शक आहेत.

संदर्भसूची

1. कीर धनंजय, महात्मा फुले चरित्र, प्रकाशक, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई,1969
2. सरदेसाई, बी. एन., महात्मा ज्योतिबा फुले, प्रकाशक, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ,1984
3. साळुंखे, ए. एच., महात्मा फुले: व्यक्तिमत्त्व आणि विचार, प्रकाशक, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, 2005

मराठी संगीत रंगभूमीचा चिकित्सक अभ्यास

डॉ. माधव बसवंते
प्राध्यापक व मराठी विभागप्रमुख
राजीव गांधी महाविद्यालय मुदखेड जिल्हा नांदेड

सारांश

संगीत नाटक हा आधुनिक मराठी रंगभूमीवरील आद्य नाट्यप्रकार आहे. संगीत आणि नाट्य या दोन अंगाच्या संगमातून संगीत नाटकाने जन्म घेतलेला आहे. नाटक, संगीत, अभिनय नृत्य आणि साहित्य यांचा सुरेख संगम म्हणजे संगीत रंगभूममी होय. संगीत रंगभूमी ही कला केवळ मनोरंजनापूरती मर्यादित नसून ती सामाजिक, सांस्कृतिक आणि कलात्मक अभिव्यक्तीचे सक्षम माध्यम आहे. ही रंगभूमी मराठी नाट्य परंपरेतील एक समृद्ध प्रकार असून ज्यात नाट्य आणि संगीताचा सुंदर संगम झाला आहे. संगीत रंगभूमी ही केवळ मनोरंजनाचे प्रभावी साधन नसून या रंगभूमीमध्ये संगीताच्या माध्यमातून भावना अधिक प्रभावीपणे व्यक्त केल्या जातात. आनंद, दुःख प्रेम ,विरोध व क्रोध याचबरोबर रूढी परंपरा, अंधश्रद्धा, जातीभेद व स्त्रीदास्य या समस्यावर प्रकाश टाकून समाजामध्ये जागृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. संगीत रंगभूमी ही आपल्या सामाजिक व सांस्कृतिक वारसा व परंपरेचे जतन करणारे सक्षम व्यासपीठ आहे. संगीत रंगभूमी ही केवळ डोळयांचे आणि कानांचे समाधान करणारी कला नाही, तर ती माणसांचे मन, बुद्धी आणि आत्म्याला समृद्ध करणारी अद्वितीय अनुभूती आहे. इस १८४३ मध्ये विष्णुदास भावे यांनी सादर केलेले 'संगीत सीतास्वयंवर' हे मराठीतील पहिले संगीत नाटक मानले जाते. पुढे अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांच्या 'सं. शाकुंतल' या नाटकानंतर मराठी संगीत नाट्याची मुहूर्तमेढ रोवल्या गेली. दशावरी खेळ, यक्षगान, कीर्तन, भारुड व तमाशा यासारख्या अनेक कलांच्या आविष्कारातून मराठी संगीत नाटकाचा जन्म झाल्याचे दिसून येते. संवाद व संगीत यांच्या मिश्रणातून संगीत नाटक प्रवास करीत असते. नाटकाची संहिता व प्रत्यक्ष सादरीकरण या दोन्हींच्या संयोगातून नाटकाला अंतिम पूर्णत्व प्राप्त होत असते.

बीज शब्द :

संगीत नाटक म्हणजे काय?, संगीत रंगभूमीची पार्श्वभूमी, पदरचना व संगीतप्रधानता, संगीत नाटकाची गुणवैशिष्ट्ये, नाटकाची संहिता, संगीत व भाषा.

प्रस्तावना

आधुनिक मराठी रंगभूमीच्या प्रारंभीच्या टप्प्यात जन्माला आलेला नाट्यप्रकार म्हणजे संगीत नाटक हा होय. संगीत नाटकात संगीत हा प्रमुख घटक असतो. संगीत नाटकात काम करणाऱ्या विविध कलावंतांना संगीत व अभिनय या दोन्ही अभिजात कलांचे ज्ञान असणे अत्यंत महत्त्वाचे असते. अशा पारंपरिक संगीत नाटकाचा प्रारंभ हा 'नांदी' या गायनाने होत असतो. 'नांदी' म्हणजे ईश्वरांचे स्मरण. नाटकाच्या प्रारंभीच नाटकातील सर्व पात्रेही पडदा उघडून रंगमंचावर येऊन 'नांदी' म्हणतात. अनेकदा नाटकाच्या प्रारंभी शंकरस्तुती वा श्री गणेश स्तवन करताना दिसून येते. नांदीला लागूनच सूचकपद गायले जाते. सूचकपदानंतर रंगमंचावर सूत्रधार व नटी यांच्या संवादातून नाटकाचा आशय व विषय प्रेक्षकांसमोर येत असतो. नटी सूत्रधारांच्या संवादानंतर प्रत्यक्ष नाटकाला प्रारंभ होतो. पारंपरिक संगीत नाटके ही अनेक अंकी असतात. प्रत्येक अंकानंतर पडदा पाडून मध्यांतर केले जाते. अनेक वेळा काही नाटकांमध्ये दोन अंकाच्या प्रवेशांमध्ये काही सेकंदासाठी रंगमंचावर प्रकाश खंडित केला जातो. संगीत नाटकाचा शेवट हा भरत वाक्याने होतो. भरतवाक्य हे नांदीप्रमाणे सांगीतिक असते. सर्वांना सुख शांती लाभो, सर्वांचे कल्याण व मंगल होवो अशी भरतवाक्याची शब्दरचना असते. नांदीप्रमाणेच नाटकातील सर्वच पात्रे ही भरतवाक्य गाण्यासाठी एकत्रित रंगमंचावर येत असतात. एकंदरीत संगीत नाटकाचा क्रम हा नांदी, सूचकपद, नटी सूत्रधार संवाद, प्रवेश आणि भरतवाक्य अशा स्वरूपाचा असतो. संगीत रंगभूमीवर काम करणाऱ्या सर्व कलाकारांना संवाद आणि पद्यांचे स्पष्ट पाठांतर असावे लागते, अन्यथा प्रेक्षकांचा रसभंग होत असतो. संगीत नाटकात प्रत्यक्ष गायण्याचे सादरीकरण केले जाते, म्हणूनच संगीत नाटकात पद्यांचा अंतर्भाव असल्यामुळे या संगीत नाटकाचची भाषा ही संगीतानुकूल असावी लागते. संगीत नाटक ही बहुआयामी व प्रभावी कला असून संगीतप्रधानता, भावनांची प्रभावी अभिव्यक्ती, अभिनय आणि गायन यांचा समन्वय, पद्यरचना आणि साहित्यिकता, सुरेल आणि रागाधारित संगीत,

रंगमंचीय वैविध्य, सामाजिक आणि सांस्कृतिक आशय, प्रेक्षकांची थेट संवाद, सामुहिक कलाकृती, मनोरंजन आणि शिक्षण यांचा संगम ही संगीत नाटकाची महत्त्वाची गुणवैशिष्ट्ये आहेत.

संगीत नाटक म्हणजे काय ?

मराठी संगीत नाटक हे महाराष्ट्राचे सांस्कृतिक संचित असून ते भूतकाळातील वैभव नसते, तर वर्तमानातील प्रेरणा आणि भविष्याचा अभिमान असते. शब्दांना सुरांचे पंख लावून रसिकांच्या हृदयापर्यंत पोहोचणारी ही संगीत नाट्यकला आहे. अशा नाटकांचे सादरीकरण म्हणजे एक प्रकारचा स्वरयज्ञच असतो. अशा ज्या नाटकात गायन आणि अभिनय या कलांचा समतोल साधून सादरीकरण केले जाते, त्यास 'संगीत नाटक' म्हणतात. ज्या नाट्य प्रकारात गद्य आणि पद्य यांची आजोड बांधणी असते, अशा त्या नाट्यविष्काराला 'संगीत नाटक' म्हणतात. मराठी संगीत नाटक हे केवळ गाणी असलेले नाटक नाही, तर ती एक सांकृतिक अनुभूती असते. ज्यात शब्द स्वरांचे हात धरून चालत असतात. एकंदरीत मराठी संगीत नाटक ही केवळ कलाकृती नसते, तर ते महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनाचा एक श्वास असते

संगीत रंगभूमीची पार्श्वभूमी

संगीत रंगभूमी ही मराठी संस्कृतीचा आत्म असून ती विविध परंपरा, कला आणि भावनांचा संगम आहे. संगीत रंगभूमीची पार्श्वभूमी ही केवळ एक ऐतिहासिक घटना नसून तो एक सामाजिक व सांस्कृतिक प्रवाह आहे. विष्णुदास भावे हे एक सर्वश्रेष्ठ चित्रकार, शिल्पकार आणि त्यांना अनेक कलाविष्काराची जाण होती. ते सांगली संस्थांच्या दरबारात कार्यरत होते. कर्नाटकातील दशावर खेळांचे सादरीकरण सांगली येथे झाले होते, या खेळांचे सादरीकरण पाहून सांगली संस्थांचे संस्थानिक पटवर्धन राजे यांनी अशा स्वरूपाची कला आपल्या भाषेत सादर व्हावी अशी इच्छा प्रगट करून त्याची जबाबदारी विष्णुदास भावे यांच्यावर सोपविण्यात आली होती.कर्नाटकातील यक्षगान खेळाच्या धरतीवर विष्णुदास भावे यांनी इस १८४३ साली 'सीता स्वयंवर' या नाटकाचे सादरीकरण केले. हे पौराणिक आख्यानाधारीत नाटक होते. हेच मराठीतील पहिले संगीत नाटक म्हणून जल्मास आले. या नाटकानंतर विष्णुदास भावे यांनी साधारणतः पन्नासच्या आसपास नाटके लिहून ती दिग्दर्शित केली.या नाटकात देव,राक्षस, स्त्रिया या पात्रासह वीर, करुणा, शृंगार व हास्य यासारख्या रसाने युक्त असेही नाटक होते. यक्षगानसारख्या कला प्रकारातून या नाटकाचा जन्म झाला असला, तरी विष्णुदास भावेंच्या नाटकात नृत्यप्रधानता नव्हती. त्यांच्या नाटकातला मुख्य सूत्रधार हा कीर्तनकार असत. आप्पासाहेब किर्लोस्कर यांनी शासकीय नोकरीत असताना पुण्यात त्यांनी पारशी नाटकांचा प्रयोग पाहून संस्कृत कवी कालिदास यांच्या 'अभिज्ञानशाकुंतलम' या नाटकाची संहिता आपल्या डोळ्यासमोर ठेवून त्यांनी मराठी भाषेत 'स.शाकुंतल' या नाटकाची संहिता लिहिली. प्रारंभी किर्लोस्करांचे नाटक हे तीन अंकाचे होते. त्यानंतर त्यांनी पुढे पाच अंकी नाटकाचे प्रयोग सादर केले. अण्णासाहेब किर्लोस्करानंतर गो. ब. देवल हे एक महत्त्वाचे नाटककार आहेत. देवल हे किर्लोस्करांचे शिष्य होते. देवल यांनी सात नाटकांची निर्मिती केली. त्यांची सर्व संगीत नाटके आहेत. इ.स. १८७१ ते १९३५ या कालखंडातील प्रमुख प्रयोगशील प्र नाटकार म्हणून श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांचाही उल्लेख करावा लागतो. कोल्हटकरानी वीरतन, मूकनायक, गुप्तमंजुष, मतिविकार, प्रेमशोधन, वधुपरीक्षा, सहचारिणी, शिवपाविञ्य, जन्मरहस्य, श्रमसाफल्य, मायाविवाह ही संगीत नाटके रंगभूमीवर सादर केली. काव्य प्रांतात मराठी शाहीर म्हणून परिचित असलेले राम गणेश गडकरी यांनी प्रेमसंन्यास, पुण्यप्रभाव, भावबंधन, एकच प्याला या संगीत नाटकांचे लेखन केले. त्यानंतर पुढे कृ.प. खाडीलकर यांनी बायकांचे बंड, भाऊबंदकी, प्रेमध्वज, मानापमान, विद्याहरण, स्वयंवर, सावित्री यासारख्या संगीत नाटकाचे लेखन केले. लोकमान्य टिळकांच्या 'केसरी'तील संपादकीय विभागात खाडिलकर कार्यरत असल्यामुळे त्यांच्या बहुसंख्य नाटकातून राजकीय दृष्टिकोन दिसून येतो.

इ. स. १९२० नंतरच्या काळात संगीत रंगभूमीला उतरती कळा आली. सन १९३० नंतर आळतेकर, श्री.वि. वर्तक, नारायण काळे, अनंत कणेकर यांनी एकत्र येऊन 'नाट्यमन्वंतर' या संस्थेची स्थापना केली. पुढे या संस्थेने सन १९३३ मध्ये 'सं. आंधळयांची शाळा' हे पहिले नाटक सादर केले. नाट्यमन्वंतरमधील नाटककारांच्या तात्विक मतभेदामुळे या संस्थेचे नाट्यकार्य पुढे जाऊ शकले नाही. त्यानंतर पुढे प्र. के. अत्रे, मो.ग. रांगणेकर, वि.वि. शिरवाडकर,वसंत कानेटकर, विद्याधर गोखले, गो.नी. दांडेकर, पु. ल. देशपांडे, अण्णा भाऊ साठे, चिं.त्र्यं. खानोलकर, विजय तेंडुलकर, जयवंत दळवी, गंगाधर गव्हाणकर यासारख्या अनेक नाटककारांनी संगीत नाटकांची निर्मिती करून ती रंगभूमीवर यशस्वीपणे सादर केली आहेत.

पदरचना व संगीतप्रधानता

संगीत नाटकातील 'पदरचना' ही शब्दांची अर्थपूर्ण गुंफण असते. नाटकात योग्य गाणी, नाटकातील प्रसंग, भावभावनांचा विचारविषयक शब्दांची शास्त्रोक्त गुंफण असते. नाटकाच्या पदरचनेची मांडणी ही रागाधिष्ठित असते. नाट्यपदे ही विशिष्ट छंदात किंवा वृत्तबद्ध असतात, तर नाटकाच्या संगीतप्रधानतेमध्ये संवादातील शब्द दुय्यम ठरतात आणि सूर प्रेक्षकांच्या हृदयाशी संवाद साधतात. मराठी संगीत नाटकातील पदरचना आणि संगीतप्रधानता या तांत्रिक संकल्पना नसून त्या मराठी संस्कृतीच्या आत्म्याच्या हुंकार आहेत. पदरचना ही नाटकाला साहित्य प्रतिष्ठा प्राप्त करून देत असते, तर संगीतप्रधानता हे नाटकाला अजरामर करीत असते. नाटकातील पदरचना ही वीण असते, तर संगीतप्रधानता हे संपन्नतेचे चैतन्य असते. संगीत नाटकात गद्य व पद्य स्वरूपाच्या मिश्रणातून आशयाचे प्रकटीकरण होत असते. नाटकातील पदरचना हे नाटकाच्या कथानकाची गती वाढविणे, पात्रांचे व्यक्तीचित्रण, वातावरण निर्मिती आणि विविध पात्रांच्या मनातील भावना व्यक्त करण्याचे कार्य करीत असतात. नाटकातील संगीतप्रधानतेमुळे प्रेक्षकांमध्ये अधिकची अभिरुची निर्माण होण्यास मदत होत असते. पदरचना व संगीतप्रधानता या दोन्हीचे अंतिम ध्येय ही नाटकाच्या आशयाची प्रभावी परिणामकारकता साध्य करावयाची असते.

संगीत नाटकाची गुणवैशिष्ट्ये

महाराष्ट्राचा एक अनमोल सांस्कृतिक ठेवा म्हणून मराठी संगीत नाटकाकडे पाहिले जाते. या संगीत नाटकाने शास्त्रीय संगीताचे लोकशाहीकरण करीत ते महाराष्ट्राच्या घराघरात पोहोचविले. संगीत नाटकांतील शब्दांना सुरांचे कोंदण मिळालेले आहे. संगीत नाटकाच्या सादरीकरणात काही तांत्रिक आणि सांगितिक पैलू असतात. ज्यात रागाची निवड, साथसंगत आणि अभिनय महत्त्वाचा असतो. अशा या संगीत मराठी नाटकाने महाराष्ट्रात एक मोठा सांस्कृतिक उद्योगच निर्माण केला आहे. मराठी संगीत नाटक हे शब्दांचे साहित्य आणि स्वरांचे साम्राज्य असून ते मराठी माणसांच्या अस्तितेचे प्रतीक आहे.ज्या मराठी मातीत ज्ञानेश्वरांचे शब्द आणि संत तुकारामाच्या अभंगाचे सूर रुजले आहेत, त्याच मातीत मराठी संगीत नाटकांचे रोपटे वटवृक्षात रुपांतरीत झाले आहे. अशा मराठी संगीत नाटकाचे काही गुणवैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

१. शास्त्रीय संगीताचे अधिष्ठान असते.
२. पद संवादाचा अविभाज्य भाग असतो.
३. नांदी आणि भरतवाक्य असते.
४. चार गायक व नटाची संकल्पना असते.
५. साहित्यिक व सांस्कृतिक महत्त्व असते.
६. सादरीकरणाचे तंत्र आणि वाद्यसंगत असते.
७. आधुनिक काळाचे स्थित्यंतर असते.
८. सामाजिक व राजकीय प्रतिबिंब असते.
९. मराठी भाषा व संस्कृतीची समृद्धी असते.
१०. मनोरंजनातून संस्कार असतो.
११. स्वातंत्र्यलढा आणि राष्ट्रभक्तीचे जागृती असते.
१२. स्त्री शिक्षण आणि स्त्री पुरुष समानता असते.
१३. अंधश्रद्धा व दांभिकतेवर टीका असते.

मराठी संगीत नाटक म्हणजे महाराष्ट्राच्या मातीतील शब्दांचा अभिषेक असून सुरांचा उत्सव आहे. संगीत नाटक हे केवळ नाटक नाही, तर ती एक मराठी भाषेची जिवंत संस्कृती आहे. मराठी संगीत नाटकाची तुलना अनेक जागतिक नाट्यविश्वासी केली जाते, यामुळे अनेक विदेशी अभ्यासक मराठी नाट्य संगीताचा शोध व अभ्यास करण्यासाठी महाराष्ट्रात येत असतात. जोपर्यंत मराठी मातीतील सुगंधाचा वारसा जिवंत आहे, तोपर्यंत मराठी संगीत नाटकाचा नंदादीप अखंडपणे जळत राहील. मराठी संगीत नाटकांनी शब्दांच्या माध्यमातून विचारांचे जे बीज पेरले आणि सुरांनी त्याला संस्काराचे पाणी घातले. तसेच अनेक मराठी संगीत नाटकातून देव धर्माच्या नावाखाली

चालणाऱ्या दांभिकता आणि भोंदूगिरीवर कडक प्रहार करण्यात आले. अनेक संतांच्या जीवनावरील नाटकांनी माणुसकीचा धर्म सांगून सामाजिक प्रबोधन केले आहे.

नाटकांची संहिता, संगीत व भाषा

कोणत्याही संगीत नाटकाची संहिता ही केवळ मनोरंजनासाठी नसते, तर ती समाजप्रबोधनाची भूमिका बजावत असते. याच नाटकांच्या संहितेतून संस्कृती, परंपरा व सामाजिक मूल्य जाणीवपूर्वक जपली जातात. नाटकाची संहिता ही एक प्रभावी अभिव्यक्ती असते. नाटकाची हीच संहिता प्रेक्षकाला विचारप्रवर्तक बनवते. ही संहिता लिखित स्वरूपाची असते. ज्यात नाटकाची कथा असते. पात्रे, संवाद आणि गाण्याचा समावेश असतो. अशा गीतप्रधांनता, रसात्मकता, संवाद व संगीत यांचा समतोल आणि सजीव पात्र निर्मितीचा समावेश असतो. शब्द,स्वर आणि अभिनय यांच्या संगमातून साकार होणारी संहिता ही प्रेक्षकांच्या हृदयाला भावनिक स्पर्श करीत प्रेक्षकांना वेगळ्याच भावविश्वाचे दर्शन देत असते.

कोणतीही नाट्यकृती ही संगीतामुळेच अधिक रसपूर्ण, स्मरणीय व प्रभावी बनत असते. अशा संगीत नाटकातील संगीत हे सौंदर्याचा सुंदर आविष्काराचा आत्माच असतो. नाटकात जिथे संवाद थांबतात,तिथे संगीताच्या माध्यमातून भावना बोलत असतात. संगीत हे शब्दांना अर्थ देत भावनांना गती देत असतात. संगीत नाटकातील संगीत हे प्रेक्षकांच्या भावनांचे अनंत आकाश असते. नाटकातील संगीत हे केवळ गीत नसते, तर प्रेक्षकांच्या मनात रुजणारी एक प्रभावी अनुभूती असते.

संगीत नाटकाची भाषा ही शब्द आणि सूर यांचा सुरेख संगम असते. नाटकाची भाषा ही प्रेक्षकांना केवळ ऐकवली जात नाही, तर ते प्रेक्षकांच्या मनात अनुभवली आणि जपली जाते. नाटकाच्या गीतातील आशय हा प्रेक्षकांच्या मनावर कायमचा कोरला जातो. संगीत नाटकाच्या भाषेत काव्य आणि संवाद यांचा संगम असतो. संगीत नाटकांच्या भाषेत लयबद्धता आणि संगीतात्मकता असते. भावना, सौंदर्य आणि सुलभता असते. नाटकातील संवाद ऐकतांना प्रेक्षकांचे मन जणू एक गीतच गात राहते आणि गीत हे गीत ऐकतांना आत्मा स्वतः बोलत असतो. अशा संगीत नाटकांची भाषा ही शब्द, स्वर आणि भावनांचा परम संगम असते. अशा भाषेमुळे संगीत नाटक हे केवळ दृश्य राहत नाही, तर प्रेक्षकांच्या भावनाचा प्रवास बनत असते.

निष्कर्ष

१. संगीत रंगभूमी भाषेचा आणि साहित्याचा विकास होतो. संगीत नाटकातील गीत व संवाद यामुळे प्रेक्षकांना भाषेविषयी आवड निर्माण मदत होते. नाटकातील सुंदर शब्दरचना, भावपूर्ण प्रभावी अभिव्यक्ती, पद्यरचना, संवाद आणि अलंकारिक भाषा यामुळे प्रेक्षकांना भाषा व साहित्याची आवड निर्माण होत असल्यामुळे वाचन संस्कृतीला चालना मिळते.

२. संगीत रंगभूमी हा एक केवळ कलाप्रकार नसून ती आपल्या संस्कृतीची ओळख, सामाजिक प्रबोधन आणि कलाकारांच्या अभिव्यक्तीच्या विकासाचे एक सक्षम व्यासपीठ आहे. त्यामुळे संगीत रंगभूमीच्या माध्यमातून मनोरंजनाबरोबरच ज्ञान, संस्कार आणि मूल्यांचा समाजात प्रचार व प्रसार होतो.

३. संगीत रंगभूमी ही प्रेक्षकांची संवेदनशीलता, संगीत, संवाद, अभिनय आणि दृश्यरचनांमुळे प्रेक्षकांची सौंदर्यदृष्टी विकसित करण्यास मदत करणारी कला आहे.

४. संगीत रंगभूमी ही विचारप्रवर्तक असून भावनिक शुद्धीकरणात भावनिक शुद्धीकरण आणि सर्जनशीलतेचा एक जिवंत उत्सव आहे.

५. संगीत रंगभूमीमुळे समाजातील विविध प्रश्न, मुल्ये, समृद्ध परंपरा आणि आदर्श समाजासमोर मांडले आहेत. अशा या रंगभूमीवरील कलाकार हे केवळ कलाकार नसतात, तर संस्कृतीचे वाहक असतात.

६. मराठी संगीत नाटकात केवळ शब्दांचे प्रदर्शन नसते,तर काव्य आणि गायन यांचे अद्वितीय संयोजन असते. पदरचना हा संगीत नाटकाचा पाया असतो, तर संगीत प्रधानता हा त्यावरील कळस असतो.

७. मराठी संगीत नाटक ही केवळ मनोरंजनाची कला नसून महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक आणि भाषिकतेचा एक मौल्यवान असा शब्द व स्वरांचा समृद्ध वारसा आहे.

८. मराठी संगीत नाटकाने महाराष्ट्रात एक मोठी सांस्कृतिक अर्थव्यवस्था निर्माण केली आहे.

९. संगीत नाटकांची संहिता म्हणजे शब्दांना मिळालेली सुरांची साथ,भावनांची अभिव्यक्ती व प्रेक्षकांच्या भावनांचा जिवंत प्रवाह असतो.

१०. नाटकातील संगीत हे नाटकाला केवळ आकार देत नाही, तर नाटकातील कथा आशयाला आत्मा, जीवन आणि चिरंतनता प्रदान करीत असते. म्हणून संगीत नाटकातील संगीत हे प्रेक्षकांच्या हृदयाला स्पर्श करणारे अद्वितीय कलमाध्यम आहे.

११. संगीत नाटकाची भाषा ही केवळ ऐकण्याची नव्हे, तर अनुभवण्याची कला असते. प्रेक्षकांना अंतर्मुख करणारी नाटकांची भाषा ही काव्य, लय आणि आशय यांचे सुंदर एकत्रीकरण असते.

संदर्भ ग्रंथ :

१. देशपांडे अ.ना.,आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास,व्हीनस प्रकाशन,पुणे
२. देशपांडे वि.भा., मराठी नाटक आणि रंगभूमी- पहिले शतक,व्हीनस प्रकाशन, पुणे
३. कुलकर्णी वा.ल.(संपा.),मराठी नाटक आणि मराठी रंगभूमी,पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
४. साठे मकरंद, मराठी रंगभूमीच्या तीस रात्री (खंड १ ते ३), पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
५. देशपांडे वि.भा., मराठी नाटक- नाटककार काळ आणि कर्तृत्व (खंड १), दिलीपराज प्रकाशन' पुणे

"अक्षरांचे मोती"

श्री. सचिन रामदास खिल्लारे

सहाय्यक शिक्षक, I.S.O.जिल्हा परिषद प्राथमिक, शाळा लालवाडी तांडा, केंद्र, पारनेर, ता. अंबड, जि. जालना.

बालकाच्या प्राथमिक शिक्षणात इंग्रजी, गणित, वाचन आणि लेखन या क्रियांवर भर दिला जातो. पण वळणदार अक्षरांचा सराव आणि लेखन पूर्णपणे दुर्लक्षित केले जाते. मग तिसरी, चौथी किंवा त्या पुढील वर्गात सुंदर हस्ताक्षरांचा सराव सुरू केला जातो, परंतु त्यापूर्वी विद्यार्थ्यांच्या अक्षर लेखनाला चुकीची लेखन सवय लागलेली असते. म्हणून इयत्ता पहिलीपासूनच जेव्हा आपण विद्यार्थ्यांच्या लेखनाला सुरुवात करतो. तेव्हाच सुयोग्य असा लेखन सराव घेणे आवश्यक असते. याचवेळी आपण योग्य काळजी घेतली तर सुंदर हस्ताक्षर येण्यास काहीही अडचण येत नाही. अक्षरांचे अवयव अक्षरलेखन सराव योग्य होणे गरजेचे असते. एकदा अक्षरांना सुंदर वळण प्राप्त झाले की, हा अक्षरांचा दागिना विद्यार्थी आयुष्यभर मोठया अभिमानाने मिरवतील म्हणून अक्षरांचे मोती या उपक्रमाची गरज आणि महत्व अनन्यसाधारण आहे.

या उपक्रमाच्या माध्यमातून सर्व विद्यार्थ्यांची अक्षरे मोत्यांसारखी होतात. योग्य लेखन सवईचा सराव होतो. अक्षर लेखनाच्या सरावातून विद्यार्थ्यांमध्ये शीस्त, संयम, नीटनेटकेपणा, वक्तशिरपणा, अभ्यासासाठी बैठक वाढणे अशा असंख्य गुणांचा विकास होतो. सुंदर हस्तक्षर हे मोत्यांपेक्षा तसुभरही कमी नाही एकदा सुंदर झालेली अक्षरे ही विद्यार्थ्यांच्या आयुष्यभराची कमाई होते. म्हणूनच अक्षरांचे मोती हा उपक्रम असून यामधून विद्यार्थ्यांमध्ये सकारात्मक अध्ययन ऊर्जा निर्माण होते.

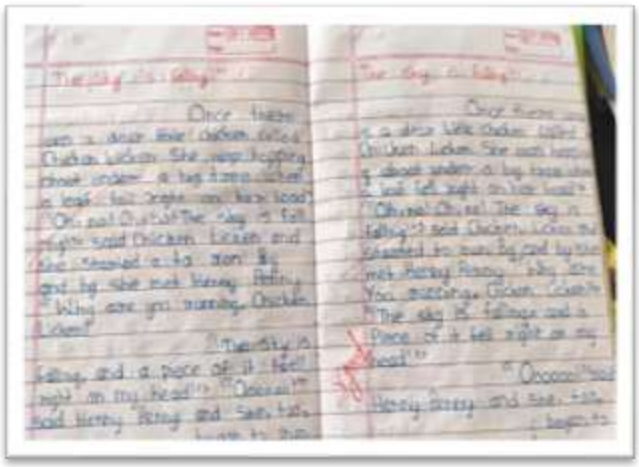

'मोत्यांची अक्षरे' या उपक्रमाच्या माध्यमातुन शाळेतील इयत्ता 1 ली ते 4 थी च्या विद्यार्थ्यांच्या सुंदर हस्ताक्षरे होण्यास मदत होते. विद्यार्थी आयुष्यभराकरीता सुंदर हस्ताक्षरांचा दागिना बाळगण्यास सज्ज होतात. हस्ताक्षराच्या सरावातुन विद्यार्थ्यांचे मनोबल वाढते व विद्यार्थ्यांना अभ्यासाची गोडी लागते व हिच गोडी विद्यार्थ्यांना इतर विषयांचा अभ्यास करण्यास कामी येते. अक्षरांचे मोती जेव्हा कागदावर उमटतात तेंव्हा विद्यार्थी अतिशय आनंदी होतात व शालेय जिवनात प्रगती करण्यास सज्ज होतात.

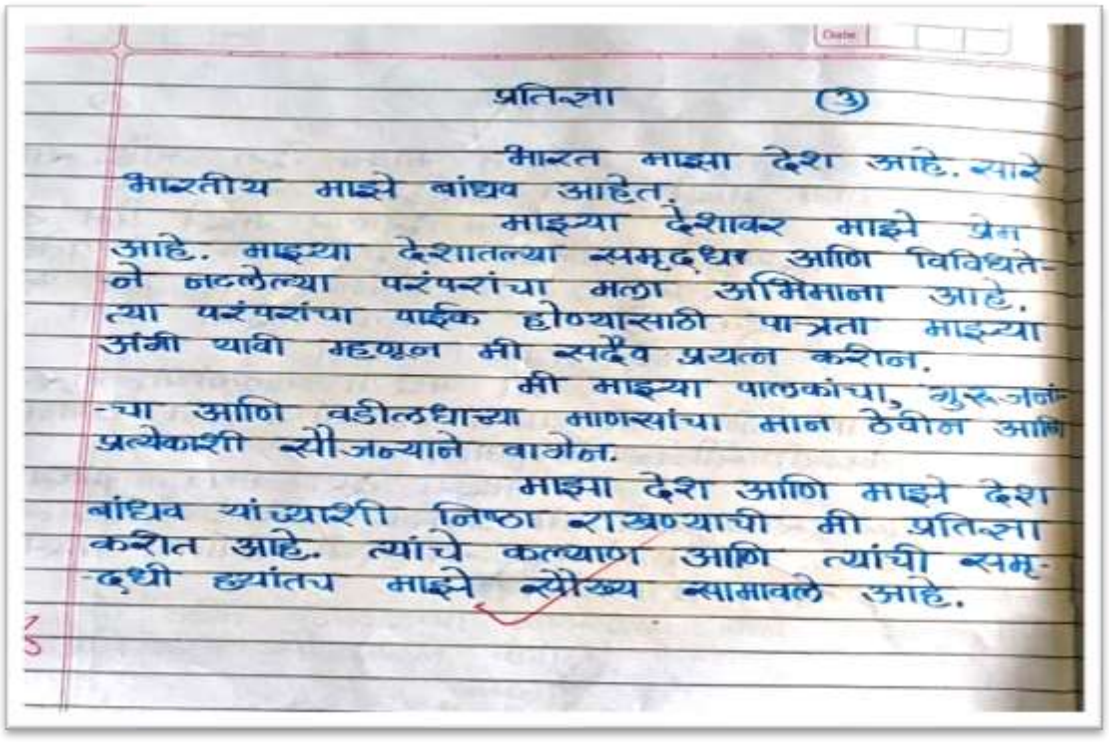

प्रतिज्ञा

भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय माझे बांधव आहेत.

माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे. माझ्या देशातल्या समृद्धीर आणि विविधतेने नटलेल्या परंपरांचा मला अभिमान आहे. त्या परंपरांचा पाईक होण्यासाठी पात्रता माझ्या अंगी यावी म्हणून मी सदैव प्रयत्न करीन.

मी माझ्या पालकांचा, गुरूजनांचा आणि वडीलधाऱ्या माणसांचा मान ठेवीन आणि प्रत्येकाशी सौजन्याने वागेन.

माझा देश आणि माझे देश बांधव यांच्याशी निष्ठा राखण्याची मी प्रतिज्ञा करीत आहे. त्यांचे कल्याण आणि त्यांची समृद्धी ह्यांतच माझे सौख्य सामावले आहे.

संस्कृत साहित्यातील पर्यावरण संकल्पना

प्रा. अभय सखाराम पाटील

संस्कृत विभाग प्रमुख

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय, राणीसावरगाव ता. गंगाखेड, जि. परभणी

प्रस्तावना

आजच्या आधुनिक युगात जागतिक तापमानवाढ आणि पर्यावरणाचा ऱ्हास या समस्यांनी गंभीर रूप धारण केले आहे. मात्र, भारतीय संस्कृतीमध्ये पर्यावरणाचे रक्षण ही संकल्पना हजारो वर्षांपूर्वीच मांडली गेली होती. संस्कृत साहित्य, जे जगातील प्राचीनतम साहित्यांपैकी एक आहे, त्यात निसर्ग आणि मानव यांच्यातील अतूट नात्याचे सुंदर दर्शन घडते.

वेदात पर्यावरणाचे महत्त्व

संस्कृत साहित्याचा पाया असलेले वेद हे निसर्गपूजेचे केंद्र आहेत.वेदांमध्ये पर्यावरणाचे महत्त्व केवळ भौतिक संसाधन म्हणून नसून, निसर्गाला 'दैवी' स्वरूप देऊन त्याचे संरक्षण करण्याची शिकवण दिली आहे. वेदांनुसार मनुष्य हा निसर्गाचा स्वामी नसून त्याचा एक अविभाज्य भाग आहे.वैदिक ऋषींनी पृथ्वी, आप- जल, तेज -अग्नी, वायू आणि आकाश या पंचमहाभूतांना देवता मानले आहे.

पृथ्वी सूक्त (अथर्ववेद):अथर्ववेदातील १२ व्या कांडातील 'पृथ्वी सूक्त' ज्याला भूमी सूक्त असेही म्हणतात.हे पर्यावरणाचे जगातील पहिले आणि सर्वात श्रेष्ठ घोषणापत्र मानले जाते. यात ६३ मंत्र आहेत.

अथर्ववेदातील 'भूमी सूक्त' हे पर्यावरणाचे सर्वांत मोठे घोषणापत्र मानले जाते. यात ऋषी म्हणतात- **"माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः""** (अथर्ववेद १२.१.१२)पृथ्वी माझी माता आहे आणि मी तिचा पुत्र आहे. हा दृष्टिकोन पर्यावरणा प्रति कृतज्ञता आणि संरक्षणाची भावना जागृत करतो.

महत्त्व: जेव्हा आपण पृथ्वीला माता मानतो, तेव्हा तिचे शोषण करण्याचा विचार मनात येत नाही. मुलाने मातेचे रक्षण करावे, ही भावना यात अंतर्भूत आहे.

पंचमहाभूतांची संकल्पना

वेदांनी निसर्गातील पाच मुख्य घटकांना -पृथ्वी, जल, अग्नी, वायू आणि आकाश देवता मानले आहे. त्यांच्या शुद्धतेवर मानवाचे आरोग्य अवलंबून असल्याचे सांगितले आहे.

जल- आप: ऋग्वेदात जलाला 'भेषज'- औषध म्हटले आहे. "अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजम्" (ऋग्वेद् १.२३.१९) - म्हणजेच पाण्यात अमृत आणि सर्व औषधी गुणधर्म आहेत. त्यामुळे जलप्रदूषण करणे हा अधर्म मानला गेला.

वायू: वायूला 'प्राण' मानले गेले आहे. शुद्ध हवा हाच जीवनाचा आधार असल्याचे ऋग्वेदात अनेक ठिकाणी नमूद केले आहे.

शांती पाठ: यजुर्वेदातील शांती पाठामध्ये केवळ मानवासाठीच नव्हे, तर वनस्पती, जल आणि अवकाशासाठीही शांतीची प्रार्थना केली आहे, जेणेकरून निसर्गाचे संतुलन टिकून राहील. यजुर्वेदातील प्रसिद्ध 'शांती पाठ' हा पर्यावरणाच्या संतुलनाचा उत्तम नमुना आहे.

प्रमुख संदर्भ: "द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः। वनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वं शान्तिः..." (यजुर्वेद ३६.१७)

आकाश, अंतरिक्ष, पृथ्वी, जल, औषधी- झुडपे आणि वनस्पती- मोठे वृक्ष या सर्वांमध्ये शांतता आणि संतुलन राहो.

महत्त्व: जर निसर्गातील एकही घटक विचलित झाला, तर मानवी जीवन संकटात येईल, ही वैज्ञानिक जाणीव या मंत्रातून दिसते.वृक्ष आणि वनस्पतींचे रक्षण वेदांमध्ये वनस्पतींना 'देवता' मानून त्यांचे संवर्धन करण्यास सांगितले आहे.

ऋग्वेद (१०.९७): या सूक्तात औषधी वनस्पतींची स्तुती केली आहे. वनस्पती मानवाचे रोग दूर करतात, म्हणून **त्यांचे रक्षण करणे हे मानवाचे कर्तव्य आहे.**

अथर्ववेद- वृक्षांना तोडणे हे पाप मानले गेले आहे. जर एखादा वृक्ष तोडावा लागला, तर त्याजागी नवीन वृक्ष लावण्याची आज्ञा वेद देतात.

यज्ञाची संकल्पना आणि वायू शुद्धीकरण वैदिक यज्ञांमागे केवळ आध्यात्मिक कारणे नव्हती, तर वैज्ञानिक कारणेही होती. यज्ञात वापरले जाणारे तूप आणि समिधा लाकूड यांच्या ज्वलनातून वातावरण शुद्ध होते, पाऊस पडण्यास मदत होते आणि रोगजंतूंचा नाश होतो, असे मानले जाते.

वेदांमधील पर्यावरण संकल्पना ही 'सहअस्तित्वावर' आधारित आहे. निसर्गाकडून आपल्याला जे मिळते, त्या बदल्यात निसर्गाला काहीतरी देणे आणि त्याचे रक्षण करणे हीच खरी 'वैदिक जीवनपद्धती' आहे. "तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः" त्यागपूर्वक उपभोग घ्या हा उपनिषदांचा संदेश वेदांच्या या पर्यावरण विचारातूनच आला आहे.

उपनिषदे आणि पुराणे

उपनिषदांनी मानवाला निसर्गाचा मालक नव्हे, तर एक भाग मानले आहे. 'ईशावास्य उपनिषद' सांगते की, या जगात जे काही आहे ते ईश्वराचे आहे, त्यामुळे आपण त्याचा वापर त्यागाने गरजेनुसार करावा, लोभाने नव्हे. पुराणांमध्ये वृक्षांचे महत्त्व अधोरेखित करताना म्हटले आहे:

दशकूपसमा वापी दशवापीसमो ह्रदः।
दशह्रदसमः पुत्रो दशपुत्रसमो द्रुमः॥

दहा विहिरींच्या बरोबर एक तलाव, दहा तलावांच्या बरोबर एक सरोवर, दहा सरोवरांच्या बरोबर एक पुत्र आणि दहा पुत्रांच्या बरोबर एक वृक्ष असतो.

अभिजात संस्कृत साहित्य

कालिदास, बाणभट्ट आणि भवभूती यांसारख्या कवींच्या साहित्यात निसर्ग हा केवळ पार्श्वभूमी नसून तो एक जिवंत पात्र आहे.

कालिदास: महाकवी कालिदास हे केवळ शब्दांचे प्रभू नव्हते, तर ते निसर्गाचे महान उपासक होते. त्यांच्या साहित्यात निसर्ग हा केवळ मानवी जीवनाची 'पार्श्वभूमी' नसून तो मानवाचा 'सहचर' आणि 'कुटुंबसदस्य' म्हणून येतो.'अभिज्ञानशाकुंतलम्' मध्ये शकुंतला सासरी जाताना आश्रमातील वृक्ष, वेल आणि हरिण यांच्याशी निरोप घेतानाचे दृश्य मानवी आणि नैसर्गिक भावनांचे एकत्रीकरण दर्शवते.

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या ।

नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ॥ (अभिज्ञानशाकुंतलम् ४.९)

"जी शकुंतला तुम्हा वृक्षांना पाणी घातल्याशिवाय स्वतः पाणी पीत नसे; जिला दागिन्यांची आवड असूनही तुमच्याबद्दलच्या प्रेमापोटी तुमची पाने-फुले तोडत नसे; ती आज सासरी जात आहे, तिला परवानगी द्या."येथे वृक्ष हे निर्जीव नसून ते कुटुंबातील सदस्यांसारखे आहेत, ही जाणीव कालिदास करून देतात.

'रघुवंश' महाकाव्यात कालिदासांनी वृक्षांना पुत्राचा दर्जा दिला आहे. राजा दिलीप आणि नंदिनी गायीच्या प्रसंगात देवदार वृक्षाचे वर्णन येते.

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन । (रघुवंशम् २.३६)

"हा समोर दिसणारा जो देवदार वृक्ष आहे, त्याला भगवान शंकरांनी आपला 'पुत्र' मानले आहे."

वृक्षांना 'पुत्र' मानणे म्हणजे त्यांच्या संरक्षणाची जबाबदारी मानवावर सोपवणे होय. पर्यावरणाचे रक्षण हे पुत्राच्या रक्षणाप्रमाणेच पवित्र कार्य आहे, हा संदेश कालिदास देतात.

ऋतुसंहार: या काव्यात सहा ऋतूंचे आणि त्यांच्या निसर्गावर होणाऱ्या परिणामांचे अत्यंत सूक्ष्म वर्णन केले आहे.ऋतूंचे चक्र आणि सजीवांवर होणारा परिणाम 'ऋतुसंहार' हे कालिदासांचे पहिले काव्य मानले जाते. यात सहा ऋतूंचे आणि त्या काळात निसर्गात होणाऱ्या बदलांचे सूक्ष्म वर्णन आहे.

कालिदास सांगतात की, ऋतूंनुसार निसर्ग बदलतो आणि त्याचा परिणाम मानवी मनावर व शरीरावर होतो. उन्हाळ्यात वणव्यामुळे निसर्गाची होणारी हानी आणि पावसाळ्यात तृप्त होणारी धरणी याचे वर्णन करून त्यांनी नैसर्गिक चक्राचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे.

निसर्गातील चैतन्य-'कुमारसंभव' या महाकाव्यात हिमालयाचे वर्णन करताना कालिदासांनी त्याला 'देवात्मा' म्हटले आहे.**"अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः"** (कुमारसंभव १.१)
"उत्तर दिशेला देवांचा आत्मा असलेला पर्वतराज हिमालय स्थित आहे."

पर्वतांना केवळ दगडधोंड्यांचा ढिगारा न मानता त्यांना 'दैवी' मानणे, ही पर्यावरणाचे पावित्र्य जपण्याची कालिदासांची पद्धत होती. यामुळेच पर्वतांवरील वनसंपदा आणि नद्यांचे रक्षण करणे हे मानवाचे आध्यात्मिक कर्तव्य ठरते.

आयुर्वेदाचा दृष्टिकोन

आयुर्वेद शास्त्रानुसार मानवी शरीर हे निसर्गाचाच एक छोटा अंश आहे. **"यत् पिण्डे तत् ब्रह्माण्डे"** या उक्तीनुसार, जर आपण बाह्य निसर्गाचे संरक्षण केले तरच आपले शरीर निरोगी राहू शकते. वनस्पतींचे औषधी गुणधर्म आणि त्यांचे संवर्धन यावर चरक आणि सुश्रुत संहितेत विशेष भर दिला आहे.

निष्कर्ष

संस्कृत साहित्यातील पर्यावरण संकल्पना ही केवळ भौतिक नसून ती आध्यात्मिक आणि नैतिक आहे. निसर्गाचा आदर करणे हा भारतीय जीवनपद्धतीचा अविभाज्य भाग होता. आजच्या काळात निसर्गाचा समतोल राखण्यासाठी आपल्याला पुन्हा एकदा या प्राचीन संस्कृत ग्रंथांमधील 'वसुधैव कुटुंबकम्' आणि 'निसर्ग देवो भव' या विचारांकडे वळण्याची गरज आहे.

संदर्भग्रंथ

१. ऋग्वेद संहिता: (सायणभाष्य), चौखंभा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी.

२. अथर्ववेद संहिता: (शौनक शाखा), संपा. सातवळेकर श्री. द., स्वाध्याय मंडळ, पारडी.

३. ईशावास्योपनिषद्: (शांकरभाष्य), गीता प्रेस, गोरखपूर.

४. अभिज्ञानशाकुंतलम्: (महाकवि कालिदास), संपा. डॉ. र. ना. दांडेकर, प्रसाद प्रकाशन, पुणे.

५. रघुवंशम्: (महाकवि कालिदास), मल्लिनाथ सूरी 'संजीवनी' टीका, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली.

५. यजुर्वेद संहिता: (वाजसनेयी माध्यंदिन), गीता प्रेस, गोरखपूर.

६. भारतीय संस्कृती कोश: (खंड १ ते १०), संपा. महादेवशास्त्री जोशी, भारतीय संस्कृती कोश मंडळ, पुणे.

७. संस्कृत साहित्याचा इतिहास: डॉ. ग. ना. जोगळेकर, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे.

८. वेदांतील पर्यावरण: डॉ. श्री. र. भिडे, वरदा प्रकाशन, पुणे.

आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस (AI) आणि बँकिंग क्षेत्र

प्रा. डॉ. रामदास डी. मुकटे
शिवाजी महाविद्यालय, हिंगोली. (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना

आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस (एआय) च्या आगमनाने विविध क्षेत्रांमध्ये क्रांती घडवून आणली आहे आणि बँकिंग उद्योगही त्याला अपवाद नाही. एआय तंत्रज्ञानाने अभूतपूर्व कार्यक्षमता आणली आहे, पारंपारिक बँकिंग ऑपरेशन्स आणि ग्राहक सेवा पद्धतींमध्ये अमुलाग्र बदल घडवून आणला आहे. ऑटोमेटेड कर्ज प्रक्रियेपासून ते एआय-चलित ग्राहक सेवा चॅट बॉट्सपर्यंत, एआयच्या एकात्मिकतेमुळे बँकांना अधिक वैयक्तिगत, कार्यक्षम आणि चोवीस तास सेवा देण्यास सक्षम केले आहे. एआयवरील वाढलेली अवलंबित्व मोठ्या प्रमाणात डेटा जलद प्रक्रिया करण्याच्या, भविष्यसूचक विश्लेषणाद्वारे अंतर्दृष्टी प्रदान करण्याच्या आणि नियमित कार्ये स्वयंचलित करण्याच्या क्षमतेमुळे चालते, ज्यामुळे ऑपरेशनल खर्च कमी होतो आणि ग्राहकांचे समाधान वाढते.बँकिंग क्षेत्रात, आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस (एआय) अधिकाधिक प्रचलित होत आहे. एआय वित्तीय संस्था कशा चालवतात, क्लायंटशी संवाद साधतात आणि दैनंदिन कामकाज आणि आर्थिक नियम कसे व्यवस्थापित करतात हे बदलत आहे. एआय मोठ्या प्रमाणात डेटा हाताळू शकते, ट्रेंड ओळखू शकते आणि तर्कसंगत निष्कर्ष काढू शकते, त्यामुळे ते बँका आणि इतर वित्तीय संस्थांसाठी एक आवश्यक साधन बनत आहे. आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस (एआय) मोठ्या प्रमाणात डेटाचे विश्लेषण करू शकते जेणेकरून वित्तीय कंपन्यांना चांगले निर्णय घेण्यास मदत होईल. बँकिंग आणि वित्त व्यवसाय डेटावर लक्षणीयरीत्या अवलंबून आहे.

आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस (AI)

आर्टिफिशियल इंटेलिजेंसला विज्ञान आणि तंत्रज्ञान दोन्ही म्हणून वर्गीकृत केले आहे. संगणक शास्त्रज्ञ, गणितज्ञ आणि एआयचे प्रणेते जॉन मॅकार्थी यांनी १९५५ मध्ये "कृत्रिम बुद्धिमत्ता" ही संज्ञा तयार केली. त्यांनी त्याचे वर्णन "बुद्धिमान यंत्रे बनवण्याचे विज्ञान आणि अभियांत्रिकी" असे केले, ज्याचा संबंध "मानवी बुद्धिमत्ता समजून घेण्यासाठी संगणकांचा वापर" असा आहे. ही व्याख्या आज आपण एआयचे वैशिष्ट्य कसे दर्शवितो याचा आधार आहे: संगणकांना सामान्यतः मानवी इनपुटची आवश्यकता असलेल्या जटिल कार्यांसाठी प्रशिक्षण देण्याचा सिद्धांत आणि प्रक्रिया, ज्यामुळे मशीन्सना मानवी क्षमतांचे अनुकरण करण्यास आणि सुधारण्यास सक्षम केले जाते.

आज, कृत्रिम बुद्धिमत्तेला सामान्यतः तंत्रज्ञान म्हणून संबोधले जाते. डेटा संकलन आणि विश्लेषण, नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया आणि निर्मिती, भाषण ओळख, वैयक्तिकृत शिफारस प्रणाली, प्रक्रिया ऑटोमेशन आणि बरेच काही यासाठी मशीन-लर्निंग साधनांचा संच आहे. एआयच्या काही अधिक प्रसिद्ध समकालीन अनुप्रयोगांमध्ये चॅटबॉट्स, सेल्फ-ड्रायव्हिंग कार आणि ॲमेझॉनच्या अलेक्सा आणि ॲपलच्या सिरीसारखे व्हर्च्युअल असिस्टंट आहेत.

AI चा इतिहास

कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा विकास रिअल टाइममध्ये वाढत आहे आणि विस्तारत आहे. ओपनएआय सारख्या संशोधन प्रयोगशाळांपासून ते गुगल सारख्या तंत्रज्ञान क्षेत्रातील दिग्गजांपर्यंत, बहुतेक कंपन्या त्यांचे कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रयत्न वाढवत आहेत - बिग ह्यूमनसह. आम्ही अलीकडेच अनह्यूमन, आमच्या एआय उत्पादनांचा संग्रह आणि लिटरली एनीथिंग, आमचे टेक्स्ट-टू-वेब-ॲप टूल लाँच केले आहे.पण एआय ही एक नवीन कल्पना नाही; ही जागतिक लाट, कितीही मोठी असली तरी, मशीन-मॉडेल्ड मानवी बुद्धिमत्तेच्या रूपांतरातील आणखी एक टप्पा आहे. इ.स.पू. ३८०

मध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा शोध सुरू झाला, परंतु ती तत्वज्ञानी आणि धर्मशास्त्रज्ञांनी विचारात घेतलेली बौद्धिक संकल्पना होती. एआय ही एक काल्पनिक संकल्पना होती जी इतकी वेगळी वाटली की पौराणिक लोककथांमध्ये ती कथा म्हणून वापरली जात असे. मानवी इतिहासाप्रमाणेच, कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रथम प्राचीन ग्रीसमध्ये उदयास आली. (ऑटोमेटेड हा शब्द "स्वतःचे कार्य" यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या ग्रीक शब्द ऑटोमॅटोसवरून आला आहे.) पौराणिक कथेनुसार, हस्तकला आणि धातूकामाचा देव हेफेस्टसने सोन्यापासून स्वयंचलित दासींचा एक संच तयार केला आणि त्यांना देवांचे ज्ञान दिले. त्याआधी, हेफेस्टसने टॅलोस बनवला, जो क्रेटला आक्रमणांपासून वाचवण्यासाठी नियुक्त केलेला एक यांत्रिक "रोबोट" होता. एआयच्या व्यावहारिक अनुप्रयोगांची सुरुवात इ.स.पू. २५० मध्ये झाली जेव्हा शोधक आणि गणितज्ञ सेटेसिबियसने जगातील पहिली स्वयंचलित प्रणाली - एक स्वयं-नियमन करणारी पाण्याची घड्याळ बांधली. १४ व्या ते १९ व्या शतकातील गणित, तर्कशास्त्र आणि विज्ञानातील विकास हे कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या प्रगतीचे निश्चित चिन्ह आहेत. त्यावेळच्या तत्वज्ञानी आणि शोधकांना कदाचित माहित नसेल की ते रोबोटिक्स आणि संगणक विज्ञानाचे सुरुवातीचे समर्थक आहेत, परंतु त्यांनी भविष्यातील एआय प्रगतीचा पाया रचला. १३०८ मध्ये, धर्मशास्त्रज्ञ रॅमन लुल यांनी आर्स मॅग्ना (किंवा आर्स जनरलिस अल्टिमा, द अल्टिमेट जनरल आर्ट) पूर्ण केले, ज्यामध्ये कागदावर आधारित यांत्रिक प्रणालीची पद्धत तपशीलवार सांगितली जी नवीन ज्ञान तयार करण्यासाठी माहिती जोडते, आयोजित करते आणि एकत्रित करते. एआय संशोधनातील अग्रदूत, आर्स मॅग्ना तार्किक निष्कर्ष काढण्यासाठी तार्किक युक्तिवादांचे विश्लेषण करण्यासाठी एक चौकट होती. लुलच्या कार्याचा विस्तार करताना, तत्वज्ञानी आणि गणितज्ञ गॉटफ्राइड लीबनिझ यांच्या १६६६ च्या निबंध "डिसरटाटिओ डी आर्टे कॉम्बिनेटोरिया" (ऑन द कॉम्बिनेटोरियल आर्ट) ने असे प्रतिपादन केले की सर्व नवीन कल्पना विद्यमान संकल्पनांच्या संयोजनाचा वापर करून एकत्र जोडल्या जातात. मानवजातीला संगणकीय संज्ञानात्मक अल्गोरिथम देऊन, लीबनिझने मानवी विचारांची एक वर्णमाला तयार केली - तार्किक ऑपरेशन्सच्या विघटनातून ज्ञानाचे मूल्यांकन आणि स्वयंचलितीकरण करण्यासाठी एक सार्वत्रिक नियमपुस्तक. कृत्रिम बुद्धिमत्तेतील भौतिक प्रगती ग्रीसमधील सेटेसिबियसपुरती थांबली नाही. १२ व्या आणि १३ व्या शतकात, बहुपत्नी आणि अभियंता इस्माईल अल-जझारी यांनी १०० हून अधिक स्वयंचलित उपकरणे शोधली, ज्यात एक यांत्रिक वाइन सर्व्हंट आणि पाण्यावर चालणारा तरंगणारा ऑर्केस्ट्रा यांचा समावेश होता. १२०६ मध्ये, अल-जझारी यांनी द बुक ऑफ नॉलेज ऑफ इंजेनियस मेकॅनिकल डिव्हाइसेस लिहिले; प्रोग्रामेबल ऑटोमेशनचा पहिला रेकॉर्ड, ज्यामुळे नंतर त्यांना रोबोटिक्सचे जनक म्हणून मजबूत केले गेले. अशीही अफवा आहे की अल-जझारीने इतिहासातील सर्वात विपुल शोधकांपैकी एकावर प्रभाव पाडला: लिओनार्डो दा विंची. पुनर्जागरण काळातील हा माणूस ऑटोमेशनमधील त्याच्या व्यापक संशोधनासाठी ओळखला जात होता, त्याने १४९५ मध्ये एक कृत्रिम बख्तरबंद शूरवीर डिझाइन केला (आणि कदाचित बांधला).१६०० च्या सुरुवातीपासून ते १८०० च्या उत्तरार्धापर्यंत, कविता, पुस्तके आणि नाटकांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि तंत्रज्ञानाला कलात्मक वळणे दिली जात होती. १७२६ मध्ये, जोनाथन स्विफ्टने गुलिव्हर ट्रॅव्हल्स प्रकाशित केले, जिथे "द इंजिन" नावाचे मशीन संगणकाचा सर्वात जुना संदर्भ बनले. त्यानंतर १८७२ मध्ये, सॅम्युअल बटलरने अज्ञातपणे "एरेव्हॉन" छापले, जे कृत्रिम चेतनेची कल्पना एक्सप्लोर करणाऱ्या पहिल्या कादंबऱ्यांपैकी एक आहे. बटलरने चार्ल्स डार्विनचा उत्क्रांतीचा सिद्धांत यंत्रांवर लागू करता येईल असे सुचवले.२० व्या शतकापर्यंत आपल्याला कृत्रिम बुद्धिमत्तेत लक्षणीय प्रगती दिसू लागली, ज्यामुळे आपण आज ते कसे पाहतो आणि वापरतो याचा पाया रचला गेला. १९१२ मध्ये, शोधक, स्थापत्य अभियंता आणि गणितज्ञ लिओनार्डो टोरेस क्वेवेडो यांनी एक स्वायत्त बुद्धिबळ खेळाडू तयार

केला, नंतर १९१४ मध्ये पॅरिस विद्यापीठात तो पदार्पण केला. बुद्धिबळाचा खेळ खेळणारे पहिले, इलेक्ट्रोमेकॅनिकल यंत्र, आधुनिक एआय विकासाला सुरुवात केली.

संशोधनाची आवश्यकता

AI च्या मदतीने भूतकाळ आपल्या वर्तमानाची चौकट बनवत असताना आणि आपल्या भविष्याला प्रकाशमान करत असताना, त्याचा इतिहास जाणून घेणे ही कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि ती कशी विकसित होऊ शकते हे पूर्णपणे समजून घेण्याची गुरुकिल्ली आहे. एआयला आणखी एक गौरवाचा क्षण येत असताना, आपण कृत्रिम बुद्धिमत्ता म्हणजे काय आणि त्याच्या उदयाला आकार देणाऱ्या प्रमुख घटनांचा अभ्यास करण्याची आवश्यकता लक्षात घेऊन प्रस्तुत संशोधन करण्यात येत आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टे

1. आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस (AI) संकल्पना चे विश्लेषण करणे.
2. आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस (AI) आणि बँकिंग क्षेत्र यांचा परस्पर संबंध अभ्यासणे.
3. आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस (AI) संकल्पनेचे बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणा व आव्हाने जाणून घेणे.

एआयचे संभाव्य उपयोग आणि सेवा

बँकिंग आणि वित्त क्षेत्रात एआयचे अनेक संभाव्य उपयोग आहेत, ज्यात ग्राहकांचे अनुभव सुधारणे, बॅक-ऑफिस ऑपरेशन्स सुलभ करणे, फसवणूक शोधणे, जोखीम व्यवस्थापित करणे आणि अनुपालन वाढवणे यांचा समावेश आहे. याव्यतिरिक्त, वित्तीय संस्था कामांना स्वयंचलित करण्यासाठी, अचूकता, वाढविण्यासाठी आणि प्रक्रियांना गती देण्यासाठी एआयचा वापर करू शकतात, ज्यामुळे खर्चात बचत होईल आणि कार्यक्षमता सुधारेल. एआयद्वारे समर्थित व्हर्च्युअल असिस्टंट आणि चॅटबॉट्स मानवी सहभागाची आवश्यकता कमीत कमी करून ग्राहकांना चोवीस तास सेवा देऊ शकतात. वापरकर्ता एआय प्रश्न विचारू शकतो आणि संभाषणात्मक उत्तरे मिळवू शकतो. उदाहरणार्थ, वापरकर्ते खर्च अहवाल तयार करू शकतात किंवा त्यांचे खाते शिल्लक निश्चित करू शकतात. बँकिंग एआय वापरून, ते ही कामे पूर्ण करण्यासाठी दीर्घ प्रक्रियेतून न जाता त्वरित सर्व डेटा मिळवू शकतात. बँकिंग एआयचा वापर सेवांची सोय सुधारतो, वापरकर्त्याचा वेळ वाचवतो आणि चौकशी करण्यासाठी कमी काम करावे लागते.

वित्तीय व्यवस्थापन

विस्तृत डेटासेटवर प्रशिक्षित एआय-संचालित चॅटबॉट्स, ग्राहकांना मार्गदर्शन आणि आर्थिक व्यवस्थापन सहाय्य प्रदान करू शकतात. वापरकर्ते त्यांच्या आर्थिक हाताळणी सुधारण्यासाठी आणि त्यांच्या उद्योगातील गुंतवणूक ट्रेंड आणि आर्थिक संधींबद्दल अंतर्दृष्टी मिळविण्यासाठी वैयक्तिकृत सल्ला मिळविण्यासाठी या चॅटबॉट्सशी संवाद साधू शकतात. त्यांचे उत्पन्न, आवश्यक खर्च आणि इतर आर्थिक क्षेत्रांचे विश्लेषण करून, ग्राहकांना मौल्यवान माहिती मिळू शकते जी त्यांना माहितीपूर्ण निर्णय घेण्यास मदत करते. थोडक्यात, एआय एक आभासी आर्थिक सल्लागार म्हणून काम करते, जे ग्राहकांना त्यांच्या आर्थिक धोरणांना अनुकूलित करण्यात मदत करण्यासाठी विनामूल्य, डेटा-चालित सल्ला देते.

क्रेडिट स्कोअरचे व्यवस्थापन.

क्रेडिट स्कोअरचे व्यवस्थापन. एआय बँक क्रेडिट स्कोअरचे निरीक्षण करण्यास देखील मदत करू शकते. चॅटबॉट्स वापरकर्त्यांचा क्रेडिट स्कोअर वाढवण्यासाठी मार्गदर्शनासाठी कोणत्याही क्षणी सल्ला घेऊ शकतात. व्यवसायाच्या दृष्टिकोनातून, एआय-चालित उपाय मोठ्या प्रमाणात आर्थिक डेटाचे विश्लेषण करू शकतात जसे की, व्यवहार डेटा किंवा क्रेडिट स्कोअर, क्रेडिट जोखीम लवकर ओळखण्यासाठी आणि संस्थेला तोट्यापासून

वाचवण्यासाठी मदत होऊ शकते. बँकिंग व्यवहार सोपे करण्यासाठी वापरकर्ते एआय-चालित चॅटबॉट्स वापरू शकतात. ते एआयला त्यांच्या खात्यात किंवा इतरांच्या खात्यात पैसे हलविण्यास सूचना देऊ शकतात, उदा. ऑनलाइन ऑर्डर देताना, वापरकर्त्यांना चॅटबॉटला पेमेंट प्रक्रिया पूर्ण करण्यास सांगण्याचा पर्याय असतो. पेमेंट माहिती मॅन्युअली प्रविष्ट करण्याऐवजी ते एआयला हे काम सोपवून वेळ वाचवू शकतात. याव्यतिरिक्त, एआय व्यवहाराची पुष्टी म्हणून विक्रेत्यांना पेमेंट रिसिप्ट तयार करण्यास आणि पाठवण्यास कार्यक्षम आहे.

बँका चोवीस तास उच्च दर्जाचा ग्राहक सेवा एआयद्वारे देऊ शकतात. उदा.बँका वापरकर्त्याला त्यांच्या प्रश्नाचे उत्तर देण्यासाठी पहिले पाऊल म्हणून कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा संदर्भ देऊ शकतात. जर एआय स्वतःहून मदत करू शकत नसेल, तर वापरकर्त्याला मानवी सहाय्यकाशी जोडता येते. या धोरणामुळे कर्मचाऱ्यांचा बराच वेळ वाचू शकतो जो अन्यथा निरर्थक क्रिया आणि चौकशीत वाया जात होता.त्यांच्या प्रश्नांना वेळेवर उत्तरे मिळाल्याने ग्राहकांच्या समाधानाचे प्रमाण देखील वाढेल. खात्यांचे व्यवस्थापन. ग्राहकांना त्यांची आर्थिक खाती व्यवस्थापित करण्यात मदत करण्यासाठी कृत्रिम बुद्धिमत्तेने वाढवलेल्या बँकिंग प्रणाली प्रोग्राम केल्या जाऊ शकतात.बँक माहिती सुधारणे, स्वयंचलित पेमेंट सेट करणे आणि पेमेंट देय असताना अलर्ट पाठवणे यासारखी अनेक पूर्ण करण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करतील, ज्यामुळे कार्यक्षमता वाढेल.

वास्तविक वेळेत धोक्यांना अनुकूल बनवून त्यांना प्रतिसाद देणे, हॅकर्सविरुद्ध एक गतिमान कवच प्रदान करणे. एआय-चालित सुरक्षा प्रणाली असामान्य लॉगिन प्रयत्न किंवा व्यवहार यासारख्या संशयास्पद क्रिया ओळखण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात डेटा तपासू शकतात आणि पुढील तपासणीसाठी त्यांना चिन्हांकित करू शकतात. हा सक्रिय दृष्टिकोन केवळ आर्थिक नुकसान टाळत नाही तर संवेदनशील ग्राहक डेटा तडजोड होण्यापासून देखील संरक्षण करतो.

फसवणूक शोधणे

बँका व्यवहारांनी भरलेल्या आहेत, ज्यामुळे फसवणुकीच्या चिन्हे शोधण्यासाठी प्रत्येकाची तपासणी करणे मानवीयदृष्ट्या अशक्य होते. एआय एक सतर्क पर्यवेक्षक म्हणून काम करते, फसव्या क्रियाकलाप शोधण्यासाठी भाकित विश्लेषण आणि नमुना ओळख वापरते. ऐतिहासिक डेटावरून शिकून, एआय मॉडेल सामान्य ग्राहकांच्या वर्तनाचा अंदाज लावू शकतात आणि फसवणूक दर्शविणारे विचलन शोधू शकतात. उदा. जर सामान्यतः लहान स्थानिक खरेदी करणारा ग्राहक अचानक मोठे आंतरराष्ट्रीय व्यवहार करू लागला, तर एआय सिस्टम अलर्ट देऊ शकते. एआय खोटे सकारात्मक कमी करून फसवणूक शोधण्याची अचूकता देखील वाढवते. डेन्मार्कची सर्वात मोठी बँक, बँक हे एक चांगले उदाहरण आहे, ज्याने फसवणूक शोधण्यात एआय यशस्वीरित्या अंमलात आणले, खोटे सकारात्मक 60% कमी केले.

सुधारित API. बँकिंग ऑपरेशन्स ॲप्लिकेशन प्रोग्रामिंग इंटरफेस (APIs) वर वाढत्या प्रमाणात अवलंबून आहेत जेणेकरून क्लायंटना अनेक ॲप्सवर त्यांचे पैसे ट्रॅक करता येतील. उदा. वापरकर्त्यांना अनेक बँक खात्यांचे निरीक्षण करण्यासाठी, बँकांनी थर्ड-पार्टी बजेटिंग ॲप्सना त्यांचे API वापरण्यासाठी अधिकृतता देणे आवश्यक आहे. एआय नीरस ऑपरेशन्स स्वयंचलित करून आणि नवीन सुरक्षा उपाय उघडून एपीआय अधिक शक्तिशाली बनवते.

अधिक बुद्धिमान ग्राहक साधने.

अधिक बुद्धिमान ग्राहक साधने. जनरेटिव्ह एआयच्या उदयामुळे, बँकिंग आणि गुंतवणूक क्षेत्रे आता ग्राहक सेवा सुधारण्यासाठी अधिक प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर करू शकतात. आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस-चालित चॅटबॉट्स आणि व्हर्च्युअल असिस्टंटमध्ये ग्राहकांना स्वतःकिरकोळ समस्या सोडवण्यास मदत करून ग्राहक सेवा सुधारण्याची क्षमता आहे. बजेटिंग ॲप्स, जे वापरकर्त्यांना त्यांचे आर्थिक व्यवस्थापन सुधारण्यास आणि त्यांची बचत वाढविण्यास मदत करतात, ते देखील एआयद्वारे समर्थित केले जाऊ शकतात.

नवीन बाजारपेठा आणि संभावना.

नवीन बाजारपेठांचा शोध घेणाऱ्या कंपन्या त्यांच्या ग्राहकांची सखोल समज मिळविण्यासाठी भाकित विश्लेषणात एआयचा वापर करतात. एआय-चालित भाकित विश्लेषण नवीन कंपनी आणि ग्राहक वाढीच्या संधी ओळखू शकतात आणि कोणत्या क्लायंटना सोडण्याचा धोका आहे याचा अधिक अचूक अंदाज लावू शकतात. उदा. एखादा विशिष्ट ग्राहक त्यांचे खाते बंद करणार आहे की,नाही हे ठरवण्यासाठी, बँका त्यांच्या ग्राहकांच्या वापराच्या पद्धती तपासू शकतात, जसे की ते किती वेळा चेक इन करतात किंवा ठेवी ठेवतात, आणि त्याची इतर डेटाशी तुलना करू शकतात.

लिंकिंग करण्यायोग्य बँकिंग.

लिंकिंग करण्यायोग्य बँकिंग. एआय द्वारे समर्थित, लिंकिंग करण्यायोग्य बँकिंग सेवांना विविध गैर-वित्तीय डिजिटल प्लॅटफॉर्ममध्ये अखंडपणे एकत्रित करण्याची परवानगी देऊन आर्थिक लँडस्केपमध्ये बदल घडवत आहे. हे नवोपक्रम ग्राहकांना ते दररोज वापरत असलेल्या डिजिटल इंटरफेसद्वारे सोयीस्करपणे वित्तीय सेवांमध्ये प्रवेश करण्यास सक्षम करते. एआय वैयक्तिकृत अंतर्दृष्टी प्रदान करते, बँकांना तृतीय-पक्ष प्लॅटफॉर्मवर अनुकूल वित्तीय उत्पादने ऑफर करण्यास अनुमती देते. मशीन लर्निंग अल्गोरिदम आर्थिक गरजांचा अंदाज लावतात, विक्रीच्या ठिकाणी कर्जे सारख्या संबंधित सेवा सुचवतात, ग्राहकांचा खरेदी अनुभव वाढवतात. एआय क्रेडिट मूल्यांकन देखील सुव्यवस्थित करते, या एम्बेड केलेल्या सेवांमध्ये जलद क्रेडिट योग्यता मूल्यांकन सक्षम करते. परिणाम म्हणजे एक घर्षणरहित, अंतर्ज्ञानी बँकिंग अनुभव जो ग्राहकांचे समाधान आणि निष्ठा वाढवतो. शिवाय, एम्बेड करण्यायोग्य बँकिंग बाजारपेठेतील पोहोच वाढवते, वित्तीय संस्थांसाठी नवीन लोकसंख्याशास्त्र आणि संधी उघडते. सामान्यतः वापरल्या जाणाऱ्या प्लॅटफॉर्ममध्ये बँकिंग सेवा, एआय वित्तीय सेवा पूर्वीपेक्षा अधिक सुलभ आणि अनुकूल बनवत आहे. एआय नियमाचे पालन आणि मशीन लर्निंगचा वापर करून बँका क्रेडिट कार्ड, क्रेडिट एक्सटेंशन आणि इतर ग्राहक विनंत्या त्वरित मंजूर किंवा नाकारू शकतात.

बँकिंगमध्ये एआयची आव्हाने

बँकिंगमध्ये एआयच्या एकात्मिकतेमुळे अनेक फायदे झाले आहेत, परंतु ते उद्योगाला तोंड द्यावे लागणारे एक आव्हाने देखील निर्माण करते. मॉडेल बायसमुळे निर्माण होणारे पूर्वग्रह. त्यांच्या कृतींसाठी पारदर्शकता आणि जबाबदारी दाखवण्याच्या प्रयत्नात, बँका पर्यावरणीय, सामाजिक आणि प्रशासन (ESG) प्रकल्पांमध्ये अधिक पैसे गुंतवत आहेत. एआय मॉडेल्सना काही पूर्वग्रह वारशाने मिळू शकतात जे लोकांना प्रभावित करतात कारण त्यांना मानवांनी तयार केलेल्या डेटावर प्रशिक्षित केले जाते. बँकांनी त्यांच्या उत्पादन विपणन आणि क्रेडिट योग्यतेच्या मूल्यांकनातून पूर्वग्रह काढून टाकला पाहिजे, ज्यामुळे ऐतिहासिकदृष्ट्या विशिष्ट लोकसंख्याशास्त्राचे नुकसान झाले आहे.

AI च्या मदतीने देण्यात येणाऱ्या माहितीची आउटपुटची अचूकता नियंत्रित करण्यात अडचणी

AI च्या मदतीने देण्यात येणाऱ्या माहितीची शुद्धता नियंत्रित करणे कठीण आहे कारण एआय मॉडेल्समध्ये अद्याप त्यांचे आउटपुट तर्क करण्याची किंवा "समजून घेण्याची" क्षमता नाही. त्याऐवजी, एआय मॉडेल्स त्यांना प्रदान केलेल्या डेटामध्ये नमुने शोधून आउटपुट तयार करतात. परिणामी, डेटा चुकीचा किंवा चुकीचा असल्यास मॉडेल कर्मचाऱ्याला माहिती देऊ शकत नाही.

ऑपरेशनल कायदेशीर अनिश्चितता.

जनरेटिव्ह एआय मॉडेल्सचे प्रभावी प्रशिक्षण त्यांना प्रशिक्षित केलेल्या पूर्व-अस्तित्वातील डेटा सेटच्या गुणवत्तेवर आणि प्रासंगिकतेवर अवलंबून असते. बातम्यांचे लेख आणि स्पष्टीकरणात्मक चित्रपट यासारख्या जनतेसाठी मुक्तपणे उपलब्ध असलेल्या डेटाचे परीक्षण करणे कॉपीराइटचे उल्लंघन करते का हा प्रश्न अजूनही

वादविवादासाठी खुला आहे. ग्राहक सेवा रेकॉर्ड किंवा त्यांच्या स्वतःच्या मालकीच्या संशोधनासारख्या बँकेच्या मालकीच्या डेटाचा वापर करून प्रशिक्षित केलेल्या एआय मॉडेल्सचा वापर करणे ही या समस्येवर मात करण्याचा एक मार्ग आहे.

सायबर सुरक्षिततेचा प्रश्न

सायबरसुरक्षा जरी एआय तंत्रज्ञानाचे फसवणूक प्रतिबंध आणि अनुपालन व्यवस्थापनात अनुप्रयोग आहेत, जसे की,आपण आधी चर्चा केली आहे, तरीही ते चिंताजनक नाही. एआय मॉडेल्स हे दुष्ट कलासाठी विशेषतः आकर्षक लक्ष्य असल्याने, बँकिंग आयटी सिस्टममध्ये खुले एआय टूल्स आणि तंत्रज्ञान एकत्रित केल्याने काही सुरक्षा समस्या उद्भवतात. यामुळे, बँकांना एआय प्रशासनासाठी एक व्यापक धोरण आवश्यक आहे जे जोखीम व्यवस्थापन आणि नवोपक्रम यांच्यात यशस्वीरित्या संतुलन साधते. परंतु असे काही दिसत नाही त्यामुळे सायबर सुरक्षिततेचा प्रश्न निर्माण होतो.

सारांश

बँकिंगमध्ये एआयने सादर केलेल्या आव्हानांना प्रभावीपणे तोंड देण्यासाठी, वित्तीय उद्योगाच्या विशिष्ट मागण्यांनुसार एआय उपाय तयार करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. तंत्रज्ञान आणि वित्तीय अत्याधुनिक एआय मॉडेल्सना बँकिंग सेवांमध्ये प्रभावीपणे बँकिंग क्षेत्रासाठी एआय एक मोठी संधी सादर करते, या विभागात, वित्तीय उद्योग तज्ञांनी असे सूचित केले की,त्यांच्या व्यवसायाच्या यशात एआयने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. परंतु ते अनेक आव्हाने देखील समोर आणते ज्यासाठी धोरणात्मक नियोजन आणि कुशल भागीदारासह सहकार्य आवश्यक असते. हे अंतर्दृष्टी अशा बँकांसाठी आहेत ज्या त्यांच्या बँकिंग सेवांमध्ये एआय प्रभावीपणे अंमलात आणण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. प्रभावी एआय प्रशासन पारदर्शकता, जबाबदारी आणि एआयचा नैतिक वापर सुनिश्चित करते आणि देखरेख यंत्रणा तयार करण्यासाठी बँकांशी सहयोग करते.

निष्कर्ष

AI चा वापर करून बँका चोवीस तास उच्च दर्जाचा ग्राहक सेवा एआयद्वारे देऊ शकतात.वित्तीय संस्था कामांना स्वयंचलित करण्यासाठी, अचूकता, वाढविण्यासाठी आणि प्रक्रियांना गती देण्यासाठी एआयचा वापर करू शकतात, ज्यामुळे खर्चात बचत होईल आणि कार्यक्षमता सुधारेल. एआयद्वारे समर्थित व्हर्च्युअल असिस्टंट आणि चॅटबॉट्स मानवी सहभागाची आवश्यकता कमीत कमी करून ग्राहकांना चोवीस तास सेवा देऊ शकतात. हॅकर्सविरुद्ध एक गतिमान कवच प्रदान करणे,प्रश्नांना वेळेवर उत्तरे मिळाल्याने ग्राहकांच्या समाधानाचे प्रमाण देखील वाढेल.व्यवहार डेटा किंवा क्रेडिट स्कोअर, क्रेडिट जोखीम लवकर ओळखण्यासाठी आणि संस्थेला तोट्यापासून वाचवण्यासाठी मदत होऊ शकते.

संदर्भसूची

1. https://www.claysys.com
2. https://www.avenga.com
3. https://www.tnpconsultants.com
4. https://www.xenonstack.com.
5. यूट्यूब चैनल
6. प्रतियोगिता दर्पण
7. योजना
8. दैनिक लोकसत्ता
9. दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स

"महाराष्ट्रातील कृषी आधारित उद्योगांचा विकास आणि आव्हाने: जळगाव जिल्ह्याचा एक विशेष अभ्यास"

डॉ. विजयानंद अभिमन वारडे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

कला वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, धरणगाव, जिल्हा. जळगाव.

सारांश (Abstract)

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये महाराष्ट्रातील कृषी आधारित उद्योगांचा विकास, त्यांची सध्यस्थिती आणि त्यांच्यासमोरील विविध आव्हानांचा अभ्यास करण्यात आला असून, जळगाव जिल्ह्याचा विशेष संदर्भ घेतला आहे. महाराष्ट्र हे कृषी व उद्योग या दोन्ही क्षेत्रांमध्ये प्रगतीशील राज्य म्हणून ओळखले जाते. विशेषतः जळगाव जिल्हा हा केळी, कापूस, डाळिंब यांसारख्या नगदी पिकांच्या उत्पादनासाठी प्रसिद्ध असून, या पिकांवर आधारित अनेक उद्योगांची येथे साखळी विकसित झालेली आहे.

जळगाव जिल्ह्यातील केळी प्रक्रिया उद्योग, कापूस जिनिंग आणि प्रेसिंग उद्योग, तसेच फळ प्रक्रिया उद्योग यांचा स्थानिक अर्थव्यवस्थेवर मोठा प्रभाव पडतो. या उद्योगांमुळे केवळ शेतमालाला मूल्यवर्धन (Value Addition) होत नाही, तर ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधीही निर्माण होतात. त्यामुळे कृषी आणि उद्योग यामधील परस्परसंबंध अधिक दृढ होत असल्याचे दिसून येते.

प्रस्तुत अभ्यासामध्ये या उद्योगांचे स्वरूप, त्यांची उत्पादन क्षमता, बाजारपेठेतील स्थिती, तसेच आर्थिक योगदान यांचा सखोल आढावा घेण्यात आला आहे. याशिवाय, कच्च्या मालाची उपलब्धता, तांत्रिक साधनसंपत्ती, वित्तीय सहाय्य, वाहतूक सुविधा आणि बाजारपेठेतील स्पर्धा यांसारख्या घटकांचा उद्योगांच्या विकासावर होणारा परिणाम तपासण्यात आला आहे.

संशोधनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला असून, स्थानिक उद्योगधारक, शेतकरी आणि संबंधित तज्ञ यांच्याशी संवाद साधून प्रत्यक्ष माहिती संकलित करण्यात आली आहे. तसेच सरकारी अहवाल, संशोधन लेख आणि इतर अधिकृत स्त्रोतांचा अभ्यास करून विषयाची पार्श्वभूमी स्पष्ट करण्यात आली आहे.

अभ्यासातून असे निष्पन्न होते की, जळगाव जिल्ह्यात कृषी आधारित उद्योगांना मोठी संधी उपलब्ध असली तरी पायाभूत सुविधांची कमतरता, वित्तपुरवठ्याची अडचण, तांत्रिक मर्यादा आणि बाजारपेठेतील अस्थिरता ही प्रमुख आव्हाने आहेत. त्यामुळे या उद्योगांच्या शाश्वत विकासासाठी धोरणात्मक नियोजन, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब आणि प्रभावी विपणन व्यवस्था आवश्यक आहे.

प्रस्तावना (Introduction)

कृषी आधारित उद्योग (Agro-based Industries) हे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा मानले जातात. शेतीमालाचे उत्पादन आणि त्याचे बाजारपेठेत रूपांतर यामधील महत्त्वाचा दुवा म्हणून हे उद्योग कार्य करतात. कृषी क्षेत्रातून निर्माण होणाऱ्या कच्च्या मालाला प्रक्रिया, साठवण, वाहतूक आणि विपणन यांद्वारे मूल्यवर्धन (Value Addition) करून त्याचे आर्थिक मूल्य वाढविण्याचे कार्य या उद्योगांद्वारे केले जाते. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नवाढीसोबतच ग्रामीण भागात रोजगारनिर्मिती आणि औद्योगिक विकासालाही चालना मिळते.

महाराष्ट्र राज्यात कृषी आणि उद्योग यांचा समतोल विकास साधण्याचा प्रयत्न सातत्याने होत आहे. विशेषतः फळ प्रक्रिया उद्योग, कापूस प्रक्रिया उद्योग, साखर उद्योग आणि दुग्धव्यवसाय यांसारख्या क्षेत्रांनी राज्याच्या

अर्थव्यवस्थेला बळकटी दिली आहे. या पार्श्वभूमीवर जळगाव जिल्हा हा कृषी आधारित उद्योगांच्या दृष्टीने एक महत्त्वपूर्ण केंद्र म्हणून उदयास आला आहे. जळगाव जिल्हा 'सुवर्णनगरी' म्हणून ओळखला जातो, तसेच 'कृषी पंढरी' ही उपाधीही त्याला प्राप्त झाली आहे. जिल्ह्यातील अनुकूल हवामान, काळी सुपीक मृदा आणि उपलब्ध जलस्रोत यांमुळे येथे केळी, कापूस आणि इतर नगदी पिकांचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात घेतले जाते. विशेषतः केळी उत्पादनात जळगाव जिल्ह्याने राष्ट्रीय पातळीवर आपली ओळख निर्माण केली आहे. या पिकांवर आधारित केळी प्रक्रिया उद्योग, कापूस जिनिंग आणि प्रेसिंग उद्योग, तसेच फळ प्रक्रिया उद्योग यांचा येथे मोठ्या प्रमाणावर विकास झाला आहे.

या उद्योगांमुळे केवळ कृषी उत्पादनाला योग्य बाजारपेठ मिळत नाही, तर स्थानिक पातळीवर रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात आणि ग्रामीण भागातील आर्थिक चक्र गतिमान होते. तथापि, या क्षेत्राला अनेक आव्हानांचाही सामना करावा लागत आहे. कच्च्या मालाच्या किमतीतील चढ-उतार, अपुरी पायाभूत सुविधा, तांत्रिक मर्यादा, वित्तीय अडचणी आणि बाजारपेठेतील स्पर्धा यांचा उद्योगांच्या वाढीवर परिणाम होत आहे.

या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधनामध्ये जळगाव जिल्ह्याचा विशेष संदर्भ घेऊन कृषी आधारित उद्योगांचा विकास, त्यांचे स्वरूप आणि त्यांच्यासमोरील प्रमुख आव्हाने यांचा सखोल अभ्यास करण्यात येत आहे. या अभ्यासातून कृषी आणि उद्योग यामधील परस्परसंबंध अधिक स्पष्ट होऊन, ग्रामीण विकासासाठी या क्षेत्राची भूमिका अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study): प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य उद्देश जळगाव जिल्ह्यातील कृषी आधारित उद्योगांचा विकास, त्यांची सध्यस्थिती आणि त्यांच्यासमोरील आव्हाने यांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे. या व्यापक उद्दिष्टाच्या पूर्ततेसाठी पुढील विशिष्ट उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत.

१) **जळगाव जिल्ह्यातील प्रमुख कृषी आधारित उद्योगांचा आढावा घेणे :** जिल्ह्यात कार्यरत असलेल्या केळी प्रक्रिया उद्योग, कापूस जिनिंग व प्रेसिंग उद्योग, तसेच फळ प्रक्रिया आणि इतर संबंधित उद्योगांचे स्वरूप, रचना आणि कार्यपद्धती यांचा सविस्तर अभ्यास करणे.

२) **या उद्योगांचा स्थानिक रोजगारावर होणारा परिणाम अभ्यासणे :** कृषी आधारित उद्योगांमुळे स्थानिक पातळीवर निर्माण होणाऱ्या रोजगाराच्या संधींचा अभ्यास करणे, तसेच ग्रामीण आणि शहरी भागातील रोजगारनिर्मितीमध्ये या उद्योगांचे योगदान किती आहे, हे विश्लेषित करणे.

३) **कृषी उद्योगांसमोरील तांत्रिक आणि आर्थिक समस्यांचे विश्लेषण करणे :** या उद्योगांना भेडसावणाऱ्या प्रमुख अडचणी जसे की आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव, उत्पादन खर्चातील वाढ, वित्तपुरवठ्याच्या मर्यादा, पायाभूत सुविधांची कमतरता आणि बाजारपेठेतील स्पर्धा यांचा सखोल अभ्यास करणे.

४) **जळगावमधील कृषी उद्योगांच्या भविष्यातील संधी शोधणे :** स्थानिक उपलब्ध संसाधने, वाढती मागणी, निर्यात क्षमता आणि शासनाच्या धोरणांच्या पार्श्वभूमीवर कृषी आधारित उद्योगांच्या विकासासाठी उपलब्ध असलेल्या संधींचा शोध घेणे आणि त्यांची संभाव्यता तपासणे.

जळगाव जिल्ह्यातील प्रमुख कृषी आधारित उद्योग (Key Agro-based Industries in Jalgaon District)

जळगाव जिल्हा हा कृषी उत्पादनाच्या दृष्टीने समृद्ध असून, त्या उत्पादनावर आधारित विविध उद्योगांची येथे लक्षणीय वाढ झालेली आहे. स्थानिक पातळीवर उपलब्ध कच्चा माल, अनुकूल हवामान आणि वाढती बाजारपेठ यांमुळे कृषी आधारित उद्योगांना येथे विशेष चालना मिळाली आहे. जिल्ह्यात प्रामुख्याने पुढील उद्योगांचे प्राबल्य दिसून येते:

१) कापूस प्रक्रिया उद्योग (Ginning and Pressing Industries): जळगाव जिल्हा कापूस उत्पादनासाठी ओळखला जात असल्यामुळे येथे कापूस जिनिंग आणि प्रेसिंग उद्योग मोठ्या प्रमाणात विकसित झाले आहेत. या

उद्योगांद्वारे कच्च्या कापसाचे प्रक्रियायुक्त कापूस (Lint) आणि बियाणे वेगळे केले जाते, ज्याचा वापर वस्त्रोद्योगात केला जातो. तसेच काही ठिकाणी सूतगिरण्या (Spinning Mills) कार्यरत असून, त्या कापसापासून सूत निर्मिती करतात. या उद्योगांमुळे स्थानिक पातळीवर रोजगारनिर्मिती होत असून, शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनासाठी स्थिर बाजारपेठ उपलब्ध होते.

२) केळी प्रक्रिया उद्योग (Banana Processing Industries): जळगाव जिल्हा 'केळी उत्पादनाचे केंद्र' म्हणून देशभरात प्रसिद्ध आहे. या पार्श्वभूमीवर केळीवर आधारित विविध प्रक्रिया उद्योग येथे विकसित झाले आहेत. केळीपासून पावडर, वेफर्स, पल्प, तसेच केळीच्या खोडापासून तंतू (Fiber) तयार करण्याचे लघुउद्योग वाढत आहेत. याशिवाय, निर्यातीसाठी आवश्यक असलेली 'कोल्ड स्टोरेज' आणि 'रायपनिंग चेंबर्स'ची साखळी जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध आहे. या उद्योगांमुळे केळी उत्पादनाला मूल्यवर्धन होऊन शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होते.

३) डाळ प्रक्रिया उद्योग (Pulse Processing Mills): जळगाव जिल्हा हा डाळ प्रक्रिया उद्योगासाठीही महत्त्वपूर्ण केंद्र म्हणून ओळखला जातो. येथे मोठ्या प्रमाणात डाळ मिल्स कार्यरत असून, कडधान्यांची प्रक्रिया करून तयार केलेल्या डाळीचा पुरवठा राज्याबरोबरच देशभर केला जातो. या उद्योगांमुळे स्थानिक शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनाला चांगली बाजारपेठ मिळते आणि व्यापारिक व्यवहारांना चालना मिळते.

४) सिंचन साहित्य उद्योग (Irrigation Equipment Industry): जळगाव जिल्हा ठिबक (Drip) आणि तुषार (Sprinkler) सिंचन साधनांच्या उत्पादनासाठी राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर ओळखला जातो. विशेषतः Jain Irrigation Systems Ltd. सारख्या अग्रगण्य कंपनीमुळे या क्षेत्राला मोठी गती मिळाली आहे. या उद्योगांद्वारे आधुनिक सिंचन तंत्रज्ञानाचा प्रसार होऊन पाण्याचा कार्यक्षम वापर शक्य झाला आहे, ज्याचा शेती उत्पादनक्षमतेवर सकारात्मक परिणाम दिसून येतो.

संशोधन कार्यपद्धती (Research Methodology) : प्रस्तुत संशोधनामध्ये जळगाव जिल्ह्यातील कृषी आधारित उद्योगांचा विकास, त्यांची सध्यस्थिती आणि त्यांच्यासमोरील आव्हाने यांचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी वर्णनात्मक (Descriptive) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या अभ्यासासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम अशा दोन्ही प्रकारच्या माहितीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

१) माहितीचे स्त्रोत (Sources of Data): या संशोधनासाठी माहिती संकलन करताना दोन प्रमुख स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे:

(अ) प्राथमिक माहिती (Primary Data): प्राथमिक माहिती संकलनासाठी जळगाव जिल्ह्यातील कृषी आधारित उद्योगांशी संबंधित उद्योजकांशी थेट संपर्क साधून मुलाखती (Interviews) घेण्यात आल्या आहेत. या मुलाखतींमधून उद्योगांचे स्वरूप, उत्पादन प्रक्रिया, आर्थिक अडचणी, बाजारपेठेतील परिस्थिती आणि भविष्यातील संधी याबाबत सखोल माहिती मिळविण्यात आली आहे.

(ब) दुय्यम माहिती (Secondary Data): दुय्यम माहिती संकलनासाठी सरकारी अहवाल, उद्योगविषयक प्रकाशने, संशोधन लेख, वर्तमानपत्रे आणि इंटरनेटवरील विश्वसनीय स्त्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे. या माध्यमातून विषयाची सैद्धांतिक पार्श्वभूमी आणि व्यापक संदर्भ स्पष्ट करण्यात आला आहे.

२) नमुना निवड (Sampling): या अभ्यासासाठी जळगाव जिल्ह्यातील एम.आय.डी.सी. (MIDC) क्षेत्रातील निवडक १० ते १५ उद्योजकांची नमुना म्हणून निवड करण्यात आली आहे. नमुना निवड करताना उद्योगांचा प्रकार, आकारमान आणि अनुभव यांचा विचार करण्यात आला आहे, ज्यामुळे विविध प्रकारच्या कृषी आधारित उद्योगांचे प्रतिनिधित्व होऊ शकले. या उद्योजकांकडून मुलाखतीद्वारे गुणात्मक माहिती संकलित करण्यात आली आहे.

३) संशोधनाची व्याप्ती (Scope of the Study): प्रस्तुत संशोधनाची व्याप्ती जळगाव जिल्ह्यातील काही निवडक औद्योगिक आणि कृषी केंद्रांपुरती मर्यादित आहे. विशेषतः जळगाव, भुसावळ आणि एरंडोल या तालुक्यांमधील कृषी आधारित उद्योगांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. या क्षेत्रांची निवड करताना तेथील औद्योगिक विकास, कृषी उत्पादन आणि बाजारपेठेतील महत्त्व लक्षात घेण्यात आले आहे.

४) माहिती विश्लेषण पद्धती (Data Analysis Technique): संकलित माहितीचे वर्गीकरण, सारणीकरण आणि विश्लेषण करण्यात आले आहे. गुणात्मक माहितीचे विवेचनात्मक (Interpretative) पद्धतीने विश्लेषण करण्यात आले असून, आवश्यकतेनुसार साध्या सांख्यिकी तंत्रांचा वापर करून निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

जळगावमधील कृषी उद्योगांचे योगदान (Contribution of Agro-based Industries in Jalgaon)

जळगाव जिल्ह्यातील कृषी आधारित उद्योगांनी स्थानिक अर्थव्यवस्थेला बळकटी देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. या उद्योगांचे योगदान विविध स्तरांवर जाणवून येते:

१) रोजगार निर्मिती : कृषी आधारित उद्योगांमुळे ग्रामीण आणि अर्धनगरी भागातील युवक व महिलांना स्थानिक पातळीवर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. विशेषतः केळी प्रक्रिया, कापूस जिनिंग आणि डाळ प्रक्रिया उद्योगांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर श्रमशक्तीची गरज भासते, ज्यामुळे स्थलांतर कमी होऊन स्थानिक अर्थचक्र गतिमान राहते.

२) शेतकऱ्यांना योग्य दर (Remunerative Prices) : प्रक्रिया उद्योग स्थानिक पातळीवर उपलब्ध असल्यामुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनाची विक्री सुलभ होते. वाहतूक खर्च कमी होतो आणि मध्यस्थांची संख्या घटते, परिणामी शेतमालाला तुलनेने चांगला आणि स्थिर भाव मिळण्यास मदत होते.

३) मूल्यवर्धन आणि औद्योगिक विकास : कच्च्या कृषी उत्पादनाचे प्रक्रियायुक्त उत्पादनामध्ये रूपांतर केल्यामुळे त्याचे आर्थिक मूल्य वाढते. यामुळे स्थानिक उद्योगांना चालना मिळून जिल्ह्याच्या औद्योगिक विकासाला गती मिळते.

४) निर्यात आणि परकीय चलन मिळवणे : जळगाव जिल्ह्यातील केळी आणि कापूस यांसारखी उत्पादने आखाती देशांसह इतर आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत निर्यात केली जातात. त्यामुळे देशाला परकीय चलन मिळविण्यात मदत होते आणि जिल्ह्याची जागतिक ओळख निर्माण होते.

७. समस्या आणि आव्हाने (Challenges of Agro-based Industries) जरी कृषी आधारित उद्योगांनी जळगाव जिल्ह्याच्या विकासात महत्त्वाचे योगदान दिले असले तरी या क्षेत्रासमोर अनेक आव्हाने उभी आहेत:

१) विजेची समस्या : भारनियमन (Load Shedding) आणि विजेचे वाढते दर हे उद्योगांसाठी मोठे आव्हान ठरते. अनियमित वीजपुरवठ्यामुळे उत्पादन प्रक्रियेत अडथळे येतात आणि एकूण उत्पादन खर्चात वाढ होते.

२) कच्च्या मालाची अनिश्चित उपलब्धता : हवामान बदल, अवेळी पाऊस, गारपीट आणि दुष्काळ यांसारख्या नैसर्गिक घटकांमुळे कृषी उत्पादनावर परिणाम होतो. परिणामी उद्योगांना आवश्यक असलेला कच्चा माल वेळेवर आणि पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध होत नाही.

३) अद्ययावत तंत्रज्ञानाचा अभाव : जिल्ह्यातील अनेक लघु आणि मध्यम उद्योग आजही पारंपरिक तंत्रज्ञानाचा वापर करत आहेत. आधुनिक यंत्रसामग्री आणि तंत्रज्ञानाचा अभाव असल्यामुळे उत्पादनक्षमता कमी राहते आणि जागतिक स्पर्धेत टिकून राहणे कठीण होते.

४) भांडवलाची कमतरता : नवीन उद्योग सुरू करण्यासाठी किंवा विद्यमान उद्योगांचा विस्तार करण्यासाठी आवश्यक भांडवल सहज उपलब्ध होत नाही. कर्जप्रक्रिया क्लिष्ट असणे, उच्च व्याजदर आणि हमीची अट यांमुळे उद्योजकांना आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लाग

शिफारसी (Recommendations) प्रस्तुत संशोधनाच्या निष्कर्षांच्या आधारे जळगाव जिल्ह्यातील कृषी आधारित उद्योगांच्या शाश्वत विकासासाठी पुढील शिफारसी मांडता येतात:

१) विशेष 'ॲग्रो क्लस्टर'ची निर्मिती : केळी आणि कापूस प्रक्रिया उद्योगांसाठी जिल्ह्यात विशेष 'ॲग्रो क्लस्टर' विकसित करणे आवश्यक आहे. अशा क्लस्टरमुळे कच्च्या मालाची सुलभ उपलब्धता, आधुनिक प्रक्रिया सुविधा, साठवण व्यवस्था आणि विपणन साखळी एकाच ठिकाणी उपलब्ध होऊ शकते. यामुळे उत्पादन खर्चात बचत होऊन उद्योगांची स्पर्धात्मकता वाढेल.

२) शीतगृह (Cold Storage) सुविधांचा विस्तार : ग्रामीण भागात शीतगृहांची संख्या वाढवण्यासाठी शासनाने अनुदाने आणि कर सवलती द्याव्यात. विशेषतः केळीसारख्या नाशवंत पिकांसाठी साठवण क्षमता वाढविणे अत्यावश्यक आहे. यामुळे पिकांची नासाडी कमी होऊन शेतकऱ्यांना योग्य वेळेस आणि चांगल्या किमतीत माल विक्री करता येईल.

३) कौशल्य विकास आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम : उद्योजक, कामगार आणि शेतकरी यांच्यासाठी नियमित कौशल्य विकास (Skill Development) प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे आवश्यक आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, गुणवत्ता नियंत्रण, प्रक्रिया तंत्रे आणि विपणन कौशल्ये यांबाबत प्रशिक्षण दिल्यास उद्योगांची कार्यक्षमता आणि गुणवत्ता दोन्ही वाढू शकतात.

४) आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब : लघु आणि मध्यम उद्योगांनी उत्पादन प्रक्रियेत आधुनिक यंत्रसामग्री आणि तंत्रज्ञानाचा अवलंब करावा यासाठी शासनाने प्रोत्साहनपर योजना राबवाव्यात. यामुळे उत्पादनक्षमता वाढून आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत स्पर्धा करण्यास मदत होईल.

५) वित्तीय सहाय्य सुलभ करणे :उद्योजकांना कर्ज प्रक्रिया सुलभ करून कमी व्याजदरात वित्तीय सहाय्य उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. विशेषतः नवउद्योजकांसाठी स्टार्टअप स्वरूपाच्या योजना आणि अनुदाने उपलब्ध करून दिल्यास उद्योग क्षेत्रात नवीन गुंतवणूक वाढेल.

६) विपणन आणि निर्यात प्रोत्साहन : कृषी आधारित उत्पादनांच्या विक्रीसाठी प्रभावी विपणन साखळी विकसित करणे आणि निर्यात सुलभ करण्यासाठी आवश्यक सुविधा उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. ब्रँडिंग, पॅकेजिंग आणि गुणवत्ता मानकांचे पालन केल्यास जळगाव जिल्ह्यातील उत्पादने जागतिक बाजारपेठेत अधिक प्रभावीपणे पोहोचू शकतात.

निष्कर्ष (Conclusion): प्रस्तुत संशोधनातून असे स्पष्टपणे दिसून येते की जळगाव जिल्ह्यात कृषी आधारित उद्योगांच्या विकासासाठी प्रचंड क्षमता उपलब्ध आहे. जिल्ह्यातील अनुकूल भौगोलिक परिस्थिती, सुपीक मृदा, तसेच केळी आणि कापूस यांसारख्या नगदी पिकांचे मोठ्या प्रमाणावर होणारे उत्पादन हे या उद्योगांच्या वृद्धीसाठी पोषक घटक ठरतात. कृषी आणि उद्योग यामधील सशक्त दुवा म्हणून हे उद्योग ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला गती देत असून, रोजगारनिर्मिती आणि उत्पन्नवाढ यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत., या क्षेत्रासमोरील तांत्रिक मर्यादा, पायाभूत सुविधांची कमतरता, अनियमित वीजपुरवठा, तसेच वित्तीय अडचणी या समस्या उद्योगांच्या सर्वांगीण विकासात अडथळा निर्माण करतात. यामुळे उपलब्ध क्षमतेचा पूर्णतः उपयोग होत नाही.जर शासनाच्या पातळीवरून योग्य धोरणात्मक पाठबळ, सुलभ वित्तीय सुविधा, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रसार आणि प्रभावी विपणन व्यवस्था उपलब्ध करून दिली गेली, तर जळगाव जिल्हा महाराष्ट्राच्या कृषी-औद्योगिक विकासात एक अग्रगण्य केंद्र म्हणून उदयास येऊ शकतो. विशेषतः 'मूल्यवर्धन' (Value Addition) या संकल्पनेवर अधिक भर दिल्यास कृषी उत्पादनांचे आर्थिक मूल्य वाढून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट होण्यास मदत होऊ शकते.

संदर्भ सूची (References)

1. जिल्हा सांख्यिकीय अहवाल - जळगाव (२०२३-२४).
2. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ (MIDC) अहवाल.
3. कृषी पणन मंडळ, महाराष्ट्र शासन.
4. अधिकृत संकेतस्थळे (Government Websites)
5. उद्योगविषयक अहवाल व प्रकाशने

समता सैनिक दलाचे आंबेडकरी चळवळीतील योगदान

प्रा. डॉ. प्रदिप षामरावजी ढोले
इतिहास विभाग प्रमुख
स्व. पंचफुलाबाई पावडे कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, वरूड,जि. अमरावती, महा. – 444906

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्थापन केलेले समता सैनिक दल म्हणजे दलित समाजातील तरूणांचे प्रशिक्षित संघटन होते. सन १९२७ साली महाडच्या सत्याग्रहाचे कार्य निर्विघ्नपणे आणि यशस्वीतेने पार पाडताना या दलाची आवश्यकता व महत्व स्पष्ट झाले होते. 'सनातनी स्पृश्य हिंदूकडून अस्पृश्यावर होणारा अन्याय, जोर, जुलूम व त्यांना मिळणारी विषमतेची वागणूक आदि प्रकाराला आळा घालून सामाजिक समतेचे पवित्र कार्य करण्यासाठीच या दलाची स्थापना झाली आहे.' असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते.[१] महाडच्या चवदार तळे सत्याग्रहानंतर, नाशिकचे काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह, पुण्याचा पर्वती सत्याग्रह, गोलमेज परिषदा, डिप्रेस्ड क्लासेस दलित फेडरेशन, स्वतंत्र मजूर पक्ष, ऑल इंडिया शेड्युल कास्ट फेडरेशन आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर इत्यादी प्रसंगी समता सैनिक दलाचे अन्यनसाधारण महत्व स्पष्ट झाले होते. एकप्रकारे आंबेडकरी चळवळीचे संरक्षण व संवर्धन करण्याचे काम समता सैनिक दलाकडून झाले असे दिसून येते.

समता सैनिक दलाचे ध्येय, धोरण व कार्यक्रम :–

वंश, धर्म, जात, लिंग वा वर्ग यावर अधारलेली सर्व प्रकारची विषमता आढळल्यास ती नष्ट करणे आणि स्वातंत्र्य, समता, बंधूता या पायावर नवीन समाजरचना प्रस्थापित करण्याच्या लढ्यसाठी सर्व अस्पृश्य जाती – जमातींची पोलादी एकजुट निर्माण करणे. या उद्देशपुर्तीकरीता समता सैनिक दलाने पुढील कार्यक्रम आखला होता.

1. भारतातील सामाजिकदृष्ट्य दुर्लक्षित पिडीत, तळागाळातील लोकांना आणि अस्पृश्य समाजाच्या तरूणांना एकत्रीत करून समता सैनिक दलाची संघटना उभारणे.
2. सामाजिकदृष्ट्या मागासलेल्या समाजातील तरूणांत स्वाभिमान, स्वावलंबन व स्वार्थ त्यागाची भावना वाढविण्यासाठी समता सैनिक दल समाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि इतर कार्यास उत्तेजन देईल.
3. समता सैनिक दलाच्या उपरोक्त ध्येय धोरणाचा पुरस्कार करण्यास सहाय्य करणाऱ्या आंबेडकरी पक्ष वा संस्थांशी समता सैनिक दल सहकार्य करेल.
4. डॉ. आंबेडकर यांनी स्थापन केलेल्या संस्था व्यतिरिक्त अन्य संस्थांशी, चळवळीशी समता सैनिक दल संबंध ठेवणार नाही.
5. समता सैनिक दल भारतीय संघराज्यातील प्रत्येक राज्यात, जिल्ह्यात, तालुक्यात, शहरात आणि खेडेगावात शाखांची उभारणी करेल.
6. समता सैनिक दलांची संपुर्ण रचना लष्करी पध्दतीची राहील.
7. समाता सैनिक दलाची महिला आघाडी तसेच बाल स्वयंसेवक आघाडी (विभाग) चालविण्यात येईल[२]

सभासदत्व :–

समता सैनिक दलाचे वरील ध्येय व उद्देश मान्य करणाऱ्या कोणत्याही भारतीय नागरीकास समता सैनिक दलाचे सभासदत्व स्वीकारता येईल. सभासदत्व स्वीकारणाऱ्या व्यक्तीस प्रथम दलाचा गणवेश तयार करून समता सैनिक दल, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भवन गोकुळदास पास्ता रोड, दादर (पुर्व) मुंबई . ४०००१४ येथील मुख्य कार्यालयात सभासदत्वाची नोंदणी करावी लागत. सभासद फी वार्षिक पाच रूपये तर बाल स्वयंसेवकास एक रूपया वार्षिक वर्गणी द्यावी लागत. सभासदाला सदस्यत्व देणे अथवा काढून टाकणे तसेच एखाद्या अधिकाऱ्याची नेमणुक करणे अथवा त्याला निलंबीत करण्याचा पुर्ण अधिकार 'हेडक्वार्टस्' आणि 'ऑड इंडिया कमांडर इन चीफ' यांचा होता.[३]

गणवेश :–

सैनिकाकरीता खाकी फुल पॅन्ट, सफेद हॉप शर्ट त्याला दोन खिसे, शोल्डरवर बॅच, निळी टोपी, शक्यतो बुट तर अधिकाऱ्यास खाकी फुल पॅन्ट, सफेद फुल शर्ट, त्याला दोन खिसे, शोल्डरवर बॅच, निळी

टोपी, हुद्याचा टोपीवरील बॅच, बुट आवश्यक, शर्टवरील खिशावर नावाची पाटी त्यावरील आधिकाऱ्यास ऑफिसर कोट असे. महिला स्वयंसेवकास सफेद साडी, निळा ब्लाऊज व बॅच असे.

शिस्त :—

सैनिक किंवा अधिकऱ्यांने धुम्रपान, मद्यपान, वरिष्ठ अधिकाऱ्याच्या आदेशाचा भंग किंवा इतर गैरवर्तन केल्याचे निदर्शनाास आल्यास प्रथम त्याला समज देण्यात येई. यानंतरही त्याने आपली वर्तणूक सुधारली नाही तर त्याचा गणवेश व हुद्दा काढुन त्याला दलातुन काढून टाकण्यात येई.[४] एकुणच दलाची रचना लष्कारी धर्तीची असल्यामुळे दलात शिस्तीला अत्यंत महत्व होते. दलात प्रवेश घेतांनाच सभासदाला समता सैनिक दलाचे ध्येय, धोरण मान्य असल्याचे लिहुन द्यावे लागत असे.

समता सैनिक दलाचे शिक्षण आणि सर्वसाधारण नियम :—

1. समता सैनिक दलातील शिक्षण बौध्दिक, आर्थिक, नैतिक, शारिरीक व प्रामुख्याने लष्करी स्वरूपाचे राहील.
2. समता सैनिक दल शिक्षणासाठी कॅम्पस, शिक्षण वर्ग, मेळावे, शिबीरे, व्याख्याने, वादविवाद स्पर्धा, वाचनालये, प्रथमोपचार, रक्तदान या व अन्य स्वरूपाच्या गोष्टी वेळोवेळी करेल.
3. समता सैनिक दलाची संघटना निर्दोष बांधण्याची जबाबदारी त्या — त्या राज्य व जिल्हा अधिकाऱ्यांची राहील.
4. प्रत्येक सैनिकांची नोंद स्थानिक शाखा तसेच हेडक्वार्टर्स मुंबई येथे झालीच पाहिजे.
5. सभासद नोंदणी फी जमा रकमेपैकी ६० टक्के रक्कम हेडक्वार्टर्स मुंबई येथे पाठवावी, ४० टक्के रकमेचा विनियोग त्या — त्या शाखेस करता येईल.
6. समता सैनिक दलाची अखिल भारतीय रॅली संचलन व परिषद कमीत कमी दोन वर्षातुन एकदा झाली पाहिजे.
7. समता सैनिक दलाचे वर्ष १ जानेवारी ते ३१ डिसेंबर असे राहील.[५]

समता सैनिक दलाचा ध्वज डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दि. ६ मे १९४७ रोजी मान्यता दिल्याप्रमाणे आहे. त्यानुसार ध्वज हा निळा रंगाचा असून त्याची लांबी ४ फुट तर रूंदी २।। फुट राहील व आरे सोडून मध्ये राहणाऱ्या वर्तुळाकृतीत S.S.D ही इंग्रजी अक्षरे असतील.

समता सैनिक दलाचे विदर्भातील कार्य :—

मुंबई प्रमाणेच विदर्भातही समात सैनिक दलाच्या शाखा स्थापन झाल्या होत्या. दि. १ जानेवारी १९३३ रोजी काही निष्ठावंत कार्यकर्त्यांनी एकत्र येऊन नागपुर येथे 'समता सैनिक दलाची' स्थापना केली. दलाचे प्रथम अध्यक्ष म्हणून विर लक्ष्मण गंभीराजी नारायणे तर सेक्रेटरी म्हणुन रामचंद्र दुधे यांची नियुक्ती करण्यात आली होती.[६] याचप्रमाणे विदर्भात अनेक ठिकाणी समता सैनिक दलाच्या शाखा स्थापन करण्यात आल्या होत्या. २१ जानेवारी १९३४ रोजी अस्पृश्य नागरिकांनी एकत्र येवून आंबेडकर समता सैनिक दलाची स्थापना करून अध्यक्ष संत अढूबाबा, उपाध्यक्ष शिवराम वेलजी, राजाभाऊ सोमाजी मंडवधरे, खजिनदार — बाळाराम चिंधुजी उके, सेक्रेटरी हरीभाऊ पुजाजी चव्हाण, नारायण मारूती इंगळे, बाजीराव धोंडूजी पाटील व ऑडीटर सुखेदव परसराम चवरे यांची निवड होऊन या दलाने अस्पृश्य वर्गातील होतकरू गरीब मुलांना मदत करणे, सामाजिक — धार्मिक सुधारणा घडवून आणणे, समतेची, बंधुत्वाची भावना वृध्दीगत करणे.[७] प्रथमत: दलित फेडरेशनच्या नेतृत्वात या दलाचे कार्य चालविले जात असे. परंतु सन १९३२—३३ पासून या प्रातांत 'समता सैनिक दल' अधिकच सक्रिय झालेले दिसून येते.

समता सैनिक दलाने आपले संघटन अधिक मजबूत करण्यासाठी दि. ८ ते १७ मार्च १९३३ दरम्यान संपुर्ण नागपुर शहरात प्रचार सभांचे आयोजन केले होते. त्याचबरोबर दलित फेडरेशनचे सभासद बनविण्याची मोहीमसुध्दा सुरू केली होती. १९३३ मध्ये समता सैनिक दलाचे प्रमुख पदाधिकारी पुढीलप्रमाणे होते. श्री. पंडीत रेवाराम कवाडे, श्री. शंकरराव मेश्राम, श्री. विट्ठलराव साळवे, श्री. रामचंद्र दुधे, हेड कॅप्टन, श्री. लक्ष्मण गंभीरा नारायणे, हेड कॅप्टन, श्री. विनायक जगन्नाथ चनगोले, हेड कॅप्टन.[८]

समता सैनिक दलाच्या दरवर्षी निवडणुका होऊन मोहल्यावर कप्तानाची नियुक्ती केल्या जात असे.[९] हे कप्तान आपआपल्या मोहल्यातील समता सैनिक दलाच्या स्वयंसेवकाचे नेतृत्व करून आपल्या समाजाच्या संरक्षणासाठी सिध्द राहत. डॉ. आंबेडकरांच्या जयंती उत्सवा प्रसंगी दलातर्फे मोठया शिस्तीने मिरवणूक काढली जात, गीते गायली जात. डॉ. आंबेडकरांनी स्वतंत्र मजुर पक्ष स्थापन केल्यानंतर या दलाने मजूर

पक्षांतर्गत काम करावे म्हणून सभा भरवून ठराव घेण्यात आले होते. त्याचप्रमाणे दलाने स्वतंत्र मजूर पक्षांतर्गत कार्य केल्यांचे दिसून येते.

दि. २१ सप्टेंबर १९४० रोजी पारडी, जि. नागपुर येथे स्वतंत्र मजुर पक्षाचे प्रांतिक सेक्रेटरी रेवाराम कवाडे यांचे अध्यक्षतेखाली समता सैनिक दलाच्या विद्यमाने जाहिर सभा घेण्यात आली होती. सभेला एच. एल. कोसारे, मेश्राम, निकोसे उपस्थित होते. श्री. कोसारे यांनी समता सैनिक दल व स्वतंत्र मजुर पक्षाच्या कार्याची माहिती देऊन डॉ. आंबेडकरांच्या कार्याप्रमाणे सर्वांनी आपले कार्य संघटीत केले पाहिजे आणि चळवळ अधिक जोरदार करण्याकरीता सर्वांनी झटले पाहिजे असे मत मांडून सभेत खालील ठराव पास करण्यात आले आहे.

1. अखिल भारतीय अस्पृश्यांचे एकमेव पुढारी आणि स्वतंत्र मजूर पक्षाचे जनक डॉ. आंबेडकर यांना ना. व्हाईसरॉयच्या कौंसिलमध्ये घेण्यात यावे आणि अस्पृश्य समाजाला त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणत कौंसिलमध्ये जागा देण्यात याव्यात.
2. सद्या चालू असलेल्या युध्दात ब्रिटीश सरकारला यश मिळावे.
3. डॉ. मुजे यांनी पत्रक काढून हिंदू महासभेच्या संमतीने अस्पृश्य वर्गाचे प्रतिनिधी ना. व्हाईसरॉयच्या कौसिलवर घेण्यात यावे असे म्हटले आहे. परंतू ही सभा डॉ. मुंजेच्या पत्रकाचा तीव्र निषेध करीत असून हिंदू महासभेला अस्पृश्यांच्या वतीने बोलण्याचा कोणताच अधिकार नाही. अस्पृश्याच्या वतीने फक्त अस्पृश्य समाजासच अधिकार असून डॉ. आंबेडकरांच्या प्रती ही सभा पुर्ण निष्ठा व्यक्त करते.
4. अत्यंत वाईट स्थितीमुळे जनता पत्रास सर्व जनतेने सक्रिय आर्थिक मदत करावी.
5. मध्यप्रांत — वऱ्हाड सरकारच्या सबॉर्डिनेट जजेस आणि सबइन्स्पेक्टर ऑफ पोलिस खात्यात अस्पृश्यांचे उमेदवार घेऊन आजपर्यंतची उणीव भरून काढावी.[१०]

अस्पृश्य सभा, परिषदांचे संरक्षण करणे, शांतता, सुव्यवस्था राखणे, सभा परिषदेतील उपस्थित लोकांची व्यवस्था राखून त्यांना मार्गदर्शन करणे, मिरवणुकीतील शिस्त, असामाजिक तत्त्वांवर देखरेख, स्त्री — मुलांची काळजी घेणे, पथसंचालन, कवायती, प्रबोधन शिबीरे घेऊन विद्यार्थी व समाजाला मार्गदर्शन करणे. अन्यायग्रस्त गावात भेटी देऊन अस्पृश्य दलित समाजाचे मनोधैर्य वाढविणे आदि कार्य समता सैनिक दल करीत असे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रत्यक्ष ज्या — ज्या सभेत असतील तेथे समता सैनिक दलाचा ताफा बॅन्डसहीत अगोदरच उपस्थित असे. प्रत्यक्ष डॉ. आंबेडकर येताच त्यांना सलामी देऊन मानवंदना दिली जाई. समोरासमोरच्या सैनिकांच्या काठ्या उंचावून, त्याची त्रिकोणाकृती करून त्यामधून डॉ. आंबेडकर व त्यांचे सहकारी जात. त्यावेळी बॅन्डचा ध्वनी सुरू होई.[११] ते दृश्य पाहून अस्पृश्यांसह स्पृश्यवर्गीयही आश्चर्यचकित होत. दि. १४ ऑक्टोंबर १९५६ रोजी डॉ. आंबेडकरांनी बौध्द धर्माची दिक्षा घेतली. याप्रसंगी दिक्षांत समारंभास जमलेल्या लाखो जनसमुदायाची ज्या शिस्तीने समता सैनिक दलाने व्यवस्था राखली त्याला जगाच्या इतिहासात तोड नाही.

रविवार दि. ०८ जानेवारी १९३९ रोजी परळ येथील कामगार मैदानावर मुंबईतील समता सैनिक दलाची वार्षिक परेड व पाहणी करताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दलाला मार्गदर्शन करताना म्हणाले होते की, समता सैनिक दलाचा सैनिक म्हणजे समाज सेवेसाठी तळहातावर शीर धरून लढण्यासाठी सज्ज झालेला निर्भय योध्दाच म्हटला पाहिजे. माणुसकीसाठी समतेचे उज्वल तत्व अंत: करणात तेवत ठेवून आपल्या कार्याची त्याने पुर्तता केली पाहिजे. हा सैनिक जातीभेद मानणार नाही. मी माणूस आहे, सर्वांना माणुसकीने वागवीत आणि विषमतेचे जहरी बीज समाजातून नाहिसे करीन असा बाणा बाळगणारा हाच खरा समता सैनिक दलाचा सैनिक. मला प्रत्येक सैनिकाला सांगायचे आहे की, सैनिक शब्द मोठा महत्वाचा आहे. आपण खात्रीने बाजार बुगणे नाहीत आपले कार्य करीत असताना तुम्ही सर्वजण फलटणीतच आहात ही भावना मनात बाळगली पाहिजे. सभेच्या वेळी जो अफाट जनसमुदाय जमतो त्याचा योग्य बंदोबस्त ठेवताना आपण सैनिकांनी काळजी घेतली पाहिजे. सैनिक म्हणजे शिस्तीचा शिलेदार. केवळ शिस्तीकरीता वेळ प्रसंगी सर्व प्रकारच्या संकटांना तोंड देणे आवश्यक आहे. हा समज यापुढे उज्वल समाज सेवेने पुरा करा. म्हणजे आपले इच्छित ध्येय आपण साध्य केले असे म्हणणे सत्य होईल.[१२]

दि. २० जुलै १९४२ रोजी दुपारी १२.३० वाजता पंजाबचे पुढारी सरदार गोपाल सिंग एम.बी.ई., एम.एल.ए. यांचे अध्यक्षतेखाली समता सैनिक दलाचे प्रथम अधिवेशन भरले होते. अखिल भारतीय दलित वर्ग परिषदेच्या भव्य मंडपात भरलेल्या या अधिवेशनाप्रसंगी भारतातील अनेक मान्यवर दलित वर्गाचे पुढारी व स्वत: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर उपस्थित होते. या अधिवेशनात समता सैनिक दलाचे कार्यकारी मंडळ निवडण्यात आले होते. स्वागताध्यक्ष —श्री. ए.एल.कोसारे, बी.ए., कार्यकारी अध्यक्ष —श्री. एस.व्ही.रामटेके, उपाध्यक्ष — श्री. आर.जी.मेश्राम, उपाध्यक्ष —श्री. टी.एस. लोणारे, कमांडर — इन — चीफ—श्री. एस.एन. डोंगरे,असिस्टंट कमांडर — श्री. डब्ल्यू. एल. वाघमारे जनरल सेक्रेटरी — श्री. आर.आर. पाटील सेक्रेटरी — श्री. एस.डी.माणके जॉईन्ट सेक्रेटरी —श्री. पंजाब शेंभरकर, जॉईन्ट सेक्रेटरी— श्री. के.आर. माणके, जॉईन्ट सेक्रेटरी,—श्री. पी.डी. मेश्राम जॉईन्ट सेक्रेटरी—श्री. व्ही.एस. चारभे, सभासद — श्री. वाय.टी. गायकवाड, श्री. उमराव मुरारकर श्री. सखाराम चाहांदे, श्री. गोविंद कावरे, श्री. एम.झेड वानखडे [१३] यांची एकमताने निवड करण्यात आली होती.

या अधिवेशनाला जवळपास सत्तर हजार स्त्री—पुरूष उपस्थित होते. अधिवेशनाचे स्वागताध्यक्ष श्री. ए.एल. कोसारे आपल्या भाषणात म्हणाले की, ''डॉ. आंबेडकरांनी स्थापन केलेल्या समता सैनिक दलाच्या घटनानांदाने संपूर्ण महाराष्ट्र खडबडून जागा झाला आहे. कणखर वृत्तीने हिंदूधर्माची हाडे खिळखिळी करून, मानवतेच्या सर्वोत्तम व सर्वोच्च समता तत्त्वाचा झेंडा सर्वांच्या वर आकाशात फडकत ठेवायचा चंग आत संबंध अस्पृश्य समाजाने बांधलेला आहे. त्याचेच आजची ही परिषद मुर्तीमंत प्रतिक आहे! आपले हक्क आपणच वाटेल त्या उपयांनी मिळविले तरच ते मिळतील असा आजवराचा आपला अनुभव आहे. म्हणूनच समता सैनिक दलासारख्या संस्थेची नितांत आवश्यकता असून या चळवळीचे बीज मध्यप्रांत, मुंबई या दोन प्रांतातच न ठेवता ते संबध हिंदुस्थनाच्या कोपऱ्या — कोपऱ्यात नेऊन टाकणे व त्यांची मशागत करणे आपले कर्तव्य आहे. आपण हिंदुस्थानाच्या निरनिराळया प्रांतातुन येथे जमला आहात. आणि हे कार्य आपण सुलभतेने पार पाडाला अशी आम्हास खात्री आहे. हे कार्य आपण केले की आपल्या एंकदर चळवळीची इमारत आपण भरभक्कम पायावर उभारीत आहोत असा आत्मविश्वास आपणा सर्वांचा राहील.'' [१४] परिषदेचे अध्यक्ष सरदार गोपालसिंग आपल्या भाषणात म्हणाले की, ''अस्पृश्यता व त्याव्दारे होणारा असहय जुलूम नष्ट करण्याकरीता आपल्या तरूणांनी सैनिकांच्या विचारांनी प्रेरीत होऊन संघटीत होणे हे त्यांचे पवित्र कर्तव्य आहे. विषमवर्ण व्यवस्थेला आपण झुगारून दिले पाहिजे. हया अमानुषतेविरूध्द आपल्या तरूणांनी बड करण्यास तयार झाले पाहिजे आणि समता प्रस्थापित केली पाहिजे. याच मुलभूत तत्वांच्या पाठिशी प्रत्येक सैनिक उभा राहील असा माझा विश्वास आहे आणि याच हेतुने प्रेरित होऊन आपले पुजनीय डॉ. आंबेडकर यांनी समता सैनिक दलाची स्थापना केली आहे. कॉग्रेस व गांधीजीचा उल्लेख करीत ते पुढे म्हणाले की, या देशातील सात कोटी हिंदू लोक इस्लाम धर्मात गेले, पन्नास लाख लोकांनी ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार केला आणि चाळीस लाख लोकांनी गुरूनानकांच्या धर्माचा अंगीकार केला तरी हिंदू हे तग धरून अद्याप जिवंत राहीले आहेत. परंतु दहा कोटी अस्पृश्यांनी सामाजिक जुलूम करणाऱ्यांचा साथ सोडला तर हिंदू संस्कृती, हिंदू विचार, हिदू धर्म व हिंदू समाज छिन्नविछिन्न होऊन तुकडे — तुकडे झाल्याशिवाय राहणार नाही.[१५]

समता सैनिक दलाचे संचालक व स्वयंसेवकांचे आभर मानताना ते पुढे म्हणतात की, '' डॉ. आंबेडकरांचे रेल्वे स्टेशनवर आगमन होताच त्यांना पाहण्याकरीता उफाळलेल्या अफाट जनसमुदायला थोपवून अत्यंत शिस्तीने त्यांची मिरवणूक सभा मंडपात आणून, या भव्य मडपाचे संरक्षण आणि अधिवेशनाच्या कार्यक्रमाप्रसंगी उपस्थित असलेल्या एक लाखाच्यावर लोकांत सुव्यवस्था व शांतता राखण्याचे जे कार्य समता सैनिक दलाने केले ते निर्विवाद कौतुकास्पद आहे. मी त्या दिवसाची अपेक्षा करतो की, जेव्हा या देशात एक लाख लाल डगलेवाले सैनिक जय्यत तयार होतील आणि या देशातील आपल्या समाज बांधवांच्या इज्जत अब्रुचे व स्वाभिमानाचे संरक्षण करण्याकरीता आपल्या रक्ताच्या शेवटचा बिंदू सांडेपर्यत लढवतील. मी पंजाबला परतल्यावर तेथील तरूण वर्गाला याच पध्दतीने संघटीत करण्याचा प्रयत्न करील. आपल्या तरूणांना संघटीत करण्याच्या कार्यात आपण सफल झालो तर आपले अर्धेअधिक कार्य झाल्यासारखे आहे.[१६]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या अधिवेशनात मार्गदर्शन करताना म्हणाले होते, ''मध्यप्रांतात उभारण्यात आलेले हे स्वयंसेवकाचे विस्तृत दल पाहून मला अत्यानंद होत आहे. समता सैनिक दल हे आपल्या सर्वसामान्य चळवळीचे अभिन्न अंग आहे. वास्तविक ते एक शक्तीशाली शस्त्र आहे. एक वेळ अशी होती की त्यावेळी आपला उद्देश आपल्या समाजाला हिंदू समाजाचे एक अभिन्न अंग मानून त्यांच्या बरोबरीने

समानतेचे स्थान मिळावे, असा होता. याच उद्देशपुर्तीकरीता समता सैनिक दलाची स्थापना झाली होती. परंतु आज भारताच्या राष्ट्रीय जीवनातील आपण वेगळा व स्वतंत्र असा घटक असून हिंदूच्या बरोबरीचे आहोत. अशी आपली भुमिका आहे. समता सैनिक दलाच्या स्वयंसेवकांना आव्हान देण्याचे धाडस अद्यापपावेतो कुणीही केलेले नाही. आम्ही आपल्या ज्या राजकिय व सामाजिक चळवळी कोणत्याही प्रकारे उपद्रव न होता चालविल्या आहेत, त्यांचे श्रेय आपल्या स्वयंसेवक दलाला आहे. आपल्यावर त्यांच्या कृतज्ञतेचे फार मोठे ऋण आहे.'' या अधिवेशनातील उपस्थित प्रचंड जनसमुदाय पाहून डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, ''मध्यप्रांतात स्वयंसेवक दलाच्या विस्तारात मुंबईला फारच मागे टाकलेले आहे. याबाबतीत मला तुमचे कौतुक करावेसे वाटते. स्वयंसेवक दलाच्या आवश्यकतेवर मी अनन्यभावाने विश्वास करतो. हे दलाचे संघटन तर चालू ठेवलेच पाहिजे, शिवाय याच्या शाखा प्रत्येक प्रांतात स्थापन झाल्या पाहिजेत आणि या संघटनेचा विस्तार एवढ्या विस्तृत प्रमाणावर करण्यात यावा की दलित वर्गातील प्रत्येक युवक हा त्या दलाचा सदस्य झालेला असावा.[१७]

या अधिवेशनात खालील ठराव घेण्यात आले होते. ठराव क्र.१ :

अ) ही परिषद नागपुर येथील अखिल भारतीय दलित परिषदेत मंजुर झालेल्या सर्व ठरांवाना हार्दिक पाठिंबा देते आणि सदर ठरावाची सक्रिय अंमलबजावणी करताना समता सैनिक दल तन—मन—धने आपले कर्तव्य पार पाडील असे जाहिर करते.

ब) प्रत्येक प्रांतात व शहरात समता सैनिक दलाच्या शाखा स्थापन करण्याची दलाच्या चाहत्यांना विनंती करते.

क) अखिल भारतीय समता सैनिक दलाची घटना तयार करण्याकरीता दलाच्या अधिकाऱ्यांची खालीलप्रमाणे एक पोट कमिटी नेमण्यात येत आहे. या कमिटीने मुंबई — मध्यप्रांत व इतरत्र समता सैनिक दलाच्या घटना तपासून अखिल भारतीय दलास पोषक अशी घटना तयार करावी.

१) श्री. एम.एम. ससाळेकर, जनरल सेक्रेटरी, समता सैनिक दल, मुंबई

२) श्री. एस.बी.जाधव, सेक्रेटरी, समता सैनिक दल, मुंबई

३) श्री. आर. आर. पाटील, जनरल सेक्रेटरी, समता सैनिक दल, मध्यप्रांत — वऱ्हाड

४) श्री. ए.एल. कोसारे, अध्यक्ष समता सैनिक दल, मध्यप्रांत — वऱ्हाड

५) श्री. पी.एल.के. तालीब, पी.एच.डी.

लखनौ (यु.पी.)ठराव क्र.२ :— व्दितीय महायुध्दातील फॅसिस्टांन विरोधी अखिल भारतीय जनतेची अभेद्य एकजूट अशी फळी उभारण्याचा अनुरोध ही परिषद सर्व हिंदी जनतेस करते. ठराव क्र.३ :— समता सैनिक दलाचे दुसरे अधिवेशन पंजाब येथे ज्यावेळी अखिल भारतीय दलित वर्ग परिषद भरेल त्याचवेळी घेण्यात यावे.[१८]

या परिषदेपासूनच अखिल भारतीय दलित वर्ग परिषदेच्या सभा मंडपात समता सैनिक दलाचेही अधिवेशन घेण्यात येऊ लागले होते. दि. ५ व ६ मे १९४५ रोजी मुंबई येथे अखिल भारतीय दलित फेडरेशनच्या तृतीय अधिवेशनाप्रसंगी दुपारी श्री. जे.एच. सुब्बय्या यांचे अध्यक्षतेखाली समता सैनिक दलाचे अधिवेशन भरवून त्यात अस्पृश्य वर्गातील तरूणांना या संघटनेत हजारोंच्या संख्येने सामील होण्याचे आवाहन करण्यात आले होते.[१९]

इस १९४६ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीपुर्वी डॉ. आंबेडकर शेड्युल्ड कास्टस् फेडरेशनच्या उमेदवरांच्या प्रचाराकरीता नागपुरला आले असता नागपुर येथे दि. १४ डिसेंबर १९४५ रोजी अखिल भारतीय समता सैनिक दलांचे अध्यक्ष श्री. जे.एच. सुब्बय्या यांचे अध्यक्षतेखाली प्रदेश समता सैनिक दलाचे जाहिर संमेलन भरविण्यात आले होते. या संमेलनाप्रसंगी श्री. जे.एच. सुब्बय्या यांनी आव्हान केले होते की, ''समता सैनिक दलाचा विकास नियमित सैनिकात होणे आवश्यक वाटते. दलाचे महत्वाचे कार्य अस्पृश्य वर्गाचे हक्क मिळविण्यास सहाय्य करणे हे आहे. परंतु त्या बरोबरच अस्पृश्य समाजावर प्रतिदिन होणाऱ्या अनेक अन्याय व अत्याचारांचा प्रतिकार करणे, हे त्यांचे कर्तव्य ठरते. समता सैनिक दलाच्या स्वयसेवकांनी शेड्युल्ड कास्टस् फेडेरेशनच्या नेतृत्वाखाली कार्य करावे आणि प्रांतिक निवडणुकीत सर्वतोपरी आपले सहकार्य द्यावे'' याच प्रसंगी श्री. सुब्बय्या यांनी शेड्युल्ड कास्टस् फेडेरेशनच्या नेतृत्वात अखिल भारतीय स्तरावर 'शेड्युल्ड कास्ट चेंबर ऑफ कॉमर्स' ची स्थापना करण्यात येणार असल्याचेही जाहिर केले होते.[२०]

निष्कर्ष :—

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्थापना केलेल्या समता सैनिक दलाचे निश्चित ध्येय हे स्पृश्य वर्गाच्या घातक भेदनितीला छेद देऊन, समाजिक जुलूम, अन्याय, अत्याचाराला प्रतिबंध करणे हा होता. अस्पृश्य समाजाला सार्वजनिक हक्क मिळवून देण्यासाठी जी आंदोलने झाली त्यात समता सैनिक दलाने महत्वाची भुमिका निभावली. त्या काळात कॉग्रेसचे गुंड, सनातनी प्रवृत्तीचे लोक दलितांच्या सभा, समारंभात अडथळे आणत व सभा उधळून टाकीत. दलितावर अन्यय, अत्याचार करीत अशा प्रवृत्ती पासून दलित सभा — परिषदांचे सरंक्षण करण्याची भुमिका समता सैनिक दलाने पार पाडली. त्यामुळे डॉ. आंबेडकर म्हणतात '' आपल्या राजकिय चळवळी बिना छळवणूकीशिवाय चालत आहेत याचे कारण म्हणजे आपल्या स्वयसेवक संघाची शक्ती हेच होय.''

संदर्भसुची :—

1. मून,वसंत.(संपा)—डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे,खंड —१८, भाग —२, २००२,पृ.२४३,२४४
2. लोखंडे, भाऊ. हि.गो. — डॉ. आंबेडकरी सैनिकांची गौरवगाथा, पृ. १३९,
3. कित्ता, पृ. १४०
4. कित्ता, पृ. १४२,१४३,
5. कित्ता, पृ. १४०,
6. जामगडे, विनायक. (संपा.)—कर्मवीर बाबू हरीदास आवळे गौरव विशेषांक, २००६, पृ.५१,
7. जनता, दि. १७ फेब्रुवारी १९३४,
8. कोसारे, एच.एल. — विदर्भातील दलित चळवळीचा इतिहास, १९८४, पृ. २५१,
9. कित्ता, पृ. २५३,
10. सहस्त्रबुध्दे, गं.नि. (संपा.) — जनता, मुंबई, दि. २८ सप्टेंबर १९४०,
11. कांबळे, बबन (संपा.) — दै. सम्राट, मुंबई, दि. २० फेब्रुवारी २००७,
12. कद्रेकर, भा.र. (संपा.) — जनता, मुंबई, दि. १४ जानेवारी १९३९
13. Report of the proceedings of Samata Sainik Dal Conference, First Session, Held at. Nagpur,On July 20, 1942, pp.91,
14. Ibid., pp 67-70,
15. Ibid., pp 72-75
16. Ibid.
17. Ibid., pp 77-80
18. Ibid., pp 75-77
19. लोकयुध्द, साप्ताहिक, मुंबई, दि. 31 मे 1945
20. द्रविड, एन.ए. (संपा.) — हितवाद, नागपुर, दि. १५ डिसेंबर १९४५

इच्छामरणाचा किवा सन्मानाने मरण्याचा हक्क

प्रा. आनंद वनदेव पवार

एस. एस. व्ही. पी. एस. साहित्य आणि वाणिज्य महाविद्यालय धुळे

गोषवारा :

काही दिवसांपूर्वी कर्नाटक राज्य सरकारने इच्छामरणाला काही अटींसह मान्यता दिली. असा कायदा करणारे कर्नाटक हे दुसरे राज्य आहे. या आधी केरळने असा कायदा केला आहे. त्याचबरोबर नुकतेच १३ वर्षे कोमात असलेल्या हर्षित राणा या ३२ वर्षीय तरुणाच्या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने ईच्छामरणाचा किवा सन्मानाने मरण्याच्या हक्काची कायदेशीर प्रक्रिया स्पष्ट केली आहे. भारतीय संविधानातील मुलभूत हक्कांमध्ये दिलेल्या स्वातंत्र्याच्या हक्कात कलम २१ नुसार 'जगण्याचा अधिकार' दिलेला आहे. यामध्ये सन्मानाने मृत्यूचा अधिकारही समाविष्ट असल्याचे प्रतिपादन न्यायालयाने केले आहे. सर्वोच्च न्यायालयाने 'कॉमन कॉज' खटल्यात 'लिव्हिंग विल' (Living Will) किंवा 'इच्छापत्र' मान्य केले आहे, ज्याद्वारे रुग्ण भविष्यात कोमात गेल्यास किंवा असाध्य आजारी पडल्यास स्वतः उपचारांची दिशा ठरवू शकतो. त्या अनुषंगाने प्रस्तुत लेखात ईच्छामरणाचा हक्काची चर्चा करण्यात आली आहे. ईच्छामरणाचा हक्क म्हणजे काय? कोणत्या प्रकारच्या ईच्छामरणाला आपल्या देशात सशर्त परवानगी देण्यात आलेली आहे? त्याबाबत विविध खटल्यांमध्ये न्यायालयाने आजतागायत कोणते निर्णय दिलेले आहेत? याचा उहापोह या लेखात केलेला आहे. तसेच या हक्कासंबंधी समर्थनार्थ आणि विरोधी मुद्द्यांचे विश्लेषण या लेखात केले आहे.

मूळ शब्द : भारतीय संविधान, जगण्याचा हक्क, इच्छामरणाचा हक्क, न्यायालयीन निर्णय

प्रस्तावना :

राज्यशास्त्र विषयात मानवी हक्क या घटकाचा अभ्यास करत असताना इच्छामरण म्हणजेच सन्मानाने मरण्याच्या हक्क जाणून घेणे आवश्यक ठरते. मृत्यू म्हटले की एक प्रकारची घबराट -थरकाप! त्यामुळे मृत्यूविषयी बोलणे देखील अमंगळ. मृत्यूची सांगड पाप पुण्याशी घातल्याने श्रद्धा-अंधश्रद्धा यांच्या गुंत्यात सामान्य माणूस पुन्हा भरडला जातो. निरोगी माणूस हा मृत्यूला चार हात लांब ठेवूनच जगत असतो. पण तेच शरीर रोगग्रस्त झाले तर जगण्यासाठी औषधे व औषधांसाठीच जगणे झाले, तर मग जगायचे तरी कशासाठी ? हा प्रश्न मनात आल्यावाचून राहत नाही. ह्या मरणयातना भोगत आणि दुसऱ्यांवर अवलंबून राहून जगण्यापेक्षा मेलेल बर असाविचार अनेक रुग्ण मांडतांना दिसतात. प्रसंगी इच्छा मरणाची परवानगी मागतात. जिवंत माणसाची हत्या करणे कायद्याने -नैतिकतेने गुन्हा आहे. स्वतःची हत्या करणे म्हणजेच आत्महत्या करणे हा देखील कायद्याने गुन्हा आहे. पण जर रोगिष्ट होऊन,मरणाची वाट पहात कण्हत-कोमात जाऊन बिछान्यावर दुसऱ्यांच्या मदतीशिवायच जगणं टाळण्यासाठी इच्छा मरणाचा मार्ग चोखाळला तर त्यात वावगे ते काय? त्या अनुषंगाने या हक्कांसंबंधी भारतातील लेखाजोखा जाणण्याचा प्रयत्न या लेखात करण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे :

१) इच्छामरणाचा किवा सन्मानाने मरण्याचा हक्क जाणून घेणे.
२) भारतीय संविधानातील ईच्छामरणाचा किवा सन्मानाने मरण्याचा हक्कासंबंधी तरतुदी जाणून घेणे.
३) इच्छामरणाचा किवा सन्मानाने मरण्याचा हक्कासंबंधी भारतातील न्यायालयीन निर्णयांचा आढावा घेणे.
४) इच्छामरणाचा किवा सन्मानाने मरण्याचा हक्कासंबंधी विविध मुद्द्यांचा आढावा घेणे.

प्रश्न:

१. इच्छामरणाचा किवा सन्मानाने मरणाचा हक्क म्हणजे काय?
२. कोणत्या प्रकारच्या इच्छामरणाला आपल्या देशात सशर्त परवानगी देण्यात आलेली आहे
३. भारतात इच्छामरणाचा किवा सन्मानाने मरणाचा हक्कासंबंधी विविध खटल्यांमध्ये न्यायालयाने आजतागायत कोणते निर्णय दिलेले आहेत?
४. इच्छामरणाचा किवा सन्मानाने मरणाचा हक्कांसंबंधी विविध मुद्दे कोणते?

संशोधन पध्दत : प्रस्तुत अध्ययनासाठी द्वितीय तथ्याचा वापर करण्यात आला आहे. समस्येच्या विस्तृत आकलनासाठी संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे आणि इंटरनेटवरील तथ्यांचा आधार घेण्यात आला आहे.

लेखाची रचना :

भारतात सर्वोच्च न्यायालयाने 'निष्क्रिय इच्छामरण' (Passive Euthanasia) कायदेशीर ठरवले असून, असाध्य आजारी किंवा मेंदू मृत रुग्णांना 'सन्मानाने मरण्याचा अधिकार' (Right to die with dignity) कलम २१ अंतर्गत मान्य केला आहे. लाईफ सपोर्ट प्रणाली (व्हेंटिलेटर) काढण्याची परवानगी देऊन वेदनामुक्त मृत्यूची सुविधा दिली जाते, मात्र सक्रिय इच्छामरणास बंदी आहे.

इच्छामरण म्हणजे काय?

इच्छामरण म्हणजे एखाद्या व्यक्तीला जेव्हा असाध्य किंवा जीवघेणा आजार असतो तेव्हा त्यांना तीव्र वेदना किंवा त्रासातून मुक्त करण्यासाठी, जाणीवपूर्वक त्यांचे जीवन संपवण्याची प्रथा होय.

प्रकार :

प्रकार	व्याख्या	भारतातील स्थिती
निष्क्रिय इच्छामरण	एखाद्या व्यक्तीला नैसर्गिकरित्या मृत्यू येऊ देण्यासाठी जीवनरक्षक उपचार (जसे की व्हेंटिलेटर किंवा फीडिंग ट्यूब) थांबवणे किंवा रोखून धरणे.	कायदेशीर (मार्गदर्शक तत्वांसह)
सक्रिय इच्छामरण	रुग्णाचा जीव जाणूनबुजून संपवण्यासाठी प्राणघातक पदार्थांचा वापर करणे (उदा. प्राणघातक इंजेक्शन).	बेकायदेशीर

- निष्क्रिय इच्छामरण (Passive Euthanasia): यामध्ये रुग्णाला जिवंत ठेवणारी औषधे किंवा यंत्रणा (उदा. व्हेंटिलेटर, फीडिंग ट्यूब) बंद केली जाते, ज्यामुळे नैसर्गिक मृत्यू होतो. भारतात हे कायदेशीर आहे.
- सक्रिय इच्छामरण (Active Euthanasia): यामध्ये डॉक्टरांद्वारे औषध देऊन रुग्णाचा जीव घेतला जातो. हे भारतात बेकायदेशीर आणि फौजदारी गुन्हा आहे.

भारतात निष्क्रिय इच्छामरणासंबंधी न्यायालयीन निर्णय:

भूतकाळातील भारतीय न्यायपालिकेने ईच्छामरणाचा किवा सन्मानाने मरण्याचा हक्कासंबंधी दिलेल्या निर्णयांचा आढावा घेतल्यास असे दिसून येते की "जगण्याच्या अधिकारात" (अनुच्छेद २१) "सन्मानाने मरण्याच्या अधिकाराचा" समावेश होतो की नाही याबाबत न्यायालयाची भूमिका कालानुरूप बदलत गेलेली आहे.

1. **पी. रथिनम खटला (१९९४):** या खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की, जगण्याच्या हक्कात सन्मानाने मरण्याच्या हक्काचाही समावेश होतो. सर्वोच्च न्यायालयाने इतर मूलभूत हक्कांशी समांतरता दर्शवली की ,ज्याप्रमाणे अनुच्छेद १९ अंतर्गत भाषण स्वातंत्र्याच्या हक्कात बोलण्याचा हक्क तर आहेच, पण त्यात न बोलण्याचा हक्कदेखील समाविष्ट आहे, त्याचप्रमाणे अनुच्छेद २१ अंतर्गत जगण्याच्या हक्कात सन्मानाने मरण्याच्या हक्कदेखील समाविष्ट आहे.
2. **ज्ञान कौर खटला (१९९६):** या खटल्यात न्यायालयाने पी. रथिनम विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया खटल्यातील पूर्वीचा निर्णय रद्द केला आणि असे प्रतिपादन केले की भारतीय संविधानातील अनुच्छेद २१ जीवन आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे संरक्षण करते, आणि त्यात जीवन संपवण्याच्या हक्काचा समावेश होईल असा अर्थ लावला जाऊ शकत नाही, तसेच आत्महत्या करणे हे जीवनाचे एक अनैसर्गिक निर्मूलन आहे.

3. **अरुणा शानबाग प्रकरण (२०११):** या ऐतिहासिक खटल्यात, सर्वोच्च न्यायालयाने अनेक दशकांपासून सतत अचेतन अवस्थेत असलेल्या अरुणा शानबाग यांच्यासाठी निष्क्रिय इच्छामरणाच्या मुद्द्यावर निर्णय दिला.

   या खटल्यात भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने कडक सुरक्षा उपायांसह निष्क्रिय इच्छामरणाला परवानगी दिली. न्यायालयाने असे मत मांडले की, असमर्थ रुग्णाचे जीवनरक्षक प्रणाली काढून घेण्यास काही विशिष्ट परिस्थितीत परवानगी दिली जाऊ शकते, परंतु असा निर्णय केवळ नातेवाईक किंवा डॉक्टर घेऊ शकत नाहीत. त्याऐवजी, संबंधित उच्च न्यायालयाने रुग्णाच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी, पॅरेन्स पॅट्रिया सिद्धांतानुसार कार्य करत, भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २२६ अंतर्गत निर्णयाला मान्यता दिली पाहिजे. न्यायालयाने मंजुरी देण्यापूर्वी तज्ञांच्या वैद्यकीय मंडळाचे मत घेणे आणि नातेवाईक/ जवळच्या प्रतिनिधीशी सल्लामसलत करणे आवश्यक असल्याची एक कार्यपद्धती देखील निश्चित केली.

4. **कॉमन कॉज विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया (२०१८):** घटनापीठाने घोषित केले की सन्मानाने मरण्याचा अधिकार हा अनुच्छेद २१ अंतर्गत एक मूलभूत अधिकार आहे. त्यांनी निष्क्रिय इच्छामरणाला कायदेशीर मान्यता दिली आणि "लिव्हिंग विल्स"ची वैधता मान्य केली.

   २०१८ मध्ये निश्चित केलेल्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये २०२३ मध्ये अधिक सुधारणा करण्यात आली आणि ती एकत्रितपणे 'कॉमन कॉज मार्गदर्शक तत्वे' म्हणून ओळखली जातात. ही मार्गदर्शक तत्वे दोन मुख्य तत्वांवर आधारित आहेत: हस्तक्षेप हा “वैद्यकीय उपचार” म्हणून पात्र ठरला पाहिजे आणि तो थांबवणे हे रुग्णाच्या “सर्वोत्तम हिताचे” असले पाहिजे. गैरवापर टाळण्यासाठी न्यायालयाने प्राथमिक आणि दुय्यम वैद्यकीय मंडळांच्या मंजुरीसह सुरक्षा उपाययोजना देखील लागू केल्या .

5. **हरीश राणा विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर (२०२६):** भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने ३२ वर्षीय हरीश राणा यांच्यासाठी निष्क्रिय इच्छामरणाला अधिकृत केले, जे २०१३ च्या अपघातापासून सतत अचेतन अवस्थेत होते. न्यायालयाने असे मानले की क्लिनिकली असिस्टेड न्यूट्रिशन अँड हायड्रेशन (CANH) हे वैद्यकीय उपचार म्हणून गणले जाते, कारण त्यासाठी विशेष वैद्यकीय देखरेख आणि सतत निरीक्षणाची आवश्यकता असते. त्या दुर्धर आजारातून बरे होणे अशक्य असल्याने आणि उपचाराने कोणताही उपचारात्मक फायदा होत नसल्याने, तो उपचार थांबवणे हे रुग्णाच्या हिताचे मानले गेले. न्यायालयाने "सन्माननीय निरोप देण्यावर " लक्ष केंद्रित केले आणि असा आदेश दिला की, रुग्णाला वेदना होणार नाहीत याची खात्री करण्यासाठी, माघार घेण्याच्या प्रक्रियेला एम्समधील एका भक्कम उपशामक काळजी योजनेचा आधार असला पाहिजे.

निष्क्रिय इच्छामरणाचे समर्थनार्थ प्रमुख मुद्दे -

१) काळजीवाहकावरील भार : 'सन्मानाने मरण्याचा हक्क' समर्थकांचा असा युक्तिवाद आहे की, ज्या लोकांना असाध्य, क्षयकारी, अपंगत्व आणणारा किंवा दुर्बळ करणारा आजार आहे, त्यांना सन्मानाने मरण्याची परवानगी दिली पाहिजे. हा युक्तिवाद अशा लोकांसाठीही पुढे मांडला जातो, ज्यांना गंभीर मानसिक आजारासारखा प्राणघातक नसलेला, पण दीर्घकाळ चालणारा दुर्बळ करणारा आजार आहे. अशा बहुतेक याचिका पीडित व्यक्ती, त्यांचे कुटुंबीय किंवा त्यांचे काळजीवाहक दाखल करतात. काळजीवाहकावरील भार प्रचंड असतो आणि तो आर्थिक, भावनिक, वेळ, शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक अशा विविध क्षेत्रांमध्ये विभागलेला असतो. त्यामुळे, मानसिक आजार असलेल्या

व्यक्तीच्या कुटुंबीयांकडून रुग्णाला किंवा त्यांना विष देण्याची विनंती क्वचितच ऐकू येते. राज्यांची अकार्यक्षमता, उदासीनता आणि आरोग्यावरील गुंतवणुकीचा अभाव यांमुळे 'जगण्याच्या हक्का'ची थट्टा होत आहे.

२) उपचार नाकारणे : वैद्यकीय उपचार नाकारण्याचा अधिकार कायद्यात मान्यताप्राप्त आहे, ज्यामध्ये जीवन टिकवणारे किंवा वाढवणारे वैद्यकीय उपचार देखील समाविष्ट आहेत. उदाहरणार्थ, रक्ताच्या कर्करोगाने ग्रस्त असलेला रुग्ण उपचार नाकारू शकतो किंवा नासोगॅस्ट्रिक ट्यूबद्वारे दिले जाणारे अन्न नाकारू शकतो. उपचार नाकारण्याच्या अधिकाराची मान्यता निष्क्रिय इच्छामरणाला मार्ग मोकळा करते. अनेक जण असा युक्तिवाद करतात की १६ आठवड्यांपूर्वी गर्भधारणेचा वैद्यकीय गर्भपात करण्याची परवानगी देणे हे देखील सक्रिय अनैच्छिक इच्छामरणाचेच एक स्वरूप आहे. विकृत बाळांच्या दयामरणाचा हा मुद्दा हॉलंडमध्ये आधीच चर्चेत आहे

३) मरण्याचा हक्क : दीर्घकाळ बेशुद्ध अवस्थेत असलेले किंवा दीर्घकालीन आजाराने ग्रस्त असलेले अनेक रुग्ण आपल्या कुटुंबियांवर ओझे बनू इच्छित नाहीत. सन्मानाने 'मरण्याच्या हक्काचा' आदर करून 'जगण्याच्या हक्काचे' रक्षण करण्याचा एक मार्ग म्हणून इच्छामरणाचा विचार केला जाऊ शकतो.

४) अवयव प्रत्यारोपणास प्रोत्साहन देणे : असाध्य आजाराने ग्रस्त रुग्णांमध्ये इच्छामरणामुळे अवयवदानासाठी समर्थन करण्याची संधी मिळते. यामुळे अवयव निकामी झालेल्या आणि प्रत्यारोपणाच्या प्रतीक्षेत असलेल्या अनेक रुग्णांना मदत होईल. इच्छामरण केवळ असाध्य आजाराने ग्रस्त रुग्णांना 'मरण्याचा हक्क'च देत नाही, तर अवयवांची गरज असलेल्या रुग्णांना 'जगण्याचा हक्क' देखील देते.

५) भारतीय संविधानानुसार 'जगण्याचा हक्क' हा जीवनाच्या संरक्षणाच्या दिशेने एक सकारात्मक पाऊल आहे. त्यामुळे, 'अन्न, सुरक्षित पिण्याचे पाणी आणि आरोग्यसेवा' पुरवून 'जगण्याच्या हक्का'चे हे कर्तव्य पूर्ण करण्याची तातडीची गरज आहे. याउलट, अन्नाचा हक्क, पाण्याचा हक्क, शिक्षणाचा हक्क आणि आरोग्यसेवेचा हक्क यांसारख्या सामाजिक-आर्थिक हक्कांना प्रोत्साहन देणे, त्यांचे संरक्षण करणे आणि ते पूर्ण करण्याची जबाबदारी राज्याची नाही, जे जगण्याच्या हक्काचे मूलभूत आणि अत्यावश्यक घटक आहेत. आजपर्यंत, बहुतेक राज्यांनी असाध्य रोगाने ग्रस्त असलेल्या लोकांना उपशामक काळजी पुरवून आधार देण्यासाठी काहीही केलेले नाही. जर राज्याने वाजवी दर्जाची आरोग्यसेवा पुरवण्याची जबाबदारी घेतली, तर इच्छामरणाचे बहुसंख्य समर्थक निश्चितपणे आपल्या भूमिकेचा पुनर्विचार करतील. आम्ही सर्वोच्च न्यायालयाच्या त्या निर्णयाचे समर्थन करतो की, आपला समकालीन समाज आणि सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था हा संवेदनशील मुद्दा हाताळण्यासाठी पुरेशी परिपक्व नाही, त्यामुळे तो रोखून धरणे आवश्यक आहे. तथापि, अपंगांना आरोग्यसेवा पुरवण्याबाबत समाजाच्या आणि गरीब लोकांना आरोग्यसेवा पुरवण्याबाबत सार्वजनिक आरोग्य क्षेत्राच्या विकासावर अवलंबून, काही वर्षांनी या मुद्द्याचे पुन्हा परीक्षण करणे आवश्यक आहे. या संवेदनशील विषयावरील निर्णय राखून ठेवण्याचा सर्वोच्च न्यायालयाचा निकाल, असाध्य रोग्यांच्या आरोग्यसेवेच्या नव्या युगाच्या दिशेने टाकलेले पहिले पाऊल आहे. जेव्हा एखादी गुंतागुंतीची वैद्यकीय, सामाजिक आणि कायदेशीर कोंडी निर्माण होते, तेव्हा समाजात सलोखा टिकवून ठेवण्यासाठी हा निकाल देण्यात आला आहे. विधी आयोग अहवाल-१९६६ च्या शिफारशीनुसार, असाध्य रोग्यांच्या आणि त्यांची काळजी घेणाऱ्या वैद्यकीय व्यावसायिकांच्या संरक्षणासाठी कायदा करण्याची गरज आहे . आपल्या आरोग्यसेवा प्रणालीमध्ये गुंतवणूक करण्याचीही तातडीची गरज आहे, जेणेकरून आजारपणाने त्रस्त असलेल्या गरीब लोकांना मोफत आरोग्यसेवा मिळू शकेल. आरोग्यसेवेतील गुंतवणूक ही दानधर्म नाही; 'आरोग्याचा हक्क' हा आपल्या संविधानाच्या 'जीवनाच्या हक्का'अंतर्गत प्रदान केलेला आहे.

निष्क्रिय इच्छामरणाच्या विरोधातील प्रमुख मुद्दे -

१) दुर्बळांना काढून टाकणे : इच्छामरणाचे विरोधक असा युक्तिवाद करतात की जर आपण 'सन्मानाने मरण्याचा अधिकार' स्वीकारला, तर असाध्य आणि दुर्बल करणाऱ्या आजारांनी ग्रस्त लोकांना आपल्या सुसंस्कृत समाजातून काढून टाकले जाईल. उपशामक काळजीची प्रथा या मताला विरोध करते, कारण उपशामक काळजी त्रासदायक लक्षणे आणि वेदनांपासून आराम देते आणि रुग्ण तसेच काळजीवाहकाला आधार देते. उपशामक काळजी ही मरणासन्न व्यक्तींसाठी एक सक्रिय, करुणामय आणि सर्जनशील काळजी आहे.

२) भारतीय संविधान : 'जगण्याचा हक्क' हा अनुच्छेद २१ मध्ये नमूद केलेला एक नैसर्गिक हक्क आहे, परंतु आत्महत्या हा जीवनाचा एक अनैसर्गिक शेवट आहे आणि म्हणूनच, तो 'जगण्याच्या हक्का'च्या संकल्पनेशी विसंगत आहे. जीवनाचे रक्षण करणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे आणि रुग्णांना इजा न पोहोचवता त्यांची काळजी घेणे हे डॉक्टरांचे कर्तव्य आहे. जर इच्छामरणाला कायदेशीर मान्यता दिली गेली, तर अशी गंभीर भीती आहे की राज्य आरोग्यामध्ये (जगण्याच्या हक्कासाठी काम करताना) गुंतवणूक करण्यास नकार देऊ शकते. हॉलंडमध्ये इच्छामरणाला कायदेशीर मान्यता दिल्यामुळे असाध्य रोगाने ग्रस्त असलेल्या रुग्णांच्या काळजीच्या गुणवत्तेत मोठी घट झाली आहे. म्हणून, एका कल्याणकारी राज्यात कोणत्याही स्वरूपात इच्छामरणाची कोणतीही भूमिका नसावी.

३) मानसिक आजाराचे लक्षण: नैराश्य, स्किझोफ्रेनिया आणि मादक पदार्थांचे सेवन करणाऱ्या रुग्णांमध्ये आत्महत्येचा प्रयत्न किंवा आत्महत्या करणे हे सामान्यतः दिसून येते. ऑब्सेसिव्ह कंपल्सिव्ह डिसऑर्डरने ग्रस्त असलेल्या रुग्णांमध्येही याची नोंद आहे. म्हणून, इच्छामरण घेऊ इच्छिणाऱ्या व्यक्तीच्या मानसिक स्थितीचे मूल्यांकन करणे आवश्यक आहे. पारंपारिक शिक्षणानुसार, आत्महत्येचा प्रयत्न ही एक मानसिक आपत्कालीन स्थिती आहे आणि ती मदतीसाठी किंवा साहाय्यासाठी एक आर्त हाक मानली जाते. मानसोपचार शास्त्रामध्ये आत्महत्या प्रवृत्तीच्या रुग्णांच्या व्यवस्थापनासाठी अनेक मार्गदर्शक तत्वे तयार करण्यात आली आहेत म्हणून, आत्महत्येचा प्रयत्न हे मानसिक आजाराचे लक्षण मानले जाते.

४) स्वार्थी हेतू: आजच्या नैतिकता आणि न्यायाच्या ऱ्हासाच्या काळात आजारी रुग्णाच्या मालमत्तेच्या वारसा मिळविण्यासाठी कुटुंबातील सदस्य अथवा नातेवाईक या हक्काचा गैरवापर करू शकतात. सर्वोच्च न्यायालयाने अलीकडे दिलेल्या निकालात इच्छमरण हे उदात्त वैदयकीय व्यवसायिकाच्या हातून दयामरण बनू नये त्यासाठी वैदयकीय व्यवसायिकावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी इंडियन मेडिकल कौन्सिल विनियम २००२ मध्ये प्रकरण ६ मधील कलम ६.७ मध्ये इच्छामरणासंबंधी चर्चा करण्यात आली आहे. जी मानवी अवयव प्रत्यारोपण कायदा १९९४ च्या तरतुदीनुसार आहे. रुग्णाचे आणि शेवटच्या टप्प्यात रुग्णाची काळजी घेणाऱ्या व्यवसायिकाची अनावश्यक

खटल्यांपासून संरक्षण करणे गरजेचे आहे. या संदर्भात विधी आयोगाने एक अहवाल सादर केलेला आहे.

निष्कर्ष: प्रस्तुत लेखात भारतीय संविधानाच्या मुलभूत हक्कांमध्ये अनुच्छेद २१ मध्ये समाविष्ट असलेल्या जगण्याच्या हक्कात विशिष्ट प्रसंगी रुग्णाला त्याचे हाल होऊ नयेत आणि त्याच्यामुळे इतरांना त्रास होऊ नये म्हणून सन्मानाने मरण्याचा हक्क न्यायालयाने मान्य केला आहे असे दिसून येते. गेल्या ७५ वर्षात या हक्कांसंबंधी न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयांचा आढावा घेतल्यास कालानुरूप न्यायालयाची भूमिका बदललेली येते. सुरुवातीला न्यायालयाने यास परवानगी दिलेली दिसते परंतु ज्ञान कौर खटल्यात हा निर्णय नायालयाने रद्द केला आणि त्याच्या विरोधात निर्णय दिला. नंतर अरुणा शानबाग आणि हरीश राणा प्रकरणात न्यायालयाने निष्क्रिय इच्छामरणाला सशर्त मान्यता दिलेली आढळते. निष्क्रिय इच्छामरणाबाबत भारताचा दृष्टिकोन हा घटनात्मक मूल्ये, वैद्यकीय नीतिमत्ता आणि मानवी प्रतिष्ठा यांच्यातील काळजीपूर्वक साधलेला समतोल दर्शवतो. अरुणा शानबाग विरुद्ध भारत संघ आणि कॉमन कॉज विरुद्ध भारत संघ यांसारख्या महत्वपूर्ण निकालांद्वारे भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने अनुच्छेद २१ आणि सन्मानाने मरण्याच्या हक्काच्या व्यापक कक्षेत निष्क्रिय इच्छामरण आणि 'लिव्हिंग विल'च्या (मृत्युपत्राच्या) वैधतेला मान्यता दिली. हर्षित राणा प्रकरणातील अलीकडील न्यायालयीन

घडामोडी, गैरवापरापासून संरक्षण सुनिश्चित करत, जीवन-अंतिम टप्प्यातील करुणामय सेवेवर अधिक भर देतात. भविष्यात, एक व्यापक कायदेशीर चौकट या मानवतावादी दृष्टिकोनाला बळकट करू शकते आणि रुग्ण, त्याचे कुटुंबीय व वैद्यकीय व्यावसायिक या सर्वांना स्पष्टता देईल यात शंका नाही.

संदर्भ:

१) पाटील निमा,१५ मार्च २०२६, दयामरणाचा भारतातील प्रवास,लोकसत्ता
२) सन्मानाने मरण्याचा अधिकार,१८ मार्च २०२६ ,पुढारी,
३) शेवटाच्य शांत श्वासासाठी,१३ मार्च २०२६,लोकमत
४) इच्छामरण आणि दयामरण दोन्हीही हवेच, २० ऑगस्ट २००५,साप्ताहिक साधना
५) kaur banjot, what ails the right to die with dignity, 28 march 2018, down to earth
६) https://shreshthmaharashtra.com
७) https://pmc-ncbi-nlm-nih-gov
८) http://www.supremecourtofindia.nic.in/outtoday/wr1152009.pdf

भारतीय कायदेमंडळ आणि प्रश्नोत्तराचा तास - एक अवलोकन

प्रा. डॉ. अतुल नारायण खोटे

सहयोगी प्राध्यापक, स्व. पुष्पादेवी पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय रिसोड, जिल्हा वाशिम.

प्रस्तावना-

भारतीय कायदेमंडळातील दोन्ही सभागृह लोकसभा आणि राज्यसभा किंवा घटक राज्याच्या विधानमंडळातील विधानसभा व विधानपरिषद या दोन्ही सभागृहाच्या बैठकीची सुरुवात प्रश्नोत्तराच्या तासाने होते. जनतेच्या सार्वजनिक हिताच्या संदर्भात सदस्यांच्या निदर्शनास येणाऱ्या विविध तक्रारी, अडचणी सोडवण्याच्या दृष्टीने तसेच प्रशासनातील उनिवा दूर करून घेण्यासाठी किंवा या उणिवा शासनाच्या निदर्शनास आणण्यासाठी तसेच शासनाची भूमिका जाणून घेण्यासाठी प्रश्नोत्तर पद्धतीचा उपयोग होतो. पर्यायाने या प्रश्न उत्तरामुळे शासनालाही प्रशासन यंत्रणेच्या कारभाराबाबत व कार्यवाही बाबत तसेच त्यातील उणिवा दूर करण्याच्या दृष्टीने माहिती मिळते, असे म्हणणे अप्रस्तुत होणार नाही. संसदेतील विरोधी पक्षांच्या लोकप्रतिनिधींना माहिती मिळवण्याचा स्वयंसिद्ध असा हा संसदीय अधिकार असल्यामुळे सत्ताधारी सदस्यावर अंकुश ठेवण्याचे सर्वात महत्त्वाचे हे अस्त्र आहे. मंत्रिमंडळाच्या कारभाराबाबत विविध योजना, निर्णय आदि सार्वजनिक बाबतीत संसद सदस्य विविध स्वरूपांच्या प्रश्नाद्वारे माहिती घेऊ शकतात. त्यासाठीच दोन्ही सभागृहातील बैठकीचा पहिला तास हा प्रश्न विचारणे व त्याची उत्तरे देण्यासाठी राखून ठेवलेला असतो. या प्रश्न उत्तरांच्या तासाद्वारे अनेक मातब्बर संसदपटूंनी जनतेच्या प्रश्नांना वाचा फोडून संसद व राज्य विधानमंडळे दणाणून सोडलेली अनेक उदाहरणे आहेत. प्रश्नोत्तराचा तास या संसदीय अस्त्राचा पुरेपूर वापर करून घेणाऱ्या सुप्रसिद्ध लोकप्रतिनिधी मध्ये प्रामुख्याने माजी पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी, व्हि. पी. सिंग, चंद्रशेखर सोमनाथ चटर्जी, सुषमा स्वराज, सिताराम येचुरी, शरद यादव, रामविलास पासवान, मधु दंडवते, जॉर्ज फर्नांडिस, शंकररावजी चव्हाण, शरद चंद्रजी पवार, गोपीनाथराव मुंडे, चंद्रकांत खैरे, बी. टी. देशमुख, प्रकाश खेडकर, विक्रम काळे, सतीश चव्हाण इत्यादींचा उल्लेख करता येतो.

भारतीय कायदेमंडळातील प्रश्न उत्तराच्या तासाचे असलेले अनन्यसाधारण महत्त्व आतापर्यंत अनेक वेळा सिद्ध झालेले आहे. काही जागरूक प्रतिनिधींनी सतत पाठपुरावा करून सार्वजनिक संपत्तीचा अपव्य, शासकीय धोरणाच्या व कायद्याच्या उल्लंघनाची प्रकरणे प्रश्नोत्तराच्या माध्यमातून उघड केलेली आहे. त्यामुळे सरकारला चौकशीचे आदेशही द्यावे लागले आहे. प्रश्नोत्तराच्या संसदीय आयुधाद्वारे उघडकीस आलेली अनेक घोटाळा प्रकरने ज्यामध्ये प्रामुख्याने पहिल्या संसदेतील जीप घोटाळा प्रकरण 1951, दुसऱ्या संसदेतील मुंदडा प्रकरण 1957, पाचव्या संसदेतील इंपोर्ट लायसन्स प्रकरण 1974, नवव्या संसदेतील बोफोर्स प्रकरण, चारा घोटाळा, दूरसंचार घोटाळा, कोळसा घोटाळा आदींचा उल्लेख या संदर्भामध्ये करता येतो.

सरकारचे तातडीने लक्ष वेधून घेऊन सभागृहाचे चालू निर्धारित कामकाज स्थगित करून चर्चा करण्यास बाध्य करावयास लावणारा 'स्थगन प्रस्ताव' हे सदस्यांना मिळालेले अतिशय महत्त्वाचे आयुध आहे. स्थगन प्रस्तावावरील चर्चेचे सर्वसाधारणपणे पुढील प्रमाणे चार भाग पडतात. प्रस्ताव मांडणे, प्रश्न माननीय अध्यक्षांनी सभागृहा समोर ठेवणे, चर्चा, मतदान व सभागृहाचा निर्णय. स्थगन प्रस्तावाने तीन अटींची पूर्तता करणे आवश्यक आहे. विषय हा निश्चित असला पाहिजे, तो तात्काळ व अत्यावश्यक असावा आणि तो लोकहिताशी संबंधित असावयास हवा.

वैयक्तिक विषय या प्रस्तावांतर्गत दाखल करता येत नाही. सत्याग्रह, उपोषण, इतर राज्यात घडलेल्या घटना, मोर्चे, लाठीमार, संप, न्यायप्रविष्ठ बाबी, आत्महत्या स्थगन प्रस्तावाचे विषय होऊ शकत नाहीत. राज्यपालांच्या अभिभाषनाच्या दिवशी विविध विभागांच्या मागण्यावर चर्चा असलेल्या दिवशी किंवा ज्या दिवशी अविश्वास दर्शक प्रस्तावावर सभागृहात चर्चा असेल त्यादिवशी विधानसभेत स्थगन प्रस्ताव मांडता येत नाही. आधुनिक भारतीय संसदीय कामकाज पद्धतीमध्ये 'लक्षवेधी सूचने'चा सभागृहाच्या कामकाज पद्धतीतील समावेश ही संपूर्णपणे भारतीय संकल्पना आहे . याला लक्षवेधी सूचना म्हणण्याचे कारण निकडीच्या व महत्त्वाच्या बाबीकडे संबंधित मंत्र्याचे लक्ष वेधण्यासाठी ही सूचना दिली जाते. जे कार्य स्थगन प्रस्तावाच्या माध्यमातून होत नाही ते लक्षवेधी सूचनेच्या माध्यमातून होण्याची शक्यता आहे. 1958 मध्ये लक्षवेधी सूचनेसंबंधीची तरतूद नियमात करण्यात आली. तातडीच्या आकस्मिक कारणासाठी स्थगन प्रस्तावा- व्यतिरिक्त एखाद्या स्वतंत्र आयूद्धाची निकड लक्षात घेऊन लक्षवेधी सूचनेचा नियमात समावेश करण्यात आला. या आयुधाद्वारे प्रशासनातील उणीवा शासनाच्या लक्षात आणून देणे त्याबाबत शासनाची भूमिका व तातडीने करावयाची कारवाई ही देखील सभागृहापुढे निवेदनाद्वारे आणून देणे या माध्यमातून शासनावर अंकुश ठेवणे.

अनेक संसदीय आयुधापैकी 'अर्धा तास चर्चा' हे लोकसभा, राज्यसभा व विविध विधानमंडळामध्ये वापरले जाणारे महत्त्वाचे आयुध आहे. विधानसभा नियमांमध्ये 1970 पूर्वी फक्त प्रश्नातून उद्भवणाऱ्या प्रश्नांसाठी अर्धा तास चर्चेची तरतूद होती. त्यानंतर 1970- 71 मध्ये नियमात बदल करून या चर्चेची व्याप्ती वाढवण्यात आली. त्यामुळे प्रश्ना व्यतिरिक्त इतर सार्वजनिक महत्त्वाच्या विषयावर सुद्धा चर्चा उपस्थित करणे सुलभ झाले. 'अल्पकालीन चर्चा' एक महत्त्वाचे आयुध सदस्यांना उपलब्ध आहे. 1985 मध्ये या चर्चेची तरतूद नियमात करण्यात आली. अल्पकालीन चर्चेची उपयुक्तता तातडीच्या बाबी उपस्थित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. या चर्चेला जास्तीत जास्त अडीच तास वेळ असल्यामुळे तातडीने सार्वजनिक महत्त्वाच्या विषयावर सभागृहात चर्चा उपस्थित करण्यासाठी सदस्यांना एक जादा संधी मिळते. 1971 साली 'अंतिम आठवडा प्रस्ताव' संबंधीच्या तरतुदीचा समावेश करण्यात आला. या प्रस्तावाचा उद्देश सभागृह स्थगित होण्यापूर्वी निकटच्या कालावधीतील अडचणी, समस्या सभागृहासमोर आणणे हा आहे. राज्याच्या व्यापक हिताच्या दृष्टीने सार्वजनिक महत्त्वाचे विषय उदाहरणार्थ कायदा व सुव्यवस्था, महागाई, पिण्याच्या पाण्याची राज्यव्यापी समस्या, अवर्षण, टंचाई इत्यादी विषय सभागृहासमोर मांडता येतात.

प्रश्न उत्तर तासाची प्रक्रिया अध्यक्षीय लोकशाही शासन प्रणाली असलेल्या अमेरिकेमध्ये प्रचलित नाही. अमेरिकेत प्रश्न उत्तराचा तासच नसतो. मंत्रिमंडळाचे सदस्य उत्तर देण्याकरिता सभागृहात उपस्थित नसतात. संसदीय लोकशाहीतील 'मंत्रिमंडळाची निर्मिती कायदेमंडळातून' या तत्त्वाचा स्वीकार अध्यक्षीय हे लोकशाहीत नसतो. त्यात मंत्रिमंडळ आणि कायदेमंडळ यात वास्तविक सत्ता विभाजन असते. भारतातील राजकीय प्रक्रिया आणि संस्थांची निर्मिती ही ब्रिटिश शासन काळात झाली त्यामुळे संसदीय लोकशाही तत्वे स्वीकारण्यात आली. इंडियन कौन्सिल ऍक्ट 1861 नुसार भारतीयांचा गव्हर्नर जनरलच्या एक्झिक्यूटीव्ह कौन्सिलमध्ये कायदे तयार करण्याच्या प्रक्रियेत सहभागास सुरुवात झाली. मात्र हा अधिकार मर्यादित स्वरूपाचा होता. यामध्ये प्रश्न विचारण्याचे, चर्चा करण्याचे तत्व समाविष्ट नव्हते. सरकारी धोरणास जे सभासद अनुकूल असतील अशाच सभासदांची कौन्सिलवर वर्णी लागत असे. त्यामुळे भारतीय जनतेच्या भावनांची अवहेलना होत होती. इंडियन कौन्सिल ऍक्ट 1892 नुसार पूर्वीच्या अधिनियमामध्ये दुरुस्ती करण्यात आली. या नव्या कायद्याने मध्यवर्ती कौन्सिल मध्ये कमीत कमी दहा व जास्तीत जास्त सोळा अशी बिन सरकारी सदस्यांची संख्या ठरविण्यात आली. तर मुंबई व मद्रास प्रांताच्या कौन्सिलात प्रत्येकी

कमीत कमी आठ व जास्तीत जास्त वीस अशी संख्या ठरविण्यात आली. कलम दोन नुसार पहिल्यांदा परिषदेमध्ये काही बंधनांची मर्यादा पाळून चर्चा करण्याचा व प्रश्न विचारण्याचा असे दोन महत्त्वाचे अधिकार प्रदान करण्यात आले. तत्कालीन सरकारचा असा दृष्टिकोन होता की शासनाची धोरणे लोकांना माहीत असावीत आणि हा उद्देश प्रश्न विचारण्याच्या हक्काद्वारे साध्य व्हावा. त्यानुसार इ.स.वी सन 1894 साली पहिला प्रश्न विचारण्यात आला.

सर्वोच्च विधान परिषदेमध्ये दिनांक 2 फेब्रुवारी 1892 मध्ये प्रश्न विचारण्याच्या नियमांतर्गत प्रश्न विचारण्याकरिता सहा दिवसांची नोटीस विधी विभागाच्या सचिवाला देण्याचा नियम करण्यात आला. सभागृहाचे सभापती सहा दिवसांपेक्षा कमी कालावधीच्या नोटीस वर प्रश्न विचारण्याची परवानगी स्वविवेकानुसार देऊ शकतात. तसेच प्रश्न विचारण्याच्या नोटीसचा कालावधी वाढविण्याचा अधिकारही सभापतींच्या क्षेत्रांतर्गत आहे. याच अधिनियमांतर्गत प्रश्नांचे स्वरूप आणि रचना निश्चित करण्यात आली. प्रश्नांच्या रचनेमध्ये फक्त सूचने करीता प्रश्न असावेत. प्रश्नांमध्ये काल्पनिकता, तर्कवितर्क आणि अपमानजनक भाषा राहू नये. प्रश्नांच्या उत्तरानंतर कसल्याही प्रकारच्या चर्चेस परवानगी राहणार नाही. ही वरील दोन बंधने ब्रिटनमधील हाऊस ऑफ कॉमन्समध्ये विचारल्या जाणाऱ्या प्रश्नांना अनुरूपच होती, असे लॉर्ड लेन्स डावणे यांनी स्पष्ट केले. इतर सदस्यांस आपल्या वतीने प्रश्न विचारण्याची स्वविवेकानुसार परवानगी ही नोटीस देणाऱ्या सदस्यांस या अधिनियमाद्वारे देण्यात आली. काही विशिष्ट विषयांच्या उदा. सैनिकी तयारी, वित्तीय नीती विषय इत्यादींच्या प्रश्नांना विचारण्याची परवानगी नाकारली जाऊ शकते. मात्र या प्रश्नांची योग्यायोग्यता, प्रश्न विचारण्याची वेळ व परिस्थितीवर आधारित राहील. सध्या सभापतीला काही विशिष्ट विषयावर लोकांच्या सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने प्रश्न विचारण्याची परवानगी न देण्याचा अधिकार प्रदान करण्यात आलेला आहे. त्यामुळे अधिनियमांमध्ये विशिष्ट विषयांचा उल्लेख अनावश्यक आहे. अध्यक्षाला त्याबाबतीत विशेषाधिकार प्रदान करणे पुरेसे आहे.

इ. स. वी सन 1937 मध्ये विधानसभेच्या नियमांमध्ये दुरुस्ती केली गेली आणि प्रश्न विचारण्याच्या पद्धतीमध्ये देखील दुरुस्ती केली गेली. या दुरुस्तीमध्ये प्रश्न कोणत्या खात्याकरिता आहे, हे स्वच्छ लिहिलेले नसेल तर प्रश्न स्वीकारला जाणार नाही, असे ठरविले आणि उत्तराची तारीख स्पष्ट करण्याचे बंधन टाकण्यात आले. इसवी सन 1937 मध्ये विधानसभा नियमांमध्ये केले गेलेले परिवर्तन देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त होईपर्यंत स्थापित राहिले. भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा 1947 मध्ये वर्तमान काळातील कोणत्याही विषयावर प्रश्न विचारण्याचा अधिकार देण्यात आला. देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर शासन हे विधिमंडळाला जबाबदार झाले. त्यामुळे पूर्वी ज्या विषयासंबंधी प्रश्न विचारणे बंधनकारक होते त्या विषयावर देखील संसद आणि विधिमंडळामध्ये प्रश्न विचारण्याची परवानगी प्राप्त झाली. राज्यघटनेच्या कलम 208 (2) अन्वये प्रदान करण्यात आलेल्या अधिकाराचा वापर करून राज्याच्या विधिमंडळाने कार्यपद्धतीचे नियम ठरविले असून प्रश्नोत्तरासंबंधी प्रश्न तरतूद केलेली आहे. इसवी सन 1952 मध्ये संसदेची प्रक्रिया आणि कार्यप्रणालीसंबंधि नियमांमध्ये दुरगामी परिवर्तन केले गेले. त्या नियमांच्या आधारेच विधानसभेने नियमांची रचना केली आहे.

प्रश्नोत्तराचा तास हा लोकशाहीच्या अंतरात्म्याचे द्योतक आहे. सरकारला बहुमत प्राप्त असले तरी प्रश्न उत्तराचा तास प्रभावित होऊ शकत नाही. यादरम्यान शासनाची खऱ्या अर्थाने सत्वपरीक्षा असते. मंत्रिमंडळातील प्रत्येक सदस्याला अपेक्षित परिस्थितीला सामोरे जाण्याची तयारी करावी लागते. विषयातील त्यांचे नेतृत्व आणि संसदीय प्रतिभेची ही कसोटी असते. सभागृह सदस्यांद्वारे विचारला गेलेला प्रश्न हा सत्तारूढ पक्षाच्या सदस्यांकडे आहे का विरोधी पक्षांच्या सदस्या करीता आहे हा मुद्दा गौण असतो. सदस्यांद्वारे विचारला गेलेला प्रश्न हा सभागृहाची संपत्ती

असतो. वास्तविक लोकशाही कशाप्रकारे चालत आहे याचा अनुभव प्रश्नाद्वारेच प्राप्त होत असतो. प्रश्न द्वारे कायदेमंडळ कार्यकारी मंडळ सदैव सतर्क असते, सरकारची कार्य आणि तत्त्वांना दिशा देण्याचे काम केले जाते आणि चुका आणि कमतरतांना प्रकाशात आणले जाते. प्रत्येक प्रश्नाच्या उत्तरांकरिता शासनास अविश्रांत श्रम करावे लागतात. या प्रक्रिया करिता बराच पैसा देखील खर्च होतो. त्याकरता प्रश्नांचे महत्त्व दुर्लक्षिले जाऊ शकत नाही. खर्चाकडे देखील दुर्लक्ष केले जाते कारण लोकशाहीमध्ये संसदीय शासन प्रणाली जनतेच्या सर्वांगीण हितासाठीच कार्यरत असते. सदस्यांच्या खात्याविषयी प्रश्न विचारला असेल तर खात्याचे मंत्री उत्तर देतात. एखाद्या व्यक्तीवर किंवा संस्थेवर सरकारकडून अन्याय होत असेल किंवा कामाला दिरंगाई होत असेल तर त्याला प्रश्नरूपाने वाचा फोडता येते. नाशिकच्या शासकीय रुग्णालयात मुल मारल्याची दुर्घटना घडली. या दुर्घटनेमागील कारण जाणण्याच्या हेतूने महाराष्ट्र विधानसभेत प्रश्न विचारण्यात आला. संबंधित मंत्र्यांनी प्रश्नाचे उत्तर दिल्यानंतर सदस्यांतर्फे दुर्घटने मागील सत्य शोधन्याच्या हेतूने उपप्रश्नांची सरबत्ती करण्यात आली. अंततः मुलाच्या मृत्यूस दाईचा हलगर्जीपणा कारणीभूत असल्याची कबुली मंत्र्यांना द्यावी लागली. एखाद्या मंत्र्याची आपल्या विभागात पाहिजे तशी पकड आहे किंवा नाही याचाही लेखाजोखा घेतला जातो. ही एक प्रकारे प्रत्येक खात्याची जाहीर रित्या केली जाणारी चौकशीच असते. काही वेळा काही बाबींची चौकशी करण्याकरीता शासनाला एखाद्या निष्पक्ष, तज्ञ आणि जबाबदार व्यक्तीची नेमणूक करणे भाग पडते.

तारांकित प्रश्नाचे उत्तर ज्या तारखेला हवे असेल त्याच्या 30 दिवस आधी अशा प्रश्नाची सूचना विधानमंडळ सचिवालयात मिळणे आवश्यक आहे. तसेच प्रश्न देताना सदस्यांनी कोणत्या मंत्र्याला उद्देशून प्रश्न विचारला आहे, हे देखील त्या सूचनेत नमूद करावे लागते. अधिवेशनात सदस्यांना प्रश्नाचे उत्तर वेळेवर देता यावेत त्याकरिता त्यांच्याकडे विधानसभा सचिवालय मार्फत कार्यक्रम पत्रिकेतील प्रश्नांचा चक्राणुक्रम माहितीसाठी पाठवण्यात येतो. मंत्र्यांना त्यांच्या विभागाशी संबंधित प्रश्नांना उत्तरे देण्याच्या सोयीसाठी चक्राणु क्रमात मंत्र्यांची गटवार विभागणी केली जाते. त्यामध्ये मंत्र्यांकडे असलेल्या खात्यासंबंधीचे तारांकित प्रश्न तोंडी उत्तरा करिता ज्या तारखांना घेण्यात येतील त्या तारखा दिलेल्या असतात. अधिवेशनाच्या दरम्यान दर आठवड्याला सोमवार पासून शुक्रवार पर्यंत ज्या दिवशी विधानसभेच्या बैठका असतात त्या प्रत्येक सभेच्या वेळी सुरुवातिचा एक तास वेळ प्रश्न उत्तरासाठी देण्यात येतो. एखाद्या दिवशी सभागृहाची बैठक रद्द झाल्यास त्या दिवसाच्या तारांकित प्रश्नोत्तराची यादी दुसऱ्या दिवशी सभागृहाच्या पटलावर ठेवण्यात येते. आपल्या तारांकित प्रश्नांची उत्तरे सभागृहात कोणत्या क्रमाने हवीत तो क्रमही प्रश्नांची सूचना देताना सदस्यांना त्यात नमूद करता येतो. असा कोणताही क्रम नमूद नसल्यास त्या दिवसाकरिता त्या सदस्यांचे प्रश्न ज्या क्रमाने विधिमंडळ सचिवालयाकडे आलेले असतील त्याच क्रमाने त्या दिवसाच्या प्रश्नांच्या यादीत दाखल करण्यात येतात. तारांकित प्रश्न केवळ माहिती मागविण्यासाठी असेल तर तो अतारांकित ठरविला जातो.

सारांश-

लोकशाहीत या प्रभावी आयुद्धावरच लोकशाहीची यशस्वीता अवलंबून असते. मात्र केवळ लोकशाहीचा ढाचा व यंत्रणा म्हणजे लोकशाही नाही तर लोकशाहीच्या तत्त्वांची किती प्रभावीपणे अंमलबजावणी होते आणि स्वातंत्र्य जनमानसांमध्ये किती खोलवर रुजलेले आहे, ही लोकशाहीची परिमाणे आहेत. प्रश्नोत्तराचा तास हे संसदीय शासन पद्धतीतील जबाबदारीचे तत्व राबविण्याचे महत्त्वाचे आयुध असले तरी बराचसा वेळ सत्तारूढ व विरोधी पक्षातील शह-काटशहाच्या राजकारणातच खर्च होतो. सरकारला पराभूत करण्याच्या अभिनिवेशात डावपेच व आरडा ओरड करून सरकारची कोंडी करण्यावर भर देण्यात येतो. सरकारही जबाबदार शासन पद्धतीच्या तत्त्वज्ञानाचा आशय नजरेआड करून वेळ निभावून नेण्याचा प्रयत्न करते. सभापती हे नि:पक्षपाती असावेत असे गृहीत असते. तरी अनेक

वेळा कळत-नकळतपणे आपल्या पक्षाची इब्रत सांभाळत सांभाळत कामकाज करण्याकडे त्यांचा कल दिसून येतो. त्यामुळे सत्तारूढ पक्ष शेफारतो तर विरोधी पक्ष इरेला पेटतो. परिणामी नियोजित कामकाजाच्या यादीतील एखाद दुसऱ्या प्रश्नावर चर्चा होऊन वेळ संपल्यामुळे प्रश्नोत्तराचा तासही संपतो. मात्र काही अपवादात्मक प्रसंग ही घडल्याचे दिसून आले आहे. जिथे विरोधी पक्ष प्रश्नांची अभ्यासपूर्ण मांडणी करतो व सरकारही त्यामागील सार्वजनिक हित विचारात घेऊन प्रश्नावरील चर्चेत सहभाग घेऊन धोरणात्मक निर्णय जाहीर करतात. सभापती ही काही वेळा प्रश्न राखून ठेवून किंवा मंत्र्यांना पुन्हा सविस्तर उत्तर देण्याचे आदेश देतात. यातून जनतेच्या हिताचे अनेक प्रश्न मार्गी लागत असल्याचे दिसून आले आहे. त्यामुळे प्रश्नोत्तराच्या तासाची फलश्रुती व्यवस्थेवर अवलंबून नसून प्रभावी संसदपटू सदस्य, विरोधी पक्षाची मजबुती व सरकारची जनतेच्या प्रश्नाबाबतची संवेदनशीलता यावर अवलंबून असते. यासाठी विधिमंडळ सदस्यांबरोबरच राजकीय पक्षांनी आपापल्या सदस्यांच्या व पक्षांच्या विधिमंडळातील कामगिरीचा लेखाजोखा नियमितपणे लोकांसमोर मांडला तर सरकारच्या जनतेप्रति असलेल्या जबाबदारीचा ग्राफ उंचावून लोकांचे प्रश्न सुटतील. तेव्हा कुठे खऱ्या अर्थाने लोकशाही यशस्वी झाल्याचे आपल्याला म्हणता येईल.

संदर्भ:-

1. कश्यप सुभाष सी., ह्यूमन राइट्स अँड पॉलिटिक्स, नवी दिल्ली, 1978.
2. कौल एम. एन. , पार्लमेंटरी इन्स्टिट्यूशन अँड प्रोसिजर, नवी दिल्ली, 1979.
3. गिरमे के.टी., विधानसभा-परिचय आणि कामकाज, श्री विद्या प्रकाशन पुणे, 1983.
4. रॉय एस. के., डेमोक्रसी इन इंडिया, न्यू दिल्ली. 1983.
5. लोकसभा सचिवालय, केशचन अवर इन लोकसभा, नवी दिल्ली 1985.

गॅंगमॅन : मराठी दलित आत्मकथनातील भाषा वैशिष्ट्ये : इंग्रजी शब्द, शिव्या, म्हणी, वाक्प्रचार आणि हिंदी शब्द

संशोधक विद्यार्थी
प्रशांत आत्माराम गवळे
मराठी विभाग, पीपल्स कॉलेज, नांदेड

संशोधक मार्गदर्शक
प्रा. डॉ. अहेर डी. के.
विभाग प्रमुख, मराठी विभाग, म. ज्यो. फुले महाविद्यालय, मुखेड जि. नांदेड.

१९६० नंतर दलित साहित्याचा प्रवाह निर्माण झाला. प्रथमतः दलित लेखकांनी कवितेच्या माध्यमातून आपल्या वेदनांना वाट करून दिली तसेच इतर साहित्य प्रकारही जसे - कथा, कादंबरी हेही हाताळले. पण याहीपेक्षा जास्त मराठी साहित्यात दलित आत्मकथनांनी आपली स्वतःची अशी वेगळी ओळख निर्माण केली, विशेषतः दलित आत्मकथांची भाषा - भाषाशैली हे इतरांच्या तुलनेत फारच वेगळी होती आणि भाषाशैलीमुळेच दलित आत्मकथनांची अभिव्यक्ती ही इतरांच्या तुलनेने प्रभावी ठरली गेली.

भाषा ही देवाण-घेवाणाची प्रभावी असे साधन आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेत जात - धर्म - तसेच उपजाती यांच्या वेगवेगळ्या भाषा दिसून येतात. त्याचप्रमाणे दलितांची देखील एक स्वतंत्र भाषा होती. अर्थात ती मराठी असली तरी त्यातील शब्दरचना व शब्द यात कमालीची तफावत दिसून येते. भाषेच्या संदर्भात रा.ग. जाधव म्हणतात, **"भाषेच्या स्तरावर वापरावर सांस्कृतिक मूल्य ठरते"** जमातीच्या संस्कृतीची ओळख भाषेमुळेच होते (१). भाषा ही जमातीच्या संस्कृतीची ओळख आहे भाषेच्या माध्यमातून समाजाचे वास्तव रूप प्रगट होते.

गॅंगमन मधील महार समाजाची भाषा:

दलित आत्मकथनातील महार समाजाची भाषा ही वेगळ्या पातळीवर जाते त्यात स्त्री-पुरुषांच्या भाषेचाही फरक दिसून येतो लेखकांच्या वडिलांना जेव्हा शेतातून निघून जायाला सांगतो तेव्हा त्याचे वडील घरच्यांना म्हणतात, "दुपारा मालकाच्या पोरान मलं लय इज्गज-इज्गज मायवर शिव्या देल्या, अन माराय बी आल्ता आंगावर. मप्लं आपलं रात पासून अंग बुखारल्यान कामात काय हात चालना गेला इतक्यातच मनी." (१८) कोणताही शब्द हा सरळ त्याच्या बोलीभाषेतून येतो अगदी सहज. लेखकांच्या जन्माबद्दल सांगताना त्याची आई म्हणते, "बाप्पा तुझ्या बाळातपणाच्या वक्ती लई पंचायतच झाल्ती. लेकी बाळीच पहिलं बाळातपण माहेरालं करावं म्हणतात. मातर मव्हं माहेरात कोणीच नवतं." (४६) आपल्या सहज बोलीतून भावनेला वाट मोकळी करून देताना दिसून येते. " काय मरण झालं माय, विचारीचा काहीतरी तरास आसलं ! त्याच्या बिगर जीव देतन्हाई, माय बाई मानुस ! भयंकार दुख आसल ! (१२) दलित स्त्री व पुरुष यांच्या भाषेत थोडा बहुत फरक दिसून येतो. भाषा त्या त्या प्रदेशानुसार बदलत बदलताना दिसून येते.

लेखकाचे वडील जेव्हा गॅंगमॅन म्हणून रेल्वे खात्यात लागतात त्यावेळेस मात्र त्यांच्या भाषेत बराच बदल होते ज्या ज्या ठिकाणी त्यांची बदली झाली त्या त्या ठिकाणी च्या भाषेचाही उल्लेख यात आढळून येतो.

गँगमन मधील इंग्रजी शब्द :

गँगमॅन मध्ये लेखकांचे वडील जेव्हा रेल्वे लाईन मध्ये कामाला लागतात तेव्हा त्यांच्या तोंडातून इंग्रजी शब्द येताना दिसतात.

"काय, कोणती गाडी हाय, सोयरे हो ?"

"मिक्स पाछिंदर गाडी आली दाजी" (३५).

'मिक्स पाछिंदर' हा शब्द लेखकांचे वडील म्हणतात. त्याची इंग्रजी ही अपभ्रंश सारखी आहे. जशी त्यांची जीभ वळेल तशी ती आहे. तसेच यात; सिग्नल कोटर, फलाट फार्म, रोळ, रेल्वे, पि डबल्या, आय डबल्या, बराडगेज, ठेसन, आडमिट, टाली संटीग, इंजन कॉसिंग, गार्ड असे अनेक इंग्रजी शब्द गँगमेंमध्ये दिसून येतात.

गँगमनमधील म्हणीचा वापर:

गँगमन हे दलित आत्मकथन असले तरी त्याला गाव गळयाचा स्पर्श आहे. रेल्वे लाईनच्या कामाचा स्पर्श आहे. सगळे अनुभव आहेत. माणूस बोलताना म्हणीचा वापर करत असतो. एखाद्या संकटाच्या परिस्थितीचा संदर्भ सांगण्यासाठी म्हणी खूप महत्त्वाच्या ठरतात. सदानंद पुंडगे यांनी यात म्हणीचा चपखल असा वापर केलेला दिसून येतो. सातपुड्याच्या परिसरात काम करत असताना, जो अनुभव आला, त्याचे वर्णन लेखकांनी केलेली आहे तसं पाहिलं तर सातपुडा म्हणजे निसर्गरम्य ठिकाण लोक दूरदूर वरून हे बघायला जातात पण लेखक म्हणतात, "पानझड झाल्यानं सावली नवती. बकी तितलं तापल्या सारखं पाणी झाल्त. तहान भागना केली. डोळे लाल झालते. मलं कळू लाग्ल यालच मन्तात, "दुरून डोंगर साजरे." ते बिल्कुल बरोबर हाय. (१७७) त्याच प्रमाणे लेखकाचे वडील म्हणतात, "गावकडं असताना मेलेलं ढोर गावाबाहेर फेकावा लागायचं, इथं रेल्वाईत कामालं लागल्यापासून बाया मान्साचं मास मजा कराव लागलय. हे बर हाय! का ते बर होतं? दोन्हीकडचं सारखाच! तिकडं आड! इकडं इहीर."(१४) "आगीतून फुरड्यात पल्डयावानी" (३१).

गॅंग मॅन मधील शिव्या:

दलित जीवनाचा आणि गावगाड्याचा एक भाग म्हणजे शिव्या. अगदी सहज बोलताना देखील तोंडातून शिव्या दिल्या जातात. तर अनेक ठिकाणी जाणीवपूर्वक अपमानजनक शिव्या दिल्या जातात. लेखकाने या शिव्यांचे वास्तव देखील तेवढ्याच सहजतेने हाताळलेले आहे. 'मायझ्या, म्हार्या माजलास काय? जरा थांब, मह्या बापाला सांगून वावराच्या बाहेर न्हाय काढल तं मव्ह नाव दुसरं ठेव." (१६) असे प्रसंग तर आहेतच पण जातिवाचीक शिव्या पण दिल्या जाते. "जाना बे धेड के बच्चे." अशा पण शिव्या येतात. शिव्या मधून सामाजिक मानसिकता दिसून येते. तसेच यात मायच्या, भाडखाऊ तुव्हा मुर्दा बसू दे, मड जाऊ दे, भडवीचे, बटक्या, मादरचोद, सडीरांड, परदिस तोंडया, छिनाल." अशा कितीतरी शिव्या यातून दिसून येतात .

गँगमनमधील वाक्प्रचार:

मध्ये जसे शिव्या, म्हणीचा वापर आला आहे. तसेच काही वाक्प्रचारही आली आहेत. आशयाच्या दृष्टीने वाक्प्रचार महत्त्वाचे ठरतात. हे वाक्प्रचार बोलीभाषेच्या वळणाने येत असल्यामुळे त्यात वेगळे सौंदर्य प्रकट करतात. 'अंगावर इज पडणे, डोळे पांढरे होणे, ढेकणावाणी इरघळणे, नाव दुसर ठेवणे, झेंडू फुटणे, खुर्दा होणे, अप्रूप वाटणे, पोटात रेघ ओढणे, माती आड होणे अश्या विविध वाक्प्रचारमुळे गँगमनमधून परिस्थितीची, दु:खाची जाणीव होते.

गॅंगमनमधील हिंदी भाषा:

सदानंद पुंडगे यांचे वडील जेव्हा रेल्वेलाईन मध्ये कामाला लागतात तेव्हा त्यांच्या बोलण्यात सहजपणे हिंदी भाषा येताना दिसते. कामानिमित्त वेगवेगळ्या ठिकाणी झालेल्या बदली मुळे तेथील भाषाचा ही त्यांच्या बोलण्यात प्रभाव दिसतो. पण ही हिंदी भाषा काही शुद्ध स्वरूपात नाही. ती बोलीभाषेच्याच रूपाने आलेली आहे. "जल्दी जाओ यहाँ से! से पुरी रात बायको लास को संभालो। सुबह पोलीस आकर पंचनामा करेगी। चलो, फॉर्म चलो निकलो फौरन।" (९)

"देखो आबी तुम टेम्पवारी है। तुम्हारा अच्छा काम देखके तुम को परमनन्ट करेगा। ठीक है। कलसे काम पार आ जाओ।" (२७)

"हामार नया चाबिदार छोडकरे का दिमाक कमजोर छे। थोड बडबडावन राहीन। (१११) अश्या प्रकारच्या हिद नेमाडी भाषेचा वापर यात दिसून येतो.

गॅंगमनमधून लेखकांनी प्रमाणभाषेचा उपयोग न करता पूर्णपणे बोलीभाषेच्या उपयोग केलेला आहे. त्यामुळेच या आत्मकथनाने वेगळेपण सिद्ध होते अत्यंत सरळ व सहज निवेदनामुळे या आत्मकथाने सौंदर्य खुलत जाते.

संदर्भ सूची :

1. पुंडगे, स. (वर्ष). *गॅंगमॅन*. पुणे: (प्रकाशकाचे नाव).
2. लिंबाळे, श.कु. (2004). *दलित आत्मकथन*. पुणे: पॉप्युलर प्रकाशन.
3. कांबळे, अ. (2008). *दलित साहित्य: स्वरूप आणि वाटचाल*. औरंगाबाद: साकेत प्रकाशन.
4. जाधव, रा. (2012). *दलित साहित्याचे सामाजिक संदर्भ*. मुंबई: ग्रंथाली.
5. पाटील, श. (1995). *जात, वर्ग आणि शोषण*. पुणे: प्रतिभा प्रकाशन.
6. रेगे, श. (2013). *Writing Caste / Writing Gender: Reading Dalit Women's Testimonios*. नवी दिल्ली: Zubaan.
7. देव्ही, जी. एन. (1997). *After Amnesia: Tradition and Change in Indian Literary Criticism*. हैदराबाद: Orient Longman.
8. दिवटे, हे. (2015). दलित आत्मकथनातील अनुभवविश्व: *गॅंगमॅन*चा विशेष संदर्भ. *अस्मितादर्श*, 8(2), 45–52.
9. कांबळे, अ. (संपा.). (2010). *दलित साहित्याची समीक्षा परंपरा*. पुणे: प्रतिष्ठान प्रकाशन.
10. जाधव, रा. (2016). श्रमिक जीवनाचे आत्मकथनात्मक दस्तऐवजीकरण. *प्रतिष्ठान*, 12(1), 33–41.

इराण–इस्त्रायल संघर्ष आणि डोनाल्ड ट्रम्प यांची कूटनीती: भारतासाठी वाढती आव्हाने

प्रा. डॉ. आरती राणे
अर्थशास्त्र विभाग
के. आर. एम. महिला महाविद्यालय, नांदेड

मध्यपूर्व हा जगातील सर्वात संवेदनशील आणि धोरणात्मक दृष्ट्या महत्त्वाचा प्रदेश आहे. येथे इराण आणि इस्त्रायल यांच्यातील संघर्ष केवळ प्रादेशिक नसून जागतिक स्थैर्यावर परिणाम करणारा आहे. त्याचबरोबर, डोनाल्ड ट्रम्प यांच्या कार्यकाळातील "अमेरिका प्रथम" कूटनीतीने या प्रदेशातील राजकीय समीकरणे अधिक गुंतागुंतीची केली. या दोन्ही घटकांचा एकत्रित परिणाम भारतासाठी अनेक पातळ्यांवर आव्हाने निर्माण करतो.

सर्वप्रथम, ऊर्जा सुरक्षा हा भारतासाठी अत्यंत महत्त्वाचा मुद्दा आहे. भारत आपली मोठी ऊर्जा गरज गल्फ मधून पूर्ण करतो. या भागातील तणावामुळे तेलपुरवठा विस्कळीत होण्याचा धोका वाढतो आणि कच्च्या तेलाच्या किमती वाढतात. याचा थेट परिणाम महागाईवर आणि सामान्य नागरिकांच्या आर्थिक स्थितीवर होतो. याशिवाय, डोनाल्ड ट्रम्प यांनी इराणवर लादलेल्या कठोर निर्बंधांमुळे भारताला स्वस्त इराणी तेल आयात करणे मर्यादित झाले, ज्यामुळे ऊर्जा स्रोतांचे विविधीकरण करण्याची गरज अधिक वाढली.

दुसरे महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील संतुलन. भारताचे इस्त्रायल सोबत संरक्षण, कृषी आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात मजबूत संबंध आहेत, तर इराण हा भारतासाठी ऊर्जा आणि भू-राजकीय दृष्ट्या महत्त्वाचा भागीदार आहे, विशेषतः चाबहार बंदर प्रकल्पाच्या दृष्टीने. अशा परिस्थितीत भारताला अत्यंत काळजीपूर्वक संतुलित धोरण स्वीकारावे लागते. डोनाल्ड ट्रम्प यांच्या धोरणांमुळे अमेरिकेचा दबाव वाढल्याने हे संतुलन अधिक कठीण झाले आहे.

तिसरे आव्हान म्हणजे जागतिक व्यापार आणि आर्थिक स्थैर्य. मध्यपूर्वेतील संघर्षामुळे शिपिंग मार्ग असुरक्षित होतात, ज्यामुळे आयात-निर्यातीवर परिणाम होतो. डॉलरच्या तुलनेत रुपयावर दबाव येतो आणि परकीय गुंतवणुकीत अनिश्चितता निर्माण होते. यामुळे भारताच्या आर्थिक विकासावर अप्रत्यक्ष परिणाम होतो.

चौथे, मध्यपूर्वेत मोठ्या संख्येने भारतीय कामगार कार्यरत आहेत. संघर्ष वाढल्यास त्यांच्या सुरक्षिततेचा प्रश्न निर्माण होतो. अशा परिस्थितीत भारत सरकारला मोठ्या प्रमाणावर बचाव आणि स्थलांतर मोहिमा राबवाव्या लागतात. हे एक मानवी आणि राजनैतिक दोन्ही प्रकारचे आव्हान आहे.

शेवटी, आंतरराष्ट्रीय कूटनीतीच्या पातळीवरही भारताची भूमिका महत्त्वाची ठरते. युनायटेड नेशन सारख्या संस्थांमध्ये भारताला शांतता आणि स्थैर्य यासाठी सक्रिय भूमिका घ्यावी लागते. डोनाल्ड ट्रम्प यांच्या एकतर्फी बहुपक्षीय कूटनीती कमजोर झाल्याने भारतासारख्या देशांना अधिक जबाबदारीने वागावे लागते.

इराण–इस्त्रायल संघर्ष आणि डोनाल्ड ट्रम्प यांची कूटनीती यामुळे निर्माण झालेली जागतिक परिस्थिती भारतासाठी आव्हानात्मक आहे. ऊर्जा सुरक्षा, आर्थिक स्थैर्य आणि संतुलित परराष्ट्र धोरण या तीन क्षेत्रांवर भारताला विशेष लक्ष द्यावे लागेल. योग्य धोरणात्मक पावले उचलल्यास भारत या आव्हानांना संधीमध्ये रूपांतरित करून जागतिक स्तरावर आपले स्थान अधिक मजबूत करू शकतो.

1) ऊर्जा सुरक्षेवरील परिणाम :

भारत हा जगातील सर्वात मोठ्या कच्च्या तेल आयातदार देशांपैकी एक आहे. भारताच्या ऊर्जा गरजांचा मोठा भाग हा मध्यपूर्वेतील देशांवर अवलंबून आहे. विशेषतः पॅरेसियन गल्फ आणि होरमूज सामुद्रधुनी हे जागतिक तेल

वाहतुकीचे अत्यंत महत्त्वाचे मार्ग आहेत. या भागात जर इराण–इस्त्रायल संघर्षामुळे तणाव निर्माण झाला, तर तेलपुरवठा विस्कळीत होण्याचा धोका मोठ्या प्रमाणात वाढतो.

या परिस्थितीचा थेट परिणाम आंतरराष्ट्रीय बाजारात कच्च्या तेलाच्या किमतींवर होतो. पुरवठा कमी झाला किंवा अस्थिर झाला की तेलाच्या किमती वाढतात. भारतासारख्या आयात-आधारित अर्थव्यवस्थेत याचा परिणाम महागाई वाढण्यात दिसतो. पेट्रोल, डिझेल आणि गॅसच्या किमती वाढल्यामुळे वाहतूक, उत्पादन आणि शेती या सर्व क्षेत्रांवर परिणाम होतो आणि एकूणच आर्थिक विकासाचा वेग मंदावतो.

याशिवाय, डोनाल्ड ट्रम्प यांच्या कार्यकाळात इराणवर लादण्यात आलेल्या कठोर आर्थिक निर्बंधांमुळे भारताला इराणकडून मिळणारे स्वस्त कच्चे तेल मोठ्या प्रमाणावर कमी झाले. याचा परिणाम असा झाला की भारताला तुलनेने महाग पर्याय शोधावे लागले, ज्यामुळे ऊर्जा आयात खर्च वाढला.

या सर्व परिस्थितीमुळे भारतासाठी ऊर्जा धोरण अधिक आव्हानात्मक बनले आहे. त्यामुळे भारताला एकाच स्रोतावर अवलंबून न राहता ऊर्जा स्त्रोतांचे विविधीकरण आवश्यक ठरते. यामध्ये नवीकरणीय ऊर्जा इतर भौगोलिक प्रदेशांतील तेल पुरवठा आणि ऊर्जा कार्यक्षमतेवर भर देणे हे महत्त्वाचे उपाय ठरतात.

एकूण निष्कर्ष असा की, मध्यपूर्वेतील तणाव आणि आंतरराष्ट्रीय निर्बंध यांच्या संयुक्त परिणामामुळे भारताची ऊर्जा सुरक्षा अधिक असुरक्षित बनते आणि त्यामुळे दीर्घकालीन स्थैर्यासाठी विविधीकरण हीच अपरिहार्य रणनीती ठरते.

2) परराष्ट्र धोरणातील संतुलन :

भारतासाठी परराष्ट्र धोरणातील सर्वात मोठे आणि गुंतागुंतीचे आव्हान म्हणजे विविध देशांशी संतुलित संबंध राखणे. जागतिक राजकारणात भारताला एकाच वेळी वेगवेगळ्या हितसंबंधांचा समतोल साधावा लागतो. विशेषतः इस्त्रायल आणि इराण यांच्याशी असलेले संबंध हे याचे उत्तम उदाहरण आहे. इस्त्रायल हा भारताचा अत्यंत महत्त्वाचा संरक्षण आणि तंत्रज्ञान भागीदार आहे. ड्रोन तंत्रज्ञान, क्षेपणास्त्र प्रणाली, सायबर सुरक्षा आणि शेती तंत्रज्ञान या क्षेत्रांमध्ये दोन्ही देशांमध्ये घनिष्ठ सहकार्य आहे. त्यामुळे भारताच्या संरक्षण आधुनिकीकरणात इस्त्रायलची भूमिका महत्त्वाची ठरते.

दुसरीकडे, इराण हा भारतासाठी ऊर्जा सुरक्षेच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा देश आहे. भारताला इराणकडून स्वस्त कच्चे तेल मिळण्याबरोबरच, छबाहर पोर्ट सारखा प्रकल्प भारतासाठी मध्य आशिया आणि अफगाणिस्तानशी जोडणारा एक धोरणात्मक मार्ग आहे. त्यामुळे इराण भारताच्या भू-राजकीय हितांसाठीही महत्त्वाचा ठरतो.

या संतुलनाच्या पार्श्वभूमीवर डोनाल्ड ट्रम्प यांच्या धोरणांचा मोठा परिणाम दिसून येतो. त्यांच्या "अमेरिका प्रथम" दृष्टिकोनामुळे इराणवर कठोर आर्थिक निर्बंध लादले गेले, ज्यामुळे भारताला इराणसोबतचे आर्थिक व्यवहार मर्यादित करावे लागले. त्याचबरोबर, अमेरिकेच्या धोरणांचे पालन करण्याचा अप्रत्यक्ष दबाव भारतावर वाढला, विशेषतः ऊर्जा आयात आणि परराष्ट्र संबंधांच्या बाबतीत.

या परिस्थितीत भारताला "बहु संरेखन" म्हणजेच अनेक देशांशी स्वतंत्र पण संतुलित संबंध ठेवण्याचे धोरण अधिक काळजीपूर्वक राबवावे लागते. कोणत्याही एका शक्तीगटाकडे पूर्ण झुकाव न करता, भारताने आपल्या राष्ट्रीय हितांना प्राधान्य देत धोरणात्मक लवचिकता ठेवणे आवश्यक आहे.

इस्त्रायल–इराण संबंध आणि अमेरिकेच्या बदलत्या धोरणांमुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील संतुलन अधिक गुंतागुंतीचे झाले आहे, आणि त्यामुळे सूक्ष्म, लवचिक व हितसंबंध-आधारित कूटनीती ही काळाची गरज बनली आहे.

3) व्यापार आणि आर्थिक परिणाम :

भारतासाठी इराण- इस्त्रायल संघर्षासारख्या आंतरराष्ट्रीय तणावांचे आर्थिक परिणाम अत्यंत व्यापक आणि थेट स्वरूपाचे असतात. जागतिक व्यापार व्यवस्था आज परस्परावलंबी असल्यामुळे एका प्रदेशातील अस्थिरता संपूर्ण जगाच्या बाजारपेठांवर परिणाम करते.

सर्वप्रथम, संघर्षामुळे जागतिक बाजारपेठांमध्ये मोठी अस्थिरता निर्माण होते. विशेषतः पर्शियन गल्फ परिसर हा ऊर्जा आणि व्यापारासाठी अत्यंत महत्त्वाचा असल्याने, येथील तणावामुळे तेल, वायू आणि शिपिंग खर्चात वाढ होते. परिणामी, आंतरराष्ट्रीय व्यापार अधिक महाग आणि अनिश्चित बनतो.

दुसरे महत्त्वाचे परिणाम म्हणजे शिपिंग मार्गांवरील धोका. होरमुज सारख्या सामुद्रधुनीत जर असुरक्षितता निर्माण झाली, तर भारताचा आयात-निर्यात व्यापार थेट प्रभावित होतो. कंटेनर वाहतूक उशिरा होणे, विमा खर्च वाढणे आणि लॉजिस्टिक्स महाग होणे यामुळे भारतीय निर्यातदारांना मोठा फटका बसतो. याचा परिणाम विशेषतः वस्त्रोद्योग, रसायन उद्योग आणि अभियांत्रिकी वस्तूंवर दिसतो.

तिसरे म्हणजे, आर्थिक बाजारांवर दबाव निर्माण होतो. अशा भू-राजकीय तणावाच्या काळात विदेशी गुंतवणूकदार सावध होतात, ज्यामुळे शेअर बाजारात चढ-उतार वाढतात. भारताच्या चलनावर म्हणजेच रुपयावरही दबाव येतो, कारण डॉलरची मागणी वाढते आणि आयात खर्च वाढतो.

याशिवाय, डोनाल्ड ट्रम्प कार्यकाळातील व्यापार धोरणे, विशेषतः व्यापार युद्ध आणि निर्बंध यांनी जागतिक व्यापार व्यवस्थेत आधीच अनिश्चितता निर्माण केली होती. चीन आणि अमेरिका यांच्यातील व्यापार संघर्ष, तसेच इराणसारख्या देशांवरील निर्बंधांमुळे जागतिक पुरवठा साखळी अस्थिर झाली. याचा अप्रत्यक्ष परिणाम भारताच्या निर्यातीवरही झाला, कारण आंतरराष्ट्रीय मागणी आणि व्यापार प्रवाहात बदल झाले.

इराण–इस्त्रायल संघर्ष आणि बदलते अमेरिकन व्यापार धोरण यामुळे भारतासारख्या उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांसाठी व्यापार आणि आर्थिक स्थैर्य राखणे अधिक कठीण झाले आहे. त्यामुळे भारताला अधिक लवचिक, विविधीकृत आणि सुरक्षित व्यापार धोरण स्वीकारणे आवश्यक ठरते.

4) प्रादेशिक सुरक्षा आणि भारतीय नागरिक :

भारतासाठी मध्यपूर्वेतील अस्थिरता हा केवळ आर्थिक किंवा राजनैतिक मुद्दा नसून तो थेट मानवी सुरक्षिततेशी संबंधित अत्यंत संवेदनशील विषय आहे. इराण आणि इस्त्रायल यांच्यातील संघर्ष तीव्र झाल्यास संपूर्ण मध्यपूर्व प्रदेशात सुरक्षा परिस्थिती बिघडण्याची शक्यता असते.

मध्यपूर्वेत लाखो भारतीय नागरिक—विशेषतः कामगार, नर्सेस, अभियंते आणि सेवा क्षेत्रातील कर्मचारी—कार्यरत आहेत. हे सर्वजण पर्शियन गल्फ देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर रोजगारासाठी गेलेले आहेत. त्यामुळे कोणतीही युद्धजन्य परिस्थिती निर्माण झाल्यास त्यांच्या सुरक्षिततेचा प्रश्न सर्वात आधी उभा राहतो.

संघर्षाच्या काळात विमानसेवा, रस्ते आणि समुद्री मार्ग बाधित होऊ शकतात. त्यामुळे नागरिकांचे स्थलांतर करणे अत्यंत कठीण आणि गुंतागुंतीचे होते. अशा परिस्थितीत भारत सरकारला मोठ्या प्रमाणावर आपत्कालीन मोहिमा राबवाव्या लागतात, जसे की "ऑपरेशन प्रकारच्या बचाव मोहिमा. यात लॉजिस्टिक्स, राजनैतिक समन्वय आणि सुरक्षित वाहतूक यांचा समावेश असतो.

याशिवाय, अस्थिरतेमुळे दहशतवाद आणि कट्टरतावाद वाढण्याचा धोका असतो. संघर्षग्रस्त प्रदेशात सुरक्षा यंत्रणा कमकुवत झाल्यास गैर-राज्य घटक सक्रिय होतात, ज्यामुळे केवळ स्थानिक नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय सुरक्षेलाही धोका निर्माण होतो. याचा अप्रत्यक्ष परिणाम भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेवरही होऊ शकतो.

मध्यपूर्वेतील संघर्ष हा भारतासाठी मानवी सुरक्षा, स्थलांतर व्यवस्थापन आणि दहशतवाद प्रतिबंध या तीन महत्त्वाच्या क्षेत्रांमध्ये गंभीर आव्हाने निर्माण करतो. त्यामुळे भारताला सतत सज्ज राहून प्रभावी राजनैतिक आणि सुरक्षा उपाययोजना कराव्या लागतात.

5) आंतरराष्ट्रीय कूटनीती आणि भारताची भूमिका :

भारत आजच्या जागतिक व्यवस्थेत एक उदयोन्मुख शक्ती म्हणून महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. विशेषतः इराण–इस्त्रायल संघर्षासारख्या गुंतागुंतीच्या आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीत भारताला अत्यंत संतुलित आणि विचारपूर्वक

परराष्ट्र धोरण स्वीकारावे लागते. युनायटेड नेशन सारख्या बहुपक्षीय मंचांवर भारताची भूमिका नेहमीच शांतता, संवाद आणि सहकार्य यावर आधारित राहिली आहे. अशा संस्थांमध्ये भारताला कोणत्याही एका बाजूने न झुकता, आंतरराष्ट्रीय कायदा आणि मानवी मूल्ये यांना प्राधान्य देत संतुलित भूमिका घ्यावी लागते. त्यामुळे भारताची प्रतिमा एक जबाबदार जागतिक शक्ती म्हणून अधिक दृढ होते.

या पार्श्वभूमीवर डोनाल्ड ट्रम्प यांच्या कार्यकाळातील एकतर्फी धोरणांचा परिणाम जागतिक कूटनीतीवर दिसून आला. त्यांच्या "अमेरिका प्रथम" दृष्टिकोनामुळे बहुपक्षीय कूटनीती काही प्रमाणात कमकुवत झाली आणि आंतरराष्ट्रीय निर्णय प्रक्रियेत मतभेद वाढले. यामुळे लहान आणि मध्यम शक्ती असलेल्या देशांसाठी जागतिक धोरण समजून घेणे अधिक गुंतागुंतीचे झाले.

अशा परिस्थितीत भारतासाठी एक महत्त्वाची संधी निर्माण होते. भारत तटस्थ मध्यस्थ म्हणून भूमिका अधिक मजबूत करू शकतो. कारण भारताचे दोन्ही बाजूंशी इराण आणि इजराइल संबंध आहेत. त्यामुळे भारत संवाद आणि शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी विश्वासार्ह पूल म्हणून काम करू शकतो.

याशिवाय, भारताची वाढती आर्थिक आणि लोकसंख्यात्मक ताकद यामुळे तो जागतिक पातळीवर एक विश्वासार्ह भागीदार म्हणून उदयास येत आहे. ऊर्जा, व्यापार, तंत्रज्ञान आणि सुरक्षा या क्षेत्रांमध्ये भारताची भूमिका अधिक महत्त्वाची होत आहे. योग्य कूटनीतीच्या माध्यमातून भारत आपले स्थान केवळ प्रादेशिक शक्ती म्हणून नव्हे तर जागतिक निर्णय प्रक्रियेतील महत्त्वाचा घटक म्हणून मजबूत करू शकतो.

आंतरराष्ट्रीय कूटनीतीच्या बदलत्या स्वरूपात भारतासाठी आव्हाने असली तरी त्याचबरोबर मोठ्या संधीही आहेत. संतुलित, शांततापप्रिय आणि संवादाधारित धोरण स्वीकारून भारत जागतिक स्तरावर आपली विश्वासार्हता आणि नेतृत्व क्षमता अधिक मजबूत करू शकतो.

6) दीर्घकालीन धोरणात्मक आव्हाने :

भारतासमोर इराण–इस्त्रायल संघर्षासारख्या आंतरराष्ट्रीय तणावांच्या पार्श्वभूमीवर काही दीर्घकालीन धोरणात्मक आव्हाने निर्माण झाली आहेत. ही आव्हाने केवळ तात्कालिक नसून देशाच्या भविष्यातील आर्थिक, सुरक्षा आणि परराष्ट्र धोरणावर परिणाम करणारी आहेत.

सर्वप्रथम, ऊर्जा स्वावलंबनाची गरज ही सर्वात महत्त्वाची बाब आहे. भारत आजही मोठ्या प्रमाणावर कच्च्या तेलासाठी पर्शियन गल्फ वर अवलंबून आहे. या अवलंबित्वामुळे जागतिक संघर्ष, निर्बंध किंवा पुरवठा अडथळयांचा थेट परिणाम भारतावर होतो. त्यामुळे सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा, इलेक्ट्रिक वाहनं आणि हरित हायड्रोजन यांसारख्या पर्यायांवर भर देणे अत्यावश्यक झाले आहे. ऊर्जा स्वावलंबनामुळे केवळ आर्थिक स्थैर्य नाही तर धोरणात्मक सुरक्षितताही वाढते.

दुसरे महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे संरक्षण क्षमता वाढवणे. जागतिक अस्थिरतेच्या काळात कोणत्याही देशाला आपली सुरक्षा यंत्रणा मजबूत ठेवणे आवश्यक असते. आधुनिक युद्धे ही केवळ पारंपरिक नसून सायबर, ड्रोन आणि तंत्रज्ञानाधारित आहेत. त्यामुळे भारताला संरक्षण संशोधन, स्वदेशी उत्पादन आणि तंत्रज्ञान विकासावर अधिक गुंतवणूक करावी लागते. मजबूत संरक्षण क्षमता ही देशाच्या सार्वभौमत्वाची हमी असते.

तिसरे आव्हान म्हणजे परराष्ट्र धोरणात लवचिकता राखणे. जागतिक राजकारण सतत बदलत असल्याने कोणत्याही एका गटावर किंवा देशावर पूर्ण अवलंबून राहणे धोकादायक ठरते. इराण इजराइल आणि इतर महासत्तांशी संतुलित संबंध राखणे आवश्यक आहे. अशा परिस्थितीत " बहु संरेखन" धोरण अधिक प्रभावी ठरते, ज्यामध्ये भारत आपल्या राष्ट्रीय हितांनुसार विविध देशांशी स्वतंत्र आणि लवचिक संबंध ठेवतो.

ऊर्जा स्वावलंबन, संरक्षण बळकटीकरण आणि लवचिक परराष्ट्र धोरण ही भारताच्या दीर्घकालीन स्थैर्याची तीन प्रमुख आधारस्तंभ आहेत. या दिशेने सातत्यपूर्ण प्रयत्न केल्यास भारत जागतिक अनिश्चिततेच्या काळातही मजबूत आणि आत्मनिर्भर राष्ट्र म्हणून पुढे जाऊ शकतो.

संदर्भ सूची :

1. Trita Parsi. (2007). Treacherous Alliance: The Secret Dealings of Israel, Iran, and the United States. Yale University Press
2. Vali Nasr. (2016). The Shia Revival: How Conflicts within Islam Will Shape the Future. W.W. Norton & Company.Newspapers :
3. The Hindu. (2026, March 3). Rising tensions between Iran and Israel raise global concerns.
4. The Indian Express. (2026, March 8). Middle East crisis: Impact on global oil prices.
5. The Times of India. (2026, March 12). India monitors Iran-Israel tensions closely.
6. दैनिक सकाळ(2026 मार्च 16)-युद्ध, बाजार आणि संधी-गौरव बोरा
7. दैनिक लोकमत(2026 मार्च 17)- मध्यपूर्वेच्या युद्धामुळे कुणाचे खिसे भरत आहेत-प्रभू चावला
8. Hindustan Times. (2026, March 18). Iran-Israel conflict: What it means for India.
9. The Hindu. (2026, March 22). Global reactions to escalating Middle East conflict.
10. The Indian Express. (2026, March 25). Strategic implications of Iran-Israel tensions.
11. दैनिक गोदातीर (2026 मार्च 29)-इराण इस्त्रायल संघर्ष आणि ट्रम्प यांची कूटनीती : भारतासाठी वाढती आव्हाने-डॉ.आरती राणे

"इराण-इस्त्रायल युद्ध : पार्श्वभूमी आणि परिणाम"

डॉ. शिवराज कदम

अर्थशास्त्र विभाग,

राजीव गांधी महाविद्यालय, मुदखेड, जिल्हा नांदेड

इराण–इस्त्रायल युद्ध (2026) हे फक्त प्रादेशिक संघर्ष नाही, तर जागतिक अर्थव्यवस्था, भारत आणि आंतरराष्ट्रीय धोरणावर खोल परिणाम करणारे संकट आहे.

1) "इराण–इस्त्रायल युद्ध: पार्श्वभूमी"

इराण–इस्त्रायल युद्ध हे मध्यपूर्वेतील दीर्घकालीन तणावाचे उघड संघर्षात रूपांतर असून त्यामागे सुरक्षा, अणुकार्यक्रम आणि भू-राजकीय स्पर्धा हे प्रमुख घटक आहेत.

i. युद्धाची तात्काळ सुरुवात :

28 फेब्रुवारी 2026 रोजी संयुक्त राज्य अमेरिका आणि इस्त्रायल यांनी इराण मधील अणु व लष्करी ठिकाणांवर हल्ले केले. या कारवाईमागे इराणच्या अणुकार्यक्रमाला रोखण्याचा उद्देश होता.

ii. प्रत्युत्तर आणि संघर्षाची तीव्रता:

इराणने प्रत्युत्तरादाखल इस्त्रायल तसेच गल्फमधील अमेरिकन तळांवर क्षेपणास्त्र आणि ड्रोन हल्ले केले. यामुळे संघर्ष वेगाने वाढून प्रादेशिक अस्थिरता निर्माण झाली.

ii. संघर्षाचा विस्तार :

हा संघर्ष द्विपक्षीय न राहता संपूर्ण मध्यपूर्वेत पसरला. अमेरिका थेट सहभागी झाली, तर इतर गल्फ देश सतर्क झाले. त्यामुळे हा संघर्षाने आंतरराष्ट्रीय स्वरूप धारण केले.

iv. ऊर्जा भू-राजकारण :

होरमूझ सामुद्रधुनी ही जागतिक तेल वाहतुकीसाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे, जिथून सुमारे 20 टक्के तेल पुरवठा होतो. युद्धामुळे या मार्गावर धोका निर्माण झाला.

परिणामी, हा संघर्ष "ऊर्जा युद्ध" म्हणून ओळखला जाऊ लागला.

इराण–इस्त्रायल युद्धाची पार्श्वभूमी ही केवळ तात्काळ घटनांवर आधारित नसून अणु स्पर्धा, प्रादेशिक वर्चस्व आणि ऊर्जा भू-राजकारण यांचा एकत्रित परिणाम आहे. त्यामुळे हा संघर्ष जागतिक स्थैर्यासाठी गंभीर आव्हान ठरतो.

2. भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम :

इराण–इस्त्रायल युद्धामुळे जागतिक ऊर्जा बाजारात मोठी अस्थिरता निर्माण झाली असून त्याचा थेट परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर दिसून येतो.

i. ऊर्जा आयात अवलंबित्व

भारत आपल्या कच्च्या तेलाच्या गरजेपैकी सुमारे 60 टक्के पेक्षा जास्त आयात मध्यपूर्व मधून करतो. त्यामुळे मध्यपूर्वेतील कोणतीही अस्थिरता भारताच्या ऊर्जा सुरक्षेला थेट धोका निर्माण करते.

ii. तेल दरवाढ आणि आर्थिक परिणाम

युद्धामुळे आंतरराष्ट्रीय बाजारात तेलाच्या किमती 100 डॉलर ते 150 डॉलर प्रति बॅरलपर्यंत वाढण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. याचा भारतावर पुढील परिणाम होण्याची शक्यता आहे. पेट्रोल आणि डिझेलचे दर, एलपीजी सिलिंडर वाढण्याची भीती, वाहतूक खर्च वाढतो, उत्पादन खर्च वाढतो.

iii. महागाईवर परिणाम

ऊर्जा दरवाढीमुळे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेत " खर्च प्रेरित भाववाढ" निर्माण होते. कारण तेल हे सर्व उद्योगांचे मूलभूत इनपुट आहे.

परिणामी वस्तू आणि सेवा महाग होतात. सामान्य नागरिकांची क्रयशक्ती कमी होते. रिझर्व बँकेवर वर मौद्रिक धोरणात कडकपणा आणण्याचा दबाव वाढतो.

iv. शेअर बाजार आणि गुंतवणूक

निफ्टी 50 मध्ये सुमारे 2.5 टक्के घसरण आणि अस्थिरता दिसून आली आहे. तसेच परदेशी गुंतवणूकदारांनी मोठ्या प्रमाणात भांडवल काढले आहे. याचा परिणाम म्हणून बाजारात अनिश्चितता वाढणे, आय टी, तेल आणि लॉजिस्टिक्स क्षेत्र प्रभावित होणे गुंतवणूक प्रवाह मंदावणे यासारखे परिणाम दिसून येतात.

v. परदेशी रोजगार आणि रेमिटन्स

गल्फ देशांमध्ये सुमारे 90 लाख भारतीय कामगार कार्यरत आहेत. युद्धामुळे स्थलांतराची ची शक्यता वाढली आहे. याचा परिणाम म्हणून रेमिटन्स (50 अब्ज डॉलर पर्यंत) घटण्याचा धोका, चालू खात्यावर दबाव, बेरोजगारी वाढण्याची शक्यता आहे.

vi. उद्योग आणि पुरवठा साखळी

खत, एल एन जी आणि पेट्रोकेमिकल उद्योगांवर परिणाम होऊन जागतिक पुरवठा साखळी विस्कळीत झाली आहे. याचा परिणाम म्हणून शेती खर्च वाढणे, उत्पादन उद्योग मंदावणे, सूक्ष्म लघु व मध्यम उद्योग क्षेत्रावर दबाव निर्माण झाला आहे.

vii. स्थूल देशांतर्गत उत्पादन आणि आर्थिक वाढ

मुडी आणि इतर संस्थांनी भारताच्या ग्रोथ आऊट लुक मध्ये घट केली आहे. या युद्धामुळे आर्थिक वाढ मंदावण्याची शक्यता आहे. गुंतवणूक कमी होऊ शकते, वित्तीय दबाव वाढू शकतो.

इराण–इस्त्रायल युद्धामुळे भारतावर ऊर्जा, रोजगार, गुंतवणूक आणि उद्योग या सर्व क्षेत्रांत दबाव निर्माण झाला आहे. त्यामुळे आर्थिक स्थैर्यासाठी ऊर्जा विविधीकरण आणि मजबूत आर्थिक धोरण आवश्यक आहे. सामरिक पेट्रोलियम साठे आणि नवीकरणीय ऊर्जा यावर भर देणे आवश्यक आहे.

3.जागतिक अर्थव्यवस्थेवर परिणाम

इराण–इस्त्रायल युद्धामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेत ऊर्जा, महागाई आणि पुरवठा साखळी यांवर गंभीर परिणाम होत आहेत. हा संघर्ष केवळ प्रादेशिक नसून जागतिक आर्थिक स्थैर्यासाठी धोका निर्माण करणारा ठरला आहे.

i. तेल आणि ऊर्जा संकट

युद्धामुळे जागतिक ऊर्जा पुरवठ्यावर मोठा परिणाम झाला आहे, विशेषतः होरमुज सामुद्रधुनी मार्ग धोक्यात आल्याने तेलाचे दर 100 डॉलर पेक्षा वाढून 170 डॉलर प्रति बॅरलपर्यंत जाण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. याचा परिणाम हा एल एन जी आणि नैसर्गिक वायू पुरवठा विस्कळीत पुण्यात झाला. ऊर्जा किमती वाढण्याची भीती निर्माण झाली. 1970 च्या तेल संकट सारखी परिस्थिती निर्माण झाली आहे.

ii. महागाई आणि मंदी

ऊर्जा दरवाढीमुळे उत्पादन खर्च वाढतो, तर आर्थिक वाढ मंदावते. यामुळे ग्राहक वस्तू महाग होतात.

उद्योगांचे उत्पादन घटते. बेरोजगारी वाढण्याची शक्यता असते. ही परिस्थिती मुद्रास्फितीसह आर्थिक मंदी म्हणून ओळखली जाते.

ii. व्यापार आणि उद्योगांवर परिणाम

जागतिक पुरवठा साखळी विस्कळीत झाल्याने अनेक महत्त्वाचे उद्योग प्रभावित झाले आहेत.

सेमीकंडक्टर उद्योग, खत उद्योग, प्लास्टिक आणि पेट्रोकेमिकल्स उद्योग इत्यादी. याचा परिणाम म्हणून उत्पादन खर्च वाढतो, आंतरराष्ट्रीय व्यापार मंदावतो, निर्यात-आयात असंतुलन वाढते.

इराण–इस्त्रायल युद्धामुळे जागतिक अर्थव्यवस्था ऊर्जा संकट, महागाई आणि पुरवठा साखळी विस्कळीत होणे अशा त्रिकुट समस्यांना सामोरे जात आहे. त्यामुळे दीर्घकालीन स्थैर्यासाठी ऊर्जा विविधीकरण आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य अत्यावश्यक आहे.

4. ट्रम्प यांचे धोरण

इराण–इस्त्रायल युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर डोनाल्ड ट्रम्प यांचे धोरण ही आक्रमक लष्करी कारवाई, दबावाधारित वाटाघाटी आणि मर्यादित सहयोगी नियंत्रण यांचे मिश्रण आहे. हे धोरण अल्पकालीन प्रभावी असले तरी दीर्घकालीन स्थैर्यावर प्रश्न निर्माण करते.

i.आक्रमक धोरण

ट्रम्प प्रशासनाने इराण विरुद्ध थेट लष्करी कारवाईचा मार्ग स्वीकारला.

अणु आणि ऊर्जा पायाभूत सुविधांवर लक्ष्य केले. सत्ता पालट चा अप्रत्यक्ष दबाव निर्माण केला. याचा परिणाम म्हणून युद्धाची तीव्रता वाढली, प्रादेशिक अस्थिरता वाढली.

ii.दबाव आणि वाटाघाटी

ट्रम्प यांनी एकाच वेळी दबाव आणि संवाद या दोन्ही साधनांचा वापर केला.

होरमुझ सामुद्रधुनी उघडी ठेवण्यासाठी अंतिम इशारा देण्यात आला. काही प्रसंगी हल्ले थांबवण्याचे संकेत ही देण्यात आले. अशा प्रकारची रणनीती ही गाजर आणि काठी सारखी असल्याची दिसते. याचा परिणाम हा विरोधकांवर दबाव निर्माण होतो. परंतु संघर्ष पूर्णपणे थांबत नाही अशा प्रकारचा झालेला दिसतो.

iii. इस्त्रायलशी जवळीक

इजराइल हा अमेरिकेचा प्रमुख सहयोगी असल्यामुळे:

इस्त्रायलला स्पष्ट पाठिंबा

मात्र काहीवेळा संयम राखण्याचे आवाहन. यावरून असे म्हणता येईल की अमेरिका पूर्ण नियंत्रण ठेवू शकत नाही, इस्त्रायल स्वतंत्र निर्णय घेत असल्याचे दिसून येत आहे.

iv. टीका आणि धोके

काही विश्लेषकांच्या मते:

ट्रम्प संघर्षाचे गांभीर्य कमी लेखत आहेत यामुळे युद्ध दीर्घकाळ चालण्याचा धोका निर्माण होऊ शकतो. त्यामुळे त्यांचे धोरण अनिश्चित आणि अस्थिर असल्याचे दिसून येत आहे. त्यामुळे जागतिक शांततेसाठी धोका निर्माण झाला आहे.

डोनाल्ड ट्रम्प यांचे धोरण हे आक्रमक आणि दबावाधारित असून ती अल्पकालीन दबाव निर्माण करण्यात सक्षम आहे, परंतु दीर्घकालीन शांतता आणि स्थैर्य साधण्यात अपुरी ठरू शकते. त्यामुळे अधिक बहुपक्षीय आणि संतुलित कूटनीतीची आवश्यकता आहे.

5. थोडक्यात विश्लेषण

इराण–इस्त्रायल युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर भारत आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेवर बहुआयामी परिणाम दिसून येतात. तसेच डोनाल्ड ट्रम्प यांचे धोरण हे या संघर्षाच्या गतिशीलतेवर प्रभाव टाकते.

I. महाग तेल

भारताची ऊर्जा गरज मोठ्या प्रमाणात मध्यपूर्व वर अवलंबून आहे. तेल दरवाढीमुळे महागाई वाढते आणि वाहतूक व उत्पादन खर्च वाढतो.

ii. रेमिटन्स घट

गल्फ देशांतील भारतीय कामगारांवर परिणाम झाल्यास परदेशी चलन कमी होण्याची शक्यता आहे, ज्यामुळे चालू खात्यावर दबाव येतो.

iii. आर्थिक अस्थिरता

शेअर बाजारातील घसरण,आणि जागतिक अनिश्चितता यामुळे आर्थिक अस्थिरता वाढते. त्यामुळे भारतासाठी ही तिहेरी आर्थिक धक्का स्थिती निर्माण होते.

ट्रम्प धोरणाचे विश्लेषण

डोनाल्ड ट्रम्प यांची कूटनीती खालीलप्रमाणे दिसते: मजबूत लष्करी दबाव, दबाव आणि वाटाघाटी सहयोगींवर मर्यादित नियंत्रण, याचा परिणाम म्हणून अल्पकालीन दबाव निर्माण होतो, परंतु दीर्घकालीन अस्थिरता वाढते, युद्ध नियंत्रणाऐवजी विस्तारण्याचा धोका निर्माण होतो. इराण-इस्त्रायल युद्धामुळे भारतासमोर ऊर्जा, रोजगार आणि आर्थिक स्थैर्य अशी तिहेरी आव्हाने उभी राहिली आहेत. त्याचबरोबर डोनाल्ड ट्रम्प यांची कूटनीती आक्रमक असून ती अल्पकालीन प्रभावी असली तरी दीर्घकालीन शांततेसाठी जोखमीची ठरते.

सारांश

इराण-इस्त्रायल युद्धामुळे जागतिक पातळीवर भू-राजकीय आणि आर्थिक अस्थिरता लक्षणीयरीत्या वाढली आहे. होर्मोझ सामुद्रधुनी सारख्या महत्त्वाच्या ऊर्जा मार्गांवरील तणावामुळे जागतिक ऊर्जा पुरवठा आणि व्यापार प्रणालीवर गंभीर परिणाम झाला आहे.

भारताच्या दृष्टीने ही परिस्थिती बहुआयामी आव्हान निर्माण करते—ऊर्जा किमतीत वाढ, रोजगारावर (विशेषतः गल्फमधील भारतीय कामगारांवर) दबाव आणि वित्तीय बाजारातील अस्थिरता यांचा समावेश यात होतो. त्यामुळे भारताच्या आर्थिक स्थैर्यावर आणि विकास गतीवर नकारात्मक परिणाम होण्याची शक्यता आहे.

तसेच डोनाल्ड ट्रम्प यांची कूटनीती आक्रमक आणि दबावाधारित असली तरी ती अनिश्चित स्वरूपाची आहे, ज्यामुळे संघर्ष नियंत्रणाऐवजी त्याची तीव्रता वाढण्याचा धोका निर्माण होतो.

त्यामुळे या परिस्थितीत बहुपक्षीय कूटनीती, ऊर्जा विविधीकरण आणि आर्थिक लवचिकता अधिक महत्त्वाची ठरते.

संदर्भ सूची :

1. Trita Parsi. (2007). Treacherous Alliance: The Secret Dealings of Israel, Iran, and the United States. Yale University Press.
2. Vali Nasr. (2016). The Shia Revival: How Conflicts within Islam Will Shape the Future. W.W. Norton & Company.Newspapers :
3. The Hindu. (2026, March 3). Rising tensions between Iran and Israel raise global concerns.
4. The Indian Express. (2026, March 8). Middle East crisis: Impact on global oil prices.
5. The Times of India. (2026, March 12). India monitors Iran-Israel tensions closely.
6. दैनिक देशोन्नती(2026 मार्च 16) आखातातील युद्ध परिस्थिती आणि भारतातील ऊर्जा स्थित- सुधीर थोरवे
7. दैनिक सकाळ (2026 मार्च 16) युद्ध, बाजार आणि संधी-गौरव बोरा
8. दैनिक लोकमत(2026 मार्च 17) मध्यपूर्वेतल्या युद्धामुळे कुणाचे खिसे भरत आहेत-प्रभू चावला
9. Hindustan Times. (2026, March 18). Iran-Israel conflict: What it means for India.
10. The Hindu. (2026, March 22). Global reactions to escalating Middle East conflict.
11. The Indian Express. (2026, March 25). Strategic implications of Iran-Israel tensions.

वर्तमान भारत में औद्योगीकरण की दशा–दिशा : एक अध्ययन

प्रो. कंचन ससाणे
सहायक प्राध्यापक
अर्थशास्त्र
प्रधानमंत्री कॉलेज ऑफ एक्सीलेंस
शास. माधव महाविद्यालय, उज्जैन (म.प्र.)

सार :–

वर्तमान युग डिजिटल क्रांति का युग है जिसमें सूचना एवं संचार प्रौद्योगिकी ने समाज, अर्थव्यवस्था और शासन की कार्यप्रणाली को गहराई से प्रभावित किया है। भारत जैसे विकासशील देश में सहकारी आंदोलन ग्रामीण एवं अर्द्ध शहरी अर्थव्यवस्था की रीढ़ है। वहीं महिला सशक्तिकरण सतत् विकास का एक अनिवार्य घटक है। इस शोधपत्र का उद्देश्य सहकारी संस्थाओं के डिजिटलीकरण की अवधारणा, उसकी आवश्यकता, प्रक्रिया एवं प्रभावों का विश्लेषण करना तथा यह स्पष्ट करना है कि किस प्रकार सहकारी डिजिटलीकरण महिला सशक्तिकरण को आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक एवं राजनैतिक स्तर पर सुदृढ़ करता है। अध्ययन से यह निष्कर्ष निकलता है कि यदि सहकारी क्षेत्र में डिजिटल तकनीकों का समावेश सुनियोजित ढंग से किया जाए तो यह महिलाओं को आत्मनिर्भर बनाने, निर्णय प्रक्रिया में भागीदारी बढ़ाने तथा समावेशी विकास को सुनिश्चित करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकता है।

औद्योगिक विकास एक आर्थिक विकास की एक ऐसी प्रक्रिया है जो किसी भी सम्प्रभू राष्ट्र की परम्परागत अर्थव्यवस्था में विद्यमान पिछड़े कारकों में परिवर्तन करके नये उत्सर्जक कारकों जैसे नये–नये परिवहन, व्यापार, यंत्रीकरण इत्यादि साधनों से प्रतिस्थापित करता है अर्थात् पूँजी का गहन एवं व्यापक प्रयोग करके अर्थव्यवस्था के सभी क्षेत्रों का विकास, नये बाजारों की खोज, नई वैज्ञानिक तकनीकों का उपयोग इत्यादि का समावेशी विदोहन औद्योगिकीकरण संभव बनाता है।

भारत में 19वीं शताब्दी में अंग्रेजी शासन काल में ब्रिटिश उत्पादों को जब भारत में लाना मुश्किल हुआ तो ब्रिटिश शासन ने भारत में ही कुछ वस्तुओं के उत्पादन जैसे रेलवे हेतु लोहा फेक्ट्री, कपड़ा मीलें, निर्माण कार्य हेतु सीमेंट फेक्ट्री इत्यादि महत्वपूर्ण औद्योगिक कारखानों की स्थापना की। मजबूरी में ही सही परंतु औद्योगिक विकास की नींव छोटे स्तर

पर ही सही इस समय देखने को मिली। 1908 में बिहार के सिंहभूमि जिले में साल्वी नामक स्थान पर टाटा लोहे और इस्पात कारखाने की स्थापना हुई जिसमें 1913 में सर्वप्रथम लोहा (इस्पात) का उत्पादन हुआ। यह भारत का प्रथम निजी क्षेत्र का उद्योग था। 1914 के पश्चात भारत में जूट एवं सूती वस्त्र उद्योगों के उत्पादन को बढ़ावा मिला। प्रथम विश्व युद्ध के पश्चात् सूती वस्त्रों एवं लोहे की वस्तुओं की अच्छी मांग के उत्पन्न होने के कारण (ब्रिटिश कालीन उपनिवेशों में, भारत सहित) उत्पादन को बढ़ावा मिला। हालांकि सूती वस्त्रों के उत्पादन की प्रथम मील भारत में 1854 में मुंबई में स्थापित हो चुकी थी। इसी के साथ 1904 में प्रथम सीमेंट उद्योग चैन्नई (मद्रास) में स्थापित किया गया। वहीं संगठित स्तर पर पोर्टलैंड सीमेंट का उत्पादन 1914 में शुरू हो पाया। द्वितीय विश्व युद्ध काल में जहाँ औद्योगिक उत्पादित वस्तुओं की मांग बढ़ने लगी, अतः भारत में वैज्ञानिक एवं अनुसंधान परिषद की स्थापना की गई, जिसके अन्तर्गत कुशल श्रमिकों एवं विशेषज्ञों की कमी को दूर करने के लिए विशेष प्रशिक्षण की व्यवस्था की गई।

शब्द कुँजी :– औद्योगिक नीति, रोजगार, अर्थव्यवस्था, प्रौद्योगिकी, उत्पादन क्षमता, उदारीकरण, विनिर्माण।

शोध पत्र का उद्देश्य :–

(1) औद्योगिक विकास की स्वतंत्रता के पूर्व एवं पश्चात की विवेचना करना।

(2) औद्योगिकीकरण के मार्ग में आने वाली समस्याओं का अध्ययन करना।

(3) वर्तमान में औद्योगिकीकरण की स्थिति का अध्ययन करना।

परिकल्पना :

(1) औद्योगिकिकरण आर्थिक विकास की कुंजी है।

(2) औद्योगिक विकास से देश की जनसंख्या का आर्थिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक विकास होता है।

स्वतंत्रता के पश्चात औद्योगिक सुधार :

स्वतंत्रता के पश्चात भारत ने तीव्र औद्योगिकीकरण की दिशा में कदम रखते हुए प्रथम औद्योगिक नीति 1948 की घोषणा की। चूँकि हमने मिश्रित अर्थव्यवस्था (पूँजीवादी एवं समाजवादी का मिश्रण) की अवधारणा को अपनाया, इस दिशा में उद्योगों की स्थापना अत्यधिक सामाजिक हित को उत्पन्न करने के उद्देश्य से की गई। वहीं दूसरी औद्योगिक

नीति 1956 पंचवर्षीय योजना के द्वारा विकास की अवधारणा की क्रियान्विति के लिए एक मजबूत स्तम्भ साबित हुई। भारत के पहले प्रधानमंत्री डॉ. जवाहरलाल नेहरू ने उद्योगों को "भारत के आधुनिक मंदिर" की संज्ञा दी। महालोबिस मॉडल पर आधारित पंचवर्षीय योजना में भारी उद्योगों की नवीन स्थापना एवं सार्वजनिक क्षेत्र की भूमिका पर अत्यधिक जोर दिया गया। वर्ष 1977 की औद्योगिक नीति, 1956 की औद्योगिक नीति को आगे बढ़ाने एवं उद्योगों में रोजगार सृजन एवं गरीबी हटाने हेतु आय के समान वितरण की नीति पर बल देती दिखाई देती है। यह नीति विकेन्द्रीकरण को बढ़ावा देकर लघु उद्योगों को बढ़ावा देने वाली साबित हुई। पहली बार "टाइनी यूनिट" छोटी इकाई की परिभाषा इस नीति में घोषित की गई जो कि आगे चलकर लघु एवं मध्यम आकार के उद्योगों की स्थापना एवं वृद्धि हेतु मील का पत्थर साबित हुई। औद्योगिक नीति 1980, वैश्विक प्रतिस्पर्धा को ध्यान में रखते हुए घरेलू उद्योगों के संरक्षण, आधुनिकीकरण, तकनीकीकरण एवं वैश्वीकरण की ओर इशारा करती है।

इस समय MRTP का एवं वेरा जैसे एक्ट लागू किए गए जो कि एकाधिकार को नियंत्रित करने हेतु आवश्यक है।

नई औद्योगिक नीति 1991 :–

नई औद्योगिक नीति जिसने आधुनिक औद्योगिक विकास की इबारत लिखी, जिसने भारतीय अर्थव्यवस्था को एक नई दिशा प्रदान की। यह थी उदारीकरण, निजीकरण और वैश्वीकरण (LPG मॉडल) के रूप में सम्पूर्ण देश में आर्थिक सुधारों के रूप में लागू की गई। पहली बार भारत में विदेशी कंपनियों के प्रवेश को अनुमति मिली जो पहले केवल सरकारी क्षेत्र के लिए ही आरक्षित थे। हालाँकि इस नई नीति को लागू करने के पीछे कई नकारात्मक कारण जैसे भारत का भुगतान संतुलन का पक्ष में न होना अंतर्राष्ट्रीय दबाव इत्यादि थे।

1991 की औद्योगिक नीति के मुख्य उद्देश्य :–

(1) भारतीय अर्थव्यवस्था को वैश्विक अर्थपटल पर ले जाना। लघु उद्योग MSME के लिए निवेश सीमा में वृद्धि करना, जिसमें निवेश सीमा बढ़ाकर 1 करोड़ कर दी गई।

(2) सामान आयात करने के लिए स्वतंत्रता के तहत भारतीय उद्योगों को अपने समग्र विकास के लिए विदेशों से मशीनें और कच्चे माल को खरीदने की अनुमति दे दी गई।

(3) औद्योगिक विस्तार देने एवं उत्पादन क्षमता को बढ़ाने के लिए तथा लागत कम करने के लिए उत्पादन क्षमता की अधिकतम सीमा के बंधन को हटा लिया गया।

(4) एकाधिकार एवं प्रतिबंधात्मक व्यापार प्रथा MRTP अधिनियम 1969 को हटाते हुए कंपनियों को निवेश निर्णय लेने के लिए सरकार से पूर्वानुमति की शर्त को हटा लिया गया।

(5) उदारीकरण को अपनाते हुए औद्योगिक लाइसेंस और पंजीकरण आदि प्रतिबंधों से उद्योगों को मुक्त कर दिया गया।

(6) नई औद्योगिक नीति 1991, का मुख्य उद्देश्य भारतीय अर्थव्यवस्था की दक्षता को बढ़ाना, अंतरराष्ट्रीय स्तर पर ले जाना और औद्योगिक विकास को गति देना था। सार्वजनिक क्षेत्र के उद्यमों PSUs में सरकारी हिस्सेदारी को निजी क्षेत्र को बेचा गया (51% से अधिक)। FDI विदेशी प्रत्यक्ष निवेश और विदेशी प्रौद्योगिकी समझौतों की अनुमति दी गई जिससे घरेलू उद्योगों को बेहतर तकनीक और पूंजी हासिल करने में मदद मिली।

नई औद्योगिक नीति 1991, भारतीय अर्थव्यवस्था का पूरी तरह से रुख बदलने वाली और आधुनिक औद्योगिक भारत की दिशा तय करने वाली साबित हुई। अगले वर्षों में भारत ने नये औद्योगिक विकास के पायदानों पर आगे बढ़ते हुए एवं अन्य सुधार करते हुए 2011 में राष्ट्रीय विनिर्माण नीति NMP को नई दिशा दी। यह नीति भारत को वैश्विक विनिर्माण हब बनाने, GDP में 25% योगदान लक्ष्य के साथ ही औद्योगिक क्लस्टर और निवेश क्षेत्र का विकास इत्यादि पर केन्द्रित रही। 2014 के बाद तीन सेक्टर मेक इन इंडिया, डिजिटल इंडिया स्टार्टअप और आत्मनिर्भर भारत, इन नीतियों और कार्यक्रमों ने उद्योग और उत्पादन को एक नये स्तर तक पहुँचाया।

वर्तमान में औद्योगिक विकास की स्थिति :–

भारत में 2014 के बाद विभिन्न मूलभूत एवं ऐतिहासिक परिवर्तन दिखाई देते हैं। 'मेक इन इंडिया' की शुरुआत के बाद भारत द्वारा प्रतिस्पर्धी विनिर्माण आधार तैयार करने के लिए निवेश बढ़ाने, नवाचार को प्रोत्साहन देने और रोजगार को बढ़ाने लिए एक सशक्त कदम उठाए गए हैं। 'मेक इन इंडिया' कार्यक्रम शुरुआती समय में कुछ सुस्त गति से आगे

बढ़ा परंतु अगले 6 वर्ष बाद कुछ प्रगति दिखाई देने लगी। विनिर्माण क्षेत्र की वृद्धि पर 12–14% प्रतिवर्ष तक बढ़ाना और GDP में इसका हिस्सा 25% तक करने के उद्देश्य के साथ ही 2025 तक 100 मिलियन अतिरिक्त रोजगार पैदा करना, नवाचार और उद्यमिता को बढ़ाने, विदेशी विनिवेश को बढ़ावा देना इत्यादि इसके प्रमुख उद्देश्यों को लेकर यह स्कीम कुछ हद तक सफल दिखाई देती है परंतु परिणामात्मक अध्ययन से ज्ञात होता है कि अभी भी इसमें और अधिक सुधार की आवश्यकता है।

GDP में औद्योगिक क्षेत्र का योगदान (सांख्यिकीय विश्लेषण) :

वर्ष	GDP में योगदान	रिमार्क
1950	11%	प्रारंभिक औद्योगिक ढांचा कमजोर
1991	27%	सार्वजनिक + निजी क्षेत्र की वृद्धि
2014	28%	उदारीकरण का प्रभाव
2024	29%	मेक इन इंडिया और PLIs योजनाओं का प्रभाव

भारत में कुल आयात–निर्यात/व्यापार संतुलन 1949–2022 :

वर्ष	निर्यात करोड़	आयात करोड़	व्यापार संतुलन	निर्यात में परिवर्तन	आयात में परिवर्तन
1949–50	485	617	–132	–	–
1959–60	640	961	–321	10.2	6.1
1969–70	1413	1582	–169	4.1	17.1
1979–80	6418	9143	–2725	12.1	34.2
1989–90	27658	35328	–7670	36.7	25.1
1999–00	159095	215529	–56434	13.8	20.9
2009–10	845534	1363736	–518202	0.6	–0.8
2021–22	2266225	3281173	–1014948	–	–

स्रोत :– वाणिज्यिक अर्थव्यवस्था और सांख्यिकी महानिदेशालय कोलकाता

भारत में स्वतंत्रता पूर्व आधुनिक उद्योगों का विकास :

उद्योग	1917	1929	1939	1947
कुल कारखाने	4827	8012	8973	11961
कार्यरत श्रमिक (हजार में)	1293.1	1799.3	2086.9	2690.6
छोटे कारखाने	538	1364	1579	2990
कार्यरत श्रमिक (हजार में)	12.9	34.2	50.8	53.4

स्रोत : शिकोरोव ग. फ. भारत का औद्योगिकीकरण, प्रगति प्रकाशन, मास्को 1976

पिछले सात दशकों में औद्योगिक क्षेत्र लगभग तीन गुना विस्तृत हुआ है। औद्योगिक उत्पादन सूचकांक IIP का प्रदर्शन यह बताता है कि उत्पादन स्तर कितना बढ़ा या घटा है।

1980–1990 में 7–8% की वृद्धि हुई 1991–2000 में 5–6% की वृद्धि, 2010–2020 में 3–4% की वृद्धि तथा 2023–24 में 5–6% की वृद्धि दर्ज की गई। अतः उद्योग में स्थिरता है, परंतु कोरोना काल के बाद वैश्विक मंदी एवं घरेलू बाजार में उतार–चढ़ावों ने इसे प्रभावित किया है।

प्रत्यक्ष विदेशी निवेश FDI अब तक की सबसे मजबूत स्थिति को बता रहा है। 1991 में जहाँ मात्र 0.1% था वह 2010 में 24% तथा 2024 में 70–80% वृद्धि हुई है। अतः भारत वर्तमान में दुनिया के शीर्ष FDI गंतव्यों में से एक है। इसी के साथ आज भारत दुनिया का तीसरा बड़ा स्टार्टअप इको सिस्टम है। MSME का GDP में 30% योगदान के साथ ही 45% निर्यात MSME द्वारा उत्पादित वस्तुओं का है।

चुनौतियाँ :–

साँख्यिकीय विश्लेषण स्पष्ट दिखाता है कि भारत की औद्योगिक नीतियाँ अत्यंत प्रभावी रही है। GDP, FDI रोजगार सृजन, निर्यात उत्पादन सभी क्षेत्रों में निरंतर वृद्धि हुई है, परंतु फिर भी वैश्विक व्यापारिक वातावरण में आज भी अनेक चुनौतियाँ हमारे औद्योगिक विकास के मार्ग में दिखाई दे रही हैं, जैसे–

1) बेरोजगारी की दर अभी भी 6–8% है।

2) विनिर्माण वृद्धि– चीन की तुलना में 28% को देखते हुए भारत में अभी मात्र 7% है।

3) भारत में ऊर्जा की लागत चीन, अमेरिका इत्यादि देशों से बहुत अधिक है।

4) लॉजिस्टिक लागत जहाँ विकसित देशों में 13–14% है, वहीं भारत में यह 7–8% ही है।

5) अत्याधिक तकनीक की कमी आज भी अनेक क्षेत्रों में बनी हुई है।

विनिर्माण क्षेत्र भारत के आर्थिक विकास का एक प्रमुख स्तम्भ बनकर उभर रहा है। ऑटोमोबाइल, इंजीनियरिंग, रसायन, इलेक्ट्रॉनिक्स, वस्त्र, फार्मास्यूटिकल्स इत्यादि प्रमुख अंग हैं। विनिर्माण क्षेत्र अभी तक अर्थव्यवस्था में 16–17% ही योगदान देता है और लगभग 3 करोड़ से अधिक लोगों को रोजगार प्रदान करता है। 25% विनिर्माण की हिस्सेदारी के लक्ष्य को पूरा करने के लिए 'मेक इन इंडिया' MSME, PLI उत्पादन आधारित प्रोत्साहन जैसी सरकारी योजनाओं को वर्तमान में कार्यान्वित किया जा रहा है। वर्तमान में नवीन प्रौद्योगिक, स्वचालन– डिजिटलाइजेशन, प्रसंस्करण आधारित तकनीकों के माध्यम से नवाचार और दक्षता सुधार कर वैश्विक स्तर पर प्रतिस्पर्धी वातावरण में भारतीय उत्पाद को बेहतर प्रदर्शन के योग्य बनाया जा रहा है, जिसके कारण PMI में 59% अंकों की वृद्धि जो कि उच्चतम है, देखी गई है।

इलेक्ट्रॉनिक्स, घरेलू मूल्य संवर्धन 30% से बढ़कर 70% हो गया है जोकि 90% तक पहुँचने का अनुमान है। विनिर्माण क्षेत्र में विदेशी निवेश 14.3 लाख करोड़ तक पहुँच गया है जो कि अच्छे संकेत हैं। PLI लक्ष्य आधारित अनुदान/प्रोत्साहन योजना के लागू होने के बाद 1.46 लाख करोड़ निवेश उत्पन्न हुआ है। आत्मनिर्भर भारत MSME, रक्षा और अन्य संवेदनशील क्षेत्रों में घरेलू उत्पादन बढ़ाने पर केन्द्रित योजनाएँ सफल प्रतीत होती हैं। हाल के कुछ वर्षों में वैश्विक व्यापारिक परिदृश्य के उतार–चढ़ाव के कारण विनिर्माण क्षेत्र को कुछ चुनौतियों का सामना अवश्य करना पड़ रहा है। घरेलू माँग एवं पूर्ति के आँकड़ों में बड़ा अंतराल देखने को मिल रहा है। वैश्विक प्रतिस्पर्धा एवं संरक्षण नियमों की सख्ती से हमारे घरेलू क्षेत्र में अव्यवस्थित सप्लाई चैन, ऊर्जा क्षेत्र में कच्चे माल की कम उपलब्धता, टैरिफ नियमों में बड़े परिवर्तनों से निर्यात क्षेत्र अधिक प्रभावित दिखाई दे रहा है, जिसके कारण भुगतान संतुलन की प्रतिकूलता भारतीय अर्थव्यवस्था को अधिक प्रभावित कर सकती है।

नीतिगत सिफारिशें (सुझाव) :–

1. **सप्लाई चैन/कम्पोनेंट**– इको सिस्टम का निर्माण, स्थानीय घटक– उत्पादन के लक्षित नीति और पूर्व कार्यान्वीती कार्यक्रमों की सक्रियता आवश्यक है।

2. **लॉजिस्टिक्स व ऊर्जा पर सुधार** – बिजली, ट्रांसपोर्ट और पोर्ट लॉजिस्टिक्स में निवेश तेज करना आवश्यक है, ताकि उत्पादन लागत घटे और निर्भरता कम हो।

3. **MSME कनेक्टिविटी** – बड़ी इकाइयों को MSME सप्लायर्स के साथ जोड़ने के लिए क्लस्टर नीति और वित्त समर्थन देना चाहिए।

4. **मानव संसाधन कौशल और R&D तकनीक** :– तकनीकी प्रशिक्षण और उद्योग अनुकूल अनुसंधान विकास को प्राथमिकता दे ताकि उच्च मूल्य वाले उत्पादन बढ़े।

5. **निर्यात उन्मुख नीतियाँ** :– वैश्विक बाजारों के अनुरूप गुणवत्ता मानक व ट्रेड संविदाओं को मजबूत करना आवश्यक है।

6. हरित ऊर्जा आधारित उद्योगों को बढ़ावा दिया जाना चाहिए।

7. AI और Robotics पर और अधिक ध्यान दिये जाने की आवश्यकता है।

सन्दर्भ सूची :–

1. Battacharjea, A. (2023), Industrial Policy in India since Independence, New Delhi : Academic Journal, Publication.
2. Datta, R. & Sundaram, K.P.M. (2021), भारतीय अर्थव्यवस्था, नई दिल्ली, एस. चंद्र प्रकाशन।
3. Government of India, 2023. Economic Survey of India 2022-23, New Delhi : Ministry of Finance.
4. Mazumdar, S. (2012), Industrial Development in India Under Liberalization, Munich Personal Re PE, Archive (MPRA).
5. Mishra, S.K. & Puri, V.K. (2022), भारतीय अर्थव्यवस्था, मुंबई : हिमालय पब्लिकेशन हाऊस।
6. NITI Aayog 2022, Strategy for New India @ 75, New Delhi : Government of India.

* * *

हिंदी कहानियाँ और दलित चेतना के स्वर

डॉ. आर. श्रीदेवी

प्राध्यापिका, हिंदी विभाग

शासकीय महाविद्यालय, पोंदुरू, श्रीकाकुलम जिला, आंध्रप्रदेश।

वैश्वीकरण और औद्योगीकरण का यह युग समाज के परिवर्तन का युग है। परिवर्तन के इस युग में सभी प्रकार के बदलाव शामिल हैं सिवाय सामाजिक मानसिकता। समाज में भौतिक स्तर पर परिवर्तन की क्रांति आ चुकी है। समाज में रहन सहन का स्तर बदल चुका है। इस स्थिति में भी लोगों की मानसिकता में कोई परिवर्तन नहीं आया है। आज भी भारतीय समाज में वर्ग भेद और वर्ण भेद की समस्याएँ बुरी तरह से व्याप्त हैं। आज व्यक्ति संकुचित मानसिकता का शिकार है। हमारे समाज में आज भी दलितों के प्रति उपेक्षा का भाव है । दलितों को ऊपर उठाने के लिए किए गए सरकार के सारे प्रयास व्यक्ति मानसिकता के समक्ष विफल हो रहे हैं। भारतीय समाज की इस दयनीय परिस्थिति को हिन्दी कहानीकारों ने अपनी कहानियों में चित्रित किया है। दलित शोषण शताब्दियों से चला आ रहा अन्यायपूर्ण व्यवहार है। इस व्यवहार को दलित और गैर दलित कहानीकारों ने अपनी रचनाओं में उकेरा है। दलित जीवन समस्याओं और विसंगतियों का समुद्र है। जिसे कहानीकारों ने पूर्ण ईमानदारी के साथ अपनी कहानियों में अंकित किया है।

ओमप्रकाश वाल्मीकी की कहानियाँ 'भय', 'सपना', 'सलाम', प्रेमचंद के 'ठाकुर का कुआँ' और 'घासवाली', डॉ. सुशीला ठाकभौरे का 'टूटता ब्रह्मा', मोहन नेमिशराय की 'आवाजें', प्रह्लादचंद दास का 'पुट्स के फूल', सूरज पाल चौहान का 'हैरी कब आयेगी', शत्रुघ्न का 'हिस्से की रोटी' आदि कहानियों में रोटी, कपडा, मकान आदि दैनिक आवश्यकताओं से ग्रस्त तथा दरिद्रता के साथ सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक क्षेत्र के शोषण से ग्रस्त दलितों की कारूणिक दशा का अत्यंत हृदयस्पर्शी ढंग से चित्रण किया गया है। भारतीय समाज में दलितशोषण सदियों से चल आ रहा है । इसका विरोध स्वतंत्रता के बाद के वर्षों से तीव्र रूप से शुरू हुआ है। यह एक आंदोलन के रूप में भारतीय समाज में चल रहा है। दलित जीवन की विसंगतियों और समस्याओं को हिन्दी के दलित और गैर दलित कहानीकारों ने अपने कहानियों के माध्यम से जीवंत रूप में अभिव्यक्त किया है। आज भी यह क्रम चलता आ रहा है ।

इन कहानियों का मुख्य विषय दलितों के प्रति सवर्णों द्वारा किये जाने वाले अत्याचारों, दलित स्त्रियों का शोषण, वर्ग भेद आदि हैं। दलित चेतना के स्वर को मुखरित करने वाले दलित कहानीकार डॉ. दयानंद बटोही का 'सुरंग', डॉ. कुसुम वियोगी का 'चार इंच की कलम', डॉ. सुशीला ठाकभौरे का 'टूटता ब्रह्मा', मोहनदास नैमिशराय की 'आवाजें', प्रह्लादचंद दास का 'पुट्स के फूल', ओम प्रकाश वाल्मिकी का 'सलाम' सूरलपाल चौहान का 'हैरी कब आयेगी', शत्रुघ्न कुमार का 'हिस्से की रोटी', प्रेमचंद के 'घासवाली' और 'ठाकुर का कुआँ' आदि कहानी संग्रह उल्लेखनीय हैं।

इनके अलावा रमणीका गुप्ता ऐसी कहनीकारा हैं, जिंहोनें 'दूसरी दुनिया का यर्थाथ' नाम से कहानी संकलन संपादित किया है, जिसमें एक साथ अठ्ठारह दलित कहानीकारों की कहानियाँ संकलित हैं। साथ ही इन्होंने 'काले हाशिये पर' तथा 'यातना की परछाईयाँ' में हिन्दी और मराठी के दलित कहानीकारों के साथ कुछ सवर्ण कहानीकारों की कहानियाँ भी संकलित की हैं। इनके अलावा डॉ. कुसुम वियोगी की 'समकालीन दलित कहानियाँ', 'दलित महिला कथाकारों की चर्चित कहानियाँ' तथा 'चर्चित दलित कहानियाँ', रजनी मीनू का 'हाशिए से बाहर' आदि भी उल्लेखनीय हैं।

दलित चेतना के स्वर को मुखरित करने वाली एक बहुत ही मर्मस्पर्शी कहानी 'दलाल' है। इसका नायक रमेश एक दलित लड़की छिपकली को अपनाता है, तो सवर्ण लोग उसके खिलाफ हो जाते हैं। तब वह लड़की उनका विरोध करती है –

"नंगा करेगा मुझे भंडे। नंगा करने का शौक है तो दडबा चौक ले जा अपनी लड़की को। शौक से नंगा कर। हरामी तमाशा देखने मैं भी चली आऊँगी।"[1]

इस विरोध को सवर्ण सह नहीं पाते और रमेश, उसके साथी और उस लड़की छिपकली पर शारीरिक व्यापार करने का झूठा आरोप लगाकर पुलिस के हवाले कर देते हैं –

"सिपाही ने छिपकली का हाथ छोड़ लंगडे पर डंडों की बरसात की। ले चलो तीनों को थाने। बडे दिन खा ली लुच्चेपन की कमाई। दलाली के पैसे खाये माल की चर्बी थाने में निकालूँगा । हराम खोर की।"[2]

यदि दलितों का कोई पक्षधर हो, तब उनका भी लोग नुकसाने रिने से नहीं चुकते फिर चाहे वे उनकी ही जाति बिरादरीके क्यों न हो। दलितों के श्रम का भी शोषण किया जाता है । उन्हें या तो कम मजदूरी देते हैं या देते ही नहीं। उन्हें सरकार से आरक्षण प्राप्त है, उसके विरोध में भी सवर्ण दलितों पर अपना आक्रोश व्यक्त करते हैं। कहानीकार रूपनारायण सोनकर की कहानी 'जहरीले जडें' में इसी मानसिकता को उकेरा गया है। हीरालाल एक स्कूल का विद्यार्थी है। उसे वजीफा भी मिलता है। अध्यापक त्रिवेणी शंकर हीरालाल से मफ्त मजदूरी करवाते हैं। चोट लगने की वजह से जब वह काम रोकता है, तब उसकी पिटाई भी करते हैं। इसकी शिकायत हीरालाल अपने पिता से करता है। तब वे उसे पुन: पीटते हैं –

"साला बहाना कर रहा है। अपने बाप को रो-रोकर सुना रहा है। साले नीचे कहीं का। एक दिन काम करने में गांड फट गयी। साले, सरकार तुझे पढ़ाने की फीस भी नहीं लेती है। वजीफा मुफ्त में देती है ----- कहने के साथ ही उसने हीरालाल के मोच वाले तथा पहले से जख्मी जांघ पर दे मारी। हीरालाल चिल्ला पड़ा।"[3]

हीरालाल के पिता इसकी शिकायत उच्च अधिकारियों से करते है। तब मास्टर चौहान को अपनी नौकरी बचाने के लिए हीरालाल के पिता के पैर पकडने पडे। इसके अतिरिक्त जब मंदिर का पुजारी हीरालाल को मंदिर में घुसने नहीं देता तब वह रामायण उन पर फेंक कर अपना आक्रोश व्यक्त करता है। यहाँ हमें दलित चेतना का उत्तेजित स्वर सुनायी पड़ता हैं। आज सरकार ने लितों के लिए कइ् सुविधाएँ महैय्या करवाई हैं। जिनके चलते वे कई उच्च पों पर आसीन हैं। ऐसे में उनकी जिम्मेदारी और बढ़ जाती है। उनका कर्त्तव्य है कि वे अपने अन्य दलित बंधुओं का पथप्रदर्शन करें, किन्तु वे अपनी हीन भावना के कारण अपनी पहचान छिपाने में लगे रहते हैं। कालीचरण द्वारा लिखित कहानी 'अपाहिज' का नायक एक दलित युवक गाँधीवादी बातें करता है। वाल्मिकी और अम्बेडकर को अपना आदर्श मानता है, किन्तु यही युवक जब उच्च पद पर आसीन होता है, तब वह अपने गाँव से ही नहीं अपने लोगों से भी दूर हो जाता है । वह अपी छिपाने लगता है और खुद को चौधरी बताता है । जाति भेद खुलने के डर से अपनी सगी बहन की भी मदद नहीं करता । अपने घर अम्बेडकर का फोटो नहीं लगाना चाहता।

"यहाँ बाबा साहेब की बातें करके तू तो हमारा जुलूस निकलवा देगी। ये आदर्शवाद की बातें गाँच में ठीक लगती हैं। यहाँ के हमें चौधरी समझते हैं। -----ध्यान रखना।" [4]

यह कहकर वह अपनी परित्यक्ता बहन की मदद नहीं करता। आज हमारे दलित भाईयों की भी जिम्मेदारी बनती है कि वे न केवल खुद विकास मार्ग पर चलें बल्कि अपने बंधुओं की भी मदद करें।

इसी प्रकार प्रेमचंद के कहानियों में भी दलित शोषण को उकेरा गया है। उनकी कहानी 'ठाकुर का कुआँ' और घासवाली में भी दलित शोषण के चित्र अंकित हैं। 'ठाकुर का कुआँ' में गंगी अपने बीमार पति के लिए ठाकुर बाडी से पानी लेने जाती है, किन्तु ठाकुरों के भय से वापस लौट आती है और उसके पति को वही पुराना बदबूदार बासी पानी पीना पड़ता है।

"हाथ पाँव तुडवायेगी और कुछ न होता, बैठ चुपके से। ब्राह्मण देवता आशीर्वाद देंगे, ठाकुर लाठी मारेंगे, साहूजी एक के पाँच लेंगे। गरीबों का दर्द कौन समझता है। हम तो मर जाते हैं तो कोई द्वार पर झाँकने नहीं आता, कधा देना तो बडी दूर की बात है। ऐसे लोग कुएँ से पानी भरने देंगे।"

'रिहाई' कहानी सामाजिक बदलाव लाने का आह्वान करती है। इसमें कष्ट, पीड़ा, बेबसी, मजबूरी के साथ-साथ आक्रोश है। आग है, गुस्से का लावा है। दलित कहानियों का यथार्थ उनका यथार्थ है जो मनुष्य योनि नहीं प्रत्युत पशु योनि के काबिल समझे गए हैं। कहानी के मुख्य पात्र मिठ्ठन और सुगनी हैं और उनका बेटा छुटकू। सुगनी और मिठ्ठन बरसों से गोदाम की रखवाली करते है जो किसी लाला की है। दोनों पति-पत्नी कई बरसों से इसी गोदाम में बन्द थे। सुगनी ऐसी जिन्दगी से छुटकारा पाना चाहती है वह मिठ्ठन से कहती है, "कोई रास्ता ढूँढो... यो गोदाम तो म्हारी जिनगी ले लेगा।"मिठ्ठन बीमार है। अचानक गोदाम में अनाज के भरे ट्रक आ जातेहैं। लाला मिठ्ठन को मजबूर करता है बोरा उठाने के लिए। उस समय दुर्घटना में मिठ्ठन की मृत्यु हो जाती है और पति की बेहोशी का हादसा सहन न कर पाने से सुगनी भी मर जाती है।

माँ-बाप की मृत्यु को देखकर उनका बेटा छुटका पूरे गोदाम को आग लगा देता है। इतना हीनहीं लाला की मोटरगाडी के शीशे पर पत्थर मारता है और माँ-बाप की मृत्यु के बदले का समाधान महसूस करता है। छूटकू की उस समय की मानसिकता के संदर्भ में कहानीकार ने लिखा हैं-"अनजान और अजनबी सड़क पर दौड़ते हुए छुटकू को लग रहा था जैसे वह गोदाम की चार दीवारी से हमेशा-हमेशा के लिए मुक्त हो गया है।"[i]

कहानी में वाल्मीकि जी एक संदेश भी देते हैं। दासता और कुछ नहीं बल्कि पराधीनता है। जोखिम उठाकर ही इसे खत्म किया जा सकता है। और जोखिम उठाने के लिए इच्छाशक्ति और उत्साह जरूरी है। यह सही है कि जहाँ जोखिम उठाने की प्रवृत्ति नहीं रहती वहाँ का समाज जड़ होता हैं। ओमप्रकाश वाल्मीकि जी ने दलित साहित्य के द्वारा समाज को जीवनोन्मुख बनाने का प्रयास किया हैं।

दलित समाज का एक अभिन्न अंग हैं। आज का दलित परंपरागत जीवन की अपेक्षा परिवर्तित जीवन जी रहा है। भौतिक विकास के साथ अपना जीवन संपन्न करने वाला 'दलित' विद्रोही बन रहा है। सरकारी विकास योजना, शिक्षा प्रसार, संविधान की सहायता, आरक्षण, समाज सेवी संस्था और समाजसेवी व्यक्ति के कार्य के परिचयस्वरूप हरिजनों में चेतना उत्पन्न हो रही है। चेतना एक ऐसी शक्ति है जो दलितों में अन्याय के खिलाफ संघर्षकरने की प्रेरणा देती है। समाज में जागृति, आत्मभाव, चैतन्य, पौरूषत्व की भावना पैदा करने वाली धारा 'चेतना' ही है। आजका दलित परंपरागत रूप में शोषित, दास ही रहा है। सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक चेतना और परिवर्तन के कारण दलितों में विद्रोह की भावना पनपने लगी। सामाजिक क्रांति को बल देने का कार्य चेतना करती है।

हिंदी साहित्यकारों ने अपनी रचनाओं में दलित चेतना का यथार्थ चित्रण किया है। जातिव्यवस्था का विरोध करके सामाजिक समता का प्रचार किया। यह सच है कि जब तक दलित शिक्षित नहीं था, तब तक उनका शोषण हो रहा था। आज शिक्षा प्रसार, अनिवार्य और मुफ्त शिक्षा, प्रौढ़ शिक्षा प्रसार आदि के कारण दलित समाज शिक्षित हो रहा है। परिणामतः उनमें चेतना उत्पन्न हो रही है। मानवता की स्थापना करने का कार्य साहित्य कर रहा है। संगठन का महत्व जानने वाला दलित संगठित हो रहा है। उसका चिंतन साहित्य में हुआ है। इसी प्रकार 'घासवाली' में भी दलित महिला मुलिया को भी अपमान सहना पड़ता है। सवर्ण लोग उसका फायदा उठाना चाहते हैं। उसे कुदृष्टि से देखते हैं। ओमप्रकाश वाल्मिकी की 'भय' कहानी में भी इसी प्रकार दलित परिवार को अपमानित होने का सदा भय लगा रहता है। वे समाज में सहम-सहमकर रहते हैं।

दलित कहानियों के सन्दर्भ में प्रकाश मनु का कहना है कि हिन्दी के इन सहज कथाकारों में ही दलित चेतना का उल्लेख किया जाना चाहिए। ओमप्रकाश वाल्मीकि, श्यौराजसिंह बेचैन, प्रेमकुमार मणि, चन्द्रेश्वर कर्ण आदि की कहानियों में भारतीय समाज के एक ऐसे रोंगटे खड़े कर देने वाले यथार्थ की ओर हमारा ध्यान खींचा है, जिसे पहले चादर की ओट कर दिया जाता था।

डॉ. रमणिका गुप्ता का कहना है-"ये कहानियाँ दलितों में सामाजिक बदलाव लाने का आह्वान करती हैं। इन कहानियों में आक्रोश है, आग है, गुस्सा है तो साथ-साथ संवेदना, मानवीयता और सब्र भी है, न्याय की उत्कट लालसा है, समानता की तीव्र ललक है। भाईचारे की भावना है, आदर पाने की इच्छा भी बलवती है।"[6]

निष्कर्षत: कहा जा सकता है कि हिन्दी कहानियों में कहानीकारों ने गरीबी, शोषण और दलित मुक्ति के लिए संघर्षरत व्यक्तियों चित्रण किया है। इन्होंने अपनी कहानियों में निम्न वर्ग की स्थिति, आकांक्षा, सामाजिक विषमताएँ, अंधविश्वास, मानवीय संवेदनाओं को अभिव्यक्ति किया है। इनमें दलित चेतना का उकेरकर दलित समाज को एक नयी दिशा देने का प्रयास किया गया है। इनमें हिन्दु समाज में व्याप्त संकुचित मानसिकता और शोषण को, दलित समाज के उत्पीड़न को समाज के समक्ष रखनें सफल प्रयास किया गया है ।

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. दलित साहित्य – जयप्रकाश कर्दम, पृ.सं. 151
2. दलित साहित्य – जयप्रकाश कर्दम, पृ.सं. 154
3. दलित साहित्य – जयप्रकाश कर्दम, पृ.सं. 139
4. दलित साहित्य – जयप्रकाश कर्दम, पृ.सं. 157
5. मानसरोवर - प्रेमचंद, पृ.सं. 112
6. दलित साहित्य की मूल विचारधारा की विवेचना - रमणिका गुप्ता – 2002

समग्र विकास में बालिका शिक्षा की भूमिका
(उज्जैन जिले के ग्राम इंगोरिया के विशेष संदर्भ में)

डॉ. ममता पंवार

सहायक प्राध्यापक अर्थशास्त्र, प्रधानमंत्री कॉलेज ऑफ एक्सीलेंस, शासकीय माधव महाविद्यालय, उज्जैन

प्रस्तावना :

किसी भी सभ्य समाज की उन्नति का पैमाना उस समाज में महिलाओं की स्थिति और उनकी शिक्षा के स्तर से मापा जाता है। 'बालिका शिक्षा' केवल एक सामाजिक दायित्व नहीं, बल्कि एक राष्ट्र के आर्थिक और नैतिक विकास की अनिवार्य शर्त है। जब एक बालक शिक्षित होता है, तो वह केवल एक व्यक्ति को लाभ पहुँचाता है, परंतु जब एक बालिका शिक्षित होती है, तो वह पूरे परिवार और आने वाली पीढ़ियों को संस्कारित व ज्ञानवान बनाती है। बालिका शिक्षा का अर्थ केवल किताबी ज्ञान प्राप्त करना नहीं है, बल्कि यह उन्हें अपने अधिकारों के प्रति जागरूक करने और स्वावलंबी बनाने का मार्ग है। शिक्षा के माध्यम से ही लड़कियाँ समाज में व्याप्त रूढ़िवादिता, बाल विवाह और भेदभाव जैसी कुरीतियों का साहसपूर्वक सामना कर सकती हैं।

उद्देश्य :

1. बालिका परिवार की जातिवार सामाजिक तथा आर्थिक स्थिति का अध्ययन करना ।
2. बालिका शिक्षा में व्याप्त समस्याओं का अध्ययन करना ।

सारणी : 1

जातिवार परिवार

क्रमांक	वर्ग	स्त्री	पुरूष	कुल
1	अनुसूचित जनजाति	4 (10%)	6 (15%)	10 (25%)
2	अनुसूचित जाति	5 (12.5%)	5 (12.5%)	10 (25%)
3	अन्य पिछड़ा वर्ग	00	00	10 (25%)
4	सामान्य	5 (12.5%)	10 (12.5%)	10 (25%)
5	TOTAL	4 (10%)	5 (12.5%)	40 (100%)

लिंग सारणी में अनुसूचित जनजाति में स्त्री की संख्या 10 प्रतिशत और पुरूष की संख्या 15 प्रतिशत बताई गई है, क्योंकि पुरूषों को पढ़ने की आजादी ज्यादा दी जाती है। अनुसूचित जाति में स्त्री की संख्या 12.5 प्रतिशत बताई गई है और पुरूषों की संख्या 12.5 प्रतिशत बताई गई है, क्योंकि अनुसूचित जाति में स्त्री और पुरूष को पढ़ने और आगे बढ़ने के लिए प्रोत्साहित किया जाता है। अन्य पिछड़ा वर्ग में महिलाओं की संख्या 0 प्रतिशत एवं पुरूष की संख्या 25 प्रतिशत बताई गई हैं। सामान्य वर्ग में स्त्री की संख्या 12.5 प्रतिशत और पुरूष की संख्या 12.5 प्रतिशत बताई गई है।

सारणी : 2

व्यवसायिक स्थिति

क्र.	व्यवसाय का प्रकार	कुल संख्या	एससी	एसटी	आअनुसूचित जातीसी	सामान्य
1	कृषि	24 (60%)	5 (12.5%)	7 (17.5%)	7 (17.5%)	5 (12.5%)
2	मजदूरी	12 (30%)	4 (10%)	2 (5%)	3 (7.5%)	3 (7.5%)
3	जॉब	04 (10%)	1 (2.25%)	1 (2.25%)		2 (5%)
	कुल	40 (100%)	10 (25%)	10 (25%)	10 (25%)	10 (25%)

व्यवसाय सारणी के द्वारा अनुसूचित जाति की संख्या 12.5 प्रतिशत, अनुसूचित जनजाति की संख्या 17.5 प्रतिशत बताया गया है और अन्य पिछड़ा वर्ग में भी 17.5 प्रतिशत बताई गई है। सामान्य वर्ग में कृषि की संख्या 12.5 प्रतिशत बताई गई है। कृषि की कुल संख्या 60 प्रतिशत बताई गई है। मजदूरी में अनुसूचित जाति की संख्या 10 प्रतिशत है एवं अनुसूचित जनजाति में 05 प्रतिशत बताई गई है और सामान्य में 7.5 प्रतिशत एवं अन्य पिछड़ा वर्ग में भी 7.5 प्रतिशत बताई गई है। मजदूरी की कुल संख्या 30 प्रतिशत बताई गई है। जॉब की अनुसूचित

जाति की कुल संख्या 2.5 एवं अनुसूचित जनजाति में भी 2.5 प्रतिशत एवं सामान्य वर्ग में 05 प्रतिशत बताई गई है और अन्य पिछड़ा वर्ग में जॉब की संख्या 00 प्रतिशत बताई गई है। जॉब की कुल संख्या 10 प्रतिशत बताई गई है।

सारणी : 3

आर्थिक वार्षिक आय

क्र.		अनुसूचित जाति		अनुसूचित जनजाति		अन्य पिछड़ा वर्ग		सामान्य		कुल
		स्त्री	पुरूष	स्त्री	पुरूष	स्त्री	पुरूष	स्त्री	पुरूष	
1	**20000-40000**						2 (5%)			2 (5%)
2	**20000-60000**	2 (5%)					7 (17.5%)	1 (2.5%)	3 (7.5%)	13 (32.5%)
3	**60000-80000**								1 (2.5%)	1 (2.5%)
	80000-100000	2 (5%)	5 (12.5%)	1 (2.5%)			1 (2.5%)			12 (30%)
	एक लाख से उपर	1 (2.5%)		3 (7.5%)	5 (12.5%)				2 (5%)	12 (30%)
		5 (12.5%)	5 (12.5%)	4 (10%)	6 (15%)		10 (25%)	4 (10%)	6 (15%)	40 (100%)

वार्षिक आय सारणी के अनुसार 20000 से 40000 अनुसूचित जाति में स्त्री एवं पुरूष 00 प्रतिशत बताई गई है और अनुसूचित जनजाति में भी 00 प्रतिशत है, किन्तु अन्य पिछड़ा वर्ग में पुरूष 05 प्रतिशत बताए गए हैं। 40000 से 60000 अनुसूचित जाति में स्त्री 05 प्रतिशत बताया गया है और अन्य पिछड़ा वर्ग में पुरूषों की आय 17.5 बताया गया है। सामान्य में स्त्री 25 प्रतिशत एवं 75 प्रतिशत बताया गया है, इनका कुल 32.5 प्रतिशत बताया गया है। 60000 से 80000 की कुल वार्षिक आय 2.5 प्रतिशत होती है। 80000 से 100000 अनुसूचित जाति में स्त्री 05 प्रतिशत और पुरूष 12.5 प्रतिशत एवं अनुसूचित जनजाति में स्त्री 2.5 प्रतिशत और अन्य पिछड़ा वर्ग में पुरूष 2.5 प्रतिशत बताया गया है। सामान्य में स्त्री 05 प्रतिशत बताई गई है इनका कुल योग 30 प्रतिशत बताया गया है। 100000 से उपर का कुल योग 30 प्रतिशत बताया गया है।

सारणी : 4 स्कूल का प्रकार

क्र.	स्कूल का प्रकार	अनुसूचित जनजाति	अनुसूचित जाति	अन्य पिछड़ा वर्ग	सामान्य	कुल संख्या
1	निजी	3 (7.5%)	3 (7.5%)	2 (5%)	3 (7.5%)	11 (27.5%)
2	सरकारी	7 (17.5%)	7 (17.5%)	8 (5%)	7 (15%)	29 (72.5%)
	कुल	10 (25%)	10 (25%)	10 (25%)	10 (25%)	40 (100%)

स्कूल के प्रकार द्वारा निजी एवं सरकारी में निजी स्कूल में अनुसूचित जनजाति की संख्या 7.5 प्रतिशत और सरकारी में 7.5 प्रतिशत है। निजी स्कूल में अनुसूचित जाति की संख्या 7.5 प्रतिशत और सरकारी स्कूल में 17.5 प्रतिशत बताई गई है।

निजी स्कूल में अन्य पिछड़ा वर्ग की संख्या 5 प्रतिशत और सरकारी में पढ़ने वालों की संख्या 20 प्रतिशत बताई गई हैं निजी स्कूल में सामान्य की संख्या 7.5 प्रतिशत और सरकारी में पढ़ने वाले छात्राओं की संख्या 15 प्रतिशत बताई गई है। निजी स्कूल में पढ़ने वाले छात्राओं की संख्या कुल 27.8 प्रतिशत और सरकारी स्कूल में पढ़ने वाले छात्राओं की संख्या कुल 72.5 प्रतिशत है।

सारणी : 5

पढ़ाई छोड़ने का कारण

क्र.	पढ़ाई छोड़ने का कारण	अनुसूचित जनजाति	अनुसूचित जाति	अन्य पिछड़ा वर्ग	सामान्य	कुल संख्या
1	पारिवारिक समस्या	1 (2.5%)	1 (2.5%)	4 (10%)	3 (7.5%)	9 (22.5%)

2	शादी का कारण	-	-	1 (2.5%)	2 (5%)	3 (7.5%)

पढ़ाई छोड़ने का कारण अनुसूचित जाति में पारिवारिक समस्या 2.5 प्रतिशत बताया गया है और अनुसूचित जनजाति में 2.5 प्रतिशत बताया गया है। अन्य पिछड़ा वर्ग में पारिवारिक समस्या के कारण 10 प्रतिशत बताई गई है और सामान्य में 7.5 प्रतिशत बताया गया है। पारिवारिक समस्या के कारण पढ़ाई छोड़ने की कुल संख्या 22.5 प्रतिशत है। पढ़ाई छोड़ने का कारण अनुसूचित जाति में शादी के कारण 00 प्रतिशत बताई गई है और अनुसूचित जनजाति में 0 प्रतिशत बतााई गई है। अन्य पिछड़ा वर्ग में 2.5 प्रतिशत बताई गई है और सामान्य में 5 प्रतिशत बताया गया है। शादी के कारण छोड़ने की कुल संख्या 7.5 प्रतिशत है।

आर्थिक एवं सामाजिक प्रभाव

आर्थिक आत्मनिर्भरता : शिक्षित महिलाएँ श्रम बल में योगदान देकर देश की जीडीपी (GDP) बढ़ाने में सहायक होती हैं। यह गरीबी के चक्र को तोड़ने का सबसे प्रभावी तरीका है।

बेहतर स्वास्थ्य : शिक्षा स्वास्थ्य के प्रति जागरूकता लाती है। एक शिक्षित माँ अपने बच्चों के पोषण और टीकाकरण के प्रति अधिक सजग रहती है, जिससे शिशु मृत्यु दर में कमी आती है।

निर्णय लेने की क्षमता : शिक्षा महिलाओं को आत्मविश्वास प्रदान करती है, जिससे वे घर और समाज के महत्वपूर्ण निर्णयों में अपनी भागीदारी सुनिश्चित कर पाती हैं।

बालिका शिक्षा में सुधार के लिए प्रमुख सुझाव :

आवासीय विद्यालयों का विस्तार – कस्तूरबा गांधी बालिका विद्यालय (KGBV) जैसी याअनुसूचित जनजातिनाओं का विस्तार विशेष रूप से पिछड़े और दूरदराज में ग्रामीण क्षेत्रों

सुरक्षित परिवहन – ग्रामीण क्षेत्रों में घर और स्कूल के बीच की दूरी को कम करने के लिए सुरक्षित परिवहन सुविधा (जैसे साइकिल याअनुसूचित जनजातिना) प्रदान करना ।

निष्कर्ष

बालिका शिक्षा 'विकसित भारत' के सपने को साकार करने की धुरी है। यदि हम समाज में समानता और न्याय की स्थापना करना चाहते हैं, तो हमें बेटियों के हाथों में कलम थमानी ही होगी। जैसा कि कहा गया है, ''बेटियाँ पढ़ेंगी, तो ही समाज आगे बढ़ेगा।'' यह निवेश केवल एक व्यक्ति पर नहीं, बल्कि मानवता के सुखद भविष्य पर निवेश है।

चुनौतियाँ और समाधान

आज भी ग्रामीण और दूरदराज के क्षेत्रों में बुनियादी सुविधाओं का अभाव, सुरक्षा की चिंता और पितृसत्तात्मक सोच बालिकाओं की शिक्षा के मार्ग में बाधा बनी हुई है। इन बाधाओं को दूर करने के लिए केवल सरकारी याअनुसूचित जनजातिनाएं पर्याप्त नहीं हैं; इसके लिए सामाजिक चेतना की आवश्यकता है। हमें एक ऐसा वातावरण निर्मित करना होगा जहाँ विद्यालय जाना हर लड़की का स्वाभाविक अधिकार हो, मजबूरी नहीं। बालिकाओं की शैक्षिक स्थिति में सुधार के लिए सुरक्षित स्कूल वातावरण जैसी आवासीय याअनुसूचित जनजातिनाओं का विस्तार और ग्रामीण स्तर पर सामुदायिक जागरूकता आवश्यक है। लैंगिक रूढ़िवादिता को छोड़कर कौशल आधारित शिक्षा और छात्रवृत्ति प्रदान करने से ड्रॉप आउट दर को कम किया जा सकता है, जो भारत में अभी भी चिंता का विषय है।

संदर्भ :–

1. पाठक, आर.पी. 2007 Women Education in Modern India नई दिल्ली अटलांटिक पब्लिशर्स
2. शर्मा, उषा 2012 Girls' Education in India नई दिल्ली ऑथर्सप्रेस
3. त्यागी, एस.के. 2011 बालिका शिक्षा और महिला सशक्तिकरण आगरा अग्रवाल पब्लिकेशन्स
4. अग्रवाल, जे.सी. 2009 Education of Women in India नई दिल्ली शिप्रा पब्लिकेशन्स
5. गांधी, मीनाक्षी 2014 Women's Education and Empowerment नई दिल्ली ज्ञान पब्लिकेशन्स
6. बघेल, एस.पी.एस. 2015 भारत में स्त्री शिक्षा का इतिहास जयपुर रावत पब्लिकेशन्स
7. मजूमदार, वीना 2005 Education, Equality and Development नई दिल्ली सेंटर फॉर विमेन डेवलपमेंट स्टडीज
8. सिंह, राजपाल 2010 Vuqlwfpr tutkfratus of Girl Child and Women Education नई दिल्ली अंसल पब्लिकेशन्स
9. मिश्रा, आर.सी. 2005 Women Education नई दिल्ली एपीएच पब्लिशिंग

'ऊन सावलीच्या शोधात': ७२ च्या दुष्काळाचा दस्तऐवज

प्रा. भगवान शिवाजीराव काळे

बी. रघुनाथ महाविद्यालय, परभणी.

प्रस्तावना

साहित्य निर्मिती ही विशिष्ट व्यक्तीमनाचा आविष्कार असला तरी लेखक ज्या समाजाचा घटक असतो त्या समाजाचे आचार विचार, रुढी-परंपरा, धर्मश्रध्दा, विचार करण्याच्या विशिष्ट पध्दती मागील तत्वे यांनी त्या समाजाला आकार दिलेला असतो. व्यक्तीच्या वैयक्तिक सुखदुःखांना आणि अनुभवांना सामाजिकतेचे परिमाण मिळालेले असते. व्यक्तीचा 'स्व' त्या समाजापासून वेगळा काढता येत नाही. व्यक्तीची ही 'स्व' संबंध्द जाणीव आणि आजूबाजूचे वास्तव यांच्यातील ताण यांना सामाजिक संदर्भ असतात, याशिवाय लेखक ज्या साहित्य प्रकारात लेखन करतो त्या साहित्य प्रकाराचे भानही लेखकाला त्या समाजातील साहित्य परंपरेतून प्राप्त होते, तसेच ज्या भाषेतून हे साहित्य निर्माण होते ती भाषाही त्या त्या समाजाचे मानवी व्यवहार संप्रेषित करणारी अविभाज्य असा घटक असते. त्यामुळेच साहित्याचा एक कलाप्रकार म्हणून विचार करताना सुध्दा त्याच्या समाजसंबंध्दतेचा विचार नेहमीच केंद्रस्थानी राहिलेला आहे.

साहित्य हे समाजाचा आरसा असते. ग्रामीण साहित्याने मराठी साहित्यात मानवी संघर्षाचे अनेक पदर उलगडले आहेत. बा. बा. कोटंबे यांची 'ऊन सावलीच्या शोधात' ही कादंबरी केवळ एक काल्पनिक कथा नसून, १९७२ च्या भीषण दुष्काळाचा एक जिवंत दस्तऐवज आहे. मराठवाड्याच्या मातीतील दुष्काळाची दाहकता, अन्नापाण्यासाठी होणारी वणवण आणि निसर्गाच्या कोपापुढे हतबल झालेला तरीही चिवटपणे झुंज देणारा माणूस, याचे प्रभावी चित्रण या कादंबरीत आले आहे. समस्याप्रधान कादंबऱ्या अनेक लेखकांनी लिहिल्या आहेत त्यात बा.बा. कोटंबे यांच्या या कादंबरीने महत्त्वाची भर टाकली आहे. दुष्काळाने होरपळून निघालेल्या मराठवाड्याचा दस्तऐवज ठरावा अशी बा.बा. कोटंबे यांची ही महत्त्वाची कादंबरी. पाण्याचे दुर्भिक्ष्य मानवी जीवनात कोणत्या प्रकारच्या उलथापालथी घडवून आणते याचे अत्यंत तपशीलवार वर्णन कोटंबे यांनी केले आहे.

ऊन सावलीच्या शोधात' आणि १९७२ चा दुष्काळ

१९७२ च्या दुष्काळात ग्रामीण भागात झालेल्या लोकांच्या आणि जनावरांच्या हालआपेष्टांचे चित्रण या कादंबरीत आहे. जीवघेण्या दुष्काळात कशीबशी तग धरून राहणारी माणसे या कादंबरीत आहेत. या कादंबरीची सुरुवात लेखक अशी करतो-"मार्च असा तसा गेला. एप्रिल मात्र अक्राविक्राळ रूप धारण करून समोर उभा ठाकला. घरून बाहेर पडलेले गुरं; त्यातलं एखादं रात्री परत आलं नाही की, ते कुठंतरी मरून पडलं किंवा धरणीला पडलं असं समजून मालक हळहळत राही. त्याच्याकडेही याशिवाय काही पर्याय नव्हता. बाहात्तर मध्ये गिधाडांची संख्या भरपूर होती. आकाशात गिधाडं घिरट्या घालू लागले की समजावं शिवारात कुठेतरी जनावर मरून पडलं. मग गावातील कुत्रेही त्याचा माग काढत पळायचे. शिवारात रोज एक - दोन जनावरं मरून पडायची. त्यामुळे गिधाडे आणि कुत्रे यांची चंगळ असायची. कधी नव्हे ते भटके कुत्रे सट होऊन गावात फिरत होती. गावाबाहेर पडलं किंवा रस्त्यानं जात असताना भयानक दुर्गंधी नाकात शिरायची. गावाच्या कुठल्याही बाजूला जा, हेच चित्र होतं." लेखकाच्या अशा प्रकारच्या चित्रदर्शी भाषेमुळे दुष्काळाची भयावहता आपल्या लक्षात येते. लेखकाने या दुष्काळाचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतल्यामुळे दुष्काळाचे अत्यंत वास्तवदर्शी चित्र रेखाटले गेले आहे. नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी एकमेकांना सांभाळून घेणारा गाव उभे करताना लेखक कुठेही ग्रामीण भागाचे अवाजवी गौरवीकरण करत नाही. वेगवेगळ्या वृत्ती प्रवृत्तींची माणसे त्यांच्यातल्या गुणावगुणासह लेखकाने चित्रीत केले आहेत.

मराठवाड्यातील पिंपळगाव नावाचं गाव. त्या गावातील लोकांच्या जगण्याची उसवलेली वीण कादंबरीतून सतत डोकावत राहते. सरकारी उपाययोजनेतून उसवलेली वीण शिवण्याचा प्रयत्न केला जातोय. सडक बनविणे, विहिरीचं काम, खडी केंद्र सुरू करणे अशी अनेक कामं सुरू करून लोकांच्या हाताला काम मिळतय ही गोष्ट तशी

सुखाची म्हणायची; पण त्याच्या आड लोकांची होणारी पिळवणूक लपून राहत नाही. दुष्काळावर उपाय म्हणून सुरू करण्यात आलेल्या रोजगार हमी सारख्या योजना सरकारने सुरू केल्या. या योजनांमध्ये होणारा भ्रष्टाचार, स्त्रियांचे शोषण याचेही चित्रण या कादंबरीत आहे. पानपट्टे नावाचा कारकून दुष्काळाने होरपळणाऱ्या संगीतावर हात टाकतो, यामुळे वाट्याला आलेल्या अपमानाची सल घेऊन जगणारी ही बाई परिस्थिती पुढे हतबल होते. दुष्काळामुळे स्वतःच्या शरीराला आणि मनाला लागलेला कलंक तिला पुसता येत नाही. डागाळलेली शरीर आणि मन घेऊन जगण्याचा दाब सहन करत ती मूकपणे संसार करण्याचा प्रयत्न करते. शेवटी तिच्या भावनांचा उद्रेक होऊन घडलेली घटना नवऱ्याला सांगते. पती-पत्नी म्हणून त्यांच्या नात्यातील गुंतागुंत लेखकाने चित्रित केली आहे.

घरच्या जनावरांना सांभाळणे मुश्किल झालेले असताना नातेवाईकांनी पाठवलेल्या जनावरांना सांभाळावे तरी कसे या प्रश्नाने हैराण झालेले वैजनाथराव, स्वतःची शेती असताना पोटभरण्यासाठी दुष्काळी कामावर जावे लागणारे शेतकरी, शेतीच्या आश्रयाने इतके दिवस जगणारे विविध जाती जमातीतील शेतमजूर अशा दुष्काळाच्या तडाख्याने हैराण झालेल्या विविध स्तरातील जनसामान्यांचे चित्र या कादंबरीत रेखाटले आहे. हे चित्र रेखाटताना जात आणि धर्माच्या पलीकडे जाऊन संकटाच्या वेळी एकत्र येणारी माणसे, त्यांच्यातील चांगुलपण यावर लेखकाने प्रकाश टाकला आहे त्याचप्रमाणे अशा दुष्काळातही संधी शोधणारी धूर्त माणसेही लेखक चित्रित करतो.

अशा दुष्काळात माणुसकीला काळिमा फासणारी दौलतराव सारखी निकृष्ट दर्जाचे धान्य देऊन चांगले धान्य व्याजाने वसूल करतात अशी माणसे एकीकडे तर दुसरीकडे तुकाराम, वामन,रोहिदास,दामू,सलीम अशी एकमेकांना सांभाळत दुष्काळाशी चिवटपणे झुंज देणारी, माणुसकी जपणारी माणसेही या कादंबरीत आहेत. अचानक पडणाऱ्या जोरदार पावसाने ओढ्याला पाणी आल्याने एका पायाने लंगडा असलेल्या व्यंकूला - आपल्या साथीदाराला आळीपाळीने पाठीवर घेऊन ही माणसे पूर आलेला ओढा ओलांडताना त्यांच्यातील माणुसकीचे दर्शन घडते.रोजगार हमी योजनेसारख्या दुष्काळी योजनेतील भ्रष्टाचाराचे चित्रणही या कादंबरीत येते. दुष्काळात टिकून राहण्यासाठी जगण्याचा आटापिटा करणाऱ्या सर्वसामान्य लोकांच्या पिळवणुकीचे चित्र लेखकाने समर्थपणे रेखाटले आहे

या कादंबरीत प्रमुख अशी कोणतीही व्यक्तीरेखा नाही, खेड्यापाड्यातला दुष्काळाला तोंड देणारा समूह या कादंबरीच्या केंद्रस्थानी आहे. या कादंबरीचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे माणसाच्या अंगी असणाऱ्या चांगुलपणाचे लेखकाने घडवलेले दर्शन. ग्रामसमूहात पिढ्यानपिढ्या मुरत आलेले चांगुलपण या कादंबरीचा गाभा आहे. जातीपातीच्या पलीकडे जाऊन एकमेकांना आधार देणारी समाजजीवनाची वीण या कादंबरीत अधोरेखित झाली आहे. वडार समाजाची वस्ती जळून खाक झाल्यावर दुष्काळातही अनेक हात मदतीसाठी पुढे येतात. 'असल्या जीवघेण्या दुष्काळात चार पैसे हातात पडतात, यावर लोकांचा विश्वासच बसत नव्हता.'अशी दुष्काळाची दाहकता लेखकाने चित्रित करून माणसाचा चिवटपणाही तितक्याच आस्थेने रेखाटला आहे.

या कादंबरीचे कथानक साधे सरळ असले तरी ७२च्या दुष्काळाचा दाहक पीळ, या कादंबरीला वेधक बनवतो. नैसर्गिक आपत्तीशी माणसाचा चाललेला संघर्ष, आशा- निराशा, मानवी जीवनातील चढ-उतार याचे वास्तववादी चित्रण या कादंबरीतून येते. तत्कालीन सामाजिक परिवर्तनाची नोंदही ही कादंबरी सूचकपणे घेते. दुष्काळात एकमेकांना कवटाळून राहणारी माणसे दुष्काळ संपल्यानंतर वेगवेगळ्या कारणांनी स्थलांतर करतात. या कादंबरीतील सलीम गाव सोडून जातो त्याला गावगाड्याचे अनेक परिमाणे आहेत. गाव पातळीवर होणारे हे बदल लेखकाने नेमकेपणाने हेरले आहेत.

श्रद्धा -अंधश्रद्धांना कवटाळून बसलेले ग्रामजीवनही या कादंबरीत आहे. स्वतःचे गाव नसलेला वडार समाज रोजगार हमी योजनेवर काम करण्यासाठी येतो, उघड्यावरच वस्ती असल्यामुळे रात्री एका मुलीला साप चावतो, डॉक्टरकडे नेऊनही उपयोग होत नाही, तरीही तिचे आई-वडील तिला मांत्रिकाकडे घेऊन जातात. तथापि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणादायी विचारांनी भारावलेल्या दलित पँथरच्या कार्याचे सूचनही या कादंबरीतून होते. समाज जीवनातील अशा वेगवेगळ्या अंगांना ही कादंबरी स्पर्श करते. या कादंबरीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे

ही कादंबरी बहुकेंद्री आहे. केवळ दुष्काळाच नव्हे तर ग्रामीण भागातील वेगवेगळ्या कारणाने होणारे स्थलांतर, गाव पातळीवरील सामाजिक-राजकीय बदल, सामाजिक परिवर्तनासाठी झटणाऱ्या चळवळींचे ग्रामीण भागावर होणारे परिणाम अशा अनेक अंगांनी ही कादंबरी ग्रामीण भागावर प्रकाश टाकते.

प्रमाणभाषेसह मराठवाडी बोलीतील धांडोटी, सट, पावक, खानाखराबा, खुंदळा, लाळुक,साटाऱ्या काळ, भुमका, कालवण,जुगाड, कळवंड, मीचकूट पखाल, भोपशा अशी अस्सल शब्दकळाही या कादंबरीत आढळते.

सारांश

'ऊन सावलीच्या शोधात' ही कादंबरी केवळ एका आपत्तीचे वर्णन करत नाही, तर मानवी चिवटपणाचे चित्रण करते. नैसर्गिक आपत्ती मानवी जीवनातील नात्यांची आणि व्यवस्थेची कशी कसोटी घेते, याचे हे वास्तववादी चित्रण आहे. ७२ च्या दुष्काळाचा ऐतिहासिक आणि सामाजिक दस्तऐवज म्हणून या कादंबरीचे स्थान मराठी साहित्यात महत्वाचे आहे.

कादंबरी या वाङ्मय प्रकाराकडून प्रदीर्घ भाषिक अवकाश आणि सखोल जीवन दर्शनाची अपेक्षा व्यक्त होताना दिसते. मानवी जीवनाच्या कोणत्याही अंगाचा समावेश तिच्यात सहजपणे होऊ शकतो. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, ऐतिहासिक घटितांचा वेध घेण्याबरोबरच ती माणसाच्या अंतर्मनातील गूढ अशा भावनांचा तळ शोधण्याचा प्रयत्न करतानाही दिसते. माणसाचे सामाजिक व्यवहार आणि ते व्यवहार नियंत्रित करणाऱ्या संस्था,माणसाशी असलेले त्यांचे नाते, या सामाजिक संस्थाचे मानवी वर्तनावर होणारे बरे वाईट परिणाम, दोन समाज गटांच्या परस्पर विरोधी हितसंबंधामुळे या सामाजिक संस्थांना आलेल्या मर्यादा व त्यातून एखाद्या समूहगटाबरोबरच मानवी मनाचा होणारा कोंडमारा यांच्या चित्रणाबरोबरच अंतर्मनातील खोल आणि गूढ जाणिवांचा शोध घेण्याचा प्रयन कादंबरी करताना दिसते. कादंबरी वाङ्मयप्रकाराकडून असलेल्या या अपेक्षा 'ऊन सावलीच्या शोधात' ही कादंबरी पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करते.

संदर्भ ग्रंथ

१. कोटंबे, बा. बा. – ऊन सावलीच्या शोधात (कादंबरी), संस्कृती प्रकाशन, पुणे

२. देशमुख, स. रा. – मराठी ग्रामीण कादंबरी: स्वरूप आणि विकास.

३. फडके, य. दि. – विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र

४. महाराष्ट्र शासन – १९७२ च्या दुष्काळाचा अहवाल आणि रोजगार हमी योजना दस्तऐवज.